

ШЕВЧЕНКО АНДРІЙ МИХАЙЛОВИЧ

УДК 94(477.74) "18/19"
ББК 63.3(4Укр-4Оде)5
Ш-37

*Рекомендовано до друку науково-технічною Радою
ПрАТ «Українське дунайське пароплавство»
(протокол № 1 від 04.04.2018 р.)*

Господарський комплекс Буджака у ХІХ – на початку ХХ ст.: історія регіональної економіки

Ізмаїл
«ІРБІС»
2021

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Непомнящий Андрій Анатолійович, доктор історичних наук, проф. кафедри історії України та допоміжних історичних дисциплін Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського.

Орлик Василь Михайлович, доктор історичних наук, проф. завідувач кафедри гуманітарних наук та документознавства Кіровоградського національного технічного університету.

Тюрменко Ірина Іванівна, доктор історичних наук, проф. завідувач кафедри історії та документознавства Гуманітарного інституту Національного авіаційного університету м. Київ.

Лозовану Дорин Дмитрович, доктор географії, Голова Асоціації Географії та Етнології Академії Наук Молдови.

Криворак Андрій Дмитрович, кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки та туризму Ізмаїльського державного гуманітарного університету.

Шевченко, Андрій Михайлович

Ш-37 Господарський комплекс Буджака у ХІХ – на початку ХХ ст.: історія регіональної економіки: [монографія] / А.М. Шевченко. – Ізмаїл: ІРБІС, 2021. – 460 с.

У книзі розглядаються основні етапи й особливості формування господарського комплексу Буджака доби переходу від натурального до товарного виробництва у ХІХ – початку ХХ ст. Значної уваги приділено ролі економічної політики російського, румунського урядів у модернізації виробничих потужностей, торговельної й транспортної інфраструктури регіону. Визначені особливості ринкових відносин у Буджаку в ХІХ – на початку ХХ ст., простежені чинники, які забезпечували розвиток традиційних для краю галузей виробництва, проаналізовано роль Буджака в економічній модернізації Північного Причорномор'я того часу.

Рекомендується науковим працівникам, викладачам, студентам, всім, хто цікавиться історією Південної Бессарабії.

ISBN 978-617-7473-37-3

© Шевченко А.М., 2021
© ІРБІС, 2021

ЗМІСТ

Передмова	5
<i>Розділ I</i>	
Історіографія, джерела та методологія дослідження	
1.1. Джерела та методологія дослідження	12
1.2. Стан наукової розробки теми	21
<i>Розділ II</i>	
Законодавчі засади формування виробничого комплексу на Півдні Бессарабії у XIX – початку XX ст.	36
2.1. Уніфікація імперського управління Бессарабії 1812–1914 рр.	36
2.2. Юридичні засади колонізації Буджака та їх вплив на формування сільськогосподарського виробництва в краї	48
2.3. Реформування торговельного законодавства Бессарабії першої половини XIX ст.	81
2.4. Економічні реформи російського та румунського урядів у пореформені роки	96
<i>Розділ III</i>	
Формування товарно-виробничого комплексу Буджака в XIX – на початку XX ст.	114
3.1. Економічне становище Буджака напередодні включення до Російської імперії	114
3.2. Сільське господарство Буджака в умовах становлення товарного виробництва першої половини XIX ст.	125
3.3. Розвиток аграрного виробництва регіону в умовах економічної модернізації кінця XIX – початку XX ст.	157
3.4. Становлення допоміжних галузей землеробства (садівництва, виноградарства) в придунайських землях у 1820–1900-х рр.	183
3.5. Розгортання кустарного та мануфактурного виробництва у першій половині XIX ст.	205
3.6. Завершення промислового перевороту в краї наприкінці XIX ст.	220
3.7. Вплив економічного розвитку краю на соціальну структуру населення Буджака	236

<i>Розділ IV</i>	
Розбудова транспортної мережі краю	
4.1. Поширення торговельного судноплавства на Пруті, Дунаї ..	253
4.2. Облаштування внутрішніх шляхів сполучення Буджака	282
<i>Розділ V</i>	
Розвиток торговельних відносин у Буджаку	294
5.1. Розгортання зовнішньоторговельних зв'язків Придунав'я з країнами Європи та Азії	294
5.2. Включення економіки Буджака до загальноросійського внутрішнього ринку	332
<i>Розділ VI</i>	
Становлення фінансових відносин у Буджаку в XIX – на початку XX ст.	362
6.1. Формування регіональної буржуазії у першій половині XIX ст.	362
6.2. Участь фінансового капіталу й буржуазії у торговельних операціях регіону кінця XIX – початку XX ст.	370
6.3. Поширення фінансово-кредитних відносин у Буджаку наприкінці XIX – на початку XX ст.	381
Післямова	390
Використані джерела та література	394

ПЕРЕДМОВА

Тема економічного розвитку України та її окремих регіонів в XIX – початку XX століття завжди привертала увагу істориків як дореволюційного періоду, так і на сучасному етапі існування Української незалежної держави. Науковці звертаються до тем, яким донедавна не приділялося належної уваги. Зокрема це проблеми пов'язані з регіональною економічною історією, економічними зв'язками з іншими країнами світу, місцем українських земель у загальноросійському та міжнародному розподілу праці.

Інтерес до зазначеної проблематики посилюється нагальними потребами сучасної української економіки. У наш час, коли Українська держава самостійно визначає напрямки своїх економічних взаємин з країнами світу, гостро постають проблеми, пов'язані з ефективним використанням геополітичних, природно-кліматичних, економічних особливостей її окремих регіонів. Особливе місце у цих планах посідає Буджак (або Українське Придунав'я), який здавна вважався стратегічним регіоном через свою близькість до міжнародних торговельних шляхів по Дунаю та Чорному морю.

Специфіка географічного розташування регіону, його природно-кліматичні умови, природні ресурси змушували російський та румунський уряди, які довгий час сперечалися за ці землі, постійно модернізувати його господарське виробництво. У першій половині XIX ст. феодальна Російська імперія провела тут соціально-економічний експеримент: на Буджак не поширювалися феодальні відносини, юридично підтверджувалася особиста свобода селян, впроваджувалися ринкові відносини. У другій половині XIX ст. російська та румунська економічна політика сприяла перетворенню Буджака на самодостатній регіон з розвиненою господарською інфраструктурою.

Дотепер історія господарського розвитку Буджака XIX – початку XX ст. залишалася однією з найменш вивчених ланок вітчизняної економічної історії. Дослідження економічної трансформації господарства краю цього періоду дозволить краще зрозуміти процеси, що відбувалися в інших галузях економіки України, а також в її соціальному та культурному житті. Водночас воно є необхідним для вивчення історії світової торгівлі зазначеного періоду та визначення місця України в загальноєвропейському та загальносвітовому господарському та культурному просторі.

Головним завданням цієї роботи є залучення архівних джерел та інших документальних матеріалів для об'єктивного висвітлення основних етапів формування господарського комплексу Буджака, визначення кількісних і якісних змін у цій сфері в процесі утвердження ринкових відносин у XIX – початку XX ст.

Автор погоджується з думкою сучасних економістів, які під поняттям «регіон» розглядають територіальну систему, в межах якої відбувається виробництво, розподіл, обмін і споживання матеріальних благ і послуг. У такому випадку господарський комплекс регіону характеризується не тільки як підсистема країни з внутрішніми і зовнішніми зв'язками, але й як відносно автономна система з внутрішнім механізмом відтворення, котра володіє, окрім системних властивостей (територіальна і господарська єдність, цілісність, зв'язок з комплексом країни), й специфічними рисами: регіональними умовами відтворення валового суспільного продукту, основних фондів і робочої сили, джерелами капіталовкладень і затрат на утримання невиробничої сфери, факторами соціального і національного характеру тощо. Такий підхід до дослідження предмету нашого дослідження дає можливість розкрити численні істотні сторони виробничих та соціальних відносин у їхній різноманітності та особливих формах прояву в Буджаку дослідженого періоду [519, с. 7–8].

Не викликають суперечок хронологічні межі роботи – 1812–1913 рр. Нижня дата є роком приєднання бессарабських земель до Російської імперії, що призвело до розгортання ринкових відносин у краї. Верхня межа є останнім роком, коли економічна система краю функціонувала у повному обсязі. З початком Першої світової війни у 1914 р. придунайські землі були включені до прифронтової зони, що негативно позначилося на стані їх господарства.

Умовно цей достатньо довгий період поділено на три етапи:

I етап – 1812–1856 рр. – включення південнобессарабських земель до економічної системи Російської імперії. Відбувається відродження, зруйнованого під час російсько-турецьких війн, сільського господарства, торговельної інфраструктури, кустарного та мануфактурного виробництва.

II етап – 1857–1878 рр. – перебування придунайських земель у складі Молдавського князівства, з 1859 р., коли Молдавське та Валахське князівства об'єдналися у єдину державу (з 1861 р.) – Королівство Румунія. Економічна політика Молдавії, згодом Румунії, призвела до остаточної переорієнтації сільського господарства на товарне земле-

робство, зокрема на виноградарство й садівництво, відокремлення мануфактурного виробництва від кустарного. Однак негативним наслідком стала повна руйнація торговельних зв'язків між Буджацьким регіоном та українськими й молдавськими землями у складі Російської імперії.

III етап. – 1878–1913 рр. – повернення південнобессарабських земель до складу Російської імперії. Відбувається відродження економіки регіону, поступове зростання обсягів сільськогосподарського та промислового виробництва, з'являються перші вітчизняні пароплавні компанії на Дунаї та Пруті. Дунайські землі стають провідними виробниками господарської продукції у Бессарабській губернії, транзитерами деяких промислових товарів до балканських країн.

Досить проблемним є визначення територіальних меж та назви самого регіону. Зазвичай подібні дослідження охоплюють південно-західні райони сучасної Одеської області (Ізмаїльський, Кілійський, Ренійський, Болградський, Білгород-Дністровський, Татарбунарський, Тарутинський, Саратський, Арцизький, частково Біляївський та Овідіопольський), які протягом XIX–XX ст. перебували у складі Ізмаїльського та Аккерманського повітів Російської імперії [323, с. 89]. Виключення становить період румунського панування 1856–1878 рр., коли від Ізмаїльського повіту румунська влада тимчасово відокремила Кагульський та Болградський.

Ілюстрація 1. Адміністративні межі Бессарабської губернії 1902 р.

Умовно північним кордоном Буджака прийнято вважати Верхній Троянів вал (система укріплень ймовірно римського походження I ст. н.е.), південний кордон у 1812 р. проходив по Кілійському гирлу Дунаю, у 1817–1829 рр. – по Сулінському гирлу, у 1829–1878 рр. – охоплював всю дельту Дунаю (Сулінське, Кілійське, Георгіївське, Стамбулійське гирло тощо), у 1878 р. остаточно було встановлено кордонною лінією Кілійське гирло Дунаю [248, с. 34; 320, с. 14; 568, с. 4–5].

Ілюстрація 2. Географічні межі Буджака за мапою 1820 р. [470, с. 169].

Отже, територіальні межі охоплюють 2 субрегіони: степовий господарський район Бессарабії (власне Буджак) та придунайські й дністровські землі, які впродовж XIX – початку XX ст. відзначалися наявністю багатогалузевого господарського комплексу товарного виробництва з розвинутою торговельною інфраструктурою. Такий підхід комплексного розв'язання проблеми, розгляд подій і явищ у розрізі субрегіонів, на нашу думку, дозволяє всебічно дослідити історію південнобессарабської економічної системи зазначеного періоду.

Залишається дискусійним питання щодо науково-історичної назви регіону. Сьогодні серед українських та закордонних істориків немає одностайної думки щодо узагальнюючої назви регіону, до якого входили названі території. На думку автора є більш доцільним використовувати такі традиційні поняття як «Буджак», «Південна Бессарабія» «Придунав'я», оскільки вони є загальноприйнятими в сучасній

румунській, молдавській та українській історіографії [323, 361, 502, 576].

Так, у російських, турецьких урядових звітах першої половини XIX ст. ці землі отримали назву «власне Бессарабія» або «Буджак»¹ [248, с. 5; 537, с. 3–4; 575, с. 93; 632, с. 17, 75]. Зокрема, у записці імператора Олександра I «Повноважному наміснику щодо управління Бессарабської області» від 21 травня 1816 р. по відношенню до півдня області зазначено: «Так звана Бессарабія або Буджак» [537, с. 4].

Після передачі Ізмаїльського та південної частини Аккерманського повітів Молдавському князівству (у 1856 р.) в російській офіційній документації ці землі отримали назву «південна частина Бессарабії», «відторгнута від Росії Бессарабія» або «Бессарабська ділянка». У тогочасній та сучасній молдавській офіційній документації цей регіон продовжували називати «Буджак» або «молдавська Бессарабія» [189, с. 355–356; 627, с. 236].

З 1878 р., коли ці землі знову увійшли до складу Росії, офіційно використовувалися назви «Буджак» та «південь Бессарабії». Під «півднем губернії» розуміли повіти (Ізмаїльський, Аккерманський, інколи Бендерський), які вели річкову торгівлю та мали високу концентрацію товарного сільськогосподарського виробництва [259, с. 3–4].

У радянській та сучасній українській історіографії (А. Бачинський, С. Мельник, А. Тичина, О. Лебеденко, С. Паламарчук, Л. Мельникова, І. Гребцова) для визначення цих земель також використовуються топоніми «Дністровсько-Дунайське межиріччя», «Північно-Західне Причорномор'я», «Українське Подунав'я» та «Українське Придунав'я», під якими малися на увазі насамперед Ізмаїльський та Аккерманський повіти [333, 336, 509, 525, 655].

Топоніми «Дністровсько-Дунайське межиріччя» та «Північно-Західне Причорномор'я» доцільно використовувати у дослідженнях стародавньої або середньовічної історії краю (Наприклад, історико-археологічний огляд С. Паламарчук «Давня та середньовічна історія населення межиріччя Дністра та Дуная» та ін.) [568].

¹ На думку С. Паламарчук назва «Буджак» вперше зустрічається у 1586 р. і означала одну з назв столиці Білгородської орди дністровських ногайців – Ханкишла [568, с. 47]. Однак І. Грек та М. Русев першу появу топоніма «Буджак» та його кордонів відносять до турецького звіту 1628 р.: «Найбільш впливовим серед ногайців був хан Темір (Кантемір), голова Буджацької орди, що кочує від Кілії до Аккермана» [398, с. 48].

Головними доробками цієї роботи є те, що процес формування господарського комплексу Буджака вперше став об'єктом окремого, спеціального комплексного дослідження.

Автором здійснено суцільну евристику в архівосховищах України, Молдови, виявлено та систематизовано наявний комплекс джерел з соціально-економічної історії регіону.

Проведений аналіз системи управління та адміністративного устрою регіону вперше дозволив визначити намагання російського уряду перетворити Буджак на експериментальний регіон, який поєднав військове управління та ринкову економіку, спрямовану на забезпечення продовольством російської армії на випадок війни з Туреччиною. Вперше в українській історіографії проаналізовано процес формування південнобессарабського сільськогосподарського комплексу, визначено його основні напрямки та зміни.

Визначено вплив російського та румунського економічного законодавства на формування господарчого комплексу Буджака. Набули детального висвітлення селянські реформи російського та румунських урядів, формування торговельної еліти, уніфікація місцевого законодавства на зразок російського.

Вперше було висвітлено становище господарського комплексу у роки румунського панування. Незважаючи на суб'єктивну оцінку багатьох молдавських та українських дослідників, автор виявив і позитивні риси румунської економічної політики щодо краю – це остаточна переорієнтація сільського господарства на товарне землеробство, поширення мануфактурного виробництва, посилення торговельних зв'язків з Румунією, Туреччиною, Болгарією.

Детально прослідковано складний, непослідовний процес розбудови транспортних комунікацій. Автор, спираючись на статистичні відомості, довів, що діяльність вітчизняних судноплавних компаній, незалежно від форми власності, розмірів капіталів, обсягів перевезень вантажів, була збитковою через відсутність власного судноплавного шляху по Дунаю, нерозвиненість портової інфраструктури, неспроможність подолати конкуренцію з боку іноземних судноплавних компаній. Досить позитивною була спроба РДП налагодити пасажирські перевезення та облаштувати торговельні представництва й торгових агентів за кордоном, які сприяли заключенню вигідних контрактів.

Аналіз торговельних операцій дозволив спростувати думку молдавських науковців (В. Жукова, І. Анцупова): виробництво Буджака було орієнтовано на потреби закордонного ринку. Використовуючи на

архівні та статистичні джерела, було доведено, що впродовж XIX ст. постійно розширювалися торговельні зв'язки з губерніями Російської імперії і портовими містами як-от Одеса, Маріуполь, Батумі тощо.

Також було визначено місце придунайського регіону в економічній системі Бессарабії та Російської імперії. Незважаючи на аграрну спеціалізацію господарства, на регіон припадало до 30 % промислового потенціалу губернії. Він вважався центром млинарства, обробітку харчової продукції, важкої промисловості в губернії. За Буджаком також закріпився статус важливого транзитного та судноплавного вузла Російської імперії.

Спираючись на законодавчі акти та спогади сучасників, було ґрунтовно досліджено процес формування соціальної структури населення краю, визначено вплив економічного розвитку на суспільно-політичне життя Півдня Бессарабії.

Використовуючи узагальнені різноманітні думки вчених, викладені в наукових публікаціях з історії господарства Буджака, сформульовано власне розуміння проблеми. Фактично ця наукова робота є першою конкретно-історичною комплексною розробкою проблем формування господарського комплексу Буджака у XIX – на початку XX ст.

Історіографія, джерела та методологія дослідження

1.1. Джерела та методологія дослідження

Джерела дослідження

Джерельна база складається з ряду окремих груп, які можна умовно поділити на статистичні звіти, нормативні документи, спеціалізовані періодичні видання, спогади сучасників. Найчастіше дослідники виводять в окрему групу архівні джерела. Виходячи з характеру архівної інформації, автор вважав за потрібне розподілити архівний матеріал між іншими групами, що дозволить більш чітко проаналізувати окремі категорії наукових джерел.

1. Статистичні матеріали загальнодержавного і місцевого рівня. Їх аналіз дозволяє простежити динаміку торговельних операцій, розміри та вартість виробленої продукції, визначити участь іноземних та вітчизняних комерсантів у становленні ринкових відносин Буджака.

Умовно цю групу матеріалів можна поділити на:

1. *Статистичні матеріали загальноросійського значення.* Вони допомагають краще проаналізувати загальноімперську динаміку модернізації економіки та визначити місце регіону в губернському та імперському виробництві [256–258, 288]. Частково вони збережені в Ф. 2 «Комунальної установи м. Ізмаїл» (далі КУІА) [44].

2. *Статистичні звіти губернського рівня.* Це насамперед «Записки Бессарабского областного статистического комитета», «Из итогов сельскохозяйственной переписи 1916 г. в Бессарабии» та архівні документи, що зберігаються у фондах № 3 Національного архіву Республіки Молдова (далі НАРМ) та № 1. «Управління Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора» державного архіву Одеської області (далі ДАОО) [9–10, 177, 223, 251–252, 259, 263, 265]. Здебільшого вони містять загальні відомості щодо галузей господарчого комплексу губернії та південних повітів (Буджака) в цілому. Ці звіти розкривають не лише факти, а й думку місцевих урядників щодо поліпшення економічного стану в регіоні.

3. *Статистичні звіти повітового рівня* здебільшого збереглися у фондах КУІА. Вони висвітлюють переселенську політику російського уряду в краї, розбудову інфраструктури повітових міст, стан господарства в повітах, розгортання ринково-торговельних відносин. Насамперед це фонди 1, 2, 47, 56, 93, 526, 770, що безпосередньо стосуються розбудови міст регіону. Досить цікавими є Ф. 4 «Вилковська посадська управа» та Ф. 93. «Сільський приказ колонії Болград», які розкривають процеси переселення балканських колоністів і розгортання окремих галузей виробництва у містечках Буджака [12,18–20, 34, 41–42, 46, 48–50, 55, 56, 59, 82–83, 95, 109–112]. Саме місцева статистика дозволить об'єктивно та неупереджено проаналізувати формування господарчого комплексу регіону у ХІХ – початку ХХ ст.

4. *Військово-статистичні огляди* офіцерів Генерального штабу російської армії. Вони дуже ретельно склалися із урахуванням не лише економічних, а й кліматичних, географічних, етнічно-соціальних, конфесійних особливостей регіону. Такі дослідники, як М. Дарган та О. Защук розглядали потенційні можливості Буджацького регіону в якості продовольчої бази, буферної прикордонної зони, заселеної балканськими християнами, здатними допомогти російській армії на випадок війни з Туреччиною [253, 255, 266].

5. *Статистичні відомості торговельного характеру* можна також поділити на імперські та регіональні. Найважливішими статистичними матеріалами першої підгрупи є «Обзоры внешней торговли России по европейской и азиатской границам», що видавалися щорічно Департаментом митних зборів з 1802 р. [268–283]. «Обзоры...» складаються з величезної кількості митних статистичних даних з усієї імперії. Збірники показують близькі до дійсного розміри вивозу сільськогосподарської й промислової продукції з дунайських портів. Більш систематизовану інформацію щодо загальних торговельних показників Росії ХІХ ст. надає збірник В. Покровського [291]. Тут знаходимо відомості про торгівлю через окремі митниці регіону, проте праці не містять узагальнень щодо дослідженого краю.

Аналіз закордонних ринків збуту, світових цін та попиту на окремі товари надано у «Донесениях императорских российских консульских представителей за границей по торгово-промышленным вопросам». Консульські представники наводять важливу інформацію про стан торговельної інфраструктури придунайських портів, зокрема Рені, Ізмаїла та містять подальші рекомендації щодо поліпшення економічної присутності Російської імперії в краї [260–262].

До *регіональних відомостей* можна віднести документи фондів 136, 443, 537, 661, 770 КУІА, які містять відомості про стан закордонної торгівлі в Ізмайльському центральному карантині, пізніше в Ренійському митному окрузі та інформацію щодо комерсантів міста [166, 168–171]. Матеріали стосовно незаконної торгівлі (*контрабанди*) знаходяться у Ф. 443. [138, 144], Ф. 537 [163], Ф. 661 [169].

Слід відзначити справи Ф. 136 [127–128], які містять практично невідомі дослідникам відомості про стан торгівлі між модавською та російською частинами Бессарабії. Саме вони впевнено доводять, що торговельні відносини продовжувалися попри ізоляційну політику обох країн.

Велике значення для оцінки *діяльності вітчизняного судноплавства* мають статистичні відомості архіву Ізмайльського музею Дунайського пароплавства (далі АІМДП). Тут зберігається інформація щодо перевезень, як приватним ЧДП за 1890–1894, так і державним РДП за 1904, 1910 рр. [1–3].

Статистична інформація стосовно *стаціонарної та внутрішньої торгівлі* можна знайти у Ф. 2 [34, 36–37, 38, 40–41], Ф. 4 [48, 50–51], Ф. 56 [78–79, 96–97, 101], Ф. 93 [114–115] КУІА, та Ф. 1. ДАОО [4–6]. Вони містять дані про кількість крамниць, товарів, їх походження, проведення ярмарків та базарів. Ці матеріали свідчать, що внутрішня торгівля займала важливе місце у торговельних обертах Буджака.

6. До *відомостей промислово-господарського характеру* можна віднести звіти Одеського товариства торгівлі та мануфактур, «Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов». Вони містять відомості про торговельні зв'язки краю з Одесою та іншими регіонами імперії. Звіти одеського товариства торгівлі та мануфактур повідомляють про обсяги транзитної та внутрішньої торгівлі регіону з російськими губерніями та з Одесою [256, 264, 286–287, 294].

Велике значення для висвітлення стану промисловості в регіоні мають матеріали КУІА: Ф. 2 «Ізмайльська міська управа» [33–35, 40, 43, 45] та Ф. 47 «Аккерманська повітова земська управа» [59–63, 65–67, 69–70], у справах яких збереглася статистика зростання фабрично-заводського виробництва, аналіз ринків збуту, чисельність робітників, машинного обладнання тощо.

Інформацію про *стан транспортних комунікацій* знаходимо у Ф. 1 [7, 11] ДАОО; Ф. 72 НАРМ [180]; Ф. 1 [15], Ф. 2 [32, 39, 41], Ф. 4 [54], Ф. 47 [57–58, 68], Ф. 56 [80, 88, 91, 94, 102–103], Ф. 537 [161,

165] КУІА. Зазвичай вони аналізують стан торговельних шляхів і рекомендують заходи щодо покращення сполучення (будівництво залізниць, паромних переправ, шосе тощо). Саме ця категорія джерел досліджує процес розгортання нових комунікацій внаслідок економічного підйому краю.

7. *Статистичні матеріали соціального характеру.* Це «І Загальноросійський перепис 1897 р.» т. III – Бессарабська губернія [288]. Губернські переписи 1817, 1827, 1850 рр. Міські переписи Ізмаїла, Рені, Кілії 1819, 1828, 1836, 1842, 1859, 1873, 1901 рр. тощо [9, 83, 106, 177, 292].

Доречно згадати про сільськогосподарський перепис Бессарабії 1916 р., де також надаються відомості щодо селянських прошарків. Статисти не згадують про категорії молдавських селян – мазил та рупташей, що свідчить про зникнення цього селянського прошарку [264].

Важливим джерелом є виданий у 1862 р. в Молдавії «Lucrarile statistice ale Moldovei», де визначено етнічний та соціальний склад населення т. зв. «Молдавської Бессарабії» 1859–1860 рр. Це дозволяє не лише простежити зміни у співвідношенні сільського та міського населення, а й розкривати процес утворення нових прошарків та станів, посилення урбанізації регіону [297].

Отже, статистична група джерел є доволі значною за своїм обсягом та інформативністю. Вона дозволяє у повній мірі дослідити та проаналізувати основні етапи та напрямки формування господарського комплексу Буджака в XIX – початку XX ст.

II. Нормативні акти умовно поділяються на загальнодержавні та губернські, за специфікою постанов. До останніх віднесемо: акти стосовно умов переселення колоністів, економічного та соціального розвитку, стану судноплавства та торгівлі. Задля конкретики доцільно використовувати змішану класифікацію, яка надасть змоги ґрунтовніше дослідити історичні процеси.

1. *Урядові та обласні постанови стосовно адміністративного статусу Буджацького регіону та його населення.*

Постанови Сенату стосовно територіально-адміністративного устрою Бессарабії та Буджака зберігаються у Ф. 1 ДАОО [8], Ф. 56 [71–73, 75, 77, 86, 93], Ф. 2 [23–24, 28, 30] КУІА. До цієї групи можна віднести «Устав образования Бессарабской Области», «Именной указ Сената о размежевании в Бессарабии казенных земель» та ін. [181, 187, 194, 199, 201, 209, 210, 216, 289]. Слід відзначити збірники

румунського законодавства в Буджаку, матеріали яких вперше введені у науковий обіг [197, 208].

Дипломатична полеміка щодо міжнародного статусу Дунаю та його ресурсів міститься у збірнику міжнародних договорів Російської імперії [254] та у Ф. 4 [52], Ф. 56 КУІА [104].

Імперські постанови щодо переселенців та їх правового статусу. Це зокрема: «Рескрипт от 21 августа 1813 года, об освобождении Бессарабской области от рекрутской повинности», «О правилах для принятия и водворения иностранных колонистов» та ін. [183–190, 192].

Подібні документи можна знайти в архівних фондах НАРМ [175], КУІА [74, 76, 85, 105, 108, 110–111]. Вони надають цінні відомості щодо правового статусу переселенців, їх обов'язків, внутрішнього устрою, розселення. Завдяки їм можна простежити міграційну динаміку, роль переселенців в освоєнні Буджака. Становище переселенців систематизовано у збірці документів «Устройство задунайских переселенцев в Бессарабии», де також міститься інформація щодо їх оподаткування та устрою [296].

2. *Законодавчі акти різного рівня стосовно економічного розвитку Буджака.*

Постанови про надання торговельних пільг містам Ізмаїл та Рені в рамках автономії Бессарабії. Це обласні накази про надання 25-річної торговельної пільги Ізмаїлу та затвердження нових торговельних правил. Їх знаходимо у фондах НАРМ [174–176, 179], ДАОО [4–5], КУІА [16, 19, 75, 92]. Для облаштування транзитної торгівлі через дунайські порти були видані сенатські постанови [198, 200, 205–206, 212].

Загальноросійські законодавчі акти, після скасування автономії. Це, зокрема, впровадження загальноросійського законодавства в галузі промисловості, торгівлі, залізничних сполучень [190, 192, 195–196, 202, 204, 207, 217–221].

Слід відзначити законодавчі акти різного рівня стосовно діяльності Чорноморсько-Дунайського, пізніше Русько-Дунайського пароплавства [193, 213], введення російської податкової системи в краї, порядку відкриття промислових та торговельних підприємств, впровадження Земської реформи 1892 р. [25, 26, 211].

Нормативні акти стосовно діяльності фінансових установ. Насамперед, це статuti кредитних товариств, банків, акціонерних товариств та інших фінустанов, що діяли на території Буджака кінця XIX – початку XX ст. [214, 220, 285, 293–294].

Огляд нормативної бази свідчить, що вона є достатньою для висвітлення окремих напрямків дослідження.

III. Періодичні видання. Матеріали цієї групи є доволі нечисленими і мають допоміжний характер у розкритті окремих питань. Здебільшого ця група представлена пресою (видання «Комерційної газети», «Південноруської сільськогосподарської газети» тощо), які здебільшого проводили огляд стану господарського комплексу Новоросії в цілому [228–229, 238].

До спеціалізованих видань можна віднести газети «Новоросійський календар», «Огляд хлібних та товарних ринків закордонних та внутрішніх». Зокрема «Хазяїн» розглядав стан свинарства в Бессарабії. Журнали «Бессарабське сільське господарство», «Журнал министерства мануфактур и торговли» надавали відомості щодо стану соляного промислу та виноробства в Буджаку [224, 231–232, 236, 222, 234].

Слід відзначити періодичні видання Міністерства внутрішніх справ та «Новоросійський календар», які містять цінну інформацію стосовно стану господарства й судноплавства в регіоні [224–227, 233, 237].

Саме остання група періодичних джерел дає більш глибоку оцінку господарському комплексу регіону.

IV. Спогади сучасників представлені російськими дослідниками Бессарабії – Ф. Вігелем, П. Свіньїним, П. Сумароковим; комерсантами В. Саккером, Ш. Сікаром та мандрівниками А. Вельтманом, Н. Надеждиним, Л. Мацієвичем [239–246]. Останні детально описували господарську діяльність німецьких колоністів Аккерманського повіту, стан доріг, виноробства в Буджаку [239, 241–242].

Окремо слід визначити спогади іноземців. Болгарські переселенці Г. Раковський, І. Тіторов описували складний процес еміграції болгар у 1861–1862 рр. [247–248]. Французькі комісії зі справ Бессарабії, що відвідали край у 1919, 1927 рр. детально описали етнічний склад населення тощо [249–250].

Незважаючи на упереджену оцінку господарського стану сучасниками, вони передають інформаційну атмосферу того часу і власну думку щодо подолання негативних наслідків в соціально-економічному житті Півдня Бессарабії.

Аналізуючи базу джерел дослідження з історії господарства Буджака, слід зауважити, що вони є доволі значними за своїм обсягом і потребують більш ґрунтовної систематизації. Очевидним є те, що при наявності великої кількості різноманітних джерел та матеріалів

переважна більшість існуючих наукових джерел присвячена закордонній торгівлі. Це не випадково, оскільки Буджацький регіон був орієнтований на виробництво товарної експортної продукції, значну частину якої становило продовольство. Виявлені та проаналізовані джерела краще за все висвітлюють стан сільського господарства, яке було пріоритетним в регіоні.

Методологічна база дослідження

Сучасна методологія ґрунтується на загальній теорії наукового пізнання, на здобутках досвіду і виступає як синтез теорії і практики наукового дослідження. Методологічний інструментарій для дослідження історії економіки Буджака – це взаємозв'язаний, органічно цілісний комплекс двох основних компонентів: а) принципи (правила) дослідження; б) методи (прийоми, способи) пізнання [400, с. 56].

Своєрідність досліджуваної проблематики визначила вибір основних принципів дослідження, до яких входять цивілізаційний і формаційний підходи. Формаційний підхід допомагає дослідити процес ліквідації застарілих соціальних відносин і формування капіталістичних, більш прогресивних, нових класів. Цивілізаційний підхід дає можливість простежити тісний взаємозв'язок та взаємовплив різних цивілізацій (в даному випадку – православної російської та ісламської турецької).

Теоретико-методологічну основу наукового дослідження становить сукупність загальнонаукових принципів та методів пізнання, використання яких спрямоване на об'єктивне, всебічне висвітлення подій, фактів, явищ, як-от: принципи науковості, історизму, об'єктивності, системності, світоглядної толерантності, методи аналізу, синтезу, проблемно-хронологічний, історико-хронологічний, історико-порівняльний, аналогії, логічного та статистичного аналізу. Послідовне дотримання усіх цих принципів є гарантом правдивого висвітлення будь-якої проблеми.

Принцип історизму, найважливіший у науковому пізнанні, базується на вітчизняному та світовому досвіді. Він зобов'язує розглядати проблему, яка вивчається, не тільки як процес, але й як сукупність динамічних станів, що дозволяє запобігти зображенню штучної модернізації минулого і постановки до нього запитань, не властивих його природі. Принцип історизму передбачає цілісне, всебічне й достовірне дослідження історичних джерел, оцінку концепцій стосовно питань, що досліджуються, у відповідності із загальним істо-

ріографічним процесом, ступенем нагромадження знань та розширенням джерел. Історизм орієнтує дослідника на всебічний, послідовний підхід як до аналізу соціально-економічних процесів, подій і явищ в історії України, так і до оцінки історичних досліджень, що торкаються економічного розвитку у зазначений період, врахування конкретних умов, у яких жили і творили автори цих робіт, видавались їхні праці, утверджувались наукові концепції [400, с. 57].

Керуючись вимогами принципів науковості та історизму, автор розглядає питання, що досліджуються, в залежності від конкретних соціально-економічних та політичних реалій Буджака у ХІХ – початку ХХ ст., наголошує на взаємозв'язку економічних, соціальних, політичних чинників у господарській модернізації краю.

Загальним і обов'язковим правилом історичного дослідження є об'єктивність. Як зазначив римський історик Лукіан (120–180 рр. н.е.): «Історик повинен забувати з якого він народу» [432, с. 26]. Принцип об'єктивності означає використання усієї повноти історичних джерел, опору на повноту історичних фактів та історіографічних джерел, а також використання оптимальної кількості конкретних дослідницьких методів, у тому числі тих, що використовуються в інших науках. Не можна відмовлятися від здобутків радянської історіографії щодо вивчення стану господарського комплексу Буджака в дореволюційні часи, незважаючи на існуючу тенденційність цих досліджень.

Використання принципу об'єктивності дозволило уникнути у науковій роботі упереджених, заідеологізованих, політично заангажованих підходів при дослідженні поглядів на економічну політику османського, російського та румунського урядів. Враховуючи непрості політичні взаємини незалежної України з Румунією та з Російською Федерацією, автор висвітлює не тільки негативні, а й позитивні наслідки їх політики щодо придунайського краю.

Господарська модернізація Буджака розглядається комплексно, що відповідає принципу системності. Критично оглядаючи думки інших дослідників, сповідуючи принцип світоглядної толерантності, автор шанобливо ставиться до думок, які не співпадають з його власними узагальненнями та висновками.

При написанні цієї роботи були використані як загальнонаукові, так і спеціальні методи дослідження. Методи аналізу та синтезу дозволили звести розрізнені думки та статистичні відомості щодо економічних показників краю зазначеного періоду до єдиної досліджуваної проблеми, визначити її складові частини.

Певним новаторством є використання, поширеного в європейській історіографії, синхронного методу, який розглядає діяльність всіх націй європейського континенту в певний час. Зокрема, економічне становище Буджака в контексті формування загальноєвропейського ринку [432, с. 26]. Використання діахронного методу дозволило провести ґрунтовну періодизацію становлення господарського комплексу Буджака. За допомогою системно-структурного методу визначено соціальний склад регіону, зміни, що відбулися впродовж зазначеного періоду.

У працях історико-економічного характеру доцільно використовувати методи математичного аналізу. Зокрема математичні розрахунки дозволяють досить надійно визначити частку окремих галузей виробництва в економічній системі, питому вагу окремих соціальних верств в загальній структурі населення регіону, товарну масу основних продуктів виробничого комплексу тощо.

При написанні роботи також використано історико-біографічний метод дослідження. Економічна історія регіону це, насамперед, історія конкретних особистостей (С. Тучкова, М. Воронцова, Ю. Гагаріна тощо). Біографічний метод дозволяє персоніфікувати всі події і явища в економіці та політиці першої половини ХІХ – початку ХХ ст., простежити долю промисловців, комерсантів, урядовців, зміни в їхньому житті, внесок найбільш видатних з них у розвиток економіки. Біографічний метод дає змогу уникнути механічного описування життя тієї чи іншої особи, орієнтуючи на з'ясування структури всього її життєвого шляху, виявлення найхарактерніших рис усього покоління певної епохи. Цей метод передбачає важливі дослідницькі процедури з джерелами особового походження: автобіографіями, щоденниками, листуванням, спогадами; відкриває реальну можливість реконструювати внутрішній життєвий світ як окремої людини, так і усієї суспільної групи місцевої буржуазії, встановити роль, яку вона відігравала в соціокультурному середовищі.

У дослідженні використано класифікаційний метод. За допомогою класифікації соціальних груп автор виявляє їх особливості, вплив етнічних чинників на їх формування. Наприклад: дрібні комерсанти краю – балагули походять від єврейських ремісників, або близький до селян прошарок мазил був поширеним виключно серед молдаван [342, с. 120; 446, с. 443].

Традиційний метод групування дозволяє розчленувати різномірні сукупності на якісно визначені комплекси об'єктів. Крім типологіч-

них, він виконує й аналітичні функції, оскільки на первинному рівні фіксує зв'язок між розглянутими характеристиками об'єктів. Виокремлюючи з загалу об'єктів групи за різними ознаками, автор робить висновки про ознаки, що характеризують економічний розвиток Буджака, як системи (масштаби, забезпеченість робочою силою, технічний рівень, ефективність виробництва, організаційні форми та ін.).

Основний матеріал роботи поданий у проблемно-хронологічному плані [443, с. 151]. Це дозволило поєднати різні засоби історичного дослідження, не порушуючи принципів об'єктивного пізнання, тенденцій історичного розвитку як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях. Провідні проблеми дослідження (економічна політика російського та румунського урядів щодо Буджака, становлення товарного господарства, розбудова транспортної інфраструктури краю, розгортання закордонної та внутрішньої торгівлі тощо) висвітлені у хронологічній послідовності.

Історико-хронологічний та історико-порівняльний методи були застосовані при вивченні передумов розгортання ринкових відносин в краї на початку ХІХ ст., їх становлення, подальшої еволюції та місцевої специфіки господарського комплексу краю, дозволили з'ясувати основні форми та методи цієї діяльності [355, с. 169].

Використання методів аналогії, логічного та статистичного аналізу дозволило викласти матеріал у чіткій послідовності та логічній завершеності, виокремити основні етапи економічної модернізації в українському Придунав'ї (Буджаку), визначити ступінь ефективності урядової економічної політики, виявити ті аспекти, які принагідні для використання в умовах сьогодення.

1.2. Стан наукової розробки теми

Науково-історичну літературу з вивчення господарського комплексу Буджака ХІХ – поч. ХХ ст. можна умовно розділити на п'ять основних груп: праці дореволюційного періоду (кінець 20-х рр. ХІХ ст. – початок ХХ ст.); історико-економічні дослідження 1920–1930-х рр.; наукові розробки радянських науковців 1940–1980-х рр.; доробок вчених пострадянського періоду; закордонні праці європейських та американських дослідників. Такий розподіл не є новий, навпаки, він досить типовий для сучасної української історіографії [386, с. 3; 505, с. 256]. Кожен з цих періодів має характерні риси та методологію дослідження.

Праці дореволюційного періоду з дослідження Буджака та Бессарабії набули актуальності через кілька років після приєднання краю. Російська імперія потребувала детального опису нових територій. Тому першими працями з історії Буджака були саме *історико-статистичні звіти* С. Корніловича та П. Свіньїна. Російські урядовці надали певної уваги господарському стану регіону, його торговельним та судноплавним потужностям [491].

Проте у наступних роках, більшість дослідників зосередилася на висвітленні етнічних, географічних, історичних особливостей Буджака, задля ідеологічного обґрунтування належності цього краю до Росії. Апологетика приєднання краю до Росії простежена у працях П. Батюшкова, М. Лашкова, Д. Щеглова тощо [331, 349, 508, 597, с. 3–5; 700]. Здебільшого ці роботи не мають значної інформативності щодо господарства Буджака і більше уваги приділяють посиленню слов'янської присутності в регіоні.

Поруч з політизованими працями спостерігається продовження традиції статистичних описів. На жаль, вони розглядали Бессарабію в цілому, фактично не відокремлюючи Буджак [332, 365, 368, 503, 536–537, 609, 651].

З 1840-х рр., коли наслідки російської присутності в регіоні стали помітними, регіональні дослідники стали приділяти глибокої уваги до окремих аспектів розвитку Бессарабії.

Близьким до історико-статистичних оглядів стає *вивчення переселенського руху*. Зокрема С. Берштейн та А. Скальковський системно розглянули болгарський переселенський рух до Буджака [348, 610]. М. Мурзакевич та А. Скальковський значної уваги приділили переселенню німців, старовірів-некрасівців, молдаван [546, 553, 608].

Внаслідок заселення Буджака розгортається господарський комплекс регіону, що знайшло відображення у спеціалізованих дослідженнях 1830–1900-х рр. Науковці намагалися визначити певні особливості, напрямки та наслідки поширення ринкових відносин на Півдні Бессарабії.

Одним з перших спеціалізованих історіографічних оглядів стає *дослідження сільського господарства, промислів й виноробства*. Наукові праці умовно поділяються на дві групи. До першої відносяться роботи, в яких окремі галузі господарства Буджака, зокрема виноробство, промисловість, фрагментарно розглядаються в контексті російської економіки [330, 480, 506, 555, 564, 583, 633]. Ці роботи

допомагають краще осмислити роль регіону у стратегічних планах російської економіки.

Друга група – це регіональні дослідження, здебільшого одеських науковців, які пов'язували добробут Одеси з продовольчим потенціалом Буджака. Так, А. Скальковський ретельно досліджував стан скотарства та видобуток солі в Буджаку і можливість позбавлення Новоросії залежності від кримської солі [553, 611, 613]. Я. Грудзино, О. Защук, П. Ломан, А. Струдза дослідили стан хліборобства, скотарства та інших прибуткових галузей виробництва [412, 467, 513, 630]. М. Мурзакевич вперше прирівняв Ізмаїл до великих міст Новоросійського краю за показниками кустарно-ремісничого та «фабричного» виробництва [545, с. 25].

Не менш популярним стає розгляд *судноплавства й торгівлі* в Буджаку. Особливістю цієї групи наукових робіт є безпосередній огляд регіону, як окремої економічної системи, тісно пов'язаної торговельними зв'язками з Одесою та Бессарабією. Стан судноплавства висвітлено у статтях В. Ренненкампа, К. Скальковського, О. Тройницького [596, 617]. Зокрема останній, одним з перших, наполягав на створенні судноплавного каналу на Дунаї [642, 9, 12, 16 жовтня].

Наукові розробки з вивчення торгівлі Буджака можна умовно поділити на дві групи:

1. *Дослідження стаціонарної, внутрішньої торгівлі, формування торговельного стану населення.* Тут Буджацький регіон також не набув окремого вивчення і розглядався, як складова Бессарабії та й Росії в цілому [303, 345, 347, 512, 614, 623, 666]. Виключення становлять опис Подністров'я В. Кочергіним та праці А. Скальковського, де автори обґрунтовують необхідність покращення торговельних шляхів Буджака з Одесою через Дністер [495, 615–616].

2. *Дослідження напрямків зовнішньоторговельних операцій.* Незважаючи на торговельну спрямованість господарства Буджака, вони майже не висвітлені в окремих працях. Сучасники розглядали Буджак лише як транзитну зону та ринок збуту продовольчих товарів до Одеси. Одеські науковці Ф. Брун, Г. Неболсін, А. Скальковський вважали за потрібним повну переорієнтацію експорту з дунайських портів до Одеси. На їх думку порти Дунаю повинні виконувати допоміжні, транзитні функції [357–359, 550, 607].

На жаль, їх думку підтримували російські дослідники, які перш за все захищали комерційні інтереси Одеси [367, 414, 516].

Наукові доробки з історії становлення господарського комплексу Буджака дореволюційної доби так і не стали темою окремих досліджень через упередженні погляди російських та одеських науковців. Економіка Буджака розглядалася фрагментарно, лише у якості транзитної зони постачання продовольчих товарів й сировини до Одеси та Кишинєва.

З впровадженням ліберальних реформ в Росії другої половини ХІХ ст. зростає інтерес науковців до *вивчення правового та адміністративного аспекту* перебування Бессарабії у складі імперії. Окремо слід відзначити працю А. Скальковського «Ізмаїльське градоначальство у 1847 р.», яке є першою ґрунтовною спробою відокремити вивчення політичного устрою Буджака від Бессарабії [612].

На відміну від першої половини ХІХ ст., виникає критичне ставлення до наслідків російського панування. Поруч з лояльними до Росії розробками П. Леонарда, О. Накко та ін. побачили світ праці Лева Кассо [325, 511, 547, 598]. Останній звинуватив імперський уряд в ліквідації правової автономії Бессарабії, фактичного скасування візантійського права та молдавських правових звичаїв [578, 579]. Думку Кассо підтримав анонімний дослідник А.Н., який також негативно сприйняв зміни політичного устрою Бессарабії 1812–1828 рр. [306].

Вивчення правового статусу Бессарабії стає пріоритетним у румунській історіографії. Слід відзначити праці присвячені впровадженню румунського права в Буджаку 1856–1878 рр. та збереження румунської системи самоуправління в Ізмаїльському повіті 1878–1914 рр. [354, 712].

Аналізуючи дореволюційну літературу, можна відзначити її велику інформативну насиченість. Окремі спроби розгляду економіки Буджака не набули популярності серед дослідників. Більшість робіт продовжували носити оглядовий історико-культурний характер. У поодиноких історико-економічних розробках Буджак не відокремлювався, як специфічний господарський комплекс. Більшість науковців лише підкреслювали його потенційні можливості, задля покращення торговельних обертів Одеси. Саме «зверхнє» відношення до Буджака не дозволило науковцям створити окремий дослідницький напрямок у вивченні економічної системи регіону.

Наукові розвідки 1920–1930-х рр. розвивалися за трьома напрямками.

I. Продовження дореволюційної традиції написання географічно-етнічних описів Бессарабії, де Буджак розглядався, як поліетнічний край, переважно заселений балканськими та німецькими мігрантами. Так, дослідник Лев Семенович Берг у своїх працях наголошував на етнічній строкатості регіону з переважаючою сільськогосподарською спрямованістю [341–342]. У праці «Бессарабія – країна, люди, господарство» Берг оглядово аналізує господарську особливість Буджака і лише в контексті загальнобессарабської економіки. При цьому значної уваги він приділяє саме населенню губернії [342, с. 76, 92–93].

II. Відокремлення історико-економічних робіт від загальних описів. Бессарабія, зокрема Буджак, розглядалися, як невід’ємна частина російського зернового ринку [433, 517]. Так, В. Ден та П. Лященко, виводячи з концепції циклічності виробництва професора М. Кондатеєва, дійшли висновку про нерівномірність виробництва, внаслідок перенасичення ринку [433, 487, 517]. При цьому українські дослідники (А. Альтерман, О. Оглоблін, М. Слабченко, Д. Бованенко), продовжуючи думку росіян, дійшли висновку, що в такий період Україна повинна збільшувати транзит до європейських країн саме через дунайські та чорноморські порти [305, 308, 350, 557, 619]. Наприклад Альтерман взагалі підкреслював важливість залізничних перевезень продовольчих надлишків в Буджаку перед залізничними перевезеннями України до Австрії [305, с. 54–55, 59].

III. Праці румунських науковців розкривали економічну історію Бессарабії за двома напрямками: вплив місцевого самоврядування на розвиток господарського комплексу, зокрема в Ізмаїльському і Аккерманському повітах, з наведенням транспортних шляхів; аналізу стану торговельної інфраструктури [714, р. 3]. Більш інформативним є історико-економічне дослідження Іона Пеливана, де зокрема спростовується думка про забезпеченість Буджака залізницями [721, р. 29]. Автор також критично ставився до кооперативного руху в Буджаку, вважаючи його розгортання надто повільним [721, р. 26–27]. Взагалі автор дуже скептично ставився до природних особливостей регіону і чи не вперше відокремив економіку Буджака від Бессарабської [721, р. 5, 17].

Таким чином, період 1920–1930-х рр. був перехідним від вивчення економіки Буджака у контексті етно-статистичних описів Бессарабії до визнання самостійним, з економічної точки зору, регіону.

Наукові розробки радянських науковців 1940–1980-х рр.

Радянська література 1940–1980-х рр. представлена узагальнюючими працями радянських науковців; історико-економічними дослідженнями молдавських вчених, українськими науково-краєзнавчими розвідками, в яких вперше відокремлено Буджак від Бессарабії.

I. *Узагальнюючі праці з економічної історії СРСР* оглядово розкривають питання економічного розвитку Бессарабії та Буджака імперської доби. Зазвичай радянські дослідники підкреслювали їх колоніальний статус, сировинну спрямованість виробництва, відсутність важкої промисловості, внаслідок колоніальної політики царизму. Через ідеологічну упередженість ці роботи представляють капіталістичний розвиток, як засіб експлуатації місцевого населення. Щоправда наведена тут статистика дозволяє зробити об’єктивні висновки.

За напрямками досліджень узагальнюючі праці радянських істориків можна поділити на:

1. Публікації з історії міжнародних відносин, де фрагментарно досліджується «Бессарабське питання». Питання російсько-румунських відносин подається у світі беззаперечного права Російської імперії на Бессарабію [300, 373–374].

2. Формування ринкового поміщицького господарства в Росії і місце Бессарабії у новій економічній формації. Зазвичай, тут Бессарабія та Буджак виступають, як частина «зернового степового району Півдня Росії», господарства якого орієнтовані на потреби зовнішнього ринку [311–312, 355, 429–430]. Слід відзначити праці О. Гуржія, Г. Губенко, які, досліджуючи процеси модернізації українського сільського господарства, віднесли Бессарабію до районів товарного виробництва [413, 416]. С. Климова та П. Шацький визначили поступове переміщення товарного вівчарства з Бессарабії до Кавказу, внаслідок поширення хліборобства в південноукраїнських губерніях [483, 669].

3. Дослідження з історії розбудови внутрішнього ринку та транспортних комунікацій. Г. Дихтяр, П. Ридзюньський розкрили непослідовні процеси формування внутрішнього ринку в імперії шляхом виникнення ярмарків, базарів, стаціонарної торгівлі. Важливе значення має публікація П. Ридзюньського, де наведені основні принципи проведення гільдійської реформи 1824 р. в Росії та Бессарабії [421, 599].

Розгортання промислового виробництва в Бессарабії та облаштування залізничної мережі частково розкрито у працях Т. Дерев’янкіна та О. Шаулова. Науковці спробували висвітити ці питання у контексті промислової політики російського уряду [417, 668].

4. Аналіз зовнішньоторговельних операцій. Дослідники цієї групи (Е. Алавердов, В. Золотов, І. Семенова) віднесли Буджак до району товарного сільськогосподарського виробництва, орієнтованого на продовольчі потреби європейського споживача. При цьому регіон за номенклатурою експортних товарів, станом торговельної інфраструктури, ринками збуту був подібним до Південної України та Кубані [304, 472–474, 602].

5. Наукові розвідки з оглядовим розглядом внутрішнього устрою Буджака. Зокрема, Г. Герасименко відзначив певні особливості самоуправління Ізмаїльського повіту у 1878–1914 рр. [382]. Є. Дружинина приділила уваги внутрішній автономії іноземних переселенців початку ХІХ ст. [428].

При наявності великої інформативної бази, ця група робіт майже не розглядала питання розвитку окремих галузей виробництва, становлення фінансової сфери та формування місцевої економічної еліти.

II. *Українські радянські публікації з історії Буджака* набули поширення з кінця 1950-х рр., після входження Ізмаїльської області до складу Одеської. Перед місцевими регіоналістами постає завдання вичленувати колишню Ізмаїльську область з економічної історії Бессарабії та довести її економічну орієнтованість до українських земель.

Набувають поширення історико-краєзнавчі огляди міст Ізмаїла, Рені, Білгород-Дністровська, Кілії, Татарбунар. Місцеві краєзнавці намагалися визначити економічне місце Буджака не в складі Бессарабії, а саме України. ХІХ – початок ХХ ст. подається, як період розквіту торговельної та транспортної інфраструктури, зростання економічних зв'язків з Одесою та іншими українськими торговельними центрами. [481, 504, 529, 648]. Найбільшої уваги було приділено Білгород-Дністровську, який справедливо вважався промисловим, судноплавним тогочасним центром Буджака [484, 548, 652].

Розвиток торговельних відносин Півдня України з Подністров'ям набуло академічного дослідження. В. Ващенко приділив уваги стану рибальства у Вилково, економічним зв'язкам придунайських міст з російськими губерніями. Торговельні зв'язки буджацьких підприємців з українськими губерніями розглянуті у роботах Ю. Грошко, ізмаїльських краєзнавців [369–371, 411, 449].

Водночас зростає інтерес до дослідження судноплавства в регіоні. Здебільшого автори висвітлювали питання транзитної торгівлі Дністром. Ю. Коновалов, Т. Попова, І. Студенков та ін. розкрили процес формування дністровського судноплавства: від виникнення товариств

вільних матросів до появи перших пароплавних компаній [489, 581]. В. Юнкевич одним з перших детально проаналізував діяльність російських судноплавних компаній на Дунаї [705].

Водночас дослідники продовжували дореволюційні традиції з вивчення минулого народів, що населяли Буджак. А. Бачинський ґрунтовно, системно визначив основні етапи та напрямки колонізації Буджака. При цьому автор наголошував на провідній ролі українських козаків у цьому процесі [333–334]. О. Шенніков одним з перших спростував тезу щодо кочового способу життя Буджацької орди. Він довів, що ногайці не поступалися молдаванам та туркам у веденні осідлого господарювання [694]. О. Щербина та Л. Георгієва дослідили процес переселення до Буджака німецьких та болгарських колоністів [381, 702]. Підсумок етнічним оглядам підвів В. Кабузан, який детально розкрив етносоціальні особливості Буджака в ХІХ – початку ХХ ст. [475–476].

Однак публікації українських радянських науковців не відходили від офіційної ідеології КППС, тому навіть економічні успіхи того часу подавалися виключно негативно, як соціально-економічні передумови Жовтневої революції 1917 р. В оглядах, присвячених історії революційного руху початку ХХ ст., автори використовували дані фабрично-заводської, торговельної статистики, намагаючись довести факти зубожіння населення. С. Мельник навів соціальну статистику, як доказ існування значної кількості безземельних селян. А. Бачинський використав інформацію про наявність у містах Буджака промислових підприємств для демонстрації гноблення пролетаріату. М. Скрипник наголосив, що Аккерман був економічно розвиненим містом з майже нерозвиненою портовою інфраструктурою [525, 592, 618].

Незважаючи на ідеологічну забарвленість праць, українські радянські дослідники зробили перші кроки з вивчення економічної історії Буджака, як окремого регіону.

Молдавська радянська історична наука зробила величезний крок у дослідженні соціально-економічних відносин в Бессарабії імперської доби. Незважаючи на традиційні недоліки (критика капіталізму, відсутність висвітлення історії регіону румунської доби, апологетика російського управління тощо), було ґрунтовно, всебічно, системно розкрито непослідовний, важкий шлях реформування господарського комплексу від натурально-феодалного до товарно-ринкового.

Інтерес до вивчення економічної історії Бессарабії розпочався наприкінці 1950-х рр., коли фактично сформувалася молдавська істо-

рична школа (В. Гросул, І. Анцупов, І. Будак, І. Мещерюк, В. Жуков та ін.). Докладно їх наукова спадщина розглянута в історіографічних роботах В. Жукова, Д. Драгнева, О. Щербини [438, 443–445, 701]. Автор вважав за потрібне лише визначити ті окремі аспекти їх наукових праць, які безпосередньо присвячені господарській історії Буджака XIX – початку XX ст.

У 1960–1980-х рр. молдавська історична наука продовжувала дослідження економічної історії Бессарабської губернії за такими напрямками:

1. Висвітлення процесів реформування державно-адміністративного устрою. Це продовження традиції дорадянських науковців. Умовно ці роботи можна поділити на загальні огляди [326, 408, 452]; монографії з дослідження адміністративної автономії Бессарабської області та її окремих частин [313, 410, 647]; наукові розробки з історії впровадження місцевого самоуправління в містах та повітах Бессарабської губернії [308, 360]. Окрім загальних відомостей, тут знаходимо інформацію щодо юридичного статусу Ізмаїльського градоначальства, іноземних поселенців та комунального управління Ізмаїльського повіту. Незважаючи на позитивну оцінку російського управління та загальну критику румунської системи самоуправління, ряд авторів (В. Андрієвський, І. Будак) відзначили, що місцеве населення продовжувало дотримуватися традицій молдавського права [712, р. 4–5; 713, р. 34; 719, р. 145–146].

2. Етно-соціальні дослідження населення Бессарабської губернії. Цей напрямок також є продовженням наукових розвідок попередніх періодів і здебільшого був орієнтований на визначення соціального складу міського населення, його демографічних змін тощо. М. Бабі-лунга висвітлив прискорення урбанізації Болграда, Рені, Ізмаїла тощо [327]. В. Зеленчук прослідкував соціальні зміни в окремих етнічних групах населення Молдавії та Придністров'я. При цьому він дослідив переселення циган, німців, поляків до Буджака [469–470]. Науковець поклав початок вивченню переселенського руху болгар, гагаузів, росіян, яке було продовжено у працях І. Грека, І. Кофмана, М. Маруневич тощо [396, 494, 521, 531, 631]. Розглядаючи процес переселення, автори були змушені визначати окремі аспекти побуту та формування господарської спеціалізації місцевих етносів. Тому вивчення етносів Бессарабії поступово переорієнтувалося в дослідження їх економічного життя.

3. Найчисленнішою групою з висвітлення саме економічної історії є праці з історії формування сільськогосподарського комплексу регіону. Систематизувати ці роботи можна за трьома аспектами їх спрямованості.

Праці з історії селянської політики російського уряду в Бессарабії
Автори підкреслювали фактичну відсутність кріпацтва в регіоні, існування фермерських господарств на півдні Буджака та общинного землеволодіння на півночі губернії. На думку І. Анцупова та Я. Гросула, відсутність залишків натуральних відносин в регіоні сприяла його економічному розвитку [314, 316, 402, 403, 406]. М. Мунтян та К. Симботяну довели відсутність феодальних залишків в Буджаку оскільки тут не набуло поширення боярське та монастирське феодальне землеволодіння і був нечисленним прошарок залежного молдавського селянства (рупташів, мазил) [544, 710].

Розвиток окремих галузей господарського виробництва, зокрема садівництва й виноградарства на півдні Бессарабської губернії дослідили І. Анцупов, В. Жуков. Вони відзначили провідне місце регіону в цих галузях [315, 440]. Вагоме місце регіону у розвитку скотарства, ремесел, хліборобства цілковито доведено на основі статистичного матеріалу в цілому ряді наукових робіт І. Анцупова, Я. Гросула, Ф. Ільєва, І. Мещеряка та С. Панфілова [317–321, 404, 407, 409, 450, 530]. Останній визначив показники товарності хліборобства у 1840–1860-х рр. в умовах зростаючого міжнародного попиту [570–572]. Д. Драгнев проаналізував стан сільського господарства феодальної Молдавії та Буджака напередодні їх включення до складу Росії. Його висновки сприяли утворенню цілісної картини багатоміського формування господарських традицій в регіоні [426].

Вивчення процесу формування *торговельної інфраструктури* хронологічно співпало з дослідженням сільського господарства 1960–1980-х рр. Науковці зажадали логічного завершення висвітлення економічних процесів в Бессарабії та її окремих регіонів. Оскільки ринкові відносини швидше розвивалися в Буджаку, то найбільше їх уваги було приділено саме йому. Автори справедливо зазначали, що після Кишинєва, найбільш розвиненими містами були Аккерман, Ізмаїл, Болград. Ця думка простежується у працях В. Жукова та М. Мунтяна та І. Пухальського [439, 441–444, 587]. Значної уваги науковці приділили формуванню торговельної еліти регіону, внаслідок проведення Гільдійської реформи 1824 р. та інших податкових заходів царського уряду [437, 542–543, 640]. Іншим аспектом дослідження були торго-

вельні зв'язки з українськими та центральноросійськими губерніями [541, 588, 606, 638–640]. На той час науковці намагалися підкреслити орієнтованість бессарабських виробників більше на російський ринок, ніж на закордонний. За виключенням ряду статей І. Анцупова, І. Пухальського, В. Томульця та Є. Чертана цей напрямок досліджень не набув розмаху [321, 587, 637, 660].

Відносно новим у молдавській історичній науці було *висвітлення розвитку промисловості*. Ця галузь виробничого комплексу була найменш розвиненою і тому сприймалася досить негативно. Першу серйозну спробу осмислення напрямків формування промислових галузей виробництва зробив І. Пухальський. У своїй дисертації він у дусі того часу критично охарактеризував промислові потужності регіону і відзначив їх другорядне значення [589]. У 1980-х рр. новаторство Пухальського продовжили М. Бабілунга та Д. Шемяков. Вони приділили уваги становленню промисловості на зламі XIX–XX ст. і спробували провести регіональну спеціалізацію, закріпивши за Буджаком провідне місце у галузях важкої, харчової та обробної промисловості [328, 693].

У 1960–1980-х рр. молдавські науковці накопичили та систематизували величезний пласт матеріалу з економічної історії Буджака і вперше відзначили його провідне місце у сільськогосподарській, торговельній, промисловій галузях бессарабської економіки.

Сучасна молдавська історіографія продовжує працювати за традиційними напрямками. У 1990–2000-х рр. Н. Абакумова-Забунова, І. Анцупов, І. Грек активізували вивчення етно-політичної історії російських, болгарських, гагаузьких переселенців [298, 322, 379, 397]. Зокрема І. Грек ретельно висвітив проекти адміністративного облаштування «задунайських переселенців», їх самоврядування та економічну діяльність [396, 398]. С. Новаков довів вагоме місце «задунайських переселенців» у аграрному секторі економіки Південної Бессарабії [552].

Найбільшого розмаху в молдавській історичній науці набуло написання наукових робіт загального характеру, в яких Буджак традиційно вважається невід'ємною частиною Молдови або Румунії [309, 454, 460, 713, 720, 722]. У наукових працях, присвячених політичному устрою Бессарабської області, Буджак розглядається, як природно-географічний регіон [323], або як штучно відокремлене від Молдови Ізмаїльське градоначальство [356, 632]. При цьому зазначається, що завдяки румунському пануванню 1856–1878 рр., саме Ізмаїльський

повіт, а з ним більша частина Буджака, зберегли традиції румунського самоврядування [718, 719, р. 145].

На тлі поширення націоналістичної парадигми історичного детермінізму в Молдові значно зменшилася кількість робіт з суто економічного характеру. В. Томулець традиційно продовжує аналіз економічних зв'язків Бессарабії з українськими губерніями, підкреслюючи провідну роль у цьому процесі Аккермана [614, с. 23–24]. В. Скутельник вперше у молдавській історичній науці ґрунтовно дослідила соціальні перетворення в бессарабських, зокрема і придунайських селах у часи економічної модернізації Російської імперії [724, р. 69, 77, 83–84, 111].

Отже, сучасні молдавські науковці здебільшого надають переваги комплексній розбудові нової історичної ідеології, в якій Буджаку відведено місце другорядного регіону Молдови або Румунії.

Російська історична школа продовжує написання узагальнюючих праць з економічної історії, в яких Буджак розглядається як складова «південноросійського зернового центру» [302, 420, 448, 488]. У працях, присвячених судноплавству, формуванню портової та митної інфраструктури, порти Буджака розглядаються, як допоміжні для Миколаєва та Одеси [301, 380, 510]. Загалом, російські науковці не відійшли від упередженого погляду розглядати Буджак, як частину «цивілізованої окраїни Російської імперії», нещодавно заселеної, економічно непривабливої [340, 455, 466].

Частково *європейські та американські дослідники* підтримують погляди російських науковців. У працях Б. Балана, Т. Чапмана, Р. Джонса українська економіка розглядається, як сировинна база імперського виробництва. Відповідно Буджак – лише аграрна колонія Росії [711, 715, 717, 726]. Поодинокі спеціалізовані дослідження ролі Дунаю в економіці Європи та колонізації європейцями півдня України можна вважати скоріше виключеннями, ніж правилом [723, 725].

На відміну від іноземних науковців, *сучасні українські дослідники* намагаються системно розкрити складні етно-політичні, соціально-економічні процеси в Буджаку XIX – початку XX ст. і визначити його місце у геополітиці сусідніх держав.

Важливим завданням українських істориків є доведення факту належності придунайських земель до України. Для цього науковці змушені всіляко підкреслювати роль українського етносу в заселенні краю, міцність торговельних зв'язків з українськими губерніями, тотожність економічних процесів на Півдні України та Буджака.

Роль українського козацтва у заселенні та освоєнні Буджака дослідили О. Бачинська, І. Гулянович, О. Лебеденко, Л. Мельникова, А. Тичина. Науковці визначили вагому роль українського етносу у заселенні приморської ділянки Буджака та відзначили панівне місце українців у розвитку рибного, соляного, чумацького промислів [336–339, 415, 509, 526–528, 645–646]. При цьому ряд дослідників визначив вагоме місце балканських та європейських народів у становленні скотарства, садівництва, виноградарства в краї [307, 368, 372, 375–376, 395, 418, 502, 515, 567, 584, 643, 653, 655, 702]. Автори не тільки розглядають стан господарства переселенців, а й їх правовий статус, самоврядування, торговельні зв'язки [351, 486, 535, 575, 649, 699, 704, 706].

Традиційним для регіоналістики Буджака лишається висвітлення історії окремих міст, де знаходимо відомості щодо соціальних категорій населення, стану господарства, торгівлі, інфраструктури. Здебільшого це описи Ізмаїла, Кілії, Вилково, Татарбунар. Не зважаючи на певні недоліки робіт, вони дають допоміжну інформацію для більш ґрунтовного розкриття теми [394, 442, 447, 549, 559–561, 573, 577, 591, 604, 659, 670, 703].

Порівняно новим є системне дослідження Буджака – як важливого транзитного та транспортного вузла Європи, що поєднує транснаціональні торговельні коридори [644, 705]. Роль Буджака у становленні одеської транзитної торгівлі ретельно дослідив Т. Гончарук [386–391]. Автор також висвітлює плани російського уряду стосовно розбудови транспортного дунайського коридору [388]. Місце Буджака у зовнішній торгівлі чорноморсько-азовських портів України XIX – початку XX ст. дослідили Н. Джулай, І. Довжук, І. Жалоба, І. Іщенко тощо. Автори підкреслювали важливе значення Дунаю та Дністра для розгортання зернового, промислового експорту до балканських країн [352–353, 362, 419, 424, 436, 463, 514, 522, 594, 680 та ін.].

Під впливом цієї тенденції наприкінці 1990-х рр. місцеві краєзнавці активізували наукові розвідки з історії вітчизняного дунайського судноплавства та транспортних комунікацій. Зокрема з'явилися публікації М. Абрамченко, Є. Єремїна з історії розбудови Кілійського та Сулінського судноплавного каналу [299, 435]. Л. Краснобаєва, Л. Мальцева, Н. Михайлова опублікували ряд статей з історії Чорноморсько-Дунайського та Русько-Дунайського пароплавних компаній [364, 496–500, 518, 534].

У працях з історії адміністративно-правового статусу регіону знаходимо відомості про діяльність російських фінустанов, підприємств, торговельних компаній тощо. Завдяки певній автономії в самоврядуванні Ізмаїльський повіт був привабливим для іноземних інвесторів [324, 329, 427, 626, 660, 667].

Досить незначною є кількість робіт з історії становлення окремих галузей виробництва. Слід відзначити Є. Бутакову, Т. Щевельову тощо, які ретельно розглядали стан виноробства, скотарства в краї [363, 671, 679, 689].

Окремим аспектам економічної діяльності в Буджаку присвячені роботи О. Шевченко, І. Шишкіної з історії формування торговельної еліти та агрокультури краю [661, 691, 695–696].

Серед робіт київських науковців огляд економіки Буджака зазначеного періоду відбувається фрагментарно у контексті загальноукраїнських процесів. Їх праці допомагають чіткіше усвідомити масштабність економічних зрушень в Російській імперії, які позначилися на господарстві Буджака [385, 425, 431, 493, 538–540, 562–563, 593, 595, 605 та ін.].

Таким чином, сучасні краєзнавці зробили величезний внесок у формування окремої галузі досліджень з економічної історії Буджака і переконливо довели невід'ємність місцевого господарського комплексу від загальноукраїнського.

З огляду всіх періодів вивчення історії господарського комплексу Буджака можна відокремити певні методологічні особливості. Так, дореволюційні науковці здебільшого приділяли уваги оглядовим історико-статистичним працям. Буджак цікавив науковців в етнічно-географічному та нормативно-правовому контексті. Поодинокі праці економічного характеру були зосереджені на висвітленні торгівлі й скотарства, як складової Бессарабської економіки та одеського експорту. Розвиток промисловості, транспорту, модернізація землеробства майже не досліджувалася.

У 1920–1930-х рр. відбувається розподіл вітчизняних досліджень за двома напрямками: продовження традиційних регіональних статистичних розробок соціально-етнічного характеру та поява радянських історико-економічних досліджень у галуззі формування світового аграрного ринку і визначення місця Буджака у транзитній торгівлі. В свою чергу румунські дослідники висвітлювали історію регіону у контексті вивчення самоуправління краю та його економічної структури.

Законодавчі засади формування виробничого комплексу на Півдні Бессарабії у XIX – початку XX ст.

2.1. Уніфікація імперського управління Бессарабії 1812–1914 рр.

Протягом XV–XVIII ст. бессарабські землі перебували під владою Османської імперії. За цей період неодноразово змінювався територіальний поділ та управління краєм.

Напередодні XIX ст. Бессарабія була остаточно поділена на три частини: північні та центральні землі прудо-дністровського межиріччя залишалися у складі васального Туреччині Молдавського князівства, яке мало власне законодавство, державний устрій, судочинство; територія навколо Бендерської, Хотинської, Аккерманської, Кілійської та Ізмаїльської фортець входила до турецьких володінь Хотинського пашалику та Сілістрійського віласту (інколи ці землі ще називали «турецька райя²»); степова територія дністровсько-дунайського межиріччя «Буджак» або «кут», де проживали буджацькі татари, мала певну автономію від османських урядовців. Тут знаходилися 4 «дистрикти»: Орум-бет-оглу, Оран-оглу, Еть-ісінкой, де мешкали татари та Ізмаїльський, що включав територію навколо дунайських портів [398, с. 50; 660, с. 19–20].

Таким чином, турецький уряд юридично розмежував бессарабські землі, надавши окремим частинам автономію, що у майбутньому значно ускладнило інкорпорацію цих земель до складу Росії [459, с. 394; 527, с. 233–234].

Під час російсько-турецької війни 1806–1812 рр. російські війська окупували Бессарабію. За ст. 4–6 Бухарестського мирного договору від 16 травня 1812 р. Османська імперія погодилася на перехід до складу Російської імперії дністровсько-дунайського межиріччя з фортецями Хотин, Бендери, Аккерман, Кілія та Ізмаїл [24, арк. 1–9; 597, с. 34]. У 1813 р., аналізуючи наслідки Бухарестського миру, граф

² Райя: буквально «ті, кого пасуть» – територіальна одиниця Османської імперії, де мешкали переважно «гяури» – християни.

У працях дослідників 1940–1980-х рр. вперше Буджак або Південна Бессарабія відокремлюється від бессарабської економічної системи. Для етноніму регіону впроваджуються нові назви «Українське Придунав'я або Подунав'я». Особливу увагу було приділено слов'янській колонізації краю, аграрній спеціалізації економіки, напрямкам зовнішньої та внутрішньої торгівлі. Недоліком робіт був упереджений погляд на капіталістичну модель економіки, що було продиктовано комуністичною ідеологією того часу.

Сучасні праці з історії Придунав'я лише оглядово висвітлюють стан господарства капіталістичної доби. Українські науковці (О. Бачинська, Л. Мельникова, А. Тичина тощо) здебільшого висвітлювали питання української колонізації краю й роль українців у господарському житті краю. За виключенням поодиноких робіт вивчення економічної системи регіону не набуло популярності.

В свою чергу закордонні дослідники (насамперед молдавські та румунські) намагаються довести, що саме балканські переселенці (болгари, гагаузи, румуни) відігравали ключову роль у становленні господарського комплексу краю. Англомовні дослідники підкреслювали напівколоніальний характер економіки регіону у складі Російської імперії.

Історіографічний аналіз дозволив зробити висновки, що майже за двісті років дослідники зібрали великий масив матеріалу та визначили основні напрями наукових розробок щодо становлення господарських відносин в Буджаку у XIX – на початку XX ст.

Проте комплексного дослідження ця проблема не набула чим і пояснюється актуальність дослідження.

П. Румянцев-Задунайський вперше назвав землі дністровсько-дунайського межиріччя «Бессарабією» [468, с. 491].

Приєднання Бессарабії мало для Росії величезне військово-стратегічне значення: вона стала придунайською державою і отримала право на торговельне судноплавство по Дунаю. Останнє дозволяло розширити торговельні зв'язки з країнами Близького Сходу та Європи і контролювати дунайський транзит європейсько-азіатської торгівлі, про що докладніше буде сказано у наступних розділах.

На приєднаних землях російський уряд намагався створити привабливі умови для проживання колишніх підданих Османської імперії. Надаючи їм різні політичні та економічні пільги, Росія підштовхувала балканські народи на антиосманську боротьбу і таким чином дестабілізувало політичну ситуацію у небезпечного сусіда [596, с. 5,7].

7 серпня 1812 р. для управління Бессарабією було призначено цивільного губернатора, а військово командування зберігало за собою право контролювати уряд й призначати на посади голів повітової поліції. Рішення мали прийматися більшістю голосів на загальних зборах, а діловодство здійснювалося російською і молдавською мовами. За своєю структурою, складом та компетенцією обласний уряд був схожий на молдавський Диван-боярську раду Молдавського князівства. Фактично в краї було встановлено своєрідне двовладдя – цивільна влада знаходилась у руках дійсного статського радника, молдавського боярина Скарлата Дмитровича Стурдзи, а військова – у генерал-майора Івана Марковича Гартінга [596, с. 8].

У березні 1813 р. були прийняті розроблені графом І.А. Каподистрія «Правила тимчасового управління Бессарабською областю». За ними військова влада належала генералу, а цивільна – губернатору та обласному уряду у складі двох департаментів – судового та фінансово-статистичного. Цивільні та карні справи розглядалися, виходячи з місцевих постанов та звичаїв; справи поліції – у відповідності до тих порядків, які існували в Молдавському князівстві. «Правила» 1813 р. встановлювали ліберальний контроль за діяльністю місцевої адміністрації [596, с. 8; 444, с. 45; 627, с. 236].

В адміністративному відношенні Бессарабська область була поділена на 9 повітів або цинутів: Орґеєвський або Кишинівський; Яський або Фалештський; Сорокський; Хотинський; Бендерський; Хотарничанський; Кодрський; Гречанський; Томаровський або Ізмаїльський. У кожному повіті передбачалася наявність одного (а в деяких повітах – двох) справників та секретаря (валіш), який паралельно

виконував обов'язки скарбника. На всі ці посади призначалися лише молдавські бояри [503, с. 115; 535, с. 99].

Однак молдавські урядовці виконували свої функції за «турецькими звичаями»: поширювалося хабарництво, свавілля серед бояр. Майже повсякчасно вони незаконно захоплювали землю та силою закріпачували молдавських селян-царан. Новий бессарабський уряд виявився жорстокішим за колишній турецький і це змушувало селян тікати за Дунай та Прут [535, с. 99].

Для перевірки стану справ у Бессарабію відрядили співробітника міністерства закордонних справ Л.С. Байкова [503, с. 121]. Він вважав, що на всі важливі посади у Бессарабії необхідно призначити російських чиновників, а систему управління потрібно реформувати за зразком Грузії й Таврійської губернії, де вже було запроваджено загально-російське управління. Проте кардинальних рішень російський уряд не здійснив. У травні 1813 р. замість старого і хворого Стурдзу на посаду цивільного губернатора Бессарабії було призначено генерала І.М. Гартінга [609, с. 418; 627, с. 236]. Гартінг вважав, що економічне відродження Бессарабії при наявності архаїчного політичного режиму неможливе. Добре володіючи ситуацією в області, у лютому 1814 р. він розробив та направив до Петербурга проект нового положення про управління Бессарабією «Проект цивільного управління» [556, с. 32].

У 1815 р. для оцінки реальної ситуації в Бессарабській області Петербург відрядив урядовця П.П. Свіньїна. На думку сучасників (К. Полевого, О. Пушкіна³) Павло Петрович Свіньїн не відрізнявся високими моральними якостями і прихильно ставився до подарунків з боку молдавських бояр [657, с. 3]. Він був менш категоричним, ніж Байков та Гартінг та вважав, що «безлад, що постійно відбувається у цій бідолашній області, відбувається не через поведінку місцевих урядовців, а від недосконалості законодавства Бессарабії» [556, с. 37]. Свіньїн звинуватив Гартінга у перешкоджанні переселення селян до Ізмаїла, Аккермана, Рені та у зневажанні прав молдавського боярства. За його звітами у лютому 1816 р. І.М. Гартінга звільнили з посади. Замість нього 16 травня 1816 р. царським рескриптом було призначено намісника генерал-лейтенанта О.М. Бахметьєва, який очолив Тимчасовий уряд Бессарабії [556, с. 37]. Головними завданнями уряду

³ Зокрема О.С. Пушкін у 1828 р. звинуватив П. Свіньїна в тому, що «він був брехуном, яких мало на світі та в Яссах приймав хабарі від бояр, вважаючи, що так і потрібно» [657, с. 3].

були: заснування повітових правництв, поліції, пошти, санітарного кордону; розгляд фінансових справ – ревізія витрат, розслідування зловживань; складання списку дворянських родів; створення нового проекту управління Бессарабською областю.

На початку 1818 р. О. Бахметьєв розробив та направив до імператора Олександра I проект нового «Статуту управління областю», який отримав його підтримку: «Постанова така важлива за значенням, повинна бути підтверджена досвідом і часом». 29 квітня 1818 р. Сенат затвердив «Статут для управління Бессарабською областю» (далі Статут) [627, с. 328].

Згідно зі Статутом, Головою області призначався Цивільний губернатор, який підпорядковувався Подільському військовому генерал-губернатору. Губернатор очолював Обласний уряд та Обласну Раду (Цивільний губернатор, Віце-губернатор, радники, Військовий губернатор – всього 6 депутатів та 4 члени Обласної Ради). Нові органи влади в краї поділялися на судові та урядові. Обласна Рада мала повноваження вирішувати усі економічні та цивільні справи. Крім Обласної Ради були утворені комісії: казенна, виконавча і цивільна, межова контора з повітовими комісіями. За Статутом Бессарабська область поділялася на 6 цинутів (повітів): Хотинський, Ясський, Орєгєєвський, Бендерський, Аккерманський, Ізмаїльський. Підтверджувалося молдавське судочинство та діловодство молдавською мовою [216, с. 222–227; 444, с. 48–49; 718, р. 206–210].

Бессарабія отримала статус на зразок Великого князівства Фінляндського та Царства Польського. Але на відміну від цих територій «бессарабська автономія» мала лише адміністративний характер і не поширювалася на законодавство. Головним адміністративним та судовим органом в області стала Верховна Рада із шести місцевих і п'яти російських дворян. Виконавча влада здійснювалася губернатором та обласним урядом. Статут закріпив за молдавськими боярами права російських дворян [478, с. 9–10].

Статут 1818 року значно наблизив принципи адміністративного управління краєм до загальноросійських. Це був компроміс між попередньою системою управління та системою управління в Російській імперії. Верховна рада була колегіальним органом, більшість членів якого становили виборні представники молдавських дворян. Вона не підпорядковувалася іншим урядовим установам. Обласний уряд також діяв колегіально. Певною мірою на виборних началах створювалися станові установи, земська поліція та суди, які у своїй діяльно-

сті керувалися не лише імперськими законами, але й місцевими звичаями [313, с. 152].

Згодом царський уряд розпочав підготовку обмеження автономії краю, внаслідок поширень зловживань місцевими боярами. У березні 1820 р. Олександр I підписав Положення про Верховну Раду Бессарабської області, яке посилювало роль намісника краю. У 1822 р. всі справи щодо управління краєм передали до юрисдикції міністерства внутрішніх справ (далі МВС).

У травні 1823 року новоросійським генерал-губернатором і бессарабським намісником було призначено М.С. Воронцова [503, с. 124; 667, с. 53]. Під час ревізії обласних установ службовці М.С. Воронцова виявили численні факти незаконних витрат, крадіжок, зловживань у судах та поліцейських органах. Воронцов вважав, що причиною цих зловживань було обласне самоуправління та привілеї місцевого боярства, яке займало майже всі ключові посади та використовувало їх в особистих інтересах. Генерал-губернатор надіслав до Петербурга свої пропозиції щодо обмеження прав місцевого дворянства. При цьому він рекомендував залишити за генерал-губернатором право впроваджувати нові посади у місцевому апараті управління, посилити нагляд за місцевою адміністрацією. Судові функції мали бути вилучені із компетенції Верховної ради, вибори окремих груп службовців замінялися призначенням [341, с.74].

Проект реформування управління Бессарабією, підготовлений М.С. Воронцовим, було внесено на розгляд Комітету міністрів, а згодом до Державної ради. Остання зазначила, що Статут утворення Бессарабської області 1818 року виявився «відповідним імперським інтересам, а тому Бессарабська область «повинна перейти під загальноімперське управління...» [647, с. 56].

Наприкінці 1826 р. М. Воронцов підготував новий проект «Установи для управління Бессарабською областю». Його пропозиції спричинили урядові суперечки відносно майбутнього Бессарабії. З одного боку, намагаючись не загубити імідж ліберального уряду, продовжувати політику лояльності та загравання з місцевою молдавською елітою. З іншого – попереднє управління краєм та наявність цілої низки проблем (юридичних, управлінських, етнічних тощо), вимагали від царизму якнайшвидше перевести Бессарабію на загальноімперські законодавчі принципи. Перемогла друга точка зору і 29 лютого 1828 р. проект Воронцова було затверджено Державною радою [410, с. 202–203].

За новим законом (§ 5 Установ) було скасовано намісництво в краї, а Бессарабія була включена до Новоросійського генерал-губернаторства на загальних підставах, поряд з іншими новоросійськими губерніями. Закон відміняв принцип виборності, вводив загальноросійську податкову систему. Замість обласного уряду вводилося обласне правління, обласні суди, поштове, карантинне й митне управління тощо (§ 10, 12). Обласне правління (замість Верховної Ради) – орган, якого в загальнодержавному масштабі в інших областях не існувало, стало радчим органом, а всі його члени призначалися урядом. До його складу входили: казенна палата, обласний карний суд, обласний цивільний суд, совісний суд (§ 11–12) [718, р. 216].

У містах органи влади розподілялись на судові, господарські та поліцейські частини. Абсолютно всі чиновники призначалися особисто генерал-губернатором, який знаходився в підпорядкуванні міністерства внутрішніх справ [508, с. 97]. У містах Хотин, Бельци, Аккерман, Ізмаїл, Кіля, Рені, Кишинів, Бендери вводиться міське управління (§ 9). § 62 Установ затвердив російську мову офіційною у діловодстві. § 63 впровадив російське судове законодавство в Ізмаїльському та Аккерманському повітах, де «майже немає молдаван і тому немає необхідності проводити справи за місцевим судочинством» [478, с. 11–12; 718, р. 216].

Видання «Установ» свідчило, що російський уряд приступив до ліквідації автономії в краї. Деякі молдавські дослідники звинувачували бессарабських бояр у сприянні ліквідації автономії [718, р. 154]. Однак, на думку автора, невдачу бессарабського адміністративного експерименту можна пояснити неефективністю російської системи управління, яка не змогла забезпечити реальну автономію приєднаних територій. Хоча царський уряд був ініціатором надання Бессарабії самоврядування на основі законів краю, але характер більшості цих законів був для нього абсолютно неприйнятний. Протягом 16 років, з моменту приєднання Бессарабії, імперська державна машина підготувала необхідну кількість чиновників та державних службовців, які спокійно змогли замінити місцевий елемент в системі управління краєм.

Наприкінці 1820-х рр. в урядових колах визріла потреба реформування управління саме Буджацького регіону. У перші роки після приєднання Буджака до імперії, російські генерали висловлювалися щодо перетворення півдня Бессарабії в особливий прикордонний округ. Збереглися «Записки про Бессарабію» ген. С. Тучкова, «Погляд на Бесса-

рабію» генерала XVI дивізії І. Козачковського. Вони наполягали на необхідності підпорядкування адміністративного і господарського життя військовим потребам. Ця точка зору найшла відображення у тогочасній періодиці. Зокрема, публіцист О. Мартос зазначив: «Військове правління поєднане з цивільною владою тут є найбільш доцільним, враховуючи прикордонне становище Буджака» [320, с. 15–16]. Як зазначив В. Ренненкампф: «У 1813 р. адмірал П.В. Чичагов підготував проект підпорядкування цивільної адміністрації військовій «для покращення розвитку місцевих промислів задля потреб армії» [596, с. 8].

Але царський уряд не наважився відрито перетворити край у військовий округ в умовах існування автономії Бессарабської області. У 1820–1830-х рр. у Буджаку було створено 10 військово-господарських поселень. Як зазначив М. Дараган: «Бессарабія у всіх наших війнах з Туреччиною була житницею армії. Край забезпечував армію м'ясом, фруктами, підводами, що надзвичайно важливо для військових дій. Однак головні хліба краю – пшениця і кукурудза не входять до раціону наших вояків, які годуються житнім борошном... Доцільно переорієнтувати господарство на потреби армії» [255, с. 113–114].

Певним компромісом прихильників і противників мілітаризації регіону стало утворення тут Ізмаїльського градоначальства. Головними причинами створення градоначальства були: вигідне стратегічне розташування Ізмаїла, наявність фортець на Дунаї, які контролювали вихід до Чорного моря. Завдяки близькості до дунайської торгівлі, Буджак у мирний час був центром торгівлі й промислового виробництва, до нього тяжіли менш розвинені повіти Бессарабії [479, с. 104].

Внаслідок російсько-турецької війни 1828–1829 рр. до російських володінь було приєднано Сулінське гирло Дунаю з островами. Перед російськими урядовцями повстало завдання якнайбільш ефективно використати державне управління для розгортання вітчизняної дунайської торгівлі та судноплавства. У 1828 р. Новоросійський та Бессарабський генерал-губернатор М.С. Воронцов розробив проект щодо утворення на придунайських землях градоначальства з центром в м. Ізмаїл. Скориставшись відвідуванням театру бойових дій на Дунаї імператором Миколою I, М. Воронцов запропонував йому цю ідею [470, с. 93].

Імператор зацікавився проектом і 26 вересня 1830 р. уряд видав указ «Про утворення Ізмаїльського градоначальства» [296, р. 300]. Згідно з наказом воно включало у себе міста Ізмаїл, Рені, Кілія, сели-

ща Вилково, Броска, Гасан-Спагі, Кугурлуй, Кислиця, Муравльовка, Саф'яни, Чамашир, Хаджи-Курда загальною площею у 94504 дес. та 1518 квадратних сажнів [73, арк. 3, 4]. Градоначальником міста було призначено генерал-лейтенанта С.О. Тучкова, який отримував необхідні розпорядження безпосередньо від імператора, міністра внутрішніх справ, Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора [422, с. 81].

До компетенції ізмаїльського градоначальника входило:

1) контроль над діяльністю карантинних, митних установ, органів міського і сільського самоврядування, портового управління, міської поліції;

2) нагляд за станом портових, кріпосних і суспільних споруд;

3) сприяння розбудові міст і селищ градоначальства;

4) нагляд за справністю поштового повідомлення, мостів, переправ;

5) затвердження витрат і доходів грошових сум, контроль розкладки і надходження державних, міських та інших податків і зборів у градоначальстві;

6) охорона санітарного стану міст і сіл;

7) контроль за службою комендантів фортець Ізмаїла і Кілії, Дунайської флотилії кордонної служби і кордонно-карантинної варті (тому до посади градоначальника призначали військового генерала) [73, арк. 3, 4, 20, 27].

8) До штату Ізмаїльського градоначальника призначалися: голова канцелярії, два столоначальника й надавалося фінансування для найму канцелярських службовців. Щорічне утримання урядовців сягало 3100 крб. сріблом, що свідчить про особливу зацікавленість російської влади в ефективному управлінні краєм шляхом запобігання корупції та зловживань серед урядників [77, арк. 17, 19; 422, с. 81–82].

Під час управління градоначальством С.О. Тучковим був досягнутий прогрес у розбудові міста: у 1832 р. казенних і приватних будинків було 2263, у 1835 р. – 2766. Крім того С. Тучков спромігся збільшити кордони градоначальства за рахунок нижньопрутських земель. У 1834 р. Ізмаїльський повіт отримав частину Бендерського повіту з селищем Леово і отримав назву Леовський [208, арк. 2, 4].

Однак восени 1835 р. С. Тучков подає рапорт про звільнення. Своє прохання він пояснював з погіршенням здоров'я і похилим віком (у 1835 р. йому виповнилося 68 років). Сергій Олексійович мав особисту

зустріч з імператором, на якій підіймалося питання про подальшу долю градоначальства. Було запропоновано декілька варіантів рішення цієї проблеми, зокрема, не ліквідувати градоначальство, а підпорядкувати його Бессарабському цивільному губернатору П.І. Федорову. Таким чином придунайські землі отримали б більш тісний економічний зв'язок з Одесою, що сприяло б економічному підйому регіону. Проект Тучкова підтримав Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор М.С. Воронцов [422, с. 83].

У 1836 р. наказом імператора було ліквідовано посаду Ізмаїльського градоначальника. Управління краєм передано Бессарабському цивільному губернатору П. Федорову, який після цього став іменуватися Бессарабським військовим губернатором. Водночас урядовець отримав повноваження ізмаїльського градоначальника.

Павло Іванович Федоров (1791–1855 рр.) відзначився у війнах з Туреччиною 1806–1812 рр., був тричі поранений у бойових діях з військами Наполеона. У 1833 р. отримав посаду Миколаївського коменданта, у 1834 р. був призначений Миколаївським та Херсонським військовим губернатором у званні генерала від інфантерії. На момент призначення на посаду Бессарабського цивільного губернатора це був досвідчений адміністратор, який усіляко підтримував ідеї М.С. Воронцова щодо покращення благоустрою Новоросійського краю. За налагодження торговельного судноплавства по Дунаю П.І. Федоров був нагороджений австрійським орденом Залізної корони I ступеню [387, с. 198].

Резиденція військового губернатора знаходилася у Кишиневі, а в Ізмаїлі функціонувала канцелярія градоначальства, яка здійснювала управління місцевістю. До складу канцелярії входили: її голова, 3 столоначальники, перекладач і 2 урядовці з особливих доручень. Така структура управління існувала до ліквідації Ізмаїльського градоначальства у 1856 р. [612, с. 419]

У 1830–1840-х рр. завершилося реформування управління краю. У 1835 р. статус міста отримав Фрумоса (Кагул) [329, с. 44]. У 1837 р. Леовський повіт перейменували у Кагульський. У 1839 р. були утворені Аккерманське, Бендерське окружні управління, у 1841 р. при м. Аккерман були утворені посади Папушой, Шабо, Турлаки [415, с. 121].

Після поразки Російської імперії у Східній (Кримській війні) і передачі земель градоначальства Молдавському князівству відбулося чергове реформування територіально-адміністративного статусу при-

дунайських земель. 1 березня 1857 р. Бессарабська область була остаточно підпорядкована Новоросійському генерал-губернатору. У 1857 р. із залишків Кагульського повіту було утворено Комратський, однак у 1858 р. його волості були передані Бендерському та Аккерманському повітам [470, с. 95]. Таким чином зберігся поділ області на 7 повітів, одним з яких лишився Аккерманський.

Тут було створено Нижньо-буджацький округ, що включав у себе 25 болгарських колоній, Новоросійське козацьке військо з центром у станиці Миколаївка-Новоросійська (колишня Байрамча) та Шабський округ, що включав у себе 24 колонії німців та швейцарців⁴. Російський уряд демонстрував піклування про іноземних колоністів, тоді як в Молдавії намагалися скасувати пільги для болгарських поселенців [460, с. 146].

4 червня 1871 р. Сенат прийняв «Правила про суспільний та поземельний устрій поселення власників на казенних землях». За ним колоністи 70 поселень Аккерманського повіту переходили з компетенції Комітету Піклування про іноземних поселенців Півдня Росії до губернських, повітових установ. У поселеннях колоністів вводилося старостинське управління, як у державних селян. Їх право на звільнення від рекрутської повинності скасовувалося. «Правила 1871 р.» остаточно ліквідували пільги та органи самоврядування серед іноземних колоністів [491, с. 399; 552, с. 183–185].

У грудні 1873 р., коли стало очевидним, що масового переселення болгар з Молдавії не відбудеться, імператор Олександр II остаточно перетворив Бессарабську область на звичайну губернію. Було збережено старий адміністративний поділ на 7 повітів: Аккерманський, Бендерський, Кишинівський, Орґеєвський, Сорокський, Хотинський, Яський (з 1887 р. Бельцький) [457, с. 311].

У свою чергу румунський уряд також намагався покращити життя мешканців приєднаних земель, щоб припинити еміграцію болгар до Росії. За постановою від 31 березня 1864 р. «Про міські та сільські громади» та доповненні до нього від 1874 р. землі колишнього Кагульського повіту поділялися на Ізмаїльський, Болградський та Кагульський повіти. Повіти поділялися на громади (комуни). Комунам було надане право місцевого самоврядування, а також поставлено в обов'язок піклуватися про народну освіту, охорону здоров'я, стан цер-

ков тощо. Управління комунами в селах відбувалося на однакових підставах: громадськими справами керували комунальні ради, які обираються колегіями строком на 4 роки, головою ради призначався примар – за своїми функціями він нагадував сільського старшину в Росії. Йому надавалися поліцейські повноваження і збирання податків. Комунальні ради склалися з представників сільської буржуазії. За характером діяльності комунальні ради були схожі на міські думи в російських губерніях [409, с. 197].

Виконавчо-господарчим органом комунальної ради була призначена Міська управа. Вона займалася обкладанням податками та збором коштів з нерухомості, торгівельної діяльності, промисловості, благоустроєм та будівництвом доріг, мостів, піклуванням про лікувальні та навчальні заклади тощо [713, р. 34.]. Діяльність Міської управи розповсюджувалася на м. Ізмаїл та передмістя – Броску, Матроску, Ларжанку, Стару Некрасівку, Саф'яни. Було утворено Ізмаїльський земський комітет, до повноважень якого входив контроль за виконанням земських грошових і натуральних повинностей, розпорядження земським майном, піклування про стан шляхів, роботу пошти, утримання земських лікарень, добродійних і учбових закладів тощо [712, р. 4–5]. Компетенція земських органів і комун у «Румунській ділянці Бессарабії» обмежувалася вузькими рамками господарських питань, що багато в чому нагадувало сферу діяльності російських органів влади у Північній Бессарабії.

У кожному з повітів були введені земські повітові ради, що за функціями нагадували російські земські повітові управи в губерніях. Земські повітові ради склалися з 12 членів, що обиралися населенням строком на 4 роки; вони збиралися на чергові (15 жовтня кожного року) і позачергові сесії для складання бюджетів, розгляду доповідей по земському господарству, перевірки різноманітних звітів. «Неодмінні земські комітети» включали голову і 2-х членів, що обиралися земською радою. Це був виконавчий орган ради повіту, який здійснював контроль за виконанням бюджетів міських і сільських комун [409, с. 101].

В основу виборчого права членів повітової земської ради була покладена сплата податків за вимогами румунської податкової системи. Усі виборці, в залежності від розміру сплачених податків, розділялися на 4 колегії. Перші три колегії, які сплачували від 20 крб. податків, обирали три члени повітової земської ради шляхом прямого голосування. До останньої колегії входили особи, що сплачували до 20 крб. податків [360, с. 204].

⁴ Докладніше про це у § 2.2.

Після повернення придунайських земель до Росії, царський уряд утворив з 3-х румунських повітів один – Ізмаїльський, однак зберіг комунальні управи, встановлені румунською владою. Там продовжували обирати комунальну раду, примаря, збирача податків. Реорганізація румунського самоврядування, проведена російським урядом, носила незакінчений характер, багато елементів від попередньої системи були збережені [25, арк. 8–12; 720, р. 112].

У 1879 р. були видані «Правила, що підлягають дотриманню під час розгляду кримінальних і цивільних справ у приєднаній до Росії за Берлінським трактатом частини Бессарабії» [403, с. 265]. Зокрема, у 1880 р. було введено інститут засідателів та присяжних, складанням списків, якими займався голова земського з'їзду [324, с. 3]. У 1896 р. бессарабський губернатор ген.-майор О.П. Константинович відзначав: «У возз'єднаній за Берлінським трактатом Бессарабії були тимчасово залишені румунські закони, які продовжують діяти і зараз. Існування в межах однієї губернії протягом тривалого часу органів місцевого самоврядування викликає багато незручності. Відмежування Ізмаїльського повіту небажане в загальнодержавних цілях і є незручним для земських установ» [360, с. 197].

Неодноразові прохання бессарабського керівництва змусили Міністерство внутрішніх справ у 1899 р. внести пропозицію до Державної ради «Про введення в Ізмаїльському повіті місцевого управління на підставі загальних законів імперії» [626, с. 425]. Вказувалося на необхідність поширити на Ізмаїльський повіт Положення 1890 р. «Про земські установи». У м. Ізмаїл, Болград, Рені, Кілія і посаді Вилково і Леово пропонувалося запровадити Міське положення 1892 р. Реорганізація в сільських комунах повинна бути проводитися відповідно до ст. 40–129 «Загального положення про селян», де вказувалося, що всі сільські комуни повинні бути перетворені в громади. Селянські громади повинні були сплачувати повітам податки і повинності тощо. У результаті розбіжностей між членами Державної ради, ці пропозиції не були прийняті. За розпорядженням МВС була утворена «Бессарабська губернська нарада для обговорення питань щодо введення загальноімперських установ в Ізмаїльському повіті» [575, с. 91]. Її головним завданням був збір інформації про особливості місцевого управління в краї. У 1910 р., на підставі результатів державної наради, була утворена міжвідомча комісія, яка в 1914 р. видала «Доповідь з питання про перетворення управління в Ізмаїльському повіті».

Комісією були розроблені конкретні заходи щодо перетворення місцевого управління на загальноросійських засадах [382, с. 226].

Проте початок Першої світової війни не дав можливості втілити перетворення у життя. У 1916 р. на придунайських землях було утворено Румунський фронт, який зосередив у своїх руках всі функції управління. У січні 1918 р. Бессарабію окупувала Румунія, яка відновила власну систему управління [714, р. 3].

Таким чином, протягом майже 100 років російський уряд проводив послідовну політику інкорпорації бессарабського управління та законодавства за імперським зразком. У 1828 р. була ліквідована автономія Бессарабської області. У 1836 р. фактично скасовано Ізмаїльське градоначальство. У 1873 р. Бессарабська область остаточно стала губернією, у 1914 р. було розроблено план ліквідації автономії Ізмаїльського повіту. Незважаючи на негативні суспільно-політичні наслідки цих процесів (поширення молдавського сепаратизму, посилення бюрократизації, російського шовінізму тощо), в економічному відношенні уніфікація бессарабського управління створила необхідні політичні умови для входження придунайської економіки до загальноімперського ринку, розгортанню судноплавства, встановленню транспортних сполучень з торговельними центрами Румунії, Бессарабії, Росії, України та Європи. Як справедливо зазначив у 1912 р. Микола Лашков: «Приєднання Бессарабії до Росії пробудило усі промисли і торгівлю від сну часів турецького панування ... на благо Вітчизни» [508, с. 2].

2.2. Юридичні засади колонізації Буджака та їх вплив на формування сільськогосподарського виробництва в краї

Приєднавши стару Бессарабію (Буджак), російська військова адміністрація майже повністю знищила існуючу там економічну систему, торговельні зв'язки, що призвело до масової еміграції населення до Туреччини. Для відновлення потенціалу краю необхідно було залучання переселенців, що мали господарський досвід, необхідний для відновлення економічного потенціалу регіону.

Урядова колонізація краю здійснювалася двома шляхами:

- А) передача колишніх татарських земель приватним власникам з числа російських дворян й офіцерів, лояльних молдавських бояр;
- Б) заселення краю іноземними поселенцями [662, с. 78–79].

У 1812–1818 рр. проєкт економічної реорганізації Буджака не був остаточно визначений. Імператор Олександр I схилився до плану ген. П. Бахметьєва, щодо передачі приморської частини Буджака (лінія Аккерман – Татарбунари – Ізмаїл) приватним власникам, степовий центр (понад 100 тис. дес.), через нестачу води, використати для пасовищ і віддати в оренду іноземним скотарям – комерційному радникові Рено, негоціантам Саллосу й Аржіоту. Однак цей проєкт було відхилено і уряд розпочав роздачу земель дворянам [320, с. 84].

У 1812–1824 рр. було передано російським урядникам та молдавським боярам у Бендерському, Аккерманському повітах понад 300 тис. дес. татарської землі [582, с. 416]. Найбільші земельні володіння отримали граф Бенкендорф (28 тис. дес.), граф Канкрін (25 тис. дес.), генерали Сабанєєв та дійсний таємний радник К. Несельроде (по 10 тис. дес.), князь Мурузі (6 тис. дес.), полковник Корнилович, генерал Хітров, дійсний статський радник К. Катаназі (отримали по 6 тис. дес.), генерал-майору М. Рилєєву – 3 тис. дес. землі [підраховано за: 491, с. 269–279].

Молдавські бояри також тут отримали від російського уряду 117,2 тис. дес. землі [316, с. 71]. Так, у 1820-х рр. імператор подарував боярину Янко Бальшу 41,5 тис. десятин у Мусандському окрузі [446, с. 100]. Молдавський поміщик Григорій Кодрян отримав 670 дес. та селище Шамайли. Близько 670 десятин землі було передано майору Патаракію [662, с. 78].

До кінця 1850-х рр. поміщики та урядовці отримали до 30% земельного фонду Буджака (580 190 дес.), зокрема 124 тис. дес. або 21,4% всіх приватних володінь на півдні Бессарабії припадало на Аккерманський повіт, решта на Бендерський і частково Ізмаїльський [662, с. 82–83].

Однак поміщикам заборонили залюднювати ці землі кріпаками. Це підтверджується запискою Олександра I Повноважному наміснику Бессарабської області від 21 травня 1816 р.: «Бессарабія власне так названа або Буджак майже вся належить державі... Але такий величезний простір у статистичному вигляді ще не розмежовано. Її імператорській Величності угодно, щоб ці землі до продажу вроздріб не призначалися, доки обласна Рада не складе повний план цих земель... Однак це не повинно обмежувати переселення іноземних поселенців» [537, с. 4–5].

Тому в Аккерманському повіті чисельність царан, що виконували натуральні повинності у 1846–1854 рр. скоротилася з 2102 до

1450 осіб. До 1868 р. тут мешкали не більше 3 тис. царан і 1430–1480 десятинщиків. Через фактичну заборону кріпацтва тут знаходилися 58 незаселених маєтків [320, с. 86, 109]. Через це 250 тис. дес. поміщицьких володінь були незораними, їх здавали у оренду колоністам або купцям. Ще 277,4 тис. дес. дворяни продали колоністам, міщанам та купцям⁵ [320, с. 86]. Таким чином, дворянське землеволодіння Буджака реально не перевищувало 58 тис. дес. і не надала значного впливу на формування господарського комплексу краю.

Для подальшого заселення краю Новоросійський генерал-губернатор граф М. Воронцов у 1825 р. запропонував поділити 284 тис. дес. пустих земель на ділянки у 100 дес. і продати всім бажаючим, насамперед міщанам та купцям, за ціною у 5 крб. за дес. Однак Комітет фінансів відмовився від проєкту через очікувані низькі прибутки. Так, з родини державних селян можна було б отримати не більше 1 крб. податків щорічно. Тому саме фінансова сторона питання сприяла заселенню Буджака колоністами і призупиненню роздачі землі поміщикам. У майбутньому це активізувало поширення в регіоні ринкових, а не феодалних відносин [320, с. 85].

Імперський уряд сподівався шляхом заселення іноземними колоністами з Балкан та Європи, створити тут експериментальний регіон. Він бачив край, заселений слов'янським, бажано православним населенням, яке б підтримало російську експансію проти осман. Під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр. до лав російської армії вступило багато представників балканських народів (болгар, албанців, валахів, молдаван, сербів). На думку російських генералів (О. Суворова, М. Кутузова) саме балканські колоністи на півдні Росії повинні стати перепоною подальшому просуванню османів і сприятимуть землеробській колонізації краю [248, р. 14; 396, с. 47].

Через юридичні зволікання заселення краю було непослідовним процесом, яке умовно можна поділити на ряд етапів:

I. 1750–1806 рр. – стихійне переселення до Буджака старовірів з Росії, болгар, гагаузів та буковинських русинів (райків) з Османської імперії.

II. 1806–1812 рр. – депортація корінного татарського населення. Початок організованої болгарської та гагаузької колонізації.

⁵ Зокрема, у 1861 р. група німецьких колоністів купила у поміщиці М. Мітькової 2883 дес. і заснувала поселення Ейгенгейм [320, с. 88].

III. 1812–1824 рр. юридичне оформлення переселенського руху т. зв. «варшавських переселенців», «задунайських поселенців» – задунайських козаків, старовірів-некрасівців, молдавських циган, посилення болгарського переселенського руху.

IV. 1824–1856 рр. переселення до Бессарабії державних селян з українських та центральних російських губерній. Остаточне переселення козаків-задунайців.

V. 1858–1862 рр. – еміграція болгарських колоністів з румунської частини Бессарабії до Катеринославської, Таврійської губерній, частково до Туреччини.

VI. 1871–1890 рр. скасування пільг та самоврядування іноземних колоністів, зрівняння їх у правах з державними селянами.

VII. 1906–1910 рр. – переселення буджацьких малоземельних колоністів до Сибіру у рамках проведення Столипінської реформи.

Подібної періодизації дотримується сучасний одеський дослідник О. Пригарін для визначення етапів переселення старовірів-липован до Буджака [584, с. 4–5].

Першими переселенцями, що отримали офіційний дозвіл від російського уряду були «задунайські поселенці», до яких сучасні дослідники відносять насамперед болгар, гагаузів, албанців та ін. Вони були поліетнічною групою, де болгары та гагаузи склали 80–82% їх загальної кількості. Тому саме їх переселення детально висвітлено у сучасній історичній науці.

Етнічний склад та чисельність «задунайських переселенців» [320, с. 27].

Роки	Болгари	Гагаузи	Молда- вани	Заду- найські козаки	Албан- ці, серби	Греки	Цигани	Всі
1843		56895	10211	1074	970	154	56	69360
1844		57720	10478	1082	976	154	56	70467
1850	43972	21553	12806	1440	1328	307	56	85461

Болгари почали оселятися на півдні України на початку XIX ст. У 1802–1806 рр. з'явилися перші поселення на Херсонщині. У 1806 р. до Бессарабії прибула перша партія болгарських колоністів, які заснували с. Долукію (сучасне с. Багате) у Бендерському повіті [707, р. 264–265]. Впродовж 1806–1812 рр. із-за Дунаю переселилося понад 2,8 тис. родин [610, с. 12–13].

Царський уряд намагався прискорити заселення Бессарабії і надати йому організованого характеру, використовуючи досвід колонізації земель новоросійських губерній. 26 квітня 1811 р. головнокомандуючий молдавської армії М.І. Кутузов від імені імператора Олександра I оголосив пільги для задунайських переселенців. Вони звільнялися від усіх податків і земельних повинностей на 10 років, від рекрутського набору та утримання військових частин (за винятком військових дій), проголошувалася повна свобода віри, кожній сім'ї виділялося у спадкове володіння 60 десятин землі, бідним сім'ям надавалися позики на 10 років та подушна допомога (5 сріб. коп. на харчування одного члена родини) до першого врожаю [295, с. 81].

Пільги щодо переселенців в регіоні були підтримані командуючим Дунайською армією адміралом П.В. Чичаговим та затверджені Олександром I 23 липня 1812 р. Мешканці краю були звільнені на 5 років від сплати російських податків та оголошувалися особисто вільними. Заборонялося використовувати кріпацьку працю у господарстві. Земельний наділ для селянського господарства становив 30 десятин, що у три рази більше, ніж у державних селян у Росії. Царський рескрипт від 23 серпня 1813 р. на 50 років звільняв мешканців краю від рекрутської повинності [252, с. 113].

Відносно майбутнього юридичного статусу колоністів не існувало єдиної думки. Так, М.І. Кутузов та Голова адміністрації переселенців А. Коронеллі пропонували надати їм автономний напіввійськовий або козацький статус подібний до Війська Донського; місцеві урядники (П.В. Чичагов, І.А. Каподістрія) та поміщики бажали закріпити за поселенцями права молдавських царан або державних селян. Сам Олександр I схилився до надання їм пільг «німецьких переселенців». Російська влада довго вагалася між планом М. Кутузова та Олександра I. А вже надання переселенцям статусу військового формування на кордоні з Туреччиною значно погіршило б дипломатичні відносини з Стамбулом [398, с. 66–67; 632, с. 164–165].

Остаточна відмова російського уряду від плану М. Кутузова відбулася у 1818 р., коли посилилася еміграція «варшавських та задунайських поселенців». Представники переселенців побоювалися їх закріпачення у майбутньому і не бажали прикордонних сутичок з турецькою вартою. Тому уряд остаточно схилився на користь колоністського статусу переселенцям.

Російські урядові постанови активізували переселенський рух з-за Дунаю: протягом 1812–1819 рр. кількість болгарських родин в Буджаку зросла з 2,5 до 6,5 тис. Зокрема, за 1808–1856 рр. болгарське насе-

лення Аккермана зросло з 172 до 870 осіб, що становило 3,8% міського населення [381, с. 55–56]. Усім поселенцям були виділені землі біля селища Татарбунари, навколо озер Катлабух, Ялпуг, Китай, а також безкоштовно виділявся будівельний матеріал для спорудження будинків [655, с. 72–73]. Тут болгари заснували ряд поселень: місто Болград (1821–1823 рр.), Банівка (1821 р.), Вайсал (Василівка, 1830 р.), Гасан-Батир (Виноградне, 1830 р.), Імпуціта (Владичень, 1810–1812 рр.), Голиця (1830 р.), Чійшія (Городне, 1813 р.), Чемша-Варуїта (Криничне, 1813 р.), Трояни (1827 р.), Пандаклія (Горіхівка, 1830 р.), Табаки (1812 р.), Кубей (Червоноармійське, 1812 р.). Місцевим центром управління болгарськими колоніями у 1819–1821 рр. було с. Табаки, з 1821 р. – м. Болград [113, арк. 17–19; 447, с. 33].

На відміну від українських та російських селян, задунайські колоністи отримали більшу площу земельного наділу [470, с. 196]. Земельна власність і права гагаузів та болгар закріплювався Актом Міністерства внутрішніх справ від 20 березня 1819 р. та Наказом Сенату від 29 грудня 1819 р. й Постановою МВС від 20 травня 1820 р. [186, с. 519–520; 552, с. 515–517].

1. «Задунайські переселенці» наділяються правами іноземних колоністів в новоросійських губерніях. Для облаштування їх господарської діяльності уряд виділяє 585 тис. дес. землі.

2. Переселенці, що прибули до 1806 р. на 3 роки звільнялися від податей та повинностей.

3. Переселенці, що прибули упродовж 1806–1812 рр. на 7 років звільнялися від податей та повинностей.

4. Переселенці, що прибули після 1812 р. на 10 років звільнялися від податей та повинностей.

5. Після закінчення пільгових років, з 1820 р. задунайські колоністи, а також варшавські поселенці повинні щорічно сплатити до державної скарбниці 70 левів для сплати земських повинностей⁶.

6. Після закінчення пільгових років колоністи повинні сплатити 20 пар за кожен десятина надільної землі. З 1850 р. колоністи повинні сплачувати оброк 25,5 сріб. коп. за 1 дес. наділу та 11,9 сріб. коп. зверх норми за кожен дес. землі. З 1842 р. встановлювалася земська повинність у розмірі 27 сріб. коп. з родини.

⁶ За наказом Бессарабського обласного уряду від 10 грудня 1827 р. молдавські леви обмінювалися на російські карбованці і більше не вважалися грошовою одиницею. [19, арк. 1–2].

7. Переселенці отримують право на перехід до купецького або міщанського стану, вилов риби на Дунаї, заняття торгівлею, організувати ярмарки, купувати земельні наділи. Впродовж 1820–1863 рр. вони звільнялися від сплати податку з продажу вина.

8. Встановлювався особливий адміністративний статус поселенців. 57 колоній об'єднувалися у 4 округи: Кагульський, Прутський, Ізмайльський, Буджацький. Ці округи підпорядковувалися Бессарабській конторі піклування іноземних поселенців.

9. Кожна родина отримала 60 дес. землі без права продажу, але із правом унаслідування.

10. Колоністи впродовж 25 років звільнялися від рекрутської повинності [108, арк. 9; 429, с. 113–114; 470, с. 187].

20 березня 1820 р. ген. І. Інзов склав «Інструкцію обов'язків сільських приказів», яка остаточно визначила адміністративно-юридичний статус «задунайських поселенців». Колоністи звільнялися від сплати казенних грошей, від виконання повинностей в залежності від часу переселення до Бессарабії. Оговорювалося, що із закінченням пільгових років кожна родина повинна сплатити щорічно 70 левів або 14 крб. сріблом [418, с. 47–48].

Фактично «задунайські переселенці» отримали особливий екстериторіальний, соціально-правовий статус та адміністрацію, яка дозволяла безпосередньо звертатися до вищого керівництва імперії, оминаючи місцеву владу Бессарабської області. Колоністи отримали усі умови для збереження своєї мовної ідентичності, що призвело до утворення у майбутньому гагаузького та болгарського регіональних етносів (т. зв. «Нової Болгарії» або «Бессарабського болгарського видворення»)[632, с. 169].

В свою чергу Російська імперія продемонструвала, що не словом, а ділом піклується про православних переселенців з Балкан, змінила етнічну конфігурацію регіону, заселив лояльними до імперії мешканцями, створила умови для економічного розвитку краю [398, с. 70–71].

Вже у вересні 1838 р. закінчився пільговий строк для болгарських переселенців: за наказом Ізмайльського повітового суду вони повинні були сплатити поземельний податок і земську повинність [111, арк. 16]. Це викликало обурення переселенців, які вважали цю постанову незаконною. У 1842 р. розпочалися виступи колоністів проти свавілля Управління задунайськими поселенцями, впровадження феодалних повинностей [398, с. 93].

Суперечкам поклав край «Статут іноземних колоністів в імперії» 1842 р.: колоністи отримували державної позики для подолання негоди у господарствах розміром у 125 тис. крб., строк звільнення від рекрутської повинності подовжено до 1872 р. Проте «Статут» збільшував розмір повинностей з 1860 р.: земської повинності з 27 коп. до 1 крб. 10,5 коп. з родини, вводилася губернська земська повинність – 1 коп. з дес., мирський збір та податок на утримання колоністського управлінського апарату – 51 сріб. коп. з ревізорської особи [320, с. 28, 31].

Натуральні повинності для усіх колоністів були однаковими: будівництво шляхів, супроводжування засуджених, допомога пожежникам, постачання продовольства армії під час бойових дій. Загалом всі державні податки наприкінці 1860-х рр. склали 12 крб. з родини, що було достатньо високим показником. Однак у порівнянні з державними селянами та молдавськими царанами їх становище було набагато ліпшим.

Законодавчі ініціативи російського уряду ще більше активізували переселенський рух болгар із-за Дунаю. Впродовж 1828–1840 рр. кількість колоній збільшилася до 58, де мешкали 6798 родин, у 1850 р. існували вже 83 колонії, де мешкали понад 85,5 тис. болгар та гагаузів. У 1854 р. відбулося останнє переселення болгар: понад 6 тис. румелійців оселилося в Ізмаїльському повіті. У 1856 рр. загальна чисельність болгарських поселенців зросла до 99 тис. осіб [320, с. 26; 348, с. 340].

Болгарська колонізація прискорила переселенський рух гагаузів, сербів та албанців з північної Греції та Болгарії.

У 1809–1810 рр. із селища Деві (Болгарія) прибули 300 родин албанців-арнаутів, які оселилися у с. Чумай поблизу о. Ялпуг. У 1820 р. албанці заснували колонію Каракурт (617 родин) [320, с. 26]. Для поселенців було виділено 9341 дес. землі, тобто 40,7 дес. на родину. У 1827 р. в Каракурті мешкала вже 431 особа [418, с. 49].

Російський уряд також заохочував переселення сербів та боснійців до Бессарабії та Херсонщини. У 1815 р. був розроблений проект облаштування окремої сербської колонії з 100 родин. За постановою Сенату від 1820 р. сербам виділили с. Табак поблизу Болграда. Сербські родини повинні були отримати 60 дес. землі, а сербські урядники – 200 дес. У 1827 р. до Бессарабії прибули 200 сербських родин, але через свою нечисленність вони швидко асимілювалися з болгарами. За переписом 1897 р. сербами себе визнали лише 53 особи [288; 470, с. 223].

Переселення та облаштування гагаузів у південній Бессарабії проходило в п'ять етапів: 1750–1791; 1806–1812; 1828–1829, 1853–1856, 1877–1878 роки. Два останніх пов'язані вже не з «болгарським переселенням», тобто зовнішніми міграційними потоками з Болгарії до Росії, а з внутрішньою міграцією гагаузів на території Росії у зв'язку з територіальними наслідками Кримської (1853–1856 рр.) та російсько-турецької війни 1877–1878 рр. [706, с. 264].

Масове переселення гагаузів 1750–1791 рр. носило стихійний характер. Адміністрація краю фактично не брала участі у вирішенні долі переселенців, яких прибуло близько 2 тис. осіб, так званих «старих задунайських переселенців». Серед прибулих більшість склали гагаузи, які селилися в колишніх ногайських і татарських поселеннях. За російськими даними 1806–1812 рр. з-за Дунаю переселилося приблизно 8 тис. гагаузів [706, с. 264].

Для поширення переселенського руху Постановою Сенату від 22 березня 1818 р. колоністи були звільнені від підпорядкування місцевій владі, а указ від 29 грудня 1819 року зрівняв гагаузських переселенців у правах з західноєвропейськими переселенцями, які переселилися до Росії і отримали статус іноземних колоністів. У 1821 році на півдні Бессарабії було утворено 57 гагаузських сіл, в яких проживало 14,6 тис. мігрантів [706, с. 264–265].

Перша велика хвиля гагаузів прибула до Бессарабії у 1828–1830 рр. За відомостями П. Кеппена гагаузи склали понад 31% загальної кількості «задунайських переселенців». За свідченням А. Клауса: «Благоустрій гагаузських господарств в області, їх садиби мали вельми високий рівень, що заохочувало їх земляків переселятися до Бессарабії» [379, с. 278]. Впродовж 1850–1851 рр. їх чисельність зросла з 22 до 28,2 тис. осіб, що мешкали у 22 селищах. За переписом 1897 р. гагаузами визнали себе 59 тис. осіб [470, с. 196].

Стрімке зростання кількості переселенців позначилося на розмірі земельного наділу. Визнаних урядом 60 дес. не вистачало на всіх емігрантів. Тому, у 1832 р. МВС запропонувало скоротити їх наділи до 30 дес. Завдяки особистому втручанню голови Піклувального комітету іноземних переселенців Бессарабії – І.І. Інзова наділ задунайських колоністів було зменшено тільки до 50 дес. Реальний наділ залежав від наявності вільної землі в колонії та року переселення колоністів. Якщо колоністи оселилися до 1819 р., то вони отримували наділ меншого розміру. Зокрема у с. Табак Ізмаїльського повіту наділ складав лише 16 дес., тоді як серед мешканців Болграда він становив 24 дес. У

1832 р. у Прутському повіті родина колоністів мала у власності в середньому 48 дес., Кагульському – 39 дес., Ізмаїльському – 44, Верхньобуджацькому – 61 дес., Нижньобуджацькому – 46, Аккерманському повіту – 81 дес. [470, с. 189].

Таким чином, земельний наділ у перших 15 поселеннях (утворених у 1806–1819 рр.) був вище 60 дес., у 17 поселеннях, що виникли у 1820–1830 рр. – до 60 дес., у 51 колоніях, що утворилися після 1830 р. – 30–50 дес. [552, с. 325]

Зростання чисельності «задунайських переселенців» конче потребувало необхідність реформування їх адміністративного устрою.

У 1816 р. в Бессарабії була утворена Канцелярія контори піклування іноземних поселенців, з 1818 р. – Бессарабська контора іноземних поселенців, яка підпорядковувалася Піклувальному комітету іноземних поселенців Південного краю Росії [184, с. 154].

Згідно з I розділом «Утворення Піклувального комітету» постанови імператора Олександра I від 21 березня 1818 р. «Щодо управління колоністів на Півдні Росії» ця державна установа управлялася Головою та 2 членами Піклувального комітету. Голову призначав безпосередньо імператор. Членів – Міністр внутрішніх справ (§§ 1–4). Завдання Піклувального комітету полягало в управлінні всіма справами іноземних поселенців, зокрема їх переселенням, облаштуванням на новому місці, фінансовою допомогою, захистом їх прав, дотриманням обов'язків колоністами згідно з урядовими постановами (§ 5, 7, 8–9). Комітету підпорядковувалася Контора піклування іноземними колоністами, а також всі урядовці пов'язані з колоністськими справами. За § 16 частини I постанови місцем постійного перебування Піклувального комітету вибрано Херсон [184, с. 154–156].

Згідно з §§ 1, 6 II розділу «Зносини Піклувального комітету з вищими інстанціями» Піклувальний комітет підпорядковувався Міністерству внутрішніх справ, перед яким він звітувався щотижня. Згідно з §§ 9–11 постанови Піклувальному комітету дозволялися зносини з Херсонським військовим губернатором та повноваженим намісником Бессарабії щодо питань облаштування іноземних колоністів [184, с. 156–157].

III частина постанови «Утворення контор управління іноземними поселенцями» § 2 передбачала утворення Бессарабської контори управління іноземними поселенцями. Склад контори повинен складатися з Старшого члена та 2 молодших. З кожної колонії до Контори повинно обиратися 2 депутати для вирішення судових справ (§ 5)

[184, с. 158]. Впродовж 1818–1832 рр. саме це положення визначало та регламентувало життя всіх іноземних колоністів незалежно від їх етнічного походження.

28 травня 1832 р. для більш ефективного управління саме болгарськими колоніями, постановою Бессарабського обласного цивільного губернатора О.І. Сорокунського, Буджацький округ було поділено на Нижньо-буджацький (центр – Іванівка Болгарська) та Верхньо-буджацький (центр – Комрат). Кагульський та Прутський округи були об'єднані у Кагуло-Прутський (центр – Хаджи-Абдуле). Для управління колоністами було утворено Управління задунайських поселенців (при ньому діяв відділ Піклування бессарабсько-болгарських колоній), яке увійшло до складу Піклувального комітету в Одесі [320, с. 29].

У 1837 р. Піклувальний комітет було підпорядковано Міністерству державних маєтностей. Завдання міністерства полягало у впорядкуванні передачі земельних наділів колоністам та регламентації їх життя до загальноросійських законів. Таким чином «задунайські переселенці» отримали більш прав ніж державні селяни і за юридичними правами були близькими до «варшавських поселенців». Така структура управління існувала до січня 1872 р., коли іноземні поселенці були переведені до стану державних селян [56, арк. 47; 470, с. 188].

На II етапі колонізації буджацького степу активно заохочувалося переселення «варшавських колоністів», до яких науковці традиційно відносять німецьких, швейцарських, французьких, польських переселенців з Царства Польського та ряду європейських країн [182, с. 154].

З кінця XVIII ст. російський уряд всіляко підтримував переселення німців до Півдня України. 4 грудня 1762 року імператриця Катерина II видала Маніфест про запрошення іноземних колоністів у Росію. В ньому дозволялося іноземним колоністам вільно селитися «у наших нових володіннях». 22 липня 1763 р. Катерина II видає нову постанову, якою узаконювалися значні пільги для іноземних колоністів. Вони одержували безкоштовно допомогу під час переїзду в Україну, на 30 років звільнялися від податків, одержували безвідсоткову грошову позику для будівлі домівок, купівлі коней, возів, плугів, інших знарядь праці. Позику мали повернути через 10 років. Колоністам було дозволено мати свій суд, вільно сповідувати свою релігію, вони «навіки» звільнялися від рекрутської повинності. Лише після 30 років перебування в Росії колоністи повинні були відбувати земську службу та інші повинності [250, р. 21; 704, с. 9–11].

У 1804 р. МВС прийняло постанову, за якої до Росії заохочувалися «добрі майстри та ремісники» з капіталом понад 300 гульденів. Для розведення великої рогатої худоби кожній колонії відводилося додатково 50 десятин землі. Для кожної родини виділялася безвідсоткова позика в розмірі 300 карбованців, строком на 10 років. Для поширення садівництва кожен господар повинен був посадити біля свого будинку 20 тутових дерев [182, с. 155; 704, с. 42]. Після приєднання Буджака виникла необхідність швидкого заселення цієї території і тому закони відносно «варшавських колоністів» були спрощені [250, р. 21].

29 листопада 1813 року Олександр I звернувся із закликом до німців герцогства Варшавського про переселення до Росії. 21 січня 1814 р. Олександр I видав іменний наказ Міністру внутрішніх справ, за яким німецьким переселенцям дозволяється переселитися з Герцогства Варшавського до Бессарабії, при цьому вони отримували рівні права і пільги з «задунайськими переселенцями» [191, с. 224–225].

Передбачалося переселення німців трьома шляхами. Перший – для варшавських колоністів з Варшави через Тирасполь. Другий для німецьких переселенців – з Вюртембергу через Лемберг та Тирасполь. Третій – водним шляхом: на човнах, які називали «ульмськими коробками», від Ульма вниз по Дунаю до Ізмаїла, де був влаштований карантинний табір. Це був найбільш вигідний шлях: подорож по ньому тривало протягом декілька місяців. Однак спроба здійснити переселення цим шляхом стала трагедією: із-за епідемії чуми, до кінця подорожі, з 1500 переселенців лишилося живими 800 осіб [307, с. 123].

Вже у 1814 р. оселилося 1443 німецьких родин, яким виділили 115,5 тис. дес. землі в Аккерманському повіті [503, с. 111]. Вони заснували німецькі колонії Тарутино, Бородіно, Красне, у 1815 р. – Лейпциг, Кульм, Малоярославець, у 1816 р. – Арсі (Арциз). У 1822 р. виникає швейцарська колонія Шабо [331, с. 144; 603, с. 5].

28 серпня 1817 р. Кабінет міністрів Російської імперії прийняв постанову щодо подальшого переселення німецьких колоністів:

1. «Уряд Росії приймає переселенців Князівства Варшавського під особливе своє заступництво, надаючи їм право користуватися всіма вигодами, перевагами і заступництвом законів природним російсько-підданим запропонованим.

2. Вимагаємо від поселенців цих, щоб вони переважно займалися поліпшенням хліборобства, розведенням садів: фруктових, виноград-

них, особливо шовкових дерев. До їх облаштування, їм надаються наступні переваги: свобода від усіх податей і земських повинностей з часу прибуття до Росії надалі на десять років, окрім платежу деякого числа грошей на користь Бессарабського відкупника.

3. Видається незаможним родинам від скарбниці позика – 370 крб. (у 1814 р. – 270 крб.) на десять років. Іншим же, відповідно до кількості майна, скільки потрібно буде для першого обзаведення.

4. Призначається кожного повного сімейства у вічне і спадкове володіння 60 десятин землі.

5. Надання харчової видачі грошей з дня прибуття до Росії щодобово 5 коп. копійок на душу, до перших жнив або врожаю зерна.

6. Звільняються нові поселенці, як і потомство їх, один раз назавжди від рекрутського набору: так само як і від постою військових команд: включаючи незвичайні випадки під час неминучого переходу військ через ці селища.

7. Колоністам надається право будувати церкви, мати своїх священників і їм надається взагалі повна свобода віри.

8. Після закінчення десяти пільгових років від прибуття до Росії, призначаються інші десять років для повернення грошей, хто – скільки від скарбниці позикою отримав» [183, с. 236–240; 429, с. 132; 476, с. 56].

Окрім того царський уряд виділив гроші на переселення родин. Враховуючи відстань від переселення та умови на облаштування, ця сума коливалася від 800 до 1113 крб., що у десятки разів більше ніж грошова допомога державним селянам. Колоністам також надавалося право на автономне управління [183, с. 236].

Загальне фінансування облаштування «варшавських колоністів» склало 210,2 тис. молдавських левів з бюджету Бессарабської області [183, с. 240].

Оскільки головними заняттями поселенців повинно стати хліборобство, садівництво, виготовлення бавовни, то 20 квітня 1818 р. повноважний намісник Бессарабської області О.М. Бахметьєв у листі до голови Піклувального комітету іноземних колоністів Бессарабії І.І. Інзова запропонував виділити кожній німецькій родині плуга з бороною, візка та іншого господарського реманенту. Надати їм по 2 корови, 3 вівці для розведення худоби, 500 молдавських левів на облаштування господарства. Фінансування для цього заходу (225,9 тис. левів) Бахметьєв пропонував знайти у обласному бюджеті. За сприянням І. Інзова ця пропозиція була реалізована [265, с. 21–22].

Як ми бачимо ці постанови були дуже вигідними для поселенців і не надто їх обтяжували, тому кількість колоній продовжувала зростати. В середині XIX ст. існували вже 24 колонії, де мешкали 23,35 тис. осіб. Найбільшими поселеннями були Бородіно, Березино, Лейпциг, Париж тощо [253, с. 510].

У 1824 р. закінчився строк податкової пільги для колоністів 1814 р. прибуття. Однак більшість з них не змогла повернути державі гроші, що були спрямовані на їх облаштування. Загальна заборгованість німецьких колоністів у Новоросії перевищувала 5 млн. крб. У 1825 р. російський уряд скасував колоністам борг у 1,2 млн. крб., надав додаткові податкові пільги ще на 16 років. У 1832 р. строк виплати повинностей колоністами було відстрочено до 1860 р. [470, с. 209].

Переселення безпосередньо поляків та польських німців було зумовлено повстанням 1830–1831 рр. Зокрема поляки здебільшого оселялися у центральних повітах області, де існувало феодальне дворянське землеволодіння. За переписом 1897 р. в Аккерманському та Ізмаїльському повітах мешкали 847 поляків із загальної кількості в 11,5 тис. осіб [288]. Розпорядженням Піклувального Комітету від 18 жовтня 1832 р. дозволялося переселення «німців з Царства Польського». Польські німці впродовж 1832–1843 рр. заснували 6 колоній (Гнаденталь, Ліхтенталь, Фріденсталь, Денневіц, Плоцьк, Гофнунгеталь) [320, с. 36].

Водночас з німцями до Буджака переселялися швейцарці. У 1820 р. швейцарський винороб Цезар де ля Гарпа звернувся до Олександра I з проханням переселитися до Бессарабії. Для пошуку вигідного місця поселення швейцарці відрядили ботаніка Луї Венсента Тардана, який у 1821 р. вибрав місце поблизу с. Шабо Аккерманського повіту. На його думку головними причинами переселення європейців до Бессарабії став «... родючий клімат цього степового краю, де рано поспівають виноград, персики, шовковиця» [252, с. 184].

Тардан запропонував російському уряду власні умови переселення: звільнення від податків протягом 20 років, надання самоврядування та позики розміром у 20 тис. крб. Царським урядом не погодився лише з наданням грошової позики, однак у якості компенсації передав кожній родині 1–2 дес. під виноград, 60 дес. землі для землеробства. У листопаді 1822 р. прибула перша група поселенців, яка у 1823 р. заснувала колонію Нове Шабо (Шабо, хутори Акімбет, Мала Катгар-

жа). Через їх замалу кількість (14–16 господарств з 53 дорослими), поселенці отримали до 118 дес. землі, що найбільше серед колоністів регіону [315, с. 403; 320, с. 43; 429, с. 148].

Пізніше за всіх до Ізмаїльського повіту переселилися чехи. У 1861–1862 рр. з Східної Чехії до Таврійської губернії прибули малоземельні емігранти. Вони отримали статус державних селян: близько 10–15 дес. на родину та 170 крб. державної допомоги [375, с. 11, 13]. Однак чеським колоністам це виявилось замало і у 1880 р. понад 100 родин переїхали до с. Татар-Баучи, де заснували своє поселення Новоград (Голубе). У 1907 р. тут мешкали 270 чехів, які повністю зберегли свою культуру [470, с. 229–230].

У липні 1835 року царський уряд розділив колоністів на три категорії: поселенці на державних землях; поселенці на власних, куплених землях; поселенці на приватних землях за домовленістю із власником.

Німецькі колонії мали своє власне управління. Спочатку вони поділялися на два округи: Малоюрославський та Клястцький. У 1836 року було створено третій округ – Саратський. Управління громадами здійснював старійшина (шульц), який вибирався строком на 2 роки. Він підпорядковувався окружним приказам, які вибиралися на 3 роки. Окружні прикази (3 округи) були підпорядковані Піклувальному комітету іноземних поселенців Півдня Росії. Така структура управління зберігалася до 1871 р., коли колоністи були прирівняні до державних селян [188, с. 800; 704, с. 51].

За «Статутом щодо іноземних колоністів в імперії» 1842 р. «варшавськими колоністами» вважалися іноземці, які поселилися на казенній або купленій землі і займаються господарюванням. З виїздом на постійне проживання за кордон колоніст втрачає всі права згідно з постановами 1819, 1820, 1842 рр. Встановлювалися державні повинності: оброк – 9,58 сріб. крб. з родини, земський збір – 1, 09 сріб. крб. з родини, утримання колоністського управління – 21 сріб. коп., разом 11,6 крб. з родини щорічно [653, с. 17].

Отже повинності «варшавських колоністів» суттєво не відрізнялися від повинностей «задунайських переселенців» і були значно меншими ніж у державних селян та молдавських царан про що свідчить наступна таблиця.

**Земські повинності мешканців Буджака
за наказом Сенату від 16 лютого 1854 р.
[265, с. 312]**

3 жителів на казенній землі	3 одружених	9 крб. 39 коп.
	3 неодружених	3 крб. 27 коп.
3 царан	3 одружених	9 крб. 58 коп.
	3 неодружених	3 крб. 46 коп.
Державні повинності з державних селян	3 особи	58 коп.
Земські повинності з державних селян	3 особи	26,75 коп.
Поземельний земський збір з державних селян	3 особи	1 коп.
3 німецьких колоністів податъ	3 родини	9 крб. 58 коп.
3 німецьких колоністів поземельний податок з дес.	3 родини	4,5 коп.
3 німецьких колоністів на утримання управління	3 особи	24 коп.
3 німецьких колоністів державні повинності	3 особи	63 коп.
3 німецьких колоністів земські повинності	3 особи	26,75 коп.
3 задунайських колоністів поземельна податъ з дес.	3 родини	22 коп.
3 задунайських колоністів на утримання управління	3 особи	24 коп.
3 задунайських колоністів державні повинності	3 особи	58 коп.
3 задунайських колоністів земські повинності	3 особи	26, 75 коп.
Податок з продовольчого капіталу	3 особи	3 коп.

III етап колонізації (1824–1856 рр.) придунайських земель характеризувався переселенням саме державних селян, оскільки колоністи не змогли швидко облаштувати свої господарства через несприятливі кліматичні умови.

На відміну від «станової однорідності» іноземних колоністів, державні селяни включали у себе місцевих селян – молдаван, переселенців з губерній імперії, коронних циган, євреїв-землеробів, царан на державній землі, однодворців тощо. Єдиною ознакою цих категорій були загальні повинності перед державою та система управління [187].

Склад державних селян постійно змінювався: у першій половині XIX ст. до них приписали усть-дунайських козаків, відставних «нижній чинів», осіб, позбавлених духовного сану, біглих селян з австрійської Галичини, окремих царан та резешей. Така строкатість складу державних селян в Буджаку дозволяє простежити їх переселення та зміни у соціальному статусі.

**Чисельність державних селян на півдні Бессарабії
[320, с. 17]**

Роки	Кількість осіб	Роки	Кількість осіб
1828	31500	1850	66230
1835	52600	1855	68800
1840 ⁷	48000	1860	59550
1845	53000	1865	62230

Доцільно визначити національний склад державних селян. За розрахунками І. Анцупова понад 50% склали молдавани, 30% були представлені українцями, 10% – росіяни, решта – цигани, євреї, поляки, вірмени, греки тощо. Отже, більшість державних селян склали молдавські селяни-царани, резеші [9, арк. 77–79; 469, с. 58].

До початку 1820-х рр. заселення краю державними селянами мало непослідовний характер. Якщо у травні 1812 р. за ініціативи М. Кутузова було засновано 35 поселень селян, то у квітні 1818 р. Міністерство фінансів циркуляром відмовило селянам Катеринославської, Тамбовської, Таврійської губернії переселятися до Буджака через відсутність чіткого розмежування землі [320, с. 18].

⁷ Зменшення кількості переселенців впродовж 1835–1840 рр. було обумовлено передачею ряду поселень державних селян (зокрема коронних циган) до складу Дунайського війська (автор).

У 1823 р. в урядових колах активно обговорювався проєкт Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора графа М.С. Воронцова щодо переселення до Бессарабії селян із внутрішніх губерній. 15 лютого 1824 р. Комітет міністрів Російської імперії прийняв Височайшу постанову «О переселенні до Бессарабської області 20 тис. казенних селян із внутрішніх губерній» [85, арк. 111–113; 601, с. 115–117]. За цим Положенням передбачалося переселити по 5000 селян з Чернігівської, Полтавської, Орловської, Курської губерній. Згодом було дозволено переселення з Харківської, Таврійської губерній [476, с. 39]. У 1825–1826 рр. дозволили оселитися селянам з Тамбовської, Рязанської, Тульської, Калузької губерній. Протягом 1824–1826 рр. звідти до Бессарабії переселилося 3600 державних селян. У 1832–1835 рр. відбувалося переселення державних селян Новотульського повіту Саратовської губернії до Ізмаїла [85, арк. 125–126]. Загалом, на 1837 р. кількість державних селян в Бессарабії склала понад 31659 осіб, які мешкали переважно в Буджаку [646, с. 102].

Державні селяни отримували наділ у 30 дес. землі, на 3 роки звільнялися від податків, отримали грошову допомогу (23 крб. 50 коп. на родину) [338, с. 20]. Протягом 1813–1872 рр. їх звільнили від рекрутської повинності, а їх родини не втратили робітничої сили, що була вкрай необхідна для колонізації краю [175, арк. 1–3]. Постановою Кабінету міністрів 1844 р. селянам офіційно дозволялося займатися підприємництвом, утримувати торговельні установи у селищах. Постановою уряду від 1818 р. державним селянам дозволялося відкривати у своїх господарствах «мануфактури», у 1824 р. державні селяни були зрівняні у правах з міщанами-ремісниками. З 1854 р. спрощувалася процедура переходу державних селян у міщанський та купецький стан, їм дозволялося будівництво «цегляних заводів» тощо [320, с. 19, 24, 25, 168].

Державні селяни продовжували виконувати феодалні повинності по відношенню до держави. За обласним урядовим положенням «О царанах» від 24 січня 1834 р. селяни сплачували оброк, земські збори та інші податки. Сума податків у 1845 р. складала 5,45 крб., у 1860 р. – 7,63 крб. з селянина.

За урядовою постановою «Нормальний контракт» від 27 березня 1846 р. громадянські права селян були представлені правом заключати договори, підряди, переходу до інших станів. Юридично вони вважалися «вільним сільським станом» [503, с. 125]. Детально їх обов'язки представлено нижче.

Повинності «вільних поселенців» за «Молдавським звичаєм» за «Нормальним контрактом» від 27 березня 1846 р.
[542, с. 73]

Повинність	Кількість днів	Об'єм робіт	Вартість повинності
Оранка та посів	1	Зорати, посіяти 1 плугом 40 пряжин землі	1 крб. 54 коп.
Збір сіна	4	Скосити, згребти, зібрати у стоги сіна	4 крб.
Обробіток кукурудзи	2	Прополоти, очистити, зв'язати 12 пряжин кукурудзи	1 крб. 87 коп.
Збір збіжжя	1	Зібрати 16 пряжин збіжжя	По 10 коп.
Молотьба збіжжя	1	Обмолотити 117 снопів руками, або 195 снопів за допомогою коней	1 крб. 37 коп.
Інше	2	Прополка кукурудзи	4 крб. 64 коп.
Підводи			1 крб. 25 коп.
Оброк	2		5 крб. 16 коп.
Разом всі повинності	14 днів		23 крб. 61 коп.

Загалом у 1830–1850-х рр. грошові збори з державних селян збільшилися на 40%, а повинності – у 10–12 разів (у грошовому вираженні) [453, с. 5; 542, с. 73].

Адміністративне управління державними селянами у 1813–1818 рр. здійснювалося через II департамент Обласного уряду, у 1818–1823 рр. – Казенно-економічну експедицію Обласного уряду, у 1828–1839 рр. – Казенну палату Обласного уряду. У травні 1839 р. селян підпорядкували Палаті державних маєтностей, окружним управлінням [502, с. 29].

З 1827 р. на казенних землях утворювалися волосні управління, що наділялися поліцейськими та судовими функціями. У 1835 р. в Ізмаїльському градоначальстві з'явилася нова посада – наглядовий урядник за державними селищами з повноваженнями земського голо-

ви. У 1839 р. у селянських селищах вводилося «самоврядування», яке підпорядковувалося волосному правлінню. Таким чином, більшість юридичних прав селян мали номінальний характер, властивий консервативному правлінню в імперії. Звісно, що такі заходи істотно гальмували економічний розвиток господарств державних селян, які так і не змогли конкурувати з господарствами колоністів і тому більшість селян повернулися додому [503, с. 125].

Водночас з державним переселенням до Бессарабії масово переселялися русини з Галиції, Буковини, кріпаки-втікачі, дезертири, злочинці, сектанти-старовіри тощо. У цьому колонізація Бессарабії нагадувала заселення північноамериканського континенту. З мовчазної підтримки російського уряду край поповнювався авантюристами, найбільш енергійними селянами, які не бажали кріпацького ярма і були ладні облаштувати незорані землі «Буджацької пустелі». У 1807 р. російські переселенці-некрасівці заснували с. Кислиця, а молдавські колоністи – Єдірне-Бурну (Утконосівка). Впродовж березня-серпня 1811 року до Ізмаїла прибули 2200 чоловік, зокрема 947 українців, 358 росіян, 280 росіян-старовірів, 168 молдаван та ін. [447, с. 39]. У 1812 р. С.О. Тучков від імені імператора Олександра I оголосив усім старообрядцям «вічне прощення в колишніх їх провиних проти государя й Вітчизни». 25 липня 1812 р. Олександр I видав наказ, в якому визначалися умови переселення некрасівських козаків з Туреччини до Південної Бессарабії. Пільги для переселенців були значними і стосувалися соціально-економічного й релігійного життя. Указ містив безпрецедентний для Росії привілей – свободу у відправленні обрядів і будівництві церков. Вже у 1814 р. 100 сімей некрасівців заснували с. Стару Некрасівку, молдавани – с. Финтина-Дзілор, Хаджи-Курда [76, арк. 2–3; 643, с. 21].

У 1830 р. остання група некрасівців переселилася з Бабадагської області Валахії [74, арк. 2]. У 1835 р. російський уряд визнав їх переселення із наданням їм пільг «задунайських поселенців» [76, арк. 287–290; 186, с. 518–520].

Досить складно визначити кількість молдавських різночинців у перші роки після приєднання Бессарабії до Росії. Згідно з неповними даними перепису 1817 р., у Бендерському повіті мешкали 121 родина мазил і 6 сімей рупташів, в Ізмаїльському – 74 родини мазил. Статистичні дані 1827 р. свідчать про те, що деяка частина мазил і рупташів у пошуках землі з північних цинутів перебралася на південь. Так, у волості ЧаDIR-Лунга Бендерського повіту проживали 4 особи з стану

мазил, у с. Вале-Пержи – 8 осіб, у с. Гаджикей – 3 особи, у с. Енікей – 8 осіб, у с. Кожданголи – 7 [446, с. 443, 517; 544, с. 60, 62].

Зазвичай втікачі засновували поселення на місці колишніх татарських селищ. У 1820-х рр. таких поселень було більше 20, зокрема в 11 мешкали втікачі-кріпаки з центральної Бессарабії (с. Галилешті, Чемишир, Дракуля, Абак-Кіладж, Китай, Шагани та ін.). Селища Золакари, Карамехмет, Кебабча були заселені кріпаками з українських губерній [320, с. 20].

Царський уряд намагався надати стихійній народній колонізації організованого характеру. Маніфестом імператора Олександра I від 14 серпня 1814 р. всім втікачам дарувалася амністія. 31 жовтня 1817 р. імператор заборонив російським поміщиками розшукувати селян в Бессарабії [645, с. 61]. Постанови обласного уряду 1816–1817, 1820, 1827–1828, 1839, 1840, 1842 рр. закріплювали за втікачами право на облаштування в Бессарабії, якщо вони налагоджували власне господарство. Постановою 1840 р. молдавські залежні селяни – царани отримали власну свободу в Буджаку і юридичний статус «царани на казенній землі». Постановами 1858, 1860 рр. втікачі з Молдавського князівства та Галиції не видавалися, а розселялися у казенних селищах [320, с. 21].

Близьким за статусом до «державних селян» було Дунайське козацьке військо, формування та діяльність якого докладно висвітлено у працях дослідниці О. Бачинської [335–339]. Ми зупинимося на правовому аспекті переселення козаків із-за Дунаю та поповнення складу війська державними селянами й циганами.

Метою утворення Дунайського козацького війська був захист кордонів та «виховання добрих господарів у краї». Ще у 1811 р. задунайські козаки відбудували татарські селища Ташбунар, у 1812 р. – Нова Покровка, у 1813 р. – Гасан-Спагі. У 1817 р. вони заснували колонію Дермендері, у 1827 р. – с. Акмангіт в Аккерманському повіті [646, с. 85].

З початком російсько-турецької війни 1828–1829 рр. задунайські козаки звернулися до російського уряду з проханням дозволити їм взяти участь у бойових діях, натомість обіцяючи оселитися на казенних землях. За дозволом імператора Миколи I було сформовано 2 полки чисельністю у 2,3 тис. вояків. У 1829 р. до Росії остаточно переселилися 500 козаків на чолі з отаманом Й. Гладким [447, с. 38]. У 1836 р. до війська приписали 5 поселень державних селян Аккерманського повіту. Для господарчих потреб козакам було виділено

37,3 тис. дес. землі. Однак цієї кількості не вистачало постійно зростаючому війську. У 1839 р. до Дунайського війська були приписані коронні селяни с. Каїри та Фараонівка, тому земельний фонд було збільшено до 63,9 тис. дес. землі. У грудні 1844 р. Кабінет Міністрів затвердив «Постанову про Дунайське козацьке військо», де було остаточно зафіксовано соціально-правове становище козаків [335, с. 34].

Дунайське військо отримало землі у общинне володіння. Козаки отримували щорічне грошове утримання (12–19,38 крб.) та «ремонтні гроші» – 75 крб. асигнаціями. Вони також отримували право «вільної торгівлі і промислів». Проте кількість промисловців не повинна перевищувати 30 осіб, щоб не підірвати бойових дух вояків. Саме ці торговці звільнялися від військової служби і щорічно сплачували 57,5 крб. торгового податку. Інші козаки звільнялися від сплати податків, але продовжували забезпечувати благоустрій доріг, надавати житло військам під час бойових дій [338, с. 22].

Адміністративне управління козаками мало свою специфіку. Головне управління зосереджувалося у Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора, якому був підпорядкований наказний отаман війська. Місцеве управління складалося з отамана, станичних суддів, 2 присяжних, яких вибирали на 3 роки. Головною станицею війська було с. Волонтирівка Аккерманського повіту, де знаходився Наказний отаман та військове правління [320, с. 46–47; 339, с. 214–216].

Дунайське козацтво сприяло господарському та культурному освоєнню земель пониззя Дністра та Дунаю. Козаки заснували тут 11 станиць і хуторів. Проте допомога царської влади в освоєнні цих земель була мінімальною та епізодичною, що і позначилося на рівні розвитку господарств козаків.

Після поразки Росії у Кримській війні доля Дунайського війська вирішувалася протягом 12 років. Так бессарабський губернатор М.Л. Фонтон де Веррайон пропонував перетворити весь південь російської Бессарабії у військовий округ і приписати до козаків всіх державних селян. 3 грудня 1868 р. імператор Олександр II видав наказ «Про ліквідацію Дунайсько-Новоросійського війська». Згідно з положенням козаків прираховували до державних селян. 15 грудня 1869 року був виданий наказ Одеського окружного штабу, за яким всім офіцерам і нижчим чинам були передані у власність земельні наділи. 21 грудня 1869 року козаки були переведені до стану цивільного населення. 31 грудня 1869 року військове правління завершило

свою роботу, передавши всі справи Бессарабській палаті державного майна та штабу Одеського військового округу. У грудні 1871 року козаки остаточно отримали статус державних селян. [320, с. 48].

Окремого дослідження потребує проблема переселення циган з Молдавії до Буджака. У 1820 р. статс-секретар Міністерства іноземних справ І.А. Каподістрія звернувся до Голови цивільного уряду Бессарабської області І. Інзова щодо облаштування у Буджаку кріпаків-циган з Хотинського, Орґеєвського, Ясського повітів. У 1818 р. обласний уряд заборонив циганам жебрацтво. У 1829 р. їм запропонували надати земельні наділи в Аккерманському повіті та заохотити їх до ремісництва, зокрема ковальства. Кожна циганська родина повинна була отримати 30 дес. землі, 23 крб. 50 коп. грошової позики, 2 четверті збіжжя для посівів. Крім того цигани на 4 роки звільнялися від оподаткування. За своїм правовим статусом вони були наближені до державних селян [429, с. 103; 470, с. 213–214].

У 1831 р. було опубліковано імперський наказ про поселення циган на дільниці № 12 в Аккерманському повіті, де їм виділили 9,9 тис. дес. Впродовж 1829–1836 рр. цигани з Молдавії та Курської губернії заснували тут села Каїри, Фараонівка, Петрівка, Старокозацьке, Акмангіт. Якщо у 1831 р. тут мешкали 140 родин, то у 1836 р. – 287. Невдовзі більшість родин відмовилася займатися господарюванням і залишили селища. Таким чином спроба переселення циган виявилася невдалою [567, с. 82].

У 1839 р. за ініціативи генерал-губернатора М. Воронцова було зроблено нову спробу переселення циган. Їх юридично зарахували до Дунайського козацького війська. Водночас їм остаточно заборонили жебрацтво.

У 1847 р. було прийнято положення «Щодо прав мешканців Бессарабської області», де окремий параграф було присвячено циганам-кріпакам [470, с. 216]. Якщо власник не мав документальних доказів щодо права володіння циганом, то останній автоматично переводився у стан козака Дунайського війська. Ця постанова сприяла переселенню циган до Аккерманського повіту. У 1858 р. тут їх мешкало 5,6 тис. осіб [468, с. 532]. Після ліквідації Дунайського війська у 1868 р. цигани були зараховані до категорії державних селян.

Внаслідок колонізації краю 1812–1818 рр. людність Бендерського і Аккерманського повітів зросла на 60%, що було найбільшим показником в імперії у першій половині XIX ст. [646, с. 84]. Протягом 1819–1850 рр. населення Буджака зросло з 75 тис. до 205 тис. осіб

(55% населення області), з них 80,2 тис. осіб становили задунайські колоністи [444, с. 55; 468, с. 521]. З середини 1850-х рр. тут існували 82 колонії «задунайських переселенців», 1 швейцарське поселення, 24 колонії «варшавських поселенців», що разом володіли понад 713 тис. землі [320, с. 25].

Земельний фонд селян Буджака у 1846 р. (дес.)

[491, с. 13].

Категорії землевласників		
Іноземні колоністи	Державні селяни	Дунайські козаки
713780	347295	63877

Як вже зазначалося, іноземці також активно скуповували маєтки дворян. У порівнянні з північними повітами області, середня ціна десятини в Буджаку була невеликою 5,6–19 крб. за дес. і була по кишені заможним переселенцям. У 1850-х рр. колоніст Н. Вилков купив 1200 дес. поблизу Болграду, С. Топалов – 6790 дес., В. Четаблі – 3090 дес. Лише 6 «задунайських колоністів» у цей період купили 20,4 тис. дес., тоді як у 1835–1847 рр. – 11,3 тис. дес. Серед «варшавських колоністів» відзначився мешканець колонії Клястиць – Ф. Бодамер, що купив 6,9 тис. дес., шабський виноградар К. Тардан – 2726 дес. Загалом у дореформений період іноземні колоністи купили 49 тис. дес., причому 37 тис. дес. – придбали задунайські переселенці. Активізація купівлі-продажу землі сприяла поширенню товарно-грошових відносин в краї й формуванню ринкової економіки [320, с. 87–88, 90].

Абсолютна більшість переселенців були вихідцями із землеробських регіонів. Заселяючи й купуючи буджацькі землі, вони перетворювали їх на придатні для господарювання. Іноземні колоністи одразу почали займатися вирощуванням озимої пшениці, розведенням великої рогатої худоби, винограду. Зокрема німецькі колоністи першими в регіоні починають впроваджувати екстенсивне скотарство, а пізніше – товарне землеробство.

Болгарські колоністи активно займалися скотарством, зокрема вівчарством та розведенням великої рогатої худоби. Протягом

1840–1850-х рр. вони почали використовувати балканські знаряддя для обмолоту збіжжя (дікань). У с. Кубей, Тарутино було швидко налагоджено його виробництво. Можна стверджувати, що саме господарства іноземних колоністів за своєю чисельністю та господарським реманентом грали головну роль у формуванні господарського комплексу Буджака першої половини XIX ст. [552, с. 106–107].

Залишається визначити етнічний склад населення регіону і його вплив на подальше становлення регіональної економіки. За свідченням П. Свіньїна: «В Аккермані населення складається з вірмен, греків, росіян та малоросіян і незначної кількості євреїв... Населення Кілії складається з двох великих громад молдаван та малоросіян. Багато росіян-пилипонів (старовірів – автор). Мешкають греки, болгар, євреї» [244, с. 396–399]. Однак урядовець здебільшого вивчав міське населення, тому його відомості не відображають повну картину етнічного складу. За відомостями Л. Берга: «Більшість населення Аккерманського повіту складають малоруси, молдавани. Їм поступаються у кількості і населяють береги Дністра... багато німців, болгар, гагаузів. У Шабо мешкають швейцарці... Молдаван в Ізмаїльському повіті майже половина. Дуже багато болгар та малорусів. Їм трохи поступаються старовіри-росіяни. У с. Каракурт мешкають албанці» [342, с. 75–76].

За підрахунками одеської дослідниці О. Бачинської: у 1819 р. в Ізмаїльському повіті чисельність населення склала 44725 чоловік, в Аккерманському – 30577 чоловік. Серед мешканців Аккерманського повіту було 32,7% молдаван, 17,3% українців, 11,2% росіян (переважно старовірів-некрасівців), 24,5% німецьких колоністів, 6,5% болгар. В Ізмаїльському повіті більшість населення склали болгар (41,5%), значно їм поступалися молдавани (28,4%), українці (17%) та росіяни (9%). У середньому, молдавани склали 30,5% населення придунайських повітів, болгар – 24%, українці – 17,1%, німецькі колоністи – 12%, росіяни – 10,1% [338, с. 19; 444, с. 58–59].

За переписом 1827 р. частка молдавського населення зросла до 33,5%, українського до 19,4%. Доля болгарського населення (разом з гагаузами) скоротилася до 22,7%, частка росіян не перевищувала 9,4% населення краю [491, с. 25–26].

Подальша колонізація краю вихідцями з південноросійських губерній суттєво змінило етнічну карту населення [645, с. 104].

Етнічний склад населення Буджака у 1850 р.

Повіт	Молдавани	Українці	Росіяни	Задунайські поселенці
Аккерманський	30725 (27,5%)	31157(27,8%)	15607 (14%)	2937 (2,6%)
Ізмаїльський	19629 (15%)	14918(11,9%)	12584 (9,6%)	77298 (59,2%)

Порівняно з 1818 р. в Аккерманському повіті частка молдаван зменшилася з 32,8% до 27,5%, болгар – з 6,5% до 2,6%. Питома вага українців зросла з 17,3% до 27,9%, росіян – з 11,25 до 14%. В Ізмаїльському повіті доля болгар зросла з 41,5% до 59,2%, росіян – з 9,1% до 9,6%. Частка молдаван зменшилась з 28,5% до 15%, українців – з 17% до 11,9%. В середньому, частка молдаван скоротилася до 21,2% населення, доля болгар зросла до 31% мешканців краю. Питома вага українців та росіян суттєво не змінилася (19,8 та відповідно 11% населення). Протягом першої чверті XIX ст. молдавани та болгары складали 52–54% населення краю, росіяни та українці – 27–30% [476, с. 36, 52].

Нова хвиля переселенського руху відбулася після передачі Ізмаїльського градоначальства та частини Аккерманського повіту Молдавському князівству. За статтею 21 Паризького договору 1856 р. «Про вільний перехід кордонів мешканцями Бессарабії, переданої князівству Молдавія протягом наступних років» мешканцям «Бессарабської ділянки Молдавського князівства» дозволявся вільний перехід до Російської імперії. Цією постановою скористалися дунайські козаки, та міщани українського та російського походження, які побоювалися румунізації в придунайському регіоні. До закінчення пільгового терміну (1860 р.) кордон перетнуло більше 500 родин [320, с. 51].

Для розгортання переселенського руху серед болгарських колоністів «молдавської частини Бессарабії» (їх нараховувалося понад 22,4 тис. осіб в 40 колоніях) імператор Олександр II видає постанову від 26 грудня 1856 р. «Порядок переселення до міст Російської імперії мешканців тієї частини Бессарабської області, що відійшла до Молдови». Згідно з ним передбачалося до 1858 р. надати поселенцям 19,3 тис. дес. землі в Херсонській та 78,6 тис. дес. землі в Катеринославській губерніях з розрахунку 50 дес. земельного наділу на родину. Підтверджувалися всі пільги колоністів за постановами 1819, 1842 рр. і збільшувалася грошова допомога на родину до 125 крб. сріблом [189, с. 355–356; 709, с. 194].

Більшість колоністів не бажали повертатися до Росії. Вони зажадали від молдавського уряду підтвердження їх прав у «Бессарабській ділянці», зокрема збереження розміру наділу у 60 дес. і звільнення від рекрутської служби. У свою чергу молдавський уряд постановою від 7 лютого (за старим стилем) 1857 р. підтвердив всі привілеї 40 болгарських колоніям, які вони отримали від російського уряду [247, с. 475; 708, с. 20]. Постановою Законодавчих зборів Молдавського князівства від 6 червня 1858 р. всі пільги колоністам зберігалися, окрім того молдавський уряд зобов'язувався облаштувати болгарську гімназію в Болграді [248, с. 125, 127].

Проте невдовзі молдавський уряд розпочинає процес інкорпорації Бессарабської ділянки до державної системи князівства. Були збільшені податки, діловодство переведено на латинський шрифт, у червні 1868 р. відбулася спроба переведення капіталів болгарських колоністів з Одеського комерційного банку до т. зв. Колоністського банку в Яссах та ін. [248, с. 150–151; 708, с. 22; 709, с. 166].

До кінця 1857 р. колоністи були зобов'язані сплатити за державну землю 22 сріб. коп. за дес. та 24 сріб. коп. з кожного чоловіка на утримання колонії, віддати на користь держави 10% худоби та надати 6 мірок кукурудзи на утримання молдавського війська [418, с. 52]. У 1857 р. колоністи були зобов'язані «подарувати» уряду Молдови 8 тис. сріб. крб. на облаштування пошти. У 1858 р. вони надали без відсоткову позику розміром у 24 тис. сріб. крб. та 1 тис. австрійських золотих піастрів на облаштування телеграфного сполучення [552, с. 58–59]. Місцеве населення було зобов'язане протягом 1857–1876 рр. сплатити Румунії «державного займу», «шосейного податку» та інших зборів на 4,2 млн. франків. Причому 1,5 млн. франків податків було зібрано незаконно [360, с. 122–123]. Яскравим показником наслідків податкової молдавської політики в краї є публікація берлінської газети «Die Presse» від 13 квітня 1876 р.: «Останні 20 років призвели до того, що ця частина Молдавії збідніла і економічно відстала під управлінням румун» [360, с. 113].

Відвідавши болгарські колонії влітку 1860 р., прем'єр-міністр румунського уряду М. Когелнічану запропонував поширити рекрутську повинність на колоністів. 8 листопада 1860 р. Законодавчі Збори Молдавського князівства поширили рекрутську повинність на колоністів, що повністю суперечило молдавським постановам 1857–1858 рр. Цього ж дня у Болграді відбулися кроваві сутички між колоністами та урядовими військами, під час яких загинуло до 20 болгар [331, с. 164].

Обурені таким відношенням та підбурювані російськими агентами в Ізмаїлі та Болграді, колоністи почали еміграцію до Росії. Протягом 8–14 листопада 1860 р. кордон перейшло 382 колоніста [709, с. 97]. 2 січня 1861 р. Міністр державного майна Росії М.М. Муравйов повідомляв послу Росії в Бухаресті О.М. Горчакову, що російський кордон перейшло 2639 болгарських та 50 молдавських сімей [248, с. 161; 360, с. 118; 709, с. 6].

2 квітня 1861 р. російський консул в Ізмаїлі М.С. Романенко звітував генеральному консулу в Бухаресті М.К. Гирсу, що протягом листопада 1860 – березня 1861 рр., внаслідок «обмеження пільг і прав болгар в Бессарабії, а також сутичок з молдавською поліцією край покинуло понад 25,1 тис. болгарських колоністів, крім того кордон перейшли 1,5 тис. задунайських козаків, міщан, державних селян» [248, с. 163; 709, с. 97].

Прикладом масової еміграції є с. Каракурт: у 1857 р. тут мешкали 1190 осіб, у 1863 р. – 402 особи. 931 албанець переселився до приазовських селищ Гаммовка, Георгіївка [418, с. 54].

Всього за підрахунками дослідників І. Анцупова, М. Державина, С. Новакова «Бессарабську ділянку Молдавського князівства» полишало понад 27 тис. осіб, що складало 19–25% всього населення [320, с. 52].

Молдавський уряд намагався всіляко перешкодити колоністам залишати Південний Буджак. 7 квітня 1861 р. Законодавче зібрання Молдавського князівства відновило усі пільги колоністам і збільшило їм земельний наділ до 60 дес. 9 червня 1861 р. молдавські вояки вбили 3 колоністів, що намагалися перейти кордон. Внаслідок цих репресій та відновлення прав колоністів їх еміграція майже припинилася: осінню 1862 р. до Росії переїхало тільки 19 болгарських сімей [709, с. 41, 168].

Подальша земельна реформа 1874–1975 рр. знову зменшила їх наділи до 30–50 дес., встановила тільки тимчасові пільги на звільнення від рекрутської повинності та від податків на землю (докладніше про це у § 2.4). Таким чином земельна політика молдавського уряду лише погіршала економічний стан поселенців в краї [208, с. 5].

У свою чергу російський уряд не був готовий прийняти таку кількість емігрантів з Придунав'я. Понад 1 тис. біженців довелося облаштувати в Аккерманському повіті, що було порушенням імперської постанови від 26 грудня 1856 р. Їм було надано 14,5 тис. дес. землі у 3 хуторах (Кайракля, Кальчево, Болгарія) і підтверджено усі пільги з

урядовими постановами 1819, 1842, 1856 рр. [189, с. 355–356]. Впродовж 1867–1869 рр. до цих колоній таємно переселилося ще 44 болгарські родини, кожна з яких отримала до 20 дес. землі. Таким чином, процес переселення з Бессарабської ділянки набув стихійного, народного характеру.

Обмеження прав колоністів розпочалося після закінчення пільгових років, передбачених постановами 1811, 1819, 1842, 1844, 1856 рр.

29 травня 1861 р. Кабінет міністрів Російської імперії прийняв постанову про збільшення податкового збору з німецьких колоністів. Замість казенних та колоністських повинностей переселенці Бессарабії повинні щорічно сплатити 10 крб. з родини. Це було набагато більше ніж сплата податків німцями у Катеринославській губернії (2,3–4,28 крб.), що негативно позначилося на стані господарства поселенців [188, с. 800].

4 червня 1871 р. російський уряд прийняв постанову № 49 705 «Правила суспільного та поземельного устрою поселенців-власників на казенних землях». За ним колоністи 70 поселень Аккерманського повіту переходили з компетенції Комітету Піклування про іноземних поселенців Півдня Росії до губернських, повітових установ. У поселеннях колоністів вводилося селищне старостинське управління, як у державних селян. «Правила 1871 р.» остаточно ліквідували пільги та органи самоврядування серед іноземних поселенців [491, с. 399]. 4 липня того ж року Олександр II остаточно змінив статус колоністів на державних селян. Відтепер вони були зобов'язані сплатити 8 крб. за кожну дес. землі понад встановленого постановою 1819 р. наділу [709, с. 190]. З 1872 р. на колоністів, як на державних селян, поширювалася рекрутська та інші повинності, передбаченні селянською реформою 1868 р. в Бессарабській області. Отже, юридично колоністи нічим не відрізнялися від інших селян Російської імперії [552, с. 183–185].

Розглядаючи переселенську політику російського уряду неможливо оминати аграрну реформу 1906–1910 рр. Постанови від 9 листопада 1906 р. та 14 червня 1910 року започаткували так звану Столипінську аграрну реформу, яка зводилася до закріплення землі в приватній власності у вигляді відрубів та хуторів, зменшення безземелля та малоземелля шляхом переселення селян у малозаселені регіони Росії.

В цей час напрямок реформи визначили Правила про переселення від 11 січня 1909 р. постанови від 14 червня 1910 р. та 29 листопада

1911 р. Для проведення реформи утворювалися (з вересня 1907 р.) повітові земельпорядкувальні комісії, які сприяли Селянському поземельному банку в купівлі-продажу землі, організовували переселення селян на Урал, до Середньої Азії, Сибіру [585, с. 12].

Переселенський рух до Сибіру розпочався в Буджаку наприкінці XIX ст. Здебільшого він торкнувся малоземельних болгар та гагаузів Бендерського та десятиницьких (безземельних селян) Аккерманського повітів. У 1866 р. Палата державних маєтностей збирила відомості щодо стану господарств емігрантів-болгар. Виявилось, що у с. Спаське, Татарбунари, Ташлик, Чимішлії, Ченак, Тараклії більшість біженців не мали власних господарств [320, с. 155].

З Ізмаїльського повіту поселенців майже не було, оскільки малоземельних селян ми тут не зустрічаємо. Натомість лише в с. Кирютня волості ЧаDIR-Лунга Бендерського повіту були 622 родин, що мали до 9 дес. Ще у 1895 р. 590 родин с. Кубей, Татар-Кобчак звернулися до Аккерманського волосного управління з проханням дозволити їм переселитися до Сибіру. У 1899 р. подібні звернення написали 102 родини с. Чок-Майдан, Авдарма, Кирютня Бендерського повіту. Через відсутність фінансування переселення місцеві урядовці дозволили виїзд лише 6 родинам с. Кирютня, сплативши їм за проїзд пароплавом Одеса – Владивосток [552, с. 484].

Після постанови 9 листопада 1906 р. переселенський рух набув урядової підтримки. У 1907 р. понад 3 тис. родин десятиницьких Аккерманського повіту написали заяву з проханням забезпечити їх грошима для переселення. У 1908 р. були створені урядові комісії допомоги переселенцям в Тургайсько-Уральську область. З Аккерманського повіту було відправлено 2 представники (брати Д. і Р. Куртови) для огляду земельних наділів в області для поселенців [552, с. 485].

Впродовж 1909–1910 рр. таким оглядачам було надано 276 свідоцтв для виїзду до Сибіру. Поселенці повинні були отримати 15–16 дес. в Тургайсько-Уральській, Семипалатинській, Акмолінській областях. У 1909 р. до цих областей виїхали 390, у 1910 р. – 1220, у 1911 р. – 175, у 1912–1913 рр. – 203 родин переселенців. Всього до Сибіру виїхали 1893 родини переважно болгарських та гагаузських колоністів з Аккерманського, Бендерського повітів [552, с. 586]. У 1914 р. понад 7 тисяч родин Аккерманського повіту вирішили переселитися до Уралу та Сибіру [585, с. 12; 646, с. 14–15].

Найбільше колоністів виїхали з ЧаDIR-Лунгської волості Бендерського повіту – 739 родин, з Кубейської волості Аккерманського повіту – 418 родин [322, с. 124; 709, с. 318]. На думку молдавського дослідника С. Новакова до Сибіру виїхали 15–20 тис. болгар та гагаузів, які склали понад 30% загальної кількості переселенців з Бессарабії [552, с. 487]. Можна стверджувати, що столипінське переселення торкнулося переважно малоземельних родин «задунайських колоністів».

Майже всі селяни не змогли пристосуватися до сибірського клімату. Понад 29 тис. з них змушені були повернутися назад [646, с. 15]. Таким чином, переселенські процеси 1906–1911 рр. не оказали значного впливу на економічне життя Буджака.

Еміграційні процеси 1850–1860-х рр. суттєво змінили етнічну мапу населення Буджака. Якщо у 1858 р. румунський дослідник Іонеску де ля Брад нараховував кількість населення у 200 тис. осіб⁸, то у 1860 р. румунський уряд визнав зменшення чисельності населення краю до 138,5 тис. осіб [360, с. 118].

Територія та населення молдавської Бессарабії за переписом 1860 р.

Повіти	Площа в гектарах	Населення
Ізмаїльський	335 834	33 027
Кагульський	481 116	105 494
Разом	816 950	138 521

У «Огляді Бессарабської губернії за 1877 р.» визначено кількість приєднаного населення у 142 тис. чол. Незважаючи на відмінності щодо кількості населення в краї зменшення його людності є загально-визнаним фактом.

Окрім утисків прав колоністів румунсько-молдавський уряд проводив примусову румунізацію. Молдавське населення офіційно визнали «русифікованими румунами», яких треба повернути до рідної культури. Росіяни, українці, богари, гагаузи, албанці були приписані до

⁸ Щоправда М. Мурзакевич та О. Зашук оцінювали в населення Буджаку у 1856 р. у 127912 осіб [253, с. 252; 546, с. 539].

«слов'янської раси», яка на думку румунських урядовців не має права проживати на румунських землях.

**Національний склад населення Ізмаїльського,
Кагульського цинутів у 1859–1860 рр.**

(складений «Lucrarile statistice ale Moldovei»)

[297, р. 126].

Національність	Кількість осіб	У % до населення
Слов'яни	81238	59
Румуни	49422	30,8
Євреї	5945	7,7
Греки	1370	2
Вірмени	274	0,4
Німці	177	0,2
Інші	95	0,1
Всього	138521	100

Внаслідок румунського панування частка молдавського (румунського населення) в Ізмаїльському повіті зроста майже вдвічі, а доля слов'янського населення навпаки зменшилася з 79 до 59%.

За звітами російських урядовців, під час загальноросійського перепису 1897 р. в Південній Бессарабії, румунами себе визнали вже 96,4 тис. чол., що становило майже 37% населення; росіянами, українцями, болгарами – 109,5 тис. осіб, що складало 45% населення. Зменшення «слов'янської раси» окрім названих причин, пояснюється відокремленням гагаузів, якими себе визнали майже 7%. Якщо об'єднати ці групи, їх частка все рівно буде меншою (52% у 1897 р. проти 59% у 1859 р.). Румунізація краю мала очевидний успіх тому після приєднання краю до Росії, молдавсько-румунська етнічна група вимагала збереження своєї культурної автономії і майнових прав. Як зазначав Помпей Батюшков: «Ми зустрічали молдавських селян, що не знають жодного слова російською мовою... Якщо ми не хочемо, щоб росіяни румунізувалися в цьому краї, слід відкривати російські школи, впроваджувати російську мову у богослужіння, але поступово,

не викликаючи сепаратизм у молдаван» [331, с. 174]. Тому російський уряд був змушений проводити обережну політику і зберегти внутрішнє самоуправління краю.

В Аккерманському повіті більшість населення склали «росіяни» (так царський уряд називав росіян, українців, білорусів), які разом з болгарами склали 58% населення повіту), друге місце за чисельністю займали молдавани та німці. До останніх віднесли безпосередньо німців і швейцарців. Чисельність гагаузів, яких російські урядовці називали «турками», не перевищувала 4% населення. Більшість населення повіту склали лояльні до Російської імперії народи (росіяни, українці, болгары, німці-колоністи, гагаузи).

Повна картина етнічного складу Ізмаїльського та Аккерманського повітів за Всеросійським переписом 1897 р. представлена нижче [525, с. 8].

Національність	Ізмаїльський повіт		Аккерманський повіт	
	тис. чол.	у % до населення	тис. чол.	у % до населення
Росіяни*	78373	32,4	96458	36,5
Молдавани	95495	39,5	43441	16,4
Болгари	30587	12,6	56541	21,4
Німці	4781	2	43389	16,4
Греки	1799	0,7	105	0,04
Вірмени	175	0,07	652	0,25
Євреї	11715	4,8	12280	4,6
Турки (гагаузи)	17723	7,3	10381	3,9
Цигани	1121	0,5	1128	0,4
Разом	241769	100	264375	100

* До росіян російські урядовці відносили також українців та білорусів.

Переселенська політика російського уряду в Буджаку 1812–1873 рр. призвела до залюднення цього регіону. Більшість переселенців склали іноземці – «задунайські переселенці» та «варшавські колоністи». На відміну від переселенців з числа державних селян,

дунайських козаків, вони отримали значні пільги та грошове утримання. У адміністративному відношенні іноземці мали внутрішнє самоврядування. Податковий тягар для них був значно меншим, ніж у державних селян. У свою чергу вітчизняні поселенці отримали значно менше урядової допомоги, що негативно позначилося на стані їх господарств. Тому провідне місце у формуванні господарчого комплексу Буджака належало саме іноземним переселенцям.

Колонізація краю суттєво позначилася на етнічному складі населення. Наприкінці XIX ст. серед національностей краю переважали росіяни та українці, трохи їм поступалися молдавани та болгари. Однак провідне місце у економічному житті продовжували займати саме господарства колишніх колоністів, які швидше пристосувалися до нових ринкових умов. Таким чином, переселенська політика російського уряду позитивно вплинула на становлення господарського комплексу регіону і формуванню його етнічної складової.

2.3. Реформування торговельного законодавства Бессарабії першої половини XIX ст.

На початку XIX ст. економічний розвиток бессарабських земель гальмувався залишками феодальних відносин, відсутністю товарно-грошового обміну, шляхів сполучення, внутрішнього ринку. За влучним висловом дослідника В. Гросула, це була житниця, своєрідний гамазей для сусідніх країн. Фактично Молдавське князівство було аграрно-сировинним додатком Османської імперії. Понад дві третини зібраного врожаю Молдавія вивозила до Туреччини. У 1838 р. міністр фінансів Російської імперії Є.Ф. Канкрін у доповіді «Сучасне положення торгівлі Молдавії та Валахії та її вплив на чорноморську торгівлю» зокрема зазначив: «Турецький уряд, намагаючись забезпечити дешевим продовольством свою країну, примушував місцевих жителів (Молдавії – автор) продавати до Константинополя значну частину землеробських виробів за низькими цінами і забороняв експорт до інших країн». Внаслідок такої економічної політики «був неможливим розвиток промислів й торгівлі, а землеробство майже не розвивалося... російсько-турецькі війни 1787–1791, 1806–1812 р. спустошили бессарабські землі» [640, с. 34].

Іншою причиною гальмування господарського розвитку була існуюча система митного обкладання. Мито збиралося з усіх товарів,

як на прикордонних, так і на внутрішніх митницях. Також торговців оподатковувало місцеве боярство, Диван (уряд) Молдови та церковні землевласники [532, с. 9].

Приєднавши Бессарабію у 1812 р. Російська імперія зіткнулася з певним алогізмом: природно-кліматичні, географічні та економічні умови повинні сприяти перетворенню краю на розвинений господарський регіон, але недосконалість торговельного законодавства та митної системи навпаки призвели до занепаду краю.

Російський уряд намагався перетворити Бессарабію на взірць для інших балканських народів, що знаходилися під владою Туреччини і тому економічні реформи в регіоні повинні були суттєво покращити життєвий рівень населення, сприяти економічному зростанню, перетворенню Бессарабії на самодостатній регіон з розвиненим господарсько-торговельним комплексом.

Достатньо ліберальне правління Олександра I змінилося консервативним режимом Миколи I, тому економічна політика щодо Бессарабії відрізнялася певною непослідовністю, намаганням враховувати і власні інтереси, і побажання місцевих бояр⁹. У Санкт-Петербурзі відбувалися постійні суперечки між прихильниками інкорпорації та уніфікації бессарабської економіки на зразок російської (М. Воронцов, Є. Какрін, Л. Байков) та лібералами (О. Бахметєв, М. Сперанський), які намагалися зберегти політичну та економічну автономію, враховуючи специфіку приєднаного краю [439, с. 172, 179; 715, р. 67].

Певним компромісом між цими партіями були заходи спрямовані на залюднення Буджака, підтримка вільних селян (царан, мазил, резеший), збереження боярського землеволодіння у центральних та північних регіонах області, розгортання торговельних зв'язків з імперськими губерніями [437, с. 80; 640, с. 38]. Вважалося, що ці заходи збільшать прибутки державної скарбниці, підвищать престиж Росії серед місцевого населення, дозволять у разі військових дій з Туреччиною забезпечити російську армію бессарабським продовольством [320, с. 15]. Внаслідок існуючих протиріч у російських урядових колах, процес включення бессарабської економіки до загальноросійської затягнувся на десятиліття і мав декілька етапів.

I етап. 1812–1830 рр. – торговельне законодавство Бессарабської області відповідало політичному курсу Петербурга щодо національ-

⁹ Більше інформації про це § 2.1.

них окраїн: зберігалися деякі постановили Молдавського князівства (наприклад, система оподаткування). Впровадження російського торговельного законодавства було поступовим, з урахуванням економічних, природно-кліматичних особливостей краю [320, с. 14; 640, с. 38].

II етап. 1830–1856 рр. – остаточне впровадження у краї російського торговельного законодавства. Впроваджувалася гільдійська реформа, відбувалося переміщення карантинної лінії з Дністра до Пруту та Дунаю [640, с. 38].

Докладніше розглянемо перший період. За свідченням П.П. Свіньїна: «Протягом 1812–1818 рр. господарювання велося за молдавським звичаєм жителями усіх станів, не виключаючи іноземців... Вони сплачують податки не більше 15 левів на рік... З торговельних податків сплачується вама, арабаджия (4 пар з кожного лева товару), сардарик. У Бендерському, Томаровському цинуті османи дозволили вільний продаж горілки та вина, оподатковуючи кожний шинок на 3 леви на рік» [244, с. 386, 392, 396].

Наскільки це незначні виплати можна прослідити за цінами на продовольчі товари: четверть пшеничного борошна коштувала 25 левів, чверть пшениці – 20 левів, відро спирту – 20 левів, пуд солі – 2 леви та ін. [244, с. 386, 392, 396].

Впродовж 1812–1813 рр. російським урядом були скасовані повинності тескере-параси, огмет-параси, бейлик (податок з продажу овець) та сардарик (7 пар з кожного возу) на привіз тютюну, солі, борошна до Кишинева. Також скасувалося мито на товари, які привезли відкупники [543, с. 44].

Першочерговим завданням для російських управлінців була переорієнтація збуту бессарабської продукції з турецького на російський та австрійський ринки. Наказом головнокомандуючого Дунайською армією адмірала П.В. Чичагова від 2 серпня 1812 р. дозволявся продаж зерна, скота, вовни до Росії. Вивіз дозволявся із зазначенням кількості і вартості товару згідно з митним тарифом 1797 р. через Ізмаїл, Рені, Кілію, Аккерман [452, с. 96–97].

Вивіз товарів до Туреччини дозволявся, але при цьому сплачувався 3% податок на вартість товару – «вама». Для збільшення привозу бессарабської продукції до Одеси у липні 1813 р. Кабінет Міністрів поширив на Бессарабську область безмитний провіз до російських міст. Зокрема там було зазначено: «Бессарабія після входження до складу Російської імперії повинна отримати всі пільги разом з іншими провінціями» [174, арк. 1–2; 407, с. 318–319].

З Австрії та Валахії дозволялося приганяти та випасати коней за умов, що іноземці продадуть скот на території Бессарабії. Якщо цього не сталося, то вони сплачували мито 2 леви 35 аспрів за вола, 1 лев за коня, 6 пар за вівцю. Зазначене мито було досить високим і тому більшість худоби одразу продавали. Такий захід позбавив Бессарабію від необхідності купувати худобу з Туреччини [200, с. 596–598; 205, с. 152–153].

У лютому 1816 р. Міністр фінансів Д.А. Гурьєв змінив податок «вама» загальноросійським тарифом 1797 р. Цього ж року губернатор Облaсті генерал-лейтенант О.М. Бахметьєв отримав наказ розробити проект будівництва у Рені складських приміщень і перетворення містечка на річковий порт. 31 березня 1816 р. було прийнято новий Митний тариф, що значно спрощував торгівлю Бессарабії з російськими губерніями [437, с. 80–81].

Згідно з ним бессарабські товари вивозили до російських губерній виключно через Дністровську митно-карантинну лінію, яка була утворена у 1793 р. згідно з Ясським миром між Російською та Османською імперіями. Дністровська лінія включала 2 карантини: Дубосарський та Могилевський, та 4 митниці у Дубосарах, Могилеві, Ягорликі, Маяках, а також 2 митні застави (Ісаковці, Паркани). Офіційний дозвіл на ввіз та вивіз товарів дозволявся при отриманні торговельних свідоцтв і сплати мита згідно з тарифом 1797 р. Строк карантину коливався 10–12 днів. З 1811 р. на Дністрі утворюється Дубосарський та Одеський митні округи, де перший приймав товари суходолом, другий – водним шляхом [495, с. 25, 27; 640, с. 40, 53].

У липні 1816 р. голова Дубосарської митниці отримав розпорядження про дозвіл вивозу бессарабських товарів до російських губерній «через сухопутні митниці на кордоні з Бессарабською областю, окрім іноземних виробів, які оподатковувалися вомой» [685, с. 20].

У вересні 1816 р. податок «вама» було скасовано і для іноземних комерсантів. 28 листопада 1816 р. Кабінет Міністрів впровадив загальноросійське мито на експортні товари з Бессарабії. Додатково вводилася 1% мито у карантинах, 4% вартості товару, 10% мито на користь розвитку водних шляхів сполучення, 20 коп. з кожного карбованця за декларування корабельного місця. Цей документ також забороняв оподатковувати бессарабські товари на дністровських митницях, спрощував процедуру їх догляду і оформлення, надавав торговельне свідоцтво строком 2 тижні на право торгівлі у містах імперії. Були вказані міста оформлення бессарабських товарів: суходолом

через Дубосарську митницю, морем – через Одеську. За розпорядженням військового губернатора області О.М. Бахметьєва кожен бессарабський неогоціант отримував атестат, який дозволяв протягом півроку безмитний вивіз товарів до Одеси [638, с. 68–69].

Таким чином, наприкінці 1816 р. були скасовані усі торговельні податки, що існували за часів Османської імперії. Буджацький вивіз товарів було переорієнтовано з турецького на російський ринок.

Водночас російська влада намагалася зменшити транзит австрійських та турецьких виробів з Бессарабії до Одеси. Для цього у березні 1817 р. військовий губернатор області О.М. Бахметьєв запропонував видавати торговельні свідоцтва на таку кількість товарів, яка вже готова до відправки до Одеси. У грудні 1822 р. постановою МВС зобов'язали земську поліцію перевіряти усі товари з метою виявлення місця виготовлення. У 1823 р. обласний уряд видав постанову завіряти відомості про кількість товарів повітовою владою [439, с. 173; 640, с. 206].

З прийняттям 29 квітня 1818 р. Статуту Бессарабської області на край розповсюджувалися загальноросійські правила введення зовнішньої та внутрішньої торгівлі. Місцеве боярство та купецтво урівнювалося у правах з російським, однак і зберігали певні пільги. Так, бояри зберегли право займатися зовнішньою та внутрішньою торгівлею, з липня 1820 р. таке право отримали усі стани в Бессарабії (§ 3, 4 Статуту 1818 р.) [216, с. 223–224; 640, с. 44].

У 1818–1825 рр. продовжувалося поширення російського торговельного законодавства. У 1822 р. ген І.І. Інзов запропонував Комісії митних і торговельних справ Міністерства фінансів імперії впровадити у Бессарабській області митний тариф 1822 р. і дозволити імпорту з Османської імперії не лише через Ізмаїл та Рені, а також через Скулянську митницю. Свою пропозицію він обґрунтовував тим, що Бессарабія не має власного мануфактурного виробництва, а привіз турецьких виробів покращив би економічний стан. При цьому І.І. Інзов зауважив, що турецькі товари не зможуть пройти через Дністровську карантинну лінію і не становитимуть загрозу російським мануфактурним виробам на півдні імперії.

Думку Інзова вищезгадана Комісія частково підтримала і запропонувала губернатору К.А. Катаказі самому визначити 2 митниці, через які імпортуватимуть турецькі товари. При цьому на Бессарабію поширювався перелік тих товарів, які дозволялося ввозити до чорноморсько-азовських портів. Таким чином, Міністерство фінансів взяло під

повний контроль імпорту торгівлю Бессарабської області з Османською імперією, наклавши жорсткі обмеження щодо номенклатури, кількості й місця ввозу цих товарів [609, с. 437–438].

У липні 1823 р. Міністр внутрішніх справ Російської імперії граф В.П. Кочубей склав доповідню «Про мито на привезені до Бессарабії товари», яку запропонував І.І. Інзов. Останній пропонував зберегти у краї досить ліберальний митний тариф 1819 р. і перенести Дністровську митно-карантинну лінію до західного кордону з Австрією або на Дунай. Однак пропозицію І. Інзова не затвердив імператор Олександр І, який вважав, що економічні пільги краю лише посилять сепаратизм місцевих бояр і торговельну залежність від Туреччини [640, с. 45]. У жовтні 1823 р. на Бессарабію поширився митний тариф 1822 р., який сучасний український дослідник Т. Гончарук назвав «поворотним моментом російської митної політики... різкий перехід від сприяння імпорту торгівлі до суворого протекціонізму» [386, с. 42–43]. Таким чином, торговельно-законодавчі акти зумовили поживлення насамперед міжгубернської та внутрішньої торгівлі і гальмували зовнішньоторговельні стосунки з Туреччиною.

У 1823 р. було утворено Новоросійське генерал-губернаторство на чолі з графом М.С. Воронцовим. Він всіляко сприяв розвитку торговельних відносин насамперед з Одесою та іншими чорноморськими портами. У грудні 1824 р. М.С. Воронцов спростив процедуру оформлення товарів до Одеси, скасувавши підтвердження накладної для товарів поліцейським посвідченням.

Того ж року М.С. Воронцов корегував звіт Департаменту зовнішньої торгівлі «Правила для торгівлі з Бессарабією». Він, зокрема, висловився за перенесення митної лінії до Дунаю та Пруту, після чого б відпала необхідність прийняття нових правил для торгівлі з краєм [640, с. 47].

Думку М.С. Воронцова не поділяв міністр фінансів Є.Ф. Канкрін. Він побоювався, що з ліквідацією Дністровської лінії зменшиться прибуток від оподаткування іноземних купців і буде неможливим контролювати транзит турецьких та молдавських товарів. 17 лютого 1825 р. Державна Рада Російської імперії затвердила запропоновані Є.Ф. Канкріном «Правила для торгівлі з Бессарабією» (далі «Правила»).

У нових «Правилах» на Бессарабію, без обмежень, поширювався Митний тариф 1822 р. Іноземні вироби дозволялося ввозити з Бессарабії до Росії тільки через Дубосарську та Могілянську митниці.

Турецькі вироби дозволялося ввозити тільки через Скулянську та Ренійську митниці, австрійські вироби – через Новоселицьку митницю. Вивіз іноземних товарів до Росії морем дозволявся тільки через Рені. Всі товари, які вивозилися з Бессарабії до Росії обкладалися подвійним митом. Виключення склали вироби 2 груп: ті, що не обкладалися митом (збіжжя, конопля, риба, ікра, шкіри, сіль), вироби, на які треба надати посвідчення про їх місцеве виготовлення (вино, горілка, фрукти, горіхи, тютюн, сир, віск, мед) [16, арк. 2–3; 545, с. 9].

Право на введення торгівлі надавалося усім мешканцям Бессарабської області та російським купцям I та II гільдій [206, с. 114–115; 207, с. 3–15].

Таким чином, нові «Правила» мали двояке значення: з одного боку – це було обмеження бессарабської зовнішньої торгівлі, з іншого – сприяння виробництву та реалізації на російських ринках господарської продукції. У свою чергу, дунайські порти отримали виключні пільги на імпорт турецької продукції та продажу її до російських міст. Рені стає обласним центром з імпортової торгівлі, що позитивно позначилося на поширенні товарно-грошових відносин Буджака. Як зазначили сучасники: «Бессарабія вела жваву торгівлю через Ізмаїл та Рені» [609, с. 437–438].

Однак М.С. Воронцов продовжував виступати проти впровадження «Правил»: «Особливі умови вивозу товарів за Дністер (до російських губерній – *автор*) були необхідні, коли цей край мав певні торговельні пільги, з поширенням [на Бессарабію] загальноросійського митного тарифу 1822 р. така необхідність вже застаріла». «Мешканці Бессарабії, – далі зазначив він, – які не мають гільдійських свідоцтв не отримали право ввозити російські товари до краю. Отже, російська мануфактура майже не створює конкуренції австрійським та турецьким промислам... Дністровська митна лінія значно подовжує шлях постачання аккерманської солі до Одеси: замість 60 верств прямого шляху купець зобов'язаний подолати 400 верств, щоб задекларувати товар на Дубосарській митниці... Вважаю за потрібним скасувати митну лінію на Дністрі і впровадити гільдійську реформу в Бессарабії, щоб місцеві жителі могли вільно займатися торгівлею» [5, арк. 53–54; 542, с. 72–73].

Під тиском Новоросійського генерал-губернатора Міністерство фінансів прийняло ряд додаткових постанов щодо полегшення правил торгівлі Бессарабії з російськими губерніями. У січні 1826 р. бессарабським купцям було надано право ввозити і вивозити товари через

Дністер без отримання гільдійських свідоцтв. У січні 1828 р. було зменшено мито на вивіз вовни за Дністер з 35–50 до 15 коп. сріблом з пуда, при цьому мито на імпорту вовну зросло з 15 коп. до 1 крб. 50 коп. за пуд. Ця постанова значно сприяла поширенню вівчарства в Буджаку і вивозу вовни до Одеси [640, с. 51].

24 грудня 1828 р. Міністерство фінансів організувало в Ізмаїлі Головну митницю із зберігання іноземних товарів. Іноземці отримали право безмитного провозу до всіх російських губерній, окрім ввозу тканини до Санкт-Петербурга. У серпні 1829 р. строк вивозу закордонних товарів з Ізмаїльської до Дубосарської митниці було подовжено з 36 до 40 діб, до Могилянської митниці – з 40 до 46 діб. Така пільга була надана місту строком на 25 років [179, арк. 1–12].

Таким чином, з 1829 р. торговельним центром області знову стає Ізмаїл. Як зазначив А.О. Скальковський: «Бессарабські торговці все більше відправляли збіжжя морем через Ізмаїл» [609, с. 439]. Ізмаїльські неогоціанти бачили у цій постанові перспективу надання місту статусу «порто-франко», адже подібні постанови були надані Керчі та Одесі у 1806, 1809 рр. [198, с. 904; 212, с. 216].

Аналізуючи перший період інкорпорації торговельного законодавства краю слід зазначити, що він пройшов декілька етапів: 1812–1818 рр. – скасування османської митної і податкової системи; 1818–1825 рр. впровадження законодавчих ініціатив російського уряду, спрямованих на розгортання торговельних зв'язків саме з російськими губерніями; 1825–1828 рр. – поширення російського митного законодавства на Бессарабію з метою усунення іноземних товарів з місцевого ринку; 1828–1829 рр. – послаблення митного контролю над придунайськими портами. Все це призвело до посилення торговельних зв'язків з російськими губерніями і сприяло остаточному залученню бессарабського господарського комплексу до загально-російської економічної системи.

Другий період інкорпорації та уніфікації (1830–1856 рр.) відзначився посиленням дискусії щодо доцільності збереження Дністровської митно-карантинної лінії та остаточним впровадженням російського гільдійського законодавства в Бессарабії.

З погляду більшості російських урядовців (М.С. Воронцова, С.О. Тучкова, І.І. Інзова) існування Дністровської митно-карантинної лінії гальмувало економічний розвиток краю. Впродовж 1812–1829 рр. на прутсько-дунайській та австрійській ділянках кордону виникла ціла мережа нових митниць, які були об'єднані у Ску-

лянський та Ізмаїльський митні округи. З підписанням Адріано-польського миру 1829 р. до Російської імперії увійшло все гирло Дунаю і існування Дністровської прикордонної лінії стає анахронізмом.

Її збереження значно гальмувало інтеграцію краю, створювало додаткові перешкоди імпорту іноземної мануфактури, обмежувало бессарабський ринок збуту для російських виробників, не дозволяло реалізацію продовольчих надлишків з Бессарабії за кордон, що таким чином «фактично руйнувало міжнародний транзит з Одеського порту» [640, с. 55].

Прихильники збереження Дністровської лінії (Є.Ф. Канкрін, І.М. Гартинг) відзначали недосконалість адміністративно-політичного устрою Бессарабської області, що призвело до поширення іноземних виробів в краї та їх проникнення до Росії під виглядом бессарабських, збільшення кількості втікачів-кріпаків за Дністер. Зокрема у 1816 р. І.М. Гартинг побоювався, що з ліквідацією Дністровської митної лінії до Росії збільшиться потік австрійських і турецьких виробів, які створять серйозну конкуренцію московським та петербурзьким фабрикантам. Є.Ф. Канкрін попереджав уряд, що із закриттям Дністровської митної лінії суттєво зменшаться (до 1 млн. крб.) митні прибутки [230, 4 червня].

Вже наприкінці 1820-х рр., коли було впроваджено російське торговельне законодавство, скасовано автономію Бессарабії, сформовано господарський комплекс області, ці аргументи не витримали критики. У 1829 р. у доповіді «Про облаштування фінансової сфери в Бессарабській області» зазначалося, що Дністровська митна лінія обмежує торговельні відносини з імперією. Протягом 600 верств кордону діють лише 4 пропускні пункти, що значно гальмує оформлення і пропуск товарів, а додаткове оподаткування іноземних товарів призупинило імпорт з Прутьської Молдавії до Бессарабії. Бессарабські купці усіялаю уникали перевезення товарів Дністром, надаючи переваги їх реалізації через дунайські порти, які отримали торговельні пільги. Це негативно позначилося на прибутках дністровських митниць: якщо у 1825–1827 рр. вони отримали 538,4 тис. крб. мита, то у 1828–1830 рр. – лише 287 тис. крб. За таких обставин російський уряд був вимушений або скасувати торговельні пільги Ізмаїлу, що одразу призведе до економічної кризи в Бессарабії, або ліквідувати Дністровську митну лінію, що на перших порах суттєво зменшить прибутки скарбниці [640, с. 57, 58].

У бессарабському суспільстві все глибше укорінялася думка, що від існування Дністровської лінії відбувається занепад сільського господарства «сільські промисли не можуть через високе мито продаватися до сусідньої Подільської губернії», ускладнюється діяльність митних органів «митниці не можуть встановити поміж собою кількість ввезених та вивезених з області виробів», що є яскравим прикладом неефективної митної системи і митного тарифу Російської імперії [609, с. 417–418].

У якості доказів своєї правоти фритредери (тобто прихильники «вільної торгівлі») приводили подібні розробки та дискусію урядовців 1813–1818 рр.

У лютому 1813 р. міністр фінансів Росії Д.А. Гур'єв доручив Голові контрольних митниць Л.С. Байкову вивчити доцільність перенесення Дністровської митної лінії до австрійського кордону. У березні 1813 р. губернатор Бессарабії І.М. Гартинг звітував про необхідність створення додаткових митниць у Новоселиці, Фальчі, Рені, Макареши і пропонував розглянути доцільність утворення митних застав в Ізмаїлі, Кілії. Щоправда пізніше Іван Маркович Гартинг виступив проти плану Л.С. Байкова щодо утворення митниць в Аккермані, Ізмаїлі, Загаранже та митних застав у Кілії, Фальчі, Липканах. Він побоювався, що ліквідація Дністровської митної лінії призведе до засилля іноземних виробів у прикордонних російських губерніях [640, с. 210].

У вересні 1813 р. міністр внутрішніх справ князь О.Б. Куракін запропонував залишити разом із Дністровською лінією митниці у Новоселиці, Загаранже, Ізмаїлі, а митні застави – в Аккермані, Рені, Леово. План О. Куракіна розкритикував Д.А. Гур'єв. Він визнав необхідність існування лише прутсько-дунайських митниць [640, с. 60].

У березні 1815 р. з думкою Д. Гур'єва погодився Кабінет міністрів і навіть підготував резолюцію про ліквідацію Дністровської митної лінії. У червні 1818 р. Кабінет міністрів доручив ген. О.М. Бахметьєву перенести митниці з Дністра до Дунаю. Однак подібні перетворення призвели б до обмеження автономії області і посилення боярського сепаратизму тому і не були втілені у життя. Офіційним приводом для збереження існуючої митної системи стала епідемія чуми 1820 р., яка була принесена із-за Дунаю. Таким чином була доведена неефективність карантинної дунайської служби і питання про ліквідацію Дністровської лінії було закритим до 1823 р. [640, с. 62–63].

У 1823 р. думку бессарабських неогоціантів підтримали відомий дослідник А.О. Скальковський та генерал-губернатор Новоросії М.С. Воронцов. У травні 1823 р. М. Воронцов запропонував залишити Ісаковецьку та Овідіопольську митно-карантинні застави, а карантинний кордон перенести до Дунаю та Прута. Опонентом Воронцова виступив міністр фінансів Є.Ф. Канкрін, який зауважив, що у подібному випадку з Царством Польським (у 1819 р. було скасовано митну лінію між Росією та Польщею) уряд недоотримав багато грошей. У червні 1825 р. Воронцов розробив новий проект. Для відшкодування збитків від закриття Дністровського карантину, він пропонував передати податкову, митну, солеварну справу Міністерству фінансів. 29 вересня 1827 р. Кабінет Міністрів офіційно відмовився реорганізувати митну систему Бессарабії [430, с. 184; 640, с. 65–67].

Наприкінці 1827 р. генеральний штаб імперської армії розробив план бойових дій проти Османської імперії. На думку головнокомандуючого 2 армією генерал-фельдмаршала П.Х. Витгенштейна у випадку війни Дністровський карантин значно ускладнював постачання до армії продовольства і фуражу. Його висновками скористався М.С. Воронцов, який знову зазначив: Дністровська митно-карантинна лінія заважає економічному розвитку краю і становить загрозу російським військам у Молдавії.

25 лютого 1828 р. імператор Микола I затвердив план П.Х. Витгенштейна. На випадок війни передбачалося закриття Дністровської карантинної лінії. Лишалось кілька митних застав для пропуску продовольства до армії. Таким чином, основним приводом для вирішення цього важливого і дискусійного для російських урядовців питання стала чергова російсько-турецька війна 1828–1829 рр. [638, с. 68–69].

Після завершення війни, іменним наказом Сенату від 26 вересня 1830 р. митна лінія була остаточно перенесена з Дністра до Пруту та Дунаю. З 1 березня ліквідувалися Дубосарський митний округ та Маякська, Парканська митниці Одеського митного округу. Однак продовжували діяти правила перетинання Дністровського карантину [75, арк. 1–5; 200, с. 595–598].

Утворювалися 2 митні округи: Скулянський та Ізмаїльський. Ізмаїльський митний округ охоплював Ізмаїльське градоначальство та Аккерман і складався з Ізмаїльської митниці, яка отримала право зберігання і відправки іноземних товарів та Ренійської, Аккерманської застав. Утворювалися карантини в Ізмаїлі, Рені, Аккермані, Базарчуке.

Для покращення зовнішньої та внутрішньої торгівлі скасовувалися «Правила для торгівлі з Бессарабією 1825 р.» [229].

Скасування Дністровської митної лінії та зняття торговельних обмежень суттєво сприяло розгортанню торговельних відносин. Оберти всіх бессарабських митниць зросли майже у 1,9 рази.

Оберти митниць Бессарабської області (крб. асигнаціями)

[640, с. 71].

Митниці та застави	Роки	
	1828–1830	1831–1832
Скулянський митний округ		
Новоселицька	684435	434181
Скулянська	171527	815465
Ліпканська	12301	24090
РАЗОМ	868253	1273736
Ізмаїльський митний округ		
Леовська	12297	55234
Ізмаїльська	57290	394979
Ренійська	32996	90879
Аккерманська	2686	19270
РАЗОМ	105269	560362
Разом всі митниці	973522	1834098

Позитивні наслідки скасування дністровських митниць офіційно відзначили місцеві урядовці. Голова Скулянського митного округу звітував за 1831 р.: «З відкриттям вільного сполучення з імперією поживилася внутрішня промисловість Бессарабії. Це відбулося через покращення постачання російських промислових виробів за нижчими цінами, водночас збут бессарабських фруктів, продовольства та вина став зручнішим» [638, с. 72].

Зокрема у доповіді «Про сільське господарство Новоросії та Бессарабії» 1859 р. зазначалося: «У зв'язку з поширенням попиту на про-

довольство в Одесі, протягом останніх 25 років посівна площа зросла у 4 рази». Ряд дослідників (зокрема Г. Неболсин) взагалі називали ліквідацію Дністровської митниці «повторним приєднанням Бессарабського краю до Росії» [550, с. 138].

З ліквідацією дністровських митниць відбувся новий етап уніфікації торговельного законодавства. Були скасовані усі перешкоди, які гальмували інтеграцію бессарабського ринку до загальноросійського. З посиленням привозу російських промислових виробів були усунені іноземні товари. Південно-стєпова зона Бессарабії стала основним постачальником землеробської продукції до Одеси, посилюючи тим самим експортні можливості цього порту. На початку 1830-х рр. російський уряд остаточно переорієнтував бессарабський господарський комплекс на потреби російської економіки.

Водночас з ліквідацією Дністровської митної лінії царський уряд провів гільдійську реформу, на якій наполягав М.С. Воронцов.

Виникнення гільдій у Російській імперії пов'язане з організацією Петром I торговельно-промислового населення міст в окремий стан. Перетворення гільдій на фінансовий інститут, а також їх чітка права регламентація пов'язані з маніфестом від 17 березня 1775 року Катерини II, за яким купці звільнялися від сплати подушного оподаткування. Для них встановлювалися три гільдії, належність до яких і визначала розміри податкових зобов'язань (ставка оподаткування встановлювалася в розмірі 1% від оголошеного капіталу). Купці I-ї гільдії отримали право здійснювати оптову й роздрібну зовнішню та внутрішню торгівлю. Внутрішньою оптовою і роздрібною торгівлею могли займатися купці 2-ї гільдії. Представники цих двох гільдій мали право володіти фабриками, заводами і морськими суднами. Купці 3-ї гільдії мали право займатися оптовою та роздрібною торгівлею в певному місті чи повіті, мати промислові заклади ремісничього типу, невеликі річкові судна, трактири, постоялі двори [425, с. 88; 661, с. 34].

Належність до гільдій визначалася сумами купецьких капіталів. Щоправда, уряд періодично змінював необхідну для цього суму. Для запису до першої гільдії у 1794 р. необхідно було мати не менше 16000 крб., до другої – від 8000 крб., а до третьої – 2000 крб. Маніфестами від 2 лютого 1810 року та від 11 лютого 1812 р. загальне податкове навантаження держави на купецькі капітали сягнуло 4,75%. виправити ситуацію була покликана гільдійська реформа Є. Канкріна [563, с. 23].

14 листопада 1824 р. імператор Олександр I затвердив законопроект Є. Канкріна «Додаткова постанова про гільдії, торгівлю та інші промисли» [563, с. 22–23].

Згідно з цією постановою, право на заняття торгівлею в російських губерніях отримали купці I–III гільдії (зокрема купці II гільдії отримали право на закордонну торгівлю), міщани, селяни I–VI родів (класів) та прикажчики I–II класу, які здатні купити торгові свідоцтва. Зрозуміло, що зменшення податкового тиску в 1,46–1,99 рази в імперії для купців третьої гільдії мало позитивний вплив на розвиток торгівлі, промисловості, а відтак, на формування буржуазних відносин та чисельного зростання купецтва [425, 91].

Гільдійська реформа Є. Канкріна 1824 р.

[437, с. 85]

Стани населення		Вартість свідоцтва у крб.		Вартість білету за володіння торговою лавкою
		За законом від 11.02.1812	За проектом Є. Канкріна від 14.11.1824	
Купці	I гільдія	3462	2200	75–100
	II гільдія	1445	880	75–100
	III гільдія	478	132–220	50–75
Торговці-міщани			40–120	15–50
Селяни	I роду		2600	75–100
	II роду		1100	75–100
	III роду		400	50–75
	IV роду		150	
	V роду		40	
	VI роду		25	

Пільги купцям надавалися переважно за географічним принципом з урахуванням етнічної та релігійної належності. На переконання дослідника В.М. Орлика, регіональні особливості податкової політики Російської імперії найбільш яскраво віддзеркалені в оподаткуванні

купецтва та торговців південних і західних губерній. Її впровадження дало значний поштовх внутрішньої та зовнішньої торгівлі, формуванню ринкових відносин у сільському господарстві Південної Росії, їх товаризації. Саме таку мету переслідував російський уряд в Бессарабії [562, с. 57].

У жовтні 1829 р. Департамент зовнішньої торгівлі передав Департаменту різних податків та зборів рішення Кабінету міністрів від 27 вересня 1827 р. «Проведення в Бессарабії гільдійської реформи зразку 1824 р.». У березні 1830 р. Департамент різних податків та зборів затвердив проект реформи, а 26 вересня 1830 р. цей проект затвердив Сенат [92, арк. 10].

За реформою бессарабським торговцям було надано ряд додаткових пільг: «Усім корінним бессарабським купцям надати 10 років пільг, починаючи з 1831 р. Купці, селяни, міщани та прикажчики звільняються від сплати за торговельне свідоцтво протягом перших 5 років. У наступні 3 роки сплачується 25% гільдійських податків. В останні 2 роки – лише 50%». Бессарабські селяни отримали право бути внесеними до купецького стану, якщо поміщики та інші стани «не мають до них грошових претензій». Однак, російські селяни, які не були зараховані до мешканців Бессарабії, до видання наказу (26 вересня 1831 р.) отримали право на торгівлю лише після сплати всіх податків [640, с. 77–78].

Пільги надавалися іноземцям, які протягом останніх 10 років мешкали у Бессарабії і прийняли російське підданство. За Постановою Сенату від 15 січня 1831 р. пільги отримали купці-євреї Севастополя та Миколаєва, що переселилися до Бессарабії, зокрема до придунайських портів. Так, М. Воронцов у 1836 р. зняв квартирну повинність з групи євреїв, що переселилися з Миколаєва до Ізмаїла [87, арк.1, 2, 6, 74.]

Для отримання торговельного свідоцтва було необхідно надати міській думі або ратуші письмовий звіт про майновий стан та вартість капіталу. Після сплати міських або земських повинностей, відбувалося зачислення до гільдій, враховуючи майновий стан. Оскільки гільдійська реформа значно зменшувала і спрощувала оподаткування населення, то майже всі міщани до літа 1832 р. (коли закінчувався термін подання прохання на отримання купецтва) записувалися до торговців [640, с. 80].

Протягом перших 5 років дозволялося всім займатися експортно-імпортними операціями, у наступні 3 роки право на закордонну торгі-

влю отримували купці I–II гільдії, а купці III гільдії могли займатися торгівлею лише на загальному законодавстві (зі сплатою всіх податків).

Гільдійська реформа 1830 р. створила всі необхідні умови для зрівняння бессарабських комерсантів із російським купецтвом. Водночас вона зберегла певні пільги для мешканців Бессарабії. Так, протягом наступних 18 років аккерманські купці III гільдії продовжували займатися закордонною торгівлею [255, с. 133].

Економічні реформи російського уряду першої половини XIX ст. уніфікували торговельне законодавство Бессарабії до потреб загальноросійського ринку. Протягом 1813–1830 рр. була скасована турецька митно-податкова система, впроваджені російські митні тарифи, ліквідовані митно-карантинні перешкоди розвитку торговельних відносин між Бессарабською Областю та Російською імперією, бессарабські комерсанти були зрівняні у правах з російським купецтвом.

Реформи російського уряду мали позитивні та негативні наслідки. До негативних прихильники автономії краю відносили засилля російської промислової продукції, обмеження зовнішньої торгівлі з Валахією, Туреччиною, скасування деяких пільг бессарабським купцям, посилення митного оподаткування на імпорتنі іноземні вироби [478, с. 63].

Позитивними наслідками прийнято вважати формування єдиного бессарабського ринку з певними регіональними особливостями, поширення торговельних зв'язків з російськими губерніями, розгортання зовнішньої торгівлі з Австрією [685, с. 23].

Автор вважає головним досягненням реформ 1813–1830 рр. – поширення товарно-грошових відносин в краї, яке активізувало розгортання виробничих сил і сприяло становленню ринкового господарства на Півдні Бессарабії.

2.4. Економічні реформи російського та румунського урядів у пореформені роки

Після ліквідації Дністровської митної лінії на Бессарабську область поширилося загальноросійське економічне законодавство. Однак імперський уряд намагався зберегти численні пільги регіону. Остаточне впровадження російських законів розпочалося з проведенням ліберально-буржуазних реформ 1860–1870-х рр. та з скасуванням

залишків автономії Бессарабської області у січні 1873 р. (коли область було переведено на засади губернії з загальноросійським управлінням). Тоді російське економічне законодавство у повній мірі поширилося на Бессарабську губернію.

Юридичне регулювання економічних процесів у пореформеній Росії здійснювалося за такими напрямками: сільськогосподарським, торгівельним, торговельно-промисловим, кредитно-банківським, судноплавним та суднобудівним, митним. Головними джерелами економічного законодавства в Російській імперії були: «Загальний статут залізних доріг» (1885 р.), «Статут торговий» (1887 р., доповнений у 1901, 1903 рр.), «Статут судочинства торгового», «Вексельний статут» (1862, 1902 рр.), «Промисловий статут» (1892 р.) тощо.

На думку більшості вітчизняних та закордонних дослідників поштовхом для економічних реформ став «Маніфест про звільнення селян від кріпацької залежності» 19 лютого 1861 р. [595, с. 39].

На відміну від інших європейських губерній Росії, в Бессарабії процес ліквідації залишків феодальних відносин розпочався пізніше – у 1868 р. Юридично кріпосного права у Бессарабії не було. Станом на 1861 р. в губернії нараховувалося 11 681 кріпаків, здебільшого циган, що становило 1,7% сільського населення губернії [546, с. 531]. Згідно з положенням, виданим молдавським господарем Олександром Гікой 1775 р. молдавські царани за право користування землею відбували на користь поміщиків різні повинності: барщина 12 днів щорічно, сплата десятини від доходів з сільського господарства, охорона лісів, будівництво шляхів, мостів і дамб.

Натомість царанам не заборонялося купувати землі у власність. Їх наділ коливався від 3 до 6 фальчі землі. Статутом Бессарабської області 1818 р. особиста свобода царан була підтверджена [456, с. 594].

Після проголошення «Маніфесту» у Кишиневі 5 березня 1861 р. вийшло доповнення до «Маніфесту» «Височайше затверджені додаткові правила щодо людей, які вийшли із кріпацької залежності в Бессарабській області». За ним передбачалося надання кріпакам прав «вільних сільських мешканців», які «мали право вступати у добровільні угоди з землевласниками за використання їх землі та прирівнювалися до царан». За постановою «Додаткові правила щодо людей, які вийшли з кріпацької залежності в Бессарабській області» 1861 р. цигани прираховувалися до царан, але без права на володіння землею [403, с. 15].

У 1868 р. питанням селянської реформи в Бессарабії зайнявся Головний Комітет облаштування сільського господарства імперії. За його пропозиціями Олександр II 14 липня 1868 р. ухвалив «Положення про поземельне облаштуванні царан (селян) Бессарабської області, що мешкали на землях приватних власників, монастирських економіях» [627, с. 244].

За ним царани отримали право власності на землю, які зберігалися за власниками, а не сільською общиною. Стаття 36 «Положення» зазначила: «сімейні наділи не підлягали переділу і передавалися у спадкове володіння» [503, с. 133].

Розмір родинного наділу коливався від 8 до 13,5 дес. Водночас у поміщиків повинно лишитися не менше однієї третини земель, якою вони володіли до реформи. Тому стаття 10 дозволяла землевласникам зменшити розмір наділу, якщо вони віддали царанам понад 2/3 зручної для землеробства землі. За користування поміщицькою землею царани повинні сплатити землевласнику оброк – від 1,2 крб. до 2,5 крб. за дес. (стаття 65). За статтями 40, 49 царани мали право відмовитися від наділу, або передати його III особі. Стаття 114 дозволялася селянам відмовитися від викупу землі якщо «на це погодилося не менше 2/3 всіх селян, що мають право голосу на общинному зборі» [565, с. 341–342].

У 1875 р. були затверджені додаткові «Правила облаштування поселен (царан) на землях поміщиків», що володіли резешськими вотчинами, у дрібнопомісних маєтках Бессарабської губернії. 14 травня 1888 р. було прийнято постанову «Щодо обов'язків викупу земельних наділів царан в Бессарабії». За ним передбачався викуп землі за цінами 1888 р., що були удвічі більше. Якщо за Постановою 1868 р. селяни повинні були сплатити 13 млн. крб., то за положенням 1888 р. – 24,5 млн. [406, с. 101; 565, с. 343].

Селянська реформа 1868–1888 рр. болоче вдарила по малоземельним селянам центральних та північних повітів губернії. У Хотинському повіті мінімальний розмір наділу складав 0,9 дес., що найменше в імперії. Однак на півдні губернії (Аккерманський та Бендерський повіти) селянська реформа надавала колишнім кріпакам більш великі наділи – 10–14,2 дес., а державні селяни отримали до 19 дес. [724, р. 32, 70]. Більшість землевласників та селян складали іноземні колоністи, міщани купці, доля дворянських та поміщицьких господарств не перевищувала 30% приватної землі.

До 60% землі належали сільським громадам, де середній наділ дещо перевищував 12 дес. Однак в Аккерманському повіті лише 28% селян користувалися землею на умовах общинного землеволодіння. В інших губерніях Російської імперії цей показник сягав 74%. Таким чином, Селянська реформа тут не набула значного розмаху, однак завдяки впровадженню особистого землеволодіння сприяла поширенню фермерських господарств [646, с. 11, 14].

У цей же час румунський уряд також проводив земельні реформи. 14 серпня 1864 р. було офіційно скасовано кріпацтво в Румунії. У § 1 постанови зазначалося, що «відтепер панщинні селяни залишаються власниками земель, які знаходяться в їхньому володінні, у розмірі, визначеному дійсним законодапленням». Поземельні наділи, встановлені декретом 1864 р., були не подушними, а посімейними. Розмір наділу залежав від майнового становища селян [465, с. 64].

Селяни колишнього Ізмаїльського повіту т. зв. «Бессарабської ділянки» отримували землю в залежності від кількості худоби.

Для селян – власників чотирьох волів й однієї корови – виділялося 6 фальчів і 30 пряжин (8 дес. 738 кв. саж.) наділу; для власників двох волів й однієї корови виділялося 4 фальчі і 30 пряжин (5 дес. 1688 кв. саж.); для селян, що мали тільки одну корову – 2 фальчі і 70 пряжин (2 дес. 2123 кв. саж.). Загальна кількість землі, що надавалася селянам, не повинна була перевищувати 2/3 усієї землі поміщика. Бездітні, вдови, цигани, селяни, які не займалися землеробством, не виконували панщини і не мали для хліборобства окремої землі, ставали власниками земель, зайнятих будинками, угіддями і садами. Так, на півдні Бессарабії, селяни, які не мали худоби, одержали по 10 пряжин (390 1/6 кв. сажнів), які мали двох волів – 11 пряжин (429 кв. сажнів), які мали чотирьох волів – 12 пряжин (468 кв. саж.) [461, с. 170–171; 724, р. 31].

Право на отримання наділу за рахунок державних земель надавалося й тим селянам, яким не вистачало землі, а також селянам, які незадовго до реформи оселилися на землях поміщиків і завели родини. Наділи з державних земель для них були встановлені в розмірі 12 погонів (5 дес.) на родину. Селяни їх отримували шляхом купівлі з виплатою за кожний погон по 5 червонців упродовж 15 років без відсотків. Усі селяни, які одержали ділянки як на приватних, так і на державних землях, не мали права продавати їх стороннім особам протягом 30 років [461, с. 170–171].

Декрет від 14 серпня 1864 р. встановлював викуп не за землю, що передавалася селянам у вигляді наділу, а за звільнення селян від панщини і всіх видів феодалних повинностей. Селяни повинні були викупити свої наділи протягом 1865–1880 рр. У § 3 декрету встановлювалися розміри викупу панщини й інших повинностей у залежності від розміру наділу: за наділ на чотири воли й одну корову селяни сплачували 1521 лей 10 пар; за наділ на два воли й одну корову – 1148 лей 20 пар; за ділянку на одну корову – 816 лей. Селянин, який не послідовно платив викупні платежі, на деякий час позбавлявся свого наділу [403, с. 134–135].

Звісно, що така реформа не задовольняла придунайських селян. У 1874–1875 рр. румунський уряд провів нову земельну реформу. За статтею 1. закону «Упорядкування державних земель в Бессарабії» від 13 червня 1874 р. наділи, які за царським указом 1819 року передавалися у вічне володіння сільської громади для подвірного користування, тепер передавалися за викуп у приватну власність. Місцеві селяни отримали наділи у 30–50 дес., водночас вартість десятини була зменшена з 80 до 74 франків, дозволявся вільний випас худоби та вилов риби [208, с. 5–6].

Стаття 8 забороняла протягом 15 років продавати, дарувати, закладати, обмінювати земельний наділ [208, с. 7]. Стаття 10 звільняла колоністів та державних селян від військової служби протягом 10 років задля кращої організації господарювання [208, с. 8]. Щорічні податки протягом 15 років повинні були на рівні 6,2–6,7 франків за десятину (Ст. 13). За Ст. 1 постанови «Про зміни деяких статей Закону про упорядкування державних земель в Бессарабії від 13 червня 1874 р.» пільги на земельні податків, передбаченні Ст. 13 від 13 червня 1874 р. було подовжено з 15 до 25 років [197, с. 12; 208, с. 17].

Селянська реформа 1874–1875 рр. призвела до зменшення реального наділу колоністів, які внаслідок неврожаїв та податкового тиску не були зможі сплатити за 30, не кажучи про 50 дес. землі. Так, 1875 р. у власності «задунайських колоністів» (14280 дворів) перебувало 284943 дес., або 19,95 дес. на двір, що значно менше ніж їм було запропоновано цією реформою [379, с. 225].

З проведенням аграрної реформи відбулися зміни в оподаткуванні придунайських колоністів. У 1871–1877 рр. румунський уряд видав низку постанов т. зв. «Генеральні роли», за якими були складені прямі та непрямі податки для мешканців «Бессарабської ділянки» [724, р. 102–103].

Прямими податками вважалися: особиста подать або «збір на утримання шляхів сполучення», що була встановлена за декретом 15 березня 1877 р. і мала розмір 4 крб. 50 коп. з особи; 6% прибутковий податок з нерухомого майна, встановлений на підставі закону 19 березня 1871 р.; 10% збір з майна, що належало різним установам, монастирям, церквам, школам, шпиталям, міським і сільським громадським управлінням. Сплачувати прямі податки були зобов'язані всі жителі, віком від 21 року, а також особи, що мали власний будинок або інше майно. Від податку звільнялися духовенство, військові, відставні нижчі чини, а також старі і немічні [197, с. 14; 552, с. 56].

Крім прямих податків, стягувалися невідкладні збори: акциз з напоїв і тютюну, патентні збори з права продажу напоїв, з торгівлі та різних промислів, збори митні, гербові, судові тощо. Селяни зобов'язані були сплачувати також общинні та земські повітові збори розміром у 20% від загальної суми прямих податків. Хоча радянські молдавські науковці І. Будак, В. Гросул наголошували, що оподаткування лягло тягарем на придунайських мешканців (вони щорічно сплачували до 1,5 млн. франків), однак вони не змогли заперечити той факт, що, незважаючи на зростання податків, у роки румунського панування кількість ремісничо-мануфактурних та торговельних підприємств постійно зростала [328, с. 103; 360, с. 132].

Незважаючи на посилення податків, румунське земельне законодавство створило сприятливі умови для розвитку селянських господарств, серед яких абсолютну більшість становили болгарські та молдавські колоністи.

Селянські реформи в російській та румунській частині Бессарабії створили сприятливі умови для економічної модернізації краю. Відбулося поширення товарного виробництва, яке вимагало реформування торговельно-промислового законодавства.

Друга половина XIX ст. ознаменувалася бурхливим зростанням зовнішньоторговельних відносин. Російський уряд уклав торговельні договори за принципом взаємного сприяння: у 1857, 1874 рр. – з Францією, у 1858 р. – з Англією і Бельгією, у 1863 р. – з Італією, у 1872 р. – з Швейцарією, у 1874 р. – з Перу, у 1876 р. – з Іспанією, у 1858, 1862 р. з – Китаєм, у 1867 р. – з Японією, Німеччиною, Англією, Австро-Угорщиною, Італією [374, с. 58, 60].

Найважливішим принципом, на який спиралося торговельне законодавство Росії, було правоздатність на визнанні законом види промислових занять всіх категорій підданих Російської імперії, а також іно-

земців. Торговий статут, Промисловий статут мали окремі статті, що регламентували діяльність іноземних підданих у відповідних галузях економіки. Решта правових актів не виділяла їх в окрему юридичну категорію. Ще 8 січня 1863 р. було прийнято «Положення про мито за право торгівлі та інших промислів», 9 лютого 1865 р. ця постанова набула уточнення [425, с. 99].

Суттєва відмінність від існуючої гільдійської системи була висвітлена у статтях 20 та 22 «Положення». Тут було надано «право видавати купецькі та промислові свідоцтва особам різного полу, як російських підданих всіх станів так і іноземцям, окрім духівництва та нижчих військових чинів, що знаходяться на службі». Значно спрощувалася процедура отримання гільдійських патентів: «Відтепер III гільдія та селянські торговельні класи скасовуються... патент на оптову торгівлю надається для купців I гільдії та роздрібну – для купців II гільдії та всім, хто може купити патент» [207, с. 3–15; 380].

Зменшувалася вартість для отримання гільдійського патенту (з 1865 р. свідоцтва). За свідоцтво I гільдії платили 265 крб. замість 660 крб. Вартість свідоцтва II гільдії залежала від місцевості торговельної діяльності. Комерсант сплачував за свідоцтво, виходячи не з розміру свого капіталу, а із реального економічного стану регіону його діяльності. «Положення 1863–1865 рр.» розділило імперію на 5 класів: I клас – великі промислові міста – Москва, Петербург, Рига, Одеса; 2 клас – міста з чисельністю населення понад 34 тис. осіб (у Бессарабській області – Кишинів); 3 клас – міста та селища з мануфактурним виробництвом (всі міста Бессарабської області); 4 клас – повіти з селянськими промислами та шляхами сполучення (шосе, судноплавні ріки, залізниці тощо); 5 клас – повіти з нерозвиненими формами виробництва, де не було товарної продукції та шляхів сполучення. Усі населенні пункти Південної Бессарабії відносилися до 3–4 класу, що значно зменшило вартість торгових свідоцтв [207, с. 3–15].

Торговельна реформа 1863–1865 рр. чіткіше окреслювала права та обов'язки купців I та II гільдії. Так, купець I гільдії мав право не тільки на торгівлю, зокрема закордонну, а й на промислове виробництво. Купець II гільдії мав право вести роздрібну торгівлю російськими та іноземними товарами, заключати контракти вартістю до 15 тис. крб., утримувати маклерські контори тощо [190, с. 56].

У 1903 р. було прийнято останню редакцію «Торгового статуту» у Повному збірнику законів Російської імперії. У статті 2 було остаточно

но визначено: «Право вступати у торговельні відносини належить особам різної статі, російським підданам та іноземцям, а також компаніям та різним товариствам». Отже, Торговий статут підтверджував «Положення» 1863–1865 рр. [221, с. 966].

Під «товариствами и компаніями» розумілися акціонерні товариства. Прийняте в 1836 р. «Положення про акційні компанії» висувало ряд вимог до статутів акціонерних суспільств, незалежно від того, чи були акціонери російськими або іноземними підданими. Статут повинен був містити найменування компанії, мету і характер її діяльності, оголошення суми основного капіталу, порядок управління і звітності, умови закриття і ліквідації. Детально обмовлялися майнові права компанії, установи відповідального агентства, їх обов'язки. При цьому посади завідувача справами і управляючого майном в компанії могли займати тільки російські піддані, за виключенням осіб іудейського віросповідання. [218, 380, 393]

«Положення» вводило дозвільну систему установи акціонерних товариств. Це стало загальною практикою аж до початку ХХ століття. Тому діяльність кожного товариства регламентувалася спеціальною урядовою постановою. Для проведення комерційних операцій був потрібен дозвіл Ради міністрів, попередньо затверджений імператором. З 1888 р. діяльність судноплавних компаній, що перевозили пасажирів і вантажі між російськими і зарубіжними портами, а також компаній, що вели імпорту торгівлю могла вестися без особистого дозволу імператора [393, статті 461, 465].

Вперше докладні «умови діяльності» для іноземних страхових компаній були прийняті в 1871 р., а для торговельно-промислових фірм – в 1886 р. Наприкінці 1880-х років налічувалося близько 15 таких умов загальних для всіх компаній. На іноземні компанії розповсюджувалися всі закони, що торкалися прав іноземних громадян в Росії. Протягом 1863–1904 рр. російський уряд підписав з 10 країнами Західної Європи і Північної Америки (у тому числі Францією, Англією, Німеччиною, США) ряд міжнародних актів про взаємне визнання прав акціонерних суспільств. У 1905–1909 рр. російський уряд скасував півкопійочний корабельний податок з пуда зерна для пароплавних компаній Австро-Угорщини, Франції, Японії [140, арк. 36–37]. Після цього іноземні компанії стали користуватися правом судового захисту. Російська держава узяла на себе зобов'язання захищати від підробок іноземні товарні знаки і клейма на території імперії.

Оподаткування іноземних компаній не було більш обтяжливим, ніж оподаткування підприємств вітчизняних підприємців. Товариства, що належать іноземним компаніям, платили, як і російські підприємці, податок на основний капітал у розмірі 15 копійок з кожних 100 крб., а протягом 1908–1910 рр. – 20 копійок з кожних 100 крб. При цьому основним капіталом іноземного товариства вважалася та сума капіталу, яка була виділена для операцій в Росії. З 1887 року кредитні установи і іноземні компанії стали платити податок на прибуток. Базою оподаткування був чистий прибуток «одержаний за операції в Росії» [195, с. 70–73].

До акціонерних товариств, вітчизняних, іноземних та зі змішаним капіталом (таких було найбільше), що мали право займатися торгівлею, входили банківські установи, торговельні дома, компанії, комерційні фірми, підприємства, приватні залізниці та члени присутності з портових справ (правління портів). Так, згідно з постановою «Положення про порти» від 12 червня 1901 р.: «Присутність у Портових справах утворюється з представників від Міністерств, міського голови портового міста, представників місцевого біржового комітету і комітету торгівлі та мануфактур та 2 місцевих купців» [600, с. 9].

У статті 644 Торговельного уставу зазначено, що «члени місцевого купецтва вибираються з осіб, що займаються морською торгівлею», стаття 616 дозволяла портовому управлінню надавати складські приміщення для комерційних операцій і проводити завантажувально-розвантажувальні роботи [221, с. 1026, 1028–1030]. Так, у звіті Одеського комітету торгівлі та мануфактур за 1895 р. прямо вказується: «Територія порту (Одеського) поділена поміж державних відомств і торговельних компаній. Окремі пристані належать пароплавним компаніям: РОПіТ, Доброфлоту, РДП» [473, с. 185]. Можна стверджувати, що порти були головними учасниками зовнішньої торгівлі хоча і являлися державними установами.

Для покращення контролю над експортно-імпортними операціями була реорганізована митна система імперії.

Система митних установ Російської імперії середини ХІХ ст. діяла за Митним статутом 1857 р. і являла собою таку ієрархію: Департамент митних зборів (з 1864 р.) Міністерства фінансів, митні округи, митниці, митні застави, митні пости і перехідні пункти. Відповідно уся територія держави поділялася на митні округи, до складу яких входили всі митниці, митні застави, прохідні пункти, що були розта-

шовані на території округів. Кількість округів змінювалася: у 1857 р. їх нараховувалося 16, у 1892 р. – 23 [301].

Місцеве митне управління на терені Наддніпрянської України було представлено управліннями митних округів, з 1 січня 1913 року – управліннями митних дільниць, управліннями митниць і митних застав. Так, згідно Митного статуту Російської імперії 1857 р. з 16 митних округів на території України розміщувались – 9; за Статутом 1892 року з 7 округів – 5; у 1897 р. – 4. На українських землях знаходилися: Варшавський, Південний, Радомський, Радзівілівський. Аналіз еволюції розташування митних округів Російської імперії протягом XIX ст. свідчить про надзвичайно важливу роль України як центру зосередження торговельних комунікацій [485, с. 8].

У 1911 році з метою надання митним регіональним установам більшої оперативності дій в умовах економічного піднесення в країні і зростаючого торговельного обігу 28 травня 1912 року було затверджено «Положення про місцеві митні управління». Тоді були створені такі інспекторські дільниці: 3-тя Південно-Західна та 4-та Одеська.

У залежності від обсягів митних операцій на той час митниці поділялися на митниці першого класу (Архангельська, Санкт-Петербурзька, Ревельська, Ризька, Либавська, Московська, Одеська, Феодосійська, Керченська, Таганрозька); митниці другого класу (Євпаторійська та ін.); митниці третього класу (Онезька, Аккерманська, Херсонська, Маріупольська та ін.) [485, с. 8].

К 1901 р. в Бессарабії було утворено чотири митниці (Новоселівська, Унгенська, Ренійська, Ізмаїльська); 9 митних застав (Новоселівська, Липканська, Леовська, Фальчівська, Кагульська, Усть-Прутська, Кілійська, Вілковська, Аккерманська) і три перехідні пункти (Перебійковський, Авраменський і Немценський). Головним їх завданням було попередження контрабанди, работоргівлі, впорядкування організації зовнішньої торгівлі, стягнення мита з продукції тощо. У 1903 р. Ізмаїльську митницю підпорядкували Ренійській. Було створено Ренійський митний округ у складі Ізмаїльської, Кагульської, Усть-Прутської, Кілійської, Вілковської, Леовської, Фальчівської митних застав [423, с. 41; 693, с. 157–158].

Митниці фіксували експортно-імпорتنі операції лише в тих портах, які мали на це дозвіл. Так, у 1862 р. Аккерманський порт мав лише право на каботажні перевезення і право на прибуття іноземних кораблів. З 1902 по 1914 р. в Аккермані було заборонено каботажне плавання. Через Новоселівську, Унгенську і Ренійську митниці до

закордонних ринків вивозилася промислова продукція: залізо, мідь, кам'яне вугілля, скипидар, пасажирські вагони, сільськогосподарські машини й знаряддя, солоноріба і ін. Через інші митниці переважно експортувалося місцеве зерно [255, с. 132].

Головними завданнями митниць було: прийом та опис вантажів, стягування корабельних податків, перевірка суден на наявність правопорушень та контрабанди.

Ще у 1819 р. було ухвалено Митний статут по Європейській торгівлі. Відповідно до §§ 381 і 382 контрабандою визнавалося: «Переміщення через кордон товарів без митного огляду або оминаючи митниці, а також переміщення товарів через митниці без їх зазначення у вантажній документації». У митних статутах 1892, 1906 рр. визначення контрабанди було набуло конкретики. Контрабандою визнавалися: «Дії щодо переховування товарів від митного огляду при перетинанні пасажирами митних пунктів». Тому, головним завданням митниць було саме попередження протизаконного вивозу або ввозу товарів [490].

Відтепер невід'ємною складовою діяльності митниць було оподаткування ввезених та вивезених товарів, згідно з митним законодавством. У 1864 р. було скасовано мито на вивіз сільськогосподарської продукції. Проте, на ввезену продукцію митні тарифи постійно зростали. У 1884, 1887, 1891, 1903 рр. ухвалюються закони «Про митний збір» для захисту вугледобувного й металургійного комплексу від конкуренції британських експортерів вугілля [538, с. 51]. У прийнятих постановою «Правила привозу іноземних товарів, затверджених 8 червня 1903 р.» та «Загальний митний тариф по Європейській та Азіатській торгівлі 1913 р.» було фактично обмежено привіз промислової сировини та текстилю до імперії. Протягом 1857–1876 рр. зростання митних податків становило 97%, у 1876–1896 рр. цей показник збільшився до 294% [539, с. 19–20].

Можна стверджувати, що торговельне законодавство Російської імперії було всіляко спрямоване на збільшення вивозу, і, в свою чергу, спрямоване на зменшення привозу. Така політика повинна була сприяти розгортанню вітчизняної промисловості й господарства і покращенню торговельного балансу імперії.

Окрім Департаменту митних зборів безпосереднє відношення до організації торгівлі мав Департамент торгівлі та мануфактур Міністерства торгівлі і промисловості. Його завданням було покращення організації торговельних операцій, введення єдиних одиниць виміру,

ваги, захист вітчизняних комерсантів, розробка міжнародних торговельних угод. Безпосереднім завданням було введення статистичного збору інформації. Відомство збирало і публікувало відомості щодо торгових податків, акціонерних товариств, ходу торгівлі і розвитку промисловості іноземних держав.

Департамент торгівлі та мануфактур Міністерства торгівлі сприяв утворенню у 1903 р. Ради представників біржових комітетів. У вересні 1910 р. на міжвідомчій нараді Кабінету міністрів було висунута ідея представництва інтересів російських комерсантів за кордоном. У липні 1912 р. було прийнято «Закон щодо призначення посади агента міністерства торгівлі та промисловості за кордоном». Ці агенти були зобов'язані: «Вивчати іноземні мови для ознайомлення російського уряду та компетентних установ з ходом торгівлі за кордоном, сприяти російським купцям у містах їх перебування, проводити економічні дослідження за кордоном за дорученням Міністерства торгівлі та промисловості» [261, с. 15–17].

Впровадження інституту торгових агентів сприяло налагодженню контактів з торговельною елітою інших країн. Так, агент міністерства торгівлі та промисловості К. Медзиховський з 1913 р. співпрацював з Національною асоціацією промисловців США та сприяв утворенню Російського відділу при ній. Він регулярно проводив зустрічі з американськими комерсантами, надавав інформацію про російські закони та ділові звичаї, одержував від американців цінні відомості щодо зовнішньої торгівлі США. Результатом його діяльності стала російсько-американська угода 1915 р. про збільшення експорту масло-молочної продукції до США [673, с. 152–153].

Ставлячи задачу індустріалізації країни, уряд прагнув привернути значну масу іноземних інвестицій у промислове виробництво. Тому стаття 177 «Статуту про промисловість» дозволяла іноземцям «влаштувати фабрики і заводи без прийняття підданства», а також «одержувати права на привілеї», тобто патент на винахід або технічне удосконалення з відповідними пільгами. Даючи тим самим широкі можливості для підприємництва іноземців в Росії, уряд, проте, накладав обмеження на їх діяльність у державних та військово-стратегічних галузях. Наприклад «власниками і керівниками заводів з виробництва пороху можуть бути лише російські піддані». Однак у випадку бессарабської промисловості, що мала харчову спрямованість ці заборони практично не стосувалися. З 1906 року згідно Ст. 547. Статуту російським та іноземним акціонерним товариствам надавалося право

на видобуток нафти на Кавказі. Проте заборонявся експорт цієї необробленої сировини, дозволявся вивіз у вигляді гасу, масел, причому їх вивіз не повинен перевищувати 12% об'ємів. Оскільки більшість нафти та гасу вивозилася через Рені, то постанова уряду 1906 р. штучно гальмувала експорт енергоносіїв через придунайський регіон [217, с. 1210–1216].

Для більш ефективного використання торговельно-промислового потенціалу, російський уряд законодавчо розмежує ці галуззі діяльності і суттєво зменшує податковий тягар. У 1880-х рр. центральне місце у російській суспільно-політичній думці займало питання подальшої реорганізації системи оподаткування. Так, відомий тогочасний публіцист М. Олексієнко висунув ідею «пересування» податків: «Хліб містить у видатках поземельний податок, з яким і продається булочнику; він додає до вартості хліба домовий та промисловий податок; робітник сплачує в ціні за шматок хліба поземельний, домовий, промисловий і податок на споживання хліба». Таким чином, перекладання податків є безкінечним процесом, у результаті якого податкова система потрапляє у замкнуте коло [346, с. 97].

Для подолання цієї проблеми у 1881 р. розпочалася підготовка та реалізація скасування подушного оподаткування. Історія безпосередньої підготовки реформи зі скасування подушного податку бере свій початок від діяльності комісії на чолі з міністром фінансів С. Грейгом. Результатом діяльності цієї комісії була розробка проекту заміни подушного оподаткування трьома видами податків, якими повинні були обкладатися всі соціальні стани: прибуткового в розмірі 3% від прибутків від грошових капіталів, торгівлі, промислів та особистої праці – на 35 млн. крб.; особистого – по 1 крб. з усіх осіб чоловічої статі у віці від 18 до 55 років – на 16,5 млн. крб.; присадибного – з садиб власників усіх суспільних станів – на 18 млн. крб. [346, с. 97].

Присадибний податок в остаточному варіанті було запропоновано замінити збільшенням ставки державного поземельного податку та податку на нерухоме майно в містах з 50% до 77%. Разом із тим, було збільшено непрямі податки, оскільки їхнє стягнення відбувалося приховано і не викликало масового невдоволення. За ініціативи С. Грейга, було підвищено низку непрямих податків, серед яких акциз на алкогольні напої, пиво та тютюн.

Розроблені комісією С. Грейга пропозиції запровадження нових податків на суму 70 млн. крб. (чим можна було досягти зменшення селянських платежів на 30 млн. крб.), не були втілені в життя. Насам-

перед у Міністерстві фінансів поставили під сумнів можливість запровадження прибуткового податку. У відповідь на це члени комісії С. Грейга підготували проект зі створення податкових наглядачів.

Натомість професор економіки М. Бунге у 1880 р. запропонував більш помірковані заходи – скасувати соляний податок та знизити рівень викупних платежів. Він зазначав, що «для рівномірного розподілення податків» необхідно знизити обкладання селянства на 10–20%, компенсуючи надходження до бюджету за рахунок підвищення оподаткування промисловості, яка в цей час бурхливо розвивалася [346, с. 97].

Погляди Бунге отримали прихильність Олександра III. 5 червня 1884 р. було розроблено проект «Про більш рівномірне обкладання торгівлі і промисловості», який пропонувалося вести додатковий 3% податок для купців I гільдії з торговельним обортом понад 20 тис. крб., для купців II гільдії – залежно від класу місцевості. 15 січня 1885 р. було прийнято «Правила оподаткування торгових і промислових підприємств додатковим збором (відсотковим і розкладним)». За ним передбачалося 3% додаткове оподаткування відкритих акціонерних товариств, пайових товариств. На інші підприємства поширювався додатковий розкладний податок, який розраховувався для кожної губернії за сумарною вартістю сплачених торгових свідоцтв. У 1885–1887 р. він склав 14,25% для торгових установ. «Правила» діяли до 1898 р., коли було введено прибутковий податок і юридично розмежовано промислову та торговельну діяльність [380].

Так, у 1892 р. додатковий податок з акціонерних товариств було збільшено з 3 до 5%, гільдійський збір – на 25% [33, арк. 2-3].

8 червня 1898 р. було затверджено Державною Радою проект нового «Положення про державний промисловий податок», який вступав у дію з 1899 р. Оподаткуванню підлягали кредитні, страхові, промислові підприємства, індивідуальна підприємницька діяльність. Не підлягали оподаткуванню: державні кредитні установи, установи дрібного кредиту та страхові, пенсійні каси, підприємства на балансі Кабінету Його Імперської Величності та Відомств Імператриці Марії, духовні установи, установи благодійницького характеру, народної освіти тощо [204, с. 1, 25–27, 34].

Також звільнялися від оподаткування підприємства, що сприяли розвитку сільського господарства, ремесел, кустарного виробництва, залізниці та суднобудівельні компанії.

За постановою 1898 р. всі торговельні установи поділялися на 5 розрядів, промислові – на 8, а місцевості, де вони знаходилися, продовжували поділяти на 5 класів [217, с. 1210–1216].

Торговельні підприємства:

I розряд – оптові компанії, експортери та імпортери з річними обігами понад 300 тис. крб.; банки та страхові установи з капіталом понад 200 тис. крб.; елеватори з річними виробництвом понад 500 тис. пуд.; поставки та підряди вартістю понад 200 тис. крб. Вони сплачували податок у 500 крб. та 30 крб. за кожне складське приміщення незалежно від місцевості;

II розряд – експортери та імпортери з річними обігами 50–300 тис. крб.; банки та страхові установи з капіталом 50–200 тис. крб.; елеватори з річними виробництвом менше 500 тис. пудів; оптові склади вина, підряди та поставки вартістю 50–200 тис. крб. Для них податок становив 150 крб. у столиці та 50–125 крб. у місцевостях I–IV класів, 10–25 крб. – за складські приміщення;

III розряд – торговельні підприємства з річними обортами 10–50 тис. крб.; торговельні лавки, підряди та поставки вартістю 10–50 тис. крб. Податкова ставка складала 30 крб. у столиці та 10–25 крб. у місцевостях I–IV класів, 2–6 крб. – за складські приміщення;

IV розряд – дрібна торгівля без складських приміщень і найманого персоналу з річними обортами до 10 тис. крб.; підряди та поставки вартістю до 10 тис. крб. на рік. Податок для них складав 12 крб. у столиці, 4–10 крб., у місцевостях I–IV класів;

V розряд – розносний та розвізний торг. Податок становив 20 крб. на розвізний та 6 крб. на розносний торг [393].

Промислові підприємства:

I розряд. Всі підприємства з понад 1000 осіб; металургійні, машинобудівні, хімічні підприємства з понад 500 робітниками. Сплачували податок 1500 крб. незалежно від місцевості.

II розряд. Всі підприємства з кількістю 500–1000 робітників; металургійні, машинобудівні, хімічні підприємства з 200–500 робітниками. Сплачували 500 крб. незалежно від місцевості.

III розряд. Всі підприємства з кількістю 200–500 робітників; металургійні, машинобудівні, хімічні підприємства з 100–200 робітниками. Сплачували 250 крб. незалежно від місцевості.

IV розряд. Всі підприємства з кількістю 50–200 робітників; металургійні, машинобудівні, хімічні підприємства з 50–100 робітниками,

ремісничі майстерні з 15 робітниками або з 10 працівниками, якщо в майстерні використовувався двигун. Сплачували 150 крб. незалежно від місцевості.

V розряд. Всі підприємства з кількістю робітників 15–50 осіб, ремісничі майстерні з 9–15 робітниками або з 7–10 працівниками, якщо в майстерні використовувався двигун. Податок складав 50 крб. незалежно від місцевості.

VI розряд. Всі установи з 9–15 робітниками та з 7–10 робітниками, якщо на підприємстві використовується двигун, рибний промисел з 9–15 робітниками. Сплачувався податок 30 крб. у столиці, 10–25 крб. у місцевостях I–IV класу.

VII розряд. Всі установи з 4–9 робітниками, 4–7 працівниками якщо на підприємстві використовується двигун, рибний промисел з 4–9 робітниками. Сплачували податок 15 крб. у столиці, 2–12 крб. у місцевостях I–IV класу.

VIII розряд. Всі установи з 2–4 робітниками. Вони сплачували податок 6 крб. у столиці, 2–5 крб. у місцевостях I–IV класу [217, с. 1210–1216; 219, с. 349–374].

З приватних підприємців сплачувалися такі податки:

– директора та члени правління публічних підприємств з 1908 р. платили 1% прибутку, якщо він не перевищує 1000 крб. щорічно, 5% – при прибутку в 5–10 тис. крб., 7% – від 20 тис. крб.;

– митні брокери, біржові маклери – 75–150 крб. щорічно залежно від обсягів прибутку від операцій;

– інспектора та агенти страхових компаній – 10–35 крб. щорічно;

– прикажчики 2–35 крб. залежно від місцевості та типу установи [294, с. 614, 617, 618].

Акціонерні підприємства, пайові товариства сплачували 0,15% від звітнього капіталу.

Підприємства з публічною звітністю при щорічному прибутку до 3% податки не платили, при 9–10% прибутку платили 6%.

Додатковий збір не сплачували торговельні підприємства 3–4 розряду та промислові підприємства 7–8 розряду, а також підприємства річний прибуток не перевищував 300 крб. у столиці, 100–250 крб. у місцевостях.

Податки, за надання свідоцтва I–II гільдії, переважно надавалися євреям. Отримуючи ці свідоцтва, вони отримували право оселятися в усіх містах та місцевостях імперії, порушуючи тим самим «зону осілості осіб іудейського сповідання». За торговельне свідоцтво I гільдії

для торговельних підприємств I розряду або промислове підприємство I–III розряду сплачували 75 крб.; для торговельних підприємств II розряду або промислових підприємств IV–V розряду – 30 крб.

За відомостями Державної палати прибутків та видатків у 1899 р. було сплачено 61 тис. крб. податків, що на 7 тис. крб. більше, ніж очікували. У 1909 р. – 104 тис. крб., у 1913 р. – 132,3 тис. крб. [217, с. 1210–1216; 393].

За архівними джерелами, у 1892 р. в Ізмаїлі зафіксовано 5 підприємців, що володіли торговими підприємствами I розряду, 102 особи володіли торговими підприємствами II розряду, 329 осіб є власниками підприємств III розряду та 124 особи мали у власності підприємства IV розряду. У місті було зафіксовано 1 власника промислового підприємства IV розряду, 3 власників V розряду, 5 власників установ VI розряду, 7 власників VII розряду та 13 власників VIII розряду. Отже, в регіоні переважали торгові підприємства II–IV розряду та промислові установи VII–VIII розряду, що свідчить про їх дрібнотоварну спрямованість [43, арк. 8, 10].

Що стосується правового регулювання діяльності фінансового капіталу, то російське законодавство не дозволяло прямої діяльності на території країни іноземних банків. Фінансування здійснювалося через промислові товариства, з середини 1890-х років – через російські банки. «Статут кредитний», строго регулюючи банківські операції і процентні ставки по позиках, ставив свою за мету мінімізацію спекулятивних операцій, а також стримував появу дрібних установ з обмеженими можливостями. У страховій справі російське законодавство (вслід за французьким, німецьким і американським) також детально регулювало інвестиційні операції акціонерних товариств, визначаючи порядок приміщення і зберігання засобів і способи покриття зобов'язань. Докладніше про це буде висвітлено у наступних розділах дослідження.

Таким чином, реформи 1863–1885 рр. сприяли лібералізації торгівлі і промислового підприємництва, надавали усім бажаючим права займатися підприємницькою діяльністю. Реформа 1898 р. остаточно відокремила торговельну діяльність від підприємницької і встановила податки, враховуючи місцевість та рівень обігів підприємницької діяльності. Для Буджака реформи другої половини XIX ст. сприяли розгортанню торгово-промислової діяльності, оскільки регіон підпадав під 3–4 розряд торговельних та 5–8 розрядів промислових установ, що обкладалися незначними податками.

Формування товарно-виробничого комплексу Буджака в XIX – на початку XX ст.

3.1. Економічне становище Буджака напередодні включення до Російської імперії

Формування господарчого комплексу Буджака – це складний, багатовіковий процес, який розпочався у часи молдавсько-татарського панування і остаточно завершився на початку XX ст.

Важливе місце у створенні основних галузей виробництва займали кочові народи половців, татар та молдавсько-генуезькі торговельні факторії кінця XIII – початку XIV ст.

Після захоплення у 1242 р. дністровсько-дунайських земель Золотою Ордою існуюча землеробсько-скотарська система господарювання поселенців із Галицько-Волинської Русі була зруйнована. Постійні війни татар із Візантією, Болгарією, Угорщиною кінця XIII – початку XIV ст. спустошили ці землі. На початку XIV ст. на місці колишніх слов'янських селищ генуезькі торговці заснували факторії Рень, Келья та Монкастро (Білгород), які отримали від татарських ханів право на торговельну діяльність [576, с. 136].

У 1360–1370-х рр. буджацькі землі потрапили під владу Молдавського князівства. Було засновано торговельні міста Четаття-Албе (Білгород), Велково (Вилково), Кілія-Веке, Рень [528, с. 41]. У краї поширювалося «молдавське селянське право», яке закріпило за селянами статус землевласників, вільних від бояр. У степовій смузі молдавани досить мирно співіснували з рештками татарської орди. Фактично місцеві народи розмежували господарську спеціалізацію: молдавани та слов'яни займалися землеробством (зокрема вирощуванням пшениці, проса), перегінним скотарством, виноробством; татари спеціалізувалися на перегінному скотарстві та вирощуванні проса; генуезці, болгари, міські молдавани та слов'яни займалися торгівлею з Болгарією, Угорщиною, Візантією.

У 1387 р. за сприянням Молдавського князівства генуезькі купці заключили торговельний договір з болгарським князем (баном) Янучком. Ним передбачалося встановлення торговельного шляху між

Аналізуючи пореформене законодавство Російської імперії слід зазначити, що воно створило всі необхідні умови для економічного розвитку губерній імперії, зокрема для Півдня Бессарабії. На погляд автора, при формуванні економічного законодавства незалежної України слід урахувати здобутки російських правників XIX – початку XX ст.

Законодавчі ініціативи російського та румунського урядів 1812–1914 рр. підштовхнули буджацьке суспільство до повної модернізації соціально-економічного життя. Завдяки міграційній політиці відбулося заселення краю представниками землеробських культур, надання певної політичної та торговельної автономії та поширення гільдійської реформи 1824 р. активізувалися товарно-грошові відносини. Відсутність феодальних залишків сприяла розбудові фермерських товарних господарств. Реформи Румунії та Росії другої половини XIX ст. створили сприятливі умови для розгортання промисловості, транспортних комунікацій, торговельних відносин з балканськими країнами та губерніями Російської імперії. Без законодавчої основи модернізація Буджака затягувалася б на тривалий строк без очевидних перспектив. Можна вважати, що саме законодавчі ініціативи держав призвели до прискореного формування господарчого комплексу Буджака у XIX – початку XX ст.

Кафою, дунайським портом Кілія і болгарською Варною. Причому вартість ввізного та вивізного мита не повинна перевищувати 1%. Золото, коштовності взагалі звільнялися від оподаткування [586, с. 97–98].

Завдяки цьому договору сформувалися основні торговельні шляхи: Саратський торг – звідти переганяли буджацьку худобу за Дунай, Валахський торг – привіз тканин, предметів розкоші із Візантії, Валахії, Болгарії, експорт хутра, збіжжя, зброї, татарських полонених до Європи; Кілійський торг – постачання землеробської продукції, риби, воску, меду Дунаєм до Угорщини, країн Західної Європи; «Via tartaria» або «Татарський шлях», що поєднував Четатя-Албе з улусом Джучі та волзькими татарами. Всі ці торговельні центри входили до т.зв. «Молдавського торговельного шляху», через який галицькі, польські, литовські купці здійснювали міжнародну торгівлю з Візантією, Болгарією, пізніше з Османською імперією. Фактично «Молдавський шлях» став альтернативою давньоруських торговельних шляхів «З варяг у греки» та «Галицькому шляху», які здійснювали посередницьку торгівлю між Заходом та Сходом. Так, за генуезькими відомостями, через Судак до Четатя-Албе привозили перець, імбир, гвоздику, корицю, рис, цукор, бавовну, лимони, які незабаром відправляли до Львова, Кракова, Буди, Сучави, Дубровника, Генуї, Венеції. З Європи до Кілії, Четатя-Албе привозили зброю, взуття, предмети розкоші, вино тощо, які згодом експортували до Криму, Кавказу [576, с. 137; 586, с. 110].

На жаль, відсутність документальних відомостей не дозволяє ґрунтовно висвітлити цей період, однак на основі зазначеного матеріалу можна зробити висновок – саме в цей період відбувається формування землеробсько-скотарської спеціалізації сільського господарства, орієнтованого на реалізацію продовольчих надлишків за кордон. Таким чином, за часи молдавського панування (друга половина XIV – середина XV ст.) дунайсько-дністровське межиріччя стало економічним центром південно-західного Причорномор'я.

З 1420-х рр. Османська імперія намагалася відвоювати Буджак у Молдавії. Головною метою осман був контроль над Кілією та Аккерманом, які були «морськими брамами Молдови». Захоплення дунайських портів означало контроль над «Молдавським шляхом», який був серйозним конкурентом «Великому шовковому шляху», що контролювали османи.

У 1420–1484 рр. Порта остаточно здобула дунайські міста. Під час бойових дій їх торговельне значення було повністю зруйновано. Зокрема, після захоплення османами у 1484 р. Четатя-Албе понад 20 тис. мешканців було продано у рабство, а саме місто перейменували в Ак-Кермень (Аккерман). У 1503 р. молдавський господар Стефан Великий уклав мирний договір з султаном Баязидом II, за яким повністю визнав османську владу в Буджаку. Відтепер Кілія, Аккерман, Томарово (Рені) перетворилися на османські портові міста, які постачали рабів, продовольство, хутра до Туреччини [576, с. 160–161].

Підкорення османами Буджака співпало з ерою Великих географічних відкриттів в Європі. Транзитне значення «Великого шовкового шляху» у постачанні азійських прянощів, предметів розкоші до Європи занепало. Постійні війни з Угорщиною, Венецією, Мальтійським орденом спричинили економічний занепад, нестачу продовольства. Османська імперія була змушена кардинально реформувати свою економічну систему та сприяти відновленню господарства для забезпечення армію продовольством.

Важливим заходом було обмеження феодалного землеволодіння в імперії. Згідно із законодавством Османської імперії існувала лише державна та релігійна форма власності. Лише султан міг дарувати або відібрати землю. Приватним лишалося лиш те, що було особисто зроблено людиною, або передано у спадок. До релігійної власності відносилися землі (вакуф), що султан дарував релігійним орденам Бекташи, Мевлеві, Мутазіллі. На відміну від Західної Європи в Туреччині не залишилося спадкового дворянства, що значно спрощувало аграрні відносини [656, с. 248–249].

Першооснову економічної системи імперії складала селянська община (умм). Сільські збори вважалися вищим органом самоврядування і саме тут вирішували всі питання громади. Землі громади поділялися на присадибні, надільні та громадського використання (пасовища, луки, озера тощо). Надільна земля передавалася у тимчасове використання і у разі потреби наділ надавали іншому селянину. Оподаткування, господарські роботи здійснювалися на принципі кругової поруки. За таким принципом будувалося життя міст. Тут існувала цехова система, контроль над ремісниками та купцями здійснював суддя (каді) або намісник султана (паша). Така система була поширена у мусульман Буджака: кочовиків – татар та турків – міщан. Для іновірців – гяурів існувала релігійна свобода. Православні, іудеї, протестанти

станти сплачували податок (джизья) та отримували право вільного пересування імперією та економічної діяльності [656, с. 252].

Значний вплив на відродження господарства краю оказала переселенська політика Сулеймана II Кануні. У 1569 р. він дозволив переселитися до Буджака Ногайській орді, яка була підпорядкована Кримському ханству. Наприкінці XVII ст. до Буджака переселилися Єдиганська та Єдичкульська орди «білих ногайців» та киргизьке плем'я ораків. Загальна чисельність татар становила 30–45 тис. осіб, що дозволило залюднити край [576, с. 171].

Переселенці розпочали поступове відродження перегінного скотарства й натурального землеробства. Автор погоджується з думкою радянського дослідника А. Шеннікова, який зазначив: «Повністю невірною є наукова думка про кочовий характер життя ногайців... буджацький клімат не дозволяв кочове скотарство. Взимку сніговий покрив перевищував 30 см., що унеможливило самостійне харчування худоби. Осінні дощі, зимові морози, літні посухи не залишали великої трав'яної маси, тому місцеві скотарі були змушені заготовляти сіно, ячмінь заздалегідь. При кочовому способі життя це майже неможливо» [694, с. 51].

Аналізуючи кліматичні умови Буджака цього періоду український номадист І. Смирнов підкреслював, що в умовах ожеледиці (тюркською – джут), навіть коні не були здатні копитами розбити лід, не кажучи про овець та кіз. Тому доцільно говорити лише про напівкочове життя ногайців з використанням елементів землеробства [621, с. 77].

Український дослідник С. Гізер вважав, що культурно-господарський тип ногайців сформувався під впливом кліматично-географічних умов. У степовому краї посуха не дозволяла широкого застосування землеробства, тому єдиним виходом лишалося поєднання хліборобства та скотарства, при повному домінуванні останнього. Отже, скотарство ногайців було зумовлено не традиціями, а особливостями клімату. Підтвердженням цієї тези є договір 1625 р. між Річчю Посполитою та Туреччиною, за яким у період літньої спеки татарам дозволялося використовувати пасовища у польській лісостеповій смузі Дністра [383, с. 41–42].

Вже на початку XVII ст. Буджацька орда селилася у 70–80 поселеннях поблизу Дуная, Ялпуга, Катлабуха та Кугурлуя. Вони повністю заселили приморську смугу між Кілією та Аккерманом, що є незвичним для кочовиків [383, с. 43; 622, с. 33]. Тут ногайці розводили коней, овець, двогорбих верблюдів. Як зазначив турецький автор кінця

XVIII ст.: «Верблюдами вони орали землю, вирощували просо, ячмінь для годування коней. Валахи їх презирливо називали просоїдами» [383, с. 47].

Про розмах скотарства в регіоні свідчать спогади мандрівника Е. Челебі XVII ст.: «Поблизу о. Зміїний діяли скотобійні, де щорічно забивали до 40–50 тис. корів». Враховуючи, що лише на околицях Кілії татари утримували до 62 тис. овець та 70–80 тис. голів рогатої худоби, то кількість голів худоби повністю забезпечувала продовольчі та ринкові потреби регіону. Лише кількість овець у 1769–1812 рр. зросла з 888 тис. до 2,7 млн. голів. Молдавські чабани (мокани) приганяли овець, велику рогату худобу до Австрії, Росії, Туреччини. Наприкінці 1811 р. та влітку 1812 р. серби та буджацькі татари випасали 23144 овець, трансільванські чабани – каралаши – 5467 голів худоби [320, с. 114–115].

Щорічно за кордон переганяли 70–80 тис. голів дрібної рогатої худоби, що навіть перевищувало показники першої половини XIX ст. [460, с. 83].

Про високий рівень скотарства свідчить навіть російська статистика. У 1815 р. у Бендерському повіті нараховувалося 31 тис. голів рогатої худоби, 12,5 тис. коней та 210 тис. овець. У Томаровському – 25 тис. голів рогатої худоби, 7 тис. коней, 15 тис. овець [244, с. 396].

Таким чином у господарствах татар переважало скотарство, яке мало напівтоварний характер. Підтвердженням цього є згадки французьких мандрівників Ж. де Люка та П. Шевал'є, наведенні І. Смирновим: «Турецькі та вірменські купці приїжджали до татар, вимінювали продукти скотарства (сир, сало, вовну, худобу) на паперові ткани, сап'ян, ножі та ін... Татари не беруть грошей, оскільки вважають їх не потрібними у господарстві... Інколи вони вимінюють худобу на невільників. Лише татари-землероби використовують гроші для розрахунків з османами та молдаванами» [622, с. 34]. Є дивним виготовлення сала мусульманами. Можливо, серед татар було багато християн, які виготовляли достатньо сала, щоб продати його надлишки іноземцям.

Автори середини XVII–XVIII ст. підкреслювали економічний добробут татарського населення краю. Зокрема у монографії І. Грека та М. Русева підкреслюється досить високий рівень господарства буджацьких татар: «У Буджаку (від Ізмаїла до Аккермана – автор) налічується близько 212 татарських селищ з населенням понад 45 тис. осіб, які сплачували кримському ханові 30 тис. левів податків» [398, с. 48–49].

Дослідники підкресливали, що незважаючи на «кочове» життя, місцеві татари «краще за інших ногайців орали землю верблюдами і сіяли просо, ячмінь, з початку XIX ст. – кукурудзу». Однак основним заняттям залишалось екстенсивне скотарство. Лише у долинах Дністра і Прута, у фортецях Бендери, Аккерман, Ізмаїл існували невеликі фруктові сади, городи осілого (переважно турецького, молдавського) населення [397, с. 27].

За османськими звітами 1570 р. збір збіжжя складав 5460 тонн, 50 тонн бобових в околицях Аккермана та 1350 тонн пшениці, 4 тис. тонн бобових поблизу Кілії. Отже, загальний збір збіжжя поблизу цих міст становив 6810 тонн збіжжя та 4050 тонн бобових, що разом складало понад 662,2 тис. пудів. Враховуючи приблизну чисельність населення у 30–50 тис. осіб та те, що татари здебільшого споживали просо, за що їх презирливо називали «просоїдами», то виявляється значний продовольчий надлишок, який реалізовувався на внутрішньому та зовнішньому ринках [569, с. 114, 162].

Думка автора підтверджується спогадами мандрівників того часу. За свідченням Е. Челебі в Кілії знаходилася пристань, де торговці з іноземних кораблів купували «пшеницю та ячмінь», Кілія згадується, як місто «що постачає зерно для Буджака», у татарській фортеці Татар-Бунари знаходилися комори із збіжжям, яке продавали грецьким купцям в Аккермані [569, с. 135, 144]. У 1756 р. з Аккермана османськими суднами було доставлено 57150 османських кіле пшениці та ячменю (приблизно 1428 тонн зерна – автор) [549, с. 185]. Не дивно, що у 1758 р. хан Кирип Герай визначив Аккерман одним із головних портів щодо вивозу збіжжя до Стамбула «до Аккермана доставлялося зерно з Кілії, Смаїлова» [549, с. 187].

Дані відомості повністю спростовують думку російсько-радянських дослідників про відсутність землеробства в краї [429, с. 120]. Звісно, що воно поступалося товарному скотарству та рибальству, однак лишалося вагомою галуззю економіки регіону османських часів.

Про рівень сільського господарства у містах свідчать наступні відомості: у 1808 р. у форштадті Аккермана (476 будинків) знаходилися 334 господарств, у Бендерах (369 будинків) – 331 господарство. Отже, понад 78,7% будинків мали господарства [528, с. 42].

Продовж XVIII ст. у структурі посівів відбулися значні зміни. Якщо у XV–XVIII ст. переважало вирощування проса, пшениці, то з кінця XVIII ст. перевага надається вирощуванню кукурудзи. Російський урядовець П. Свіньїн пояснював це таким чином: в Османській

імперії кукурудза не вважалася продовольчою культурою, тому і не оподатковувалася. Одразу кукурудза стає національним збіжжям (з неї готувалася молдавська народна страва – мамалига) і будівельним матеріалом [244, с. 345].

У 1783–1810 рр. загальний збір збіжжя зріс з 110 до 223 тис. тонн, на кожного мешканця князівства припадало понад 332 кг. зерна при річній нормі споживання у 296 кг. [460, с. 82]. Звісно, що наявність таких надлишків дозволяла їх реалізацію до Османської імперії.

Важливе значення мало виноградарство. Незважаючи на те, що іслам забороняв туркам вживати алкоголь, вино продавалося християнським підданам в Ізмаїлі, Аккермані, Центральній Молдові. За свідченням вже зазначеного Е. Челебі виноградники й сади були поширені в Кілії, Аккермані, Каушанах. Навіть в Татар-Бунарах понад 200 татарських домівок мали виноградники [569, с. 144].

Загалом у 1763–1807 рр. виробництво вина в Буджаку зросло з 1,3 до 2,5 млн. відер [460, с. 82]. Майже всі 500 татарських дворів у м. Каушани мали виноградники та сади, понад 59 виноградників знаходилися поблизу м. Бендери [244, с. 392]. За відомостями І. Анцупова на початку 1814 р. у с. Хаджимус під колишніми татарськими садами знаходилися 195 дес. (150 фальч), у с. Кицкани – 335 дес., у с. Фарладани – 130 дес. – разом понад 660 дес. [320, с. 139]. За свідченням П. Свіньїна у 1815 р. в Аккермані лишалося ще 300 турецьких виноградників [244, с. 398].

Зазначені відомості повністю спростовують думку російських дослідників, нібито виноградарство ще не набуло значного поширення, оскільки вино мало попит лише у російських губерніях, торгівлю з якими обмежувало постійне російсько-турецьке політичне протистояння.

На думку російських урядовців (Н. Дарагана, О. Бахметьєва) найбільшою цінністю Бессарабії було рибальство та соляний промисел. Вилов риби відбувався з Дунаю та найближчих озер. За описом 1808 р., понад 33,5% всіх мешканців Кілії займалися рибальством [371, с. 113]. Тут турки спорудили 14 гребель для вилову риби та утримували рибальську флотилію [569, с. 162].

На початку XIX ст. в придунайських плавнях нараховувалося понад 2000 рибних лавок, які щорічно відправляли до 2 тис. возів риби до Польщі та Росії, Стамбула та грецьких островів [576, с. 187].

В дунайських містах відбулася своєрідна «рибна спеціалізація», яка була обумовлена місцем нересту риби. Так, поблизу Ізмаїла та

о. Чатал ловили оселедця, поблизу Кілії, Вилково – білугу, осетра, сомів. У озерах Ялпуг, Катлабух, Китай – шуку, карася, коропа. Подібна спеціалізація свідчить про багатства дунайської дельти і добре налагоджену рибальську справу.

В османський період відродився соляний промисел, відомий ще з галицьких часів. На березі озер Алібей, Бурнас було засновано турецьке поселення Тузли (у перекладі з османської – соляне). За османськими відомостями кінця XVI ст. щорічний видобуток солі тут складав 60 тонн [569, с. 78, 143, 162]. У 1800 р. тільки до Поділля було відправлено 300 тис. пудів солі з дністровських озер [541, с. 300]. Загалом на рибних та соляних промислах працювали 80% всіх робітників, що свідчить про важливе значення цих галузей для господарства [568, с. 52].

Про господарську спеціалізацію буджацьких поселень турок й татар свідчить переклад їх назв з турецької мови: Тузли (сіль), Ашабаг-Шабо (нижні виноградники), Турлаки (пасовище), Тобак (тютюн), Татар-Бунари (кам'яний колодязь) тощо. Можна впевнено спростувати думку радянських науковців про відстале, натурально-кочове господарство мусульманського населення краю [549, с. 168; 568, с. 46–47].

Наявність надлишків продовольчої продукції зумовили відродження торговельних зв'язків з Європою та Туреччиною. Наприкінці XV ст. Аккерман (Камп-Аль-Кум) стає одним з найбільших портів Османської імперії. У 1490 р. до цього порту прибули 15 грецьких, 3 італійських та 6 турецьких суден, які привезли московські, іранські, китайські товари з Кафи. Зокрема турецький дослідник Г. Іналджик з'ясував, що через Аккерман проходив «новий молдавський торговельний шлях»: Середній Схід – Кафа – Аккерман – Кілія – Молдавія – Львів – Краків, через який купці з Львова, Молдавії, Польщі вивозили до Стамбула віск, мед, масло, сало, шкіри та збіжжя. З Османської імперії привозили до 120 видів товарів (скло, бавовну, шовк, прянощі, взуття). Крім того, Аккерман був найбільшим центром работоргівлі в Північно-Західному Причорномор'ї й створював конкуренцію навіть Кафі й Стамбулу. Більшість рабів становили ногайські татари, валахи, молдавани, інколи русини-українці. Використовуючи потужності Аккерманського порту, Османська імперія поєднала «молдавський» та «Великий шовковий шлях» під своїм контролем [451, с. 144–145].

Торговельну конкуренцію Аккерману створювала колишня генуезька факторія Мамолако-Киеля або Кілія. В середині XVII ст. тут мешкали до 6–6,5 тис. греків, молдаван, українців, турків та татар. Щоденно в Кілії проводилися ярмарки. Тут діяли 500 ремісничих цехів, караван-сарай, базар та невільничий ринок. Місто вело активну торгівлю з Стамбулом, Бурсою, Гирсово, Ісакчею, Бадабагом та іншими дунайськими й анатолійськими містами імперії. Протягом XVII–XVIII ст. Кілія, як частина «нового молдавського шляху», пов'язувала між собою османську Добруджу, Угорщину, Польщу й Трансильванію [569, с. 158].

У 1592 р. Стамбул офіційно закритий Чорне море для іноземних суден, тому європейці були змушені купувати азійські вироби в османських середземноморських та дунайських портах. Саме в ці часи припадає облаштування торговельної інфраструктури дунайських міст. З 1630-х рр. зростає економічне значення Ізмаїла. Місто виникло, як фортеця, що перешкоджала шлях через Дунай. За відомостями 1659 р. поблизу Ізмаїла мешкали татари й волохи, що були здатні поставити до турецького війська 8 тис. людей. Як торговельний центр, Ізмаїл набув розквіту з 1770-х рр.: мандрівники згадують у місті 12 «турецьких торговельних лавок й магазинів», караван-сарай та міський базар. На околицях міста знаходилися сади й молдавські виноградники [398, с. 45–46].

Османська економічна політика сприяла швидкому зростанню торговельних обігів інших дунайських міст. На початку XIX ст. до Аккермана прибувало до 2 тис. турецьких суден, що вивозили як місцеві так і молдавські товари. Щорічно турецька митниця отримувала тут 60–70 тис. левів митних податків. В Ізмаїлі постійно перебували до 500 суден, здебільшого турецьких, які вивозили рибу, сіль, збіжжя. Продаж збіжжя з Томарово (Рені) до Ізмаїла та Одеси приносив прибутку до 200 тис. левів на рік [244, с. 395].

На початку XIX ст. вже понад 75% місцевих жителів з 60 тис. населення краю постійно мешкали у фортецях Бендери, Ізмаїл, Кілія, Томарово, татарських селищах [320, с. 16]. Наявність значної кількості міського населення сприяла поширенню внутрішньої торгівлі. Так, великими ярмарками в краї лишався Саратський торг, де продавали рибу й худобу, Ковурлуйський торг (продавали рибу, ікру в Ізмаїлі, Кілії, Томарово (Рені), в Аккермані діяли невеличкі базари, що значно сприяли розвитку товарно-грошових відносин [398, мапа № 7].

Центром внутрішньої торгівлі була столиця Буджацької орди – м. Каушани, де на 500 дворів припадало 70 торговельних лавок.

Значною перешкодою економічного розвитку Буджака на початку XIX ст. були відсутність шляхів сполучення, стабільного внутрішнього ринку. У регіоні водночас функціонували турецька система оподаткування та «молдавське торговельне право». З гяурів-християн стягувався подушний податок (джизья) та податок з землеробства – ушр (10% вартості землеробської продукції). Окрім того селяни сплачували чифту (податок з земельного наділу) та аваріз-хані (податок з групи сімей, що становили податкову одиницю). Селяни також повинні були відбудовувати державні об'єкти, зруйновані під час стихійного лиха або війни та ін. [576, с. 184].

На відміну від Російської імперії, де право та торгівлю мали купці I–III гільдій, в Буджаку, через відсутність кріпацтва, був розповсюджений «молдавський або османський торговельний звичай», за ним право на ведення торгівлі мають представники всіх станів, а також іноземці, що здатні платити торговельні податки (наприклад торговці сплачували «арабаджию» 4 пари з кожного лева вартості товару; «мартосіпію» грошовий збір за продажу худоби (2 леви 35 аспрів за вола, 1 лев за корову, 1 лев 6 аспрів за коня, 6 пар за вівцю або козу¹⁰); «магаліт» – збір за продаж алкогольних напоїв; «векселарію» – податок з торгових лавок, що займаються обміном валюти). За введення закордонної торгівлі, на кордоні сплачувався турецький податок «вама» – близько 3% вартості експортного товару «три леви з кожних 100» та «сардарік» – збір на користь міста – 7 пар за кожний візок товару [244, с. 392, 396; 640, с. 205]. Так, вартість пуда солі коштувала 6–9 коп. Купець сплачував турецькій митниці 10 коп. з 2 крб. 79 коп. вартості солі, тобто 2,79% вами [246, с. 224].

Достатньо великим був податок на каву, запроваджений в Османській імперії у 1698 р. З торговця – мусульманина стягували податок 8 акче з окки (1,3 кг.), з торговця – гяура – 10 акче з окки. При цьому витрати на транспортування та продаж товару, зокрема продовольства, складали наприкінці XVIII ст. 43 % загальної вартості [576, с. 188–189; 685, с. 19].

Однак не варто перебільшувати податковий тягар селян. За свідченнями російського генерала Катаржі та мандрівника Павла Сумаро-

кова «мешканці всіх поселень сплачують десятину з хліба та іншого, а Порті – 3 леви з родини» [246, с. 226; 528, с. 43].

На жаль, постійні російсько-турецькі війни спустошили Буджацький край. З другої половини XVII ст. Московська держава вступила у запеклу боротьбу з Османською імперією за володіння Південно-Східною Європою. Російські урядовці планували відродження Візантійської імперії під протекторатом Москви і головну перепону бачили саме у гегемонії Туреччини на Балканах. Здолавши Османську імперію у війнах 1735–1739, 1768–1774, 1787–1791, 1806–1812 рр. Росія притул наблизилася до реалізації цього плану. Ключове місце відводилося саме бессарабським землям, які повинні були стати плацдармом для подальшого оволодіння Балканами.

За підтримку одновірців-османів, російська влада виселяла непокірних татар. У 1770 р. з регіону до Таврійської губернії переселили 12,5 тис. татарських родин. Для залюднення краю у 1785 р. Османська імперія переселила до Буджака Очаківську орду ногайців, збільшивши населення до 30 тис. родин. Під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр., побоюючись російських військ, більшість татар відкочувувала до Бадабага, за Дунай. У 1806–1807 рр. у Буджаку лишилося 212 татарських поселень, лише в деяких з них (Каушани, Табак) нараховувалося 500 домівок [398, с. 50–51; 632, с. 164]. Рятуючись від російських військ під час війни 1806–1812 рр., понад ³/₄ татар втекли до Туреччини. Решту (понад 5 тис. осіб) у 1807 р. росіяни переселили до Таврії, а їх селища було зруйновано [248, с. 47; 331, с. 136]. Відвідавши Буджак у 1825 р., віце-губернатор Бессарабії Ф.Ф. Вігель згадував: «Місцеві мешканці були вигнані, їх нерухоме майно передано прибульцям» [240, с. 18].

Навіть оселивши на місці зруйнованих татарських осель іноземних колоністів, російська адміністрація не змогла повністю відновити людський та економічний потенціал регіону. У 1815 р. у Бендерському та Томаровському цинуті було відбудовано лише 112 з 212 колишніх татарських селищ [244, с. 394, 398].

Фактично за 1806–1812 рр. російськими військовими була повністю знищена економічна система Буджака, яка формувалася протягом багатьох століть. Не зважаючи на ствердження російських урядовців, пізніше радянських дослідників, господарський комплекс Буджака у XV – початку XIX ст. відзначався багатогалузевістю з ознаками товарного виробництва, міцними торговельними зв'язками з Османською імперією, Молдовою тощо.

¹⁰ У 1820–1831 рр. 1 лев складався з 40 пар, або 120 аспрів, що дорівнювало 72 рос. коп. ассигнаціями, або 20,5 коп. сріблом.

На думку сучасних молдавських науковців єдиним позитивним наслідком депортації татар, стало перетворення Буджака із небезпечної для імперії країни в регіон можливий для колонізації і повної реорганізації господарства регіону [632, с. 153–154]. Проте ціна за такі зрушення була надто високою.

3.2. Сільське господарство Буджака в умовах становлення товарного виробництва першої половини XIX ст.

Формування господарського комплексу Буджака на початку XIX ст. проходило в умовах становлення спеціалізованого сільсько-господарського виробництва, тобто залучення основних засобів для виготовлення окремих видів землеробської та скотарської продукції.

Спеціалізація сільського господарства – це довгий історичний процес, що обумовлювався природними та економічними факторами. На думку дослідника І. Анцупова, передумовами спеціалізації найчастіше є природні умови (характер ґрунтів, наявність чорнозему, рельєф місцевості, клімат, наявність водопостачання для землеробства тощо). Головною передумовою виступає економічна потреба і прогрес виробничих сил, завдяки яким спеціалізація стає об'єктивною необхідністю [320, с. 113].

Протягом XVI – початку XIX ст. традиційною спеціалізацією населення Буджака було скотарство. Така вузька профільність господарської спеціалізації пояснювалася не лише традиційною схильністю татар до скотарства, а також природно-кліматичними умовами Буджака.

За своїм географічним й кліматичним положенням придунайський регіон є складовою причорноморського степу. Степ Північного Причорномор'я і сьогодні є малосприятливим для землеробства. У південних районах часто кожний другий рік є посушливим. Літні посухи в степах України – явище майже щорічне. Їх вірогідність складає 98%. Значний збиток урожаю наносять сильні вітри, що зносять верхній шар ґрунту. Часті весняні посухи, суховії знищували рослинність на великих площах [366, с. 21].

Специфічні кліматичні умови (періодичні посухи, відсутність у цій степовій зоні хоча б найменшої лісової смуги і природного захисту від суховіїв) завжди створювали проблеми для аграрного виробника, вимагали чималих фізичних зусиль та капіталовкладень, аби боротися з негативними наслідками свавілля стихій, на які періодично

наражався край. Це також пов'язане з тим, що Буджак розташований південніше так званої «вісі Воєйкова» – головної межі вітрів України, тому клімат тут посушливий, у краї панують антициклони. Місцеві ґрунти належать до звичайних малогумусних і південних важкосуглинистих та глинистих чорноземів з чималою часткою солонцюватих ґрунтів, що не дають волозі проникати вглиб, унаслідок чого навіть при достатній кількості природних опадів через високі температури та вітри волога з поверхні землі швидко випаровується. Шар гумусу невисокий. За висловом румунського вченого Штирбу, край за температурними ознаками «нагадував Сахару» [372, с. 156].

У другій половині XIX ст. румунські агрономи примітили, що у Буджаку з 7-річного землеробського циклу лише 1–2 роки були високврожайними, 3–4 роки приносили задовільні врожаї (за відсутністю навали сарани), 3–4 роки були неврожайними. Спостереження проводилося впродовж 1857–1870 рр. і надало наступні результати.

Статистика врожайності у 1857–1870 рр.

[552, с. 96–97].

Рік	Характеристика врожайності
1857	Посуха, яка співпала з нашествиям сарани у Аккерманському повіті, Нижньобуджацькому округу (Російська імперія) та в Ізмаїльському повіті (Молдавське князівство). Спостерігалася нестача збіжжя, зокрема насіння для посівів.
1858	Врожай задовільний
1859	Неврожай, що був спричинений посухою та нашествиям сарани з Молдавії та Херсонської губернії. Нестача хліба була вирішена за рахунок відкриття запасів продовольства.
1860	Багатий врожай.
1861	Неврожай, спричинений нашествиям сарани.
1862	Неврожай, викликаний 7 – місячною посухою та морозами
1863	Задовільний врожай, спричинений посухою та нашествиям сарани.
1864	Багатий врожай. Однак колоністи більшість зібраного збіжжя віддали на погашення кредитів.
1865	Неврожай.
1866	Неврожай.
1867	Неврожай.

1868	Задовільний врожай, через низьку врожайність та зменшення посівів у 1867 р.
1869	Багатий врожай
1870	Багатий врожай.

Слід додати, що наприкінці XIX ст. ситуація суттєво не змінилася. 1884, 1891, 1893, 1897, 1904, 1908 рр. також були неврожайними. Така циклічність та непослідовність виробництва гальмувала поширення землеробства.

Тому сільське господарство краю вимагало застосування штучного зрошення. Боротьба з солонцевими ґрунтами потребувала специфічної оранки – глибокої, до 60 см. завглибшки (саме у такий спосіб відбувається природна меліорація ґрунту) [372, с. 156–157]. Зрозуміло, що все це зумовило застосування значних фізичних зусиль та колективної праці, адже підвищити врожайність і врятуватись від посушливих неврожайних років можливо лише за умов скоординованих зусиль місцевих працівників із застосуванням потужної техніки, зокрема використання природної (тваринної) тяглової сили чи технічних засобів, розбудови системи штучного зрошення тощо. На жаль, на початку XIX ст. таких засобів не мали навіть достатньо розвинені господарства німецьких колоністів.

Враховуючи стан технічного та мінерального забезпечення землеробських господарств, наявність робочої сили на початку XIX ст., то єдиним виходом для місцевого населення, а невдовзі і для колоністів, стало саме скотарство. Протягом першої чверті XIX століття необроблені землі Буджака експлуатувалися переважно, як пасовища і сінокоси для розведення численних стад рогатої худоби, овець, коней.

Досі залишається дискусійною проблема періодизації формування скотарської спеціалізації Буджака у першій половині XIX ст.

Автор схиляється до думки молдавських науковців І. Анцупова та М. Мунтяна, які умовно розмежували цей порівняно короткий період на такі етапи:

I етап – 1812 – поч. 1820-х рр. надання переваги серед поселенців вирощуванню рогатої худоби та конярства.

II етап – 1820 – середина 1840-х рр. переорієнтація скотарів на товарне вівчарство, частково свинарство, які мали чималий попит на внутрішньому та зовнішньому ринках. Відбувається переорієнтація вирощування рогатої худоби з м'ясо-молочних порід на тяглову робітничу силу (волів).

III етап – середина 1840 – поч. 1870-х рр. Розгортання виноградарства та хліборобства, погіршення кліматичних умов призвели до скорочення пасовищ й сінокосів і відповідно до занепаду скотарства. Здебільшого тваринництво використовувалося для забезпечення власних потреб м'ясом, молоком, вовною та як тяглова сила. Лише з початком світової продовольчої кризи і падіння цін на збіжжя відбувається деяке пожвавлення цієї галузі, як допоміжної у сільському господарстві.

До середини 1820-х рр. Буджак був регіоном випасного скотарства. Сюди приганяли худобу з центральної та північної Молдови, Австрії, Османської імперії. У 1815–1816 рр. карпатські чабани (мокани) пригнали з Австрії та Молдавії до буджацьких степів 9336 коней та 7375 голів рогатої худоби. Випасну худобу не повністю повертали за кордон, частину залишали у Буджаку, щоб зберегти зв'язок з кормовою базою. Так, австрійський купець Антон Шадбей у 1816 р. пригнав на випас 915 голів рогатої худоби, у 1817–1819 рр. – 1767 волів та 1678 корів; купець Лука Петул пригнав 394 голови рогатої худоби та 4000 овець; купець Домніка Костянтинович – у 1816 р. пригнав 590 коней, у 1817–1819 рр. – 870 [320, с. 114, 115].

Досвід випасного скотарства швидко перейняли колоністи. Протягом перших 20 років впровадили цілий комплекс заходів, спрямованих на збільшення поголів'я худоби: були вдосконалені засоби заготівлі та отримання кормів, утримання худоби, покращення племінних якостей видів тварин, покращення стану здоров'я худоби, створення тимчасових хуторів (кишлаків або кишларів) тощо.

Фактично кишля (тваринницька ферма з вигонами для тварин та житловими будовами для пастухів, найманих робітників) стає ранньою формою капіталістичного підприємництва в сільському господарстві. Вже у 1821–1825 рр. у німецькій колонії Казбах існували 2 кишлари, де утримувалося 30 коней, 216 голів рогатої худоби, 1000 овець. Під пасовища було відведено 5 тис. дес. поблизу 2 кишларів колоній Фершампенауз, Красне. В інших німецьких колоніях побудували ще 6 кишларів [319, с. 281].

Ще більше кишларів знаходилися на землях «задунайських поселенців». У 1819 р. заможні скотарі приганяли худобу до пасовища Челігідер Аккерманського повіту: молдавський скотар Іон Сірій пригнав 117 голів рогатої худоби та 550 овець, Іван Сергій – 141 рогату худобу та 100 овець, його брат Дмитро Сергій – 75 корів тощо. У 1824 р. тут діяли 176 тимчасових хуторів, де випасали 32200 овець.

Звісно, що товарне скотарство потребувало постійного збільшення сінокосів для годування худоби. В середині XIX ст. сінокоси займали 174 тис. дес. (29,7% земельного фонду) «задунайських колоністів», 70% земельного фонду німецьких колоній [320, с. 115–116].

Середня зимова норма годування 1 вола або 10 овець складала 120 пуд., коня – 115 пуд. Постійне зростання кількості худоби потребувало збільшення об'ємів годування сіном. Так, 1836 р. німецькі колоністи заготовили 118 тис. візків сіна, «задунайські переселенці» – 120 тис. візків [320, с. 114].

Однак скотарі не могли задовольнити продовольчі потреби худоби лише за рахунок власних сінокосів. Вони були змушені використовувати вторинні продукти обмолоту (солону, м'якун та ін.), заготівлю фуражного (кормового) збіжжя. Німецькі колоністи першими почали використовувати для кормів худоби картоплю та силосування.

Впровадження нових технологій об'єктивно призвело до зростання поголів'я худоби в регіоні. У 1815 р. у Бендерському та Томаровському повітах налічувалося 222,5 тис. овець, 56 тис. голів рогатої худоби, 19,5 тис. коней [244, с. 392, 398]. На основі «Статистичного опису», складеного С. Корниловичем за 1822–1828 рр. впливає, що розведення свійських тварин мало екстенсивний характер. На першому місці за кількістю поголів'я були вівці (303699 голів), потім велика рогата худоба (161396 голів), коні (41518 голів), свині (14788 голів), кози (1683 голів), віслюки (48 голів), буйволи (36 голів). Нижче наведено динаміку зростання поголів'я худоби у другій чверті XIX ст. [491, с. 92].

Чисельність основних видів худоби у Буджаку

(тис. голів) [491, с. 92].

Вид худоби	1827 р.	1848 р.	1850 р.
Коні	41,5	39,5	53,7
Велика рогата худоба	161,4	219,3	244
Вівці	303,7	1005	1037,4
Свині	14,8	20,2	34,2
Разом	521,4	1284	1369,3

Протягом 1827–1850 рр. поголів'я коней зросло в 1,3 рази, великої рогатої худоби – у 1,5 рази, овець – 3,4 рази, свиней – у 2,3 рази. Найбільше зростання спостерігалось серед тих видів худоби (овець та свиней), які найшвидше пристосувалися до харчування на основі фуражного збіжжя та інших виробів землеробства.

Із статистичних даних, наведених О. Єгуновим, виходило, що перше місце в Бессарабії за розведенням коней, великої рогатої худоби і простих овець посідав Аккерманський повіт, тонкорунних овець – Бендерський повіт (друге місце – Аккерманський).

У відсотковому відношенні найбільшу частину складало розведення простих овець, потім – великої рогатої худоби. О. Єгунов провів паралель між поширенням певного роду худоби у різних повітах згідно складу населення, що там проживало. Наприклад, більша половина коней припадала на долю двох південних повітів головним чином тому, що там проживали болгарські і німецькі колоністи, які обробляли землю за допомогою коней [263, с. 112].

Отже, за господарською спеціалізацією «варшавські поселенці» надавали переваги вирощуванню великої рогатої худоби, конярству; «задунайські колоністи» – вівчарству, конярству; державні селяни – свинарству, вирощуванню великої рогатої худоби тощо.

Одним із перших видів скотарства було вирощування рогатої худоби, зокрема у колоніях «варшавських поселенців». Тут набуло поширення вирощування таких видів великої рогатої худоби:

– «малоросійська» або «черкаська» порода, яка була введена запорізькими козаками. Це росла, м'ясна, але не дуже молочна порода;

– «бельгійська» або «голландська» порода. Мала покращенні молочні якості;

– «франконська», «швейцарська» або червона степова. Вирощувалася для виготовлення сиру та масла. Як зазначив І. Анцупов: «Ці тварини звикли до клімату південноруських степів, з частими порушеннями правильного корма і з кліматичними негодами» [320, с. 121];

– «угорська» або сіра степова. Була найбільш прилаштована до природно-кліматичних умов чорноморського степу;

– «корніса». Була штучно введена шляхом поєднання «німецької» та «холмогорської» порід, відрізнялася тягловою силою. Використовувалася для господарських робіт. Вирощувалася у поселеннях сектантів-менонітів [613, с. 362–365; 671, с. 111–112].

Впродовж 1818–1831 рр. кількість рогатої худоби у німецьких колоністів зроста майже у 1,5 рази: з 12840 до 18642 голів [689, с. 62].

У господарствах «задунайських поселенців» та державних селян поширилися 2 породи рогатої худоби: сіра степова («угорська», «молдавська» або бессарабська) порода, що мали високу витривалість); червона степова («німки» або «фрісландська» порода, яку завезли у XVIII ст. німецькі колоністи). Переваги надавали червоній степовій породі через її витривалість, високі молочні надої, пристосованість до сухого степового клімату. Недоліками цієї породи була невисокий забійний вихід м'яса, тоді як сіра степова порода відрізнялася значною м'ясною вагою.

Великі скотарські господарства колоністів та бессарабських поміщиків намагалися штучно вивести нову породу краще пристосовану до кліматичних умов. У Болграді поміщик Д. Каназирський з 1837 р. почав розводити «угорську» породу. У 1842 р. у нього нараховувалося 45 племінних виробників, яких він тимчасово давав у оренду поміщикам Бенкендорфам у Бендерському повіті. Іншим центром розведення племінного скотарства була колонія Шабо. Звідти поширювалася «франконська», «швейцарська» породи. З 1840-х рр. у Шабо було налагоджено виробництво сиру, що свідчить про товарну спрямованість тваринництва в містечку [320, с. 120–122].

Вирощування рогатої худоби здійснювалося за двома напрямками: забезпечення продовольством і забезпечення тягловою робочою силою. Про динаміку зростання рогатої худоби свідчать наступні цифри, які були наведені у публікації дослідниці Т. Шевельової: «У 1818 р., після поселення (німецьких колоністів – автор) на душу населення припадало в середньому 1–2 корови. На заможне господарство в середньому – 12 голів, у середняцьких господарствах – 8 голів, бідняцьких – 5 голів. У 1827 р. кількість рогатої худоби на 1 особу зроста до 3 голів. У заможних господарствах в середньому знаходилися 15–16 голів худоби, середняцьких – 8–10 голів, бідняцьких – 5 голів» [671, с. 112].

Впродовж 1840–1860-х рр. поголів'я худоби зменшувалося через зростання оранки, несприятливі для скотарства кліматичні умови, зростання населення, яке потребувало м'яса та молока. В середньому, на одного німецького колоніста кількість рогатої худоби зменшилася до 1,5–2 голів. Причому у заможних господарствах середня кількість рогатої худоби зменшилася до 11 голів, у середняцьких – до 9 голів. У

1860-х рр. на 1 господаря припадало вже 0,5 голів рогатої худоби, на господарство 4–5 голів [671, с. 112–113]. Лише у роки світової продовольчої кризи 1875–1896 рр. відбувається поступове відродження скотарства, як альтернативи хліборобству. У німецькому господарстві середня кількість худоби зроста майже удвічі – до 7–8 голів. Повна динаміка чисельності поголів'я рогатої худоби у надана нижче.

Показники рогатої худоби у Буджаку (на 100 населення)
[320, с. 132, 134]

Роки	Державні селяни	Козаки	«Задунайські поселенці»	«Варшавські поселенці»
Сер. 1830-х рр.	125	122	161,3	240
Поч. 1840-х рр.	68	94,3	112,4	178
Сер. 1840-х рр.	124	109	144,2	157,4
Поч. 1850-х рр.	115	95,5	118	160,7
Сер. 1850-х рр.	100	51	120	131,8
Поч. 1860-х рр.	76	99	83	81
Кін. 1860-х рр.	48	50	70,8	100,2

Найбільше рогатої худоби припадало на господарства «варшавських поселенців», «задунайських колоністів». На жаль, скотарство у державних селян та дунайських козаків значно поступалося іноземним переселенцям і фактично не відіграло значної ролі у формуванні ринку рогатої худоби в краї.

Колоністи здебільшого використовували коней для тяглових робіт, а рогата худоба вирощувалася для продажу. Така (гульова) худоба застосовувалася не лише задля м'яса та молока, а й для обробітку шкір, виготовлення готової харчової продукції (сала, масла, сирів тощо).

Товарна продукція реалізовувалася на ярмарках, базарах та безпосередньо на пасовищах. Найбільшим ринком з продажу худоби та продуктів тваринництва була німецька колонія Тарутино (її участь у торговельних операціях досліджена у наступних параграфах). Можна стверджувати, що саме німецькі колоністи першими перейшли до товарного скотарства [253, с. 297].

Конярство у німецьких колоніях займало друге місце за кількісними показниками. Якщо у 1818 р. на господарство припадало

1,1–2 коня, то у 1827 р. – 2–4. Впродовж 1818–1831 рр. кількість коней у німецьких колоністів зростає з 2783 до 5999 голів, тобто у 2,1 рази.

Після заснування у німецьких колоніях у 1830 р. перших племінних заводів, їх кількість стрімко зростала: у 1840 р. на 1 господарство припадало 3 коня, у 1862 р. – 4 [320, с. 37–38].

Здебільшого місцеві коні були схрещеною породою нормандських та фрісланських коней, які відрізнялися витривалістю. У наступних роках, у зв'язку з поширенням оранки, пасовищ, кількість коней невпинно зростала: у 1870 р. на одне німецьке господарство в середньому припадало 4–5 коней [263, с. 75].

З поширенням землеробства і розвитком водного транспорту робочі коні поступово замінили волів у господарствах «задунайських поселенців», державних селян і приватних землевласників. У господарствах «задунайських поселенців», впродовж 1830–1850-х рр., частка волів зменшилася з 70 до 65% тягової сили, у хазяйствах державних селян за 1849–1860-ті рр. частка волів скоротилася з 75 до 58,5%. Всього в Аккерманському повіті у 1870 р. частка волів скоротилася до 47,2 % тягової сили [263, с. 75; 316, с. 37].

Загалом, у 1839–1855 рр. відбувається зростання робочої худоби: у німецьких колоніях – в середньому у 2,6 рази, у дунайських козаків – у 1,27 рази¹¹, у державних селян та «задунайських поселенців», незважаючи на передачу у 1856 р. 24 сіл та понад 40 колоній Молдавському князівству, чисельність робочої худоби майже не змінилася [320, с. 122].

Вже наприкінці 1850-х рр. з 75 тис. робочих коней 36 тис. (48% їх загальної кількості) перебували на півдні області. Буджак був беззаперечним лідером з конярства в Бессарабії.

У 1847 р. для покращення кінських порід в Бессарабії була відкрита земська конюшня, яка діяла впродовж 18 років. Конюшня виписувала для колоністів донських, чорноморських, кабардинських коней, яких змішували з «німецькими» породами. Урядовець Августовський у доповіді «Короткі відомості про конярство у Буджаку» (1851 р.) зазначив: «До зими 1840–1841 рр. кінних заводів, правильніше табунів, було досить багато у Буджаку. Стан пасовищ та сінокосів задовольняв

їх потреби у кормі. В середньому один табунщик міг випасати 100–400 коней, яких осінню продавав на ярмарках худоби у Тарутино, Балті або переганяв до Єлисаветграда». Звіт урядовця підтверджується обласною статистикою: наприкінці 1830-х рр. в області діяли 58 кінних заводів, з них 23 (40%) знаходилися в Аккерманському повіті, який на той час був центром товарного скотарства, 6 «заводів» належало поміщикам, 1 – урядовцю, 16 – селянам та німецьким колоністам. Можна вважати, що товарне конярство було найбільш поширене саме серед селян та колоністів [316, с. 37–38; 320, с. 123–124].

За відомостями урядового статиста Олександра Защука, наприкінці 1850-х рр. в Бессарабії існували 97 кінних заводів, з них 27 (27,8% загальної кількості) знаходилися в Аккерманському, Бендерському повітах. Тут тримали 2165 голів, що складало 26% загальної кількості племінних коней в області [253, с. 298–301].

Наприкінці 1860-х рр. буджацькі кінні заводи поступово повернули собі провідне місце у цій галузі скотарства в Бессарабії. В Аккерманському повіті вже діяли 35 «кінних заводів», у Бендерському – 12, разом вони склали 37% загальної кількості племінних табунів, де знаходилися 3956 коней (38% обласного поголів'я) [320, с. 125].

На відміну від північнорумунських, південнобессарабські «заводи» спеціалізувалися на вирощуванні скакових коней. Зокрема на 2 заводах Аккерманського повіту вирощували скакунів арабської, англійської, російської рисистої породи.

Найбільшими «кінними заводами» в Аккерманському повіті були підприємства болгарського колоніста Пейчо Стойкова (тут розводилися «турецька», «голландська», арабська» порода – разом 400 коней), кінний завод у Манзирі (230 коней), завод поміщика С. Мазаровича (130 рисаків) [663, с. 164].

Типовими були підприємства урядовця Д. Росіча у с. Олонешти і Успенське Аккерманського повіту та колоніста І. Койчі у с. Борогани Бендерського повіту. Поміщик Росіч тримав табун із 160 коней азіатських порід. За 180 крб. на рік орендував пасовища, платив 150 крб. табунщикам. Коней продавав до Балти. Колоніст Койчі утримував табун із 131 коня, яких тримав на пасовищах весною та влітку. Ніяких захисних споруд від негоди для худоби не будував. Кожні 3 роки Койчі продавав на ярмарках 15–20 коней за середньою ціною у 13 до 18 крб. На початку зими їх «гуртом» продавали купцям з Молдови, Австрії.

Взагалі 30 «заводів» в Аккерманському та 11 «заводів» у Бендерському повіті (87% їх загальної кількості) належали поміщикам та

¹¹ Незначне зростання робочих коней у Дунайському козацькому війську пояснюється тим, що традиційно коней використовували для військової служби, у господарстві їх заміняли воли. У 1839–1855 рр. частка волів зростає з 78 до 80% загальної кількості робочої худоби.

купцям і лише 6 «заводів» – іноземним переселенцям. На відміну від початку XIX ст. племінне конярство стає пріоритетною галуззю саме поміщицько-купецьких, а не селянсько-фермерських господарств [320, с. 124–125].

В цілому, кіннозаводство в Буджаку розвивалося поступово. З середини 1840-х рр. воно починає занепадати. Головними причинами цього явища були: зростання оранки земель під садівництво та хліборобство, зменшення території Буджака внаслідок Кримської війни, погіршення кліматичних умов і посилення епідемії чуми тощо.

У господарствах, які за Паризьким миром 1856 р. відійшли до Молдови, надавали переваги землеробству, виноградарству, що прискорило включення «молдавської ділянки Бессарабії» до молдавської, згодом румунської економіки. Через посилення негативних, кризових явищ у землеробстві кінця XIX ст., конярство поступово відроджувалося. На відміну від початку XIX ст. переваги надавали вирощуванню саме робочих тяглових порід коней.

Конярство у Буджаку (на 100 осіб населення)

[320, с. 132, 134]

Роки	Державні селяни	Козаки	«Задунайські поселенці»	«Варшавські поселенці»
Сер. 1830-х рр.	15	21	60	50
Поч. 1840-х рр.	16,6	12,3	34,3	61
Сер. 1840-х рр.	20	13,3	49,1	50
Поч. 1850-х рр.	16,8	6,5	37,4	48,6
Сер. 1850-х рр.	14	8	32,7	47
Поч. 1860-х рр.	15	6,3	39	48
Кін. 1860-х рр.	13	14	30	52,7

Аналізуючи представлену таблицю видно, що лише у господарствах «варшавських колоністів» спостерігається зростання поголів'я коней. Незважаючи на майже 2 – разове скорочення, друге місце у конярстві краю займали «задунайські поселенці». Значно їм поступалися козаки та державні селяни.

З початку 1820-х рр. найбільшого поширення в скотарстві регіону набуло вівчарство. Це пояснювалося пристосованістю тварин до сте-

пового клімату, високою продуктивністю галуззі, відсутністю значних капіталовкладень та фізичної праці. Вівчарство було традиційною справою як місцевих татар, так і «задунайських переселенців». Тому воно не потребувало довгого ознайомлення та накопичення досвіду.

Вівчарство було представлено розведенням грубошерстих (з 1820 р. «цушка», «цигайська», «волоська», частково «малоросійська» породи), тонкошерстих (з 1829 р. «мериносова» порода) тварин [613, с. 373–375].

На початку XIX ст. найбільш поширеними були «цушка» та «цигайська» породи. «Цушка», інакше «бессарабська» порода, була найбільше поширена у північній та центральній Молдавії. Вона відрізнялася значною масою та надоями молока. Однак «цушка» не змогла швидко пристосуватися до посушливого клімату буджацького степу і, починаючи з 1820-х рр., майже не вирощувалася в регіоні. Колоністи та державні селяни надали переваги «цигайській» породі. Тільки в Арцизі була поширена «чігоерська» порода, з товстою вовною [689, с. 63].

«Цигайська» порода була завезена «задунайськими поселенцями» та моканами з Угорщини та Румунії. Ця порода давала велику кількість якісної вовни, яку митою та немитою продавали через Одесу за кордон. «Волоська» та «малоросійська» породи відзначалися високими надоями молока, з якого робили традиційний молдавський сир – бринзу. Таким чином, вівчарство в краї було тісно пов'язане з становленням обробного мануфактурного виробництва, зокрема сироваріння та вовнопрядіння, про що буде детально сказано у наступних параграфах [6, арк. 2–3; 671, с. 114].

«Піонерами» вівчарства в регіоні були «варшавські» колоністи, які швидко перейняли досвід буджацьких татар і зуміли налаштувати прибуткові тваринницькі господарства. У проміжок 1818–1828 рр. кількість овець у їх хазяйствах зросла з 378 до 11901 (у 31,5 рази). Стрімке зростання було пов'язане саме із поширенням попиту на вовну на європейському, особливо британському ринку [13, арк. 6; 321, с. 93–94].

Зокрема у 1827 р. у німецьких колоніях Кульм, Тарутино, Березино на одне заможне господарство в середньому припадало 10 овець «волоської» породи, на середняцьке хазяйство – 4–5, на бідняцьке – 2–3 вівці. У 1840-х рр. «волоська» порода поступається «цигайській». Урядовець І. Флесер у звіті 1846 р. писав: «У колоніях Малоярославець, Кляйсти нема інших овець, ніж «цигайська» порода... в

середньому на одне господарство припадає 16–22 вівці». У 1860-х рр. грубошерсте вівчарство поєднується з тонкошерстим: у 1862 р. на одне німецьке господарство 8 «волоських» та «цигайських» овець та 4–5 «мериносових» [263, с. 75].

З 1830-х рр. центр вівчарства перемістився до болгарських колоністів. Поширення вівчарства тут пояснюється не лише господарськими причинами. Серед колишніх християнських підданих Османської імперії набуло поширення травневе свято Курбан (ісламське свято Ідаль-адха або Курбан-Байрам) на яке кожна болгарська родина повинна зарізати вівцю та пригостити родичів та сусідів. Тому вівчарство було не лише господарською, а й релігійною часткою культури поселенців. Вівця символізувала добробут і лише дуже незаможні родини (у 1846 р. таких було 19%) не мали овець.

Вівчарство у Буджаку (на 100 осіб населення)

[320, с.132, 134]

Роки	Державні селяни	Козаки	«Задунайські поселенці»	«Варшавські поселенці»
Сер. 1830-х рр.	100	179	513,5	140
Поч. 1840-х рр.	94,5	72	669,3	277
Сер. 1840-х рр.	253	132	760,2	280
Поч. 1850-х рр.	250	155	742,5	244
Сер. 1850-х рр.	230	108	740	249
Поч. 1860-х рр.	194	71,2	593	207
Кін. 1860-х рр.	124	153	359	254

Безперечними лідерами у вівчарстві залишалися «задунайські колоністи» та «варшавські поселенці». Значно їм поступалися козаки та держані селяни.

Болгарські колонії завезли з-за Пруту «цигайську породу», яка невдовзі стала домінуючою у вівчарстві. Цигайські вівці тут склали 82–86% поголів'я. За 1840–1850-ті рр. у колоніях Болград, Чийша, Імпущіта, Тараклія, Ташбунар їх кількість зросла з 570 до 629 тис. голів.

До середини 1840-х рр. у господарствах державних селян, козаків взагалі не тримали «цигайську породу». З середини 1850-х рр. селяни

перейняли досвід болгар, однак частка цигайських овець у середньому складала 20–45% поголів'я. Українські та російські селяни надавали переваги тонкошерстому вівчарству («мериносова» порода), що дозволяло продавати вовну на внутрішніх та зовнішніх ринках [90, арк. 57–58].

Так, у 1823 р. у господарствах Буджака нараховувалося 18650 меринів, у 1837 р. – 117040, у 1843 р. – 121546, у 1853 р. – 206570. За кількістю меринів південні повіти області займали провідне місце: у 1845 р. – 93% обласного поголів'я, у 1856 р. – 76,8%, у 1853 р. – 63%. Завдяки поширенню меринів у Буджаку, у 1840-х рр. Бессарабська область займала 3 місце за кількістю овець серед губерній Російської імперії [467, с. 411–413].

Протягом 1840–1868 рр. скотарство краю стало відчутно страждати від літніх посух, поширення тваринних хвороб, нестачі досвідчених ветеринарів.

Через спекотні літа худоба втрачала вагу, яку з труднощами набирала наприкінці осені. Взимку тварини вмирили від холодних степових вітрів, хвороб. Більшість скотарів намагалися наприкінці листопада продати худобу, щоб не понести збитків. У несприятливому 1844–1845 господарському році загинуло 40% овець, що на 20% більше ніж у попередні роки. Відновити кількість овець не вдалося через епідемію чуми 1848–1849 рр. Масова загибель худоби спостерігалася у 1849, 1853, 1856, 1863 рр. У 1865–1868 рр. у господарствах «задунайських колоністів» загинуло 30% рогатої худоби та майже 90% овець [320, с. 116–117].

За таких несприятливих кліматичних умов та поширення товарного землеробства вівчарство стає прибутковою справою лише великих приватних господарств. У 1840-х рр. найбільш великі стада меринів були в маєтках графа Едлінга в Бендерському повіті, графа Бенкендорфа в Аккерманському повіті (20700 голів), колоніста К. Мінкова в с. Главани (до 30000 голів іспанської породи). Вівчарні останнього давали щорічно 2,5–3 тис. пуд. вовни, яку він збував в Одесі та Кишиневі за приблизною ціною 5–8 крб. сріблом за пуд. Власниками великих отар овець були дворяни Гамалія – 17000 голів овець з щорічним продажем 2 тис. пуд. вовни, Яновський – 4500 голів, Белікович – 4000 голів. У великих економіях схрещувалися різні породи овець: «цигайської» з «мериносовою», приплоди від яких мали вагу 80–100 кг. та відрізнялися якісною вовною (порода «шпанка») [321, с. 126–127; 709, с. 138].

У 1850-х рр. відбулися зміни у вовнопрядінні: тонка вовна замінилася грубою але довшою за розмірами. У Бессарабії, внаслідок схрещення мериносів з цигайською породою, якість вовни погіршилася. Тонкошерсте вівчарство стає неприбутковим і поступово витісняється м'ясо-молочною «волоською» породою. Остання давала 1 крб. 75 срібних коп., тоді як мериносова – 1 срібний крб. (наприкінці 1860-х рр. – 75-80 сріб. коп.) щорічного прибутку. Для прибуткового мериносового вівчарства треба було щонайменш 1,7 дес. на 1 тварину, тоді як скотарі зазвичай виліляли 1 дес. При цьому з 1 вівці зістригали до 6 фунтів вовни, при нормі у 8 фунтів. Для відшкодування збитків місцеві вівчарі вимагали підвищення ціни на пуд немитої вовни в Одесі з 5 крб. 50 коп. до 8 крб. 60 коп. [379, с. 234].

Буджацькі вівчарі також намагалися заручитися підтримкою російських скотарів. У березні 1868 р. Полтавське сільськогосподарське товариство звернулося до Бессарабського та Новоросійського генерал-губернатора О. Коцебу. В листі на його ім'я говорилося: «Австралійське вівчарство величезністю і дешевизною свого виробництва з кожним днем робить все більш неможливою конкуренцію з ним нашій вовні. За підрахунками, зробленими у нашій місцевості, якщо ціна на немиту вовну буде нижче 6 крб. за пуд, то вівчарство не тільки не буде являти собою прибуткової статті господарства, а навіть приносити збиток» [416, с. 154]. При цьому вони ігнорували той факт, що дешевше було завозити із-за кордону австралійську та канадську вовну.

Звісно, що російський уряд не підтримав пропозиції бессарабських та полтавських вівчарів. Їм порадили в умовах посилення міжнародного попиту на продовольство «переходити з вовни на збіжжя... замінити суконне вівчарство на камвольне». У 1850–1870-х рр. поголів'я мериносів у Бессарабії зменшилося у 11 разів: з 220 до 20 тис. голів [320, с. 130; 530, с. 417–418]. Лише в Аккерманському повіті протягом 1860–1869 рр. чисельність овець скоротилася з 136,5 тис. до 77 тис. голів [671, с. 112, 114].

Протягом 1870–1901 рр. доля сіножатеї зменшилася у 8 разів (з 34,4 до 4,2% придатної землі) у Бессарабській губернії. Зменшення сіножаті призвело до скорочення випасу худоби та посівів кормових культур, що негативно позначилося на тваринництві. За виключенням болгарських господарств, вівчарство перетворилося на допоміжну сільськогосподарську галузь і її центр остаточно перемістився до Пів-

нічного Кавказу [669, с. 647]. Відбувалася тенденція до поступового заміщення худоби, яке залежало від пасовищ, на худобу здатну годуватися кормовими хлібами. Зокрема у регіоні набирає обертів свинарство.

Автор не погоджується з думкою І. Анцупова: «Вирощування свиней вимагало великих кормових витрат та догляду, що не приносило значного прибутку. Тому свинарство не набуло товарної спеціалізації і відбувалося лише для годування родини». У якості доказу молдавський науковець посилається на звіт Бессарабського цивільного губернатора М.П. Пражевського за 1828 р.: «Свиней розводять лише для внутрішнього споживання». Однак сам Анцупов нижче стверджує, що частина свиней йшла на продаж до Одеси, звідти експортувалася до Австрії [цит. за: 320, с. 131]. Зручне розташування поруч з морськими та річковими портами не могло не сприяти розгортанню виробництва сала та продажу свинячих шкір до європейських країн. Про стан салотопної справи свідчить такий факт: у 1845 р. салотопні Ізмаїла продали за кордон сала вартістю 24557 крб., у 1850-х рр. щорічна вартість виготовленої продукції складала 681 тис. крб. [439, с. 102–103]. Про товарну спрямованість свинарства також свідчить і такий факт: у 1864 р. з Бессарабії до Румунії та Австрії було експортовано 873 свині [673, с. 101]. Думку автора підтверджують звіти О. Защука: «Німецькі колоністи вирощували вухастих свиней, які давали 6–10 пуд. сала та м'яса і продавали до міст» [236, с. 591].

У 1818 р. у німецьких господарствах в середньому вирощувалося 1–2 свині. Тому їх кількість лишалася відносно стабільною: впродовж 1818–1828 рр. кількість свиней навіть зменшилася з 2948 до 1735 голів [320, с. 37–38]. З поширенням рільництва та появою зернових залишків, що можна використати для корму, свинарство з 1840 рр. почало поступово розвивалося.

У 1830 – початку 1840-х рр. свинарством займалися німецькі колоністи. Німецькі господарства були більш заможними, ніж у державних селян і мали високий рівень кормового забезпечення. У 1840 р. майже половина загальної кількості свиней знаходилася в їх хазяйствах. Тут кількість тварин постійно зростала: у 1840-х рр. – 8–10 тис. голів. У 1862 р. – 30–34 тис. голів свиней [316, с. 216].

Свинарство у Буджаку (на 100 осіб населення)
[320, с. 132, 134]

Роки	Державні селяни	Козаки	«Задунайські поселенці»	«Варшавські поселенці»
Сер. 1830-х рр.				20
Поч. 1840-х рр.	12	10	10	14,4
Сер. 1840-х рр.	16,5	11	22	
Поч. 1850-х рр.	14,8	22	13	17
Сер. 1850-х рр.	13,5	21,9	14,1	18,4
Поч. 1860-х рр.	30	23,6	14,2	24
Кін. 1860-х рр.	26	15	33,2	17,3

Впродовж 1840 – кінця 1860-х рр. у державних селян чисельність свиней зросла з 12–16,5 тис. до 26–30 тис. голів; у «задунайських поселенців» – з 10 до 33,2 тис.; у «варшавських поселенців» – з 14,4 до 17,3 тис.; у дунайських козаків – з 10–15 тис. до 15–23,6 тис. голів [319, с. 285].

Аналізуючи роль етнічних груп у формуванні скотарського комплексу Буджака, слід зазначити, що провідне місце (понад 50% кількості поголів'я) належало іноземним переселенцям (болгарам, гагаузам, німцям, швейцарцям). Господарства дунайських козаків та державних селян виконували допоміжну роль у становленні тваринництва в регіоні. Об'єктивно слід зауважити, що саме іноземна колонізація сприяла розгортанню скотарства в Буджаку у першій половині XIX ст.

Розглядаючи скотарську спеціалізацію господарств Буджака, неможливо не зазначити: екстенсивний характер буджацького скотарства істотно гальмували кліматичні зміни та поширення епідемій, що призвело до глибокої кризи у цій галузі. Медичний департамент МВС у звіті «Розповсюдження чуми серед рогатої худоби в 1858 р.» констатував: «Через погіршення кліматичних умов у Бессарабській області (довготривалі зими, коливання температури повітря восени та влітку, поширення холодних дощів, що призводять до гниття трави, посилення посух) та нестачу кормів, відсутність захисних споруд для худоби під час негоди, набула поширення чума» [320, с. 117]. Лише в середині XIX століття російські урядовці визнали кліматичні зміни в регіоні несприятливими для розведення товарного скотарства, але не зробили

серйозних кроків для подолання природних явищ. Так, у 1828 р. на всю Бессарабську область був 1 ветеринар. У подальші роки кількість ветеринарів зросла на декількох осіб. Не дивно, що селяни власноруч лікували худобу, що лише збільшувало кількість летальних випадків.

Відсутність кормового забезпечення, посуха та навали сарани могли тривати весь рік: за 1823 р. у господарствах державних селян загинуло 17 тис. голів рогатої худоби, у 1841 р. – 16 тис. голів.

На думку І. Анцупова переломними виявилися 1844–1846 рр. Від епізоотії, яке було спричинено повеннями аккерманських соляних озер, у 1844 р. від хвороб померли 106 тис. голів худоби, у 1846 р. – 365 тис. Епідемії чуми та ящура, які відбулися у 1851–1852, 1864, 1866–1867 рр. також негативно вплинули на поголів'я [320, с. 117].

Із зменшенням кількості худоби у господарствах відбувається переорієнтація від товарного скотарського виробництва до землеробства, зокрема садівництва та хліборобства. У 1818 р. заможне господарство німців мало 12 голів, у 1840 р. – 11 голів великої рогатої худоби [671, с. 112, 114].

Впродовж 1830–1860 рр. продовжилося істотне скорочення голів основних видів худоби, за винятком свинарства, яке здебільшого залежало від землеробства, а не від пасовищ та кліматичних умов.

**Динаміка коливання чисельності худоби у Буджаку
впродовж 1830 – кінця 1860-х рр. (рази на 100 осіб)**
[підрах. за: 320, с. 132, 134]

Галузь скотарства	Державні селяни	Козаки	«Задунайські поселенці»	«Варшавські поселенці»	Разом
Вівчарство	+ 1,24	- 1,16	- 1,43	+ 0,56	-0,79
Свинарство	+2	+1,5	+3,32	- 1,15	+ 5,67
Конярство	- 1,15	- 1,5	- 2	+ 0,94	- 5,58
Рогата худоба	- 2,6	- 2,44	- 2,27	- 2,4	- 9,71
В середньому	- 0,51	-3	- 2,38	-2,05	- 7,94

На думку молдавських дослідників М. Мунтяна та В. Жукова на межі 1830–1850-х рр. відбувався переломний момент у господарському комплексі Буджака: скотарство витіснялося товарним землеробством.

**Відомість Бессарабської контори іноземних поселенців
про посіви та врожаї у німецьких поселеннях 1827 р.
[265, с. 85]**

Німецькі колонії в Аккерманському цинуті	Озиме жито				
	засіяно		Зібрано (кипів)	намолочено	
	четвер- ті	четве- рики		четвер- ті	четве- рики
Кульмська	66	6	390	302	
I Малоярославська	15	7	79	78	2
II Малоярославська	9	3	40	36	6
Тарутинська	123	1	628	501	5
Краснійська	78	2	445	359	3
Кацбахська	42	6	448	453	
I Фершампенуазька	39	7	350	163	
II Фершампенуазька	45	7	287	149	5
Теплицька	26	3	202	202	3
Разом	453	42	2869	2243	24

Ще першої чверті XIX століття російські урядовці доповідали про поступове поширення землеробства: «У казенних селищах Чимішлійської, Олонештської, Каушанської, Татарбунарської і Гаджікурдської волостей Ізмайльського цинута переселенці не розділяють земель сільської громади між собою, а кожен робітник, що має худобу, займає стільки землі, скільки може обробити. Заможні селяни мали достатньою волів та більш досконалі орні знаряддя, використовують найману робочу силу, збільшуючи посіви» [цит. за: 318, с. 465].

Така система господарювання отримала назву перелогової. Її характерною особливістю було поширення хутірського господарства в умовах слабкої заселеності краю і наявності вільних земель. Заможні селяни часто самовільно займали необроблені землі, використовуючи їх як пасовища або рілля. У 1815 р. таких хуторів в Аккерманському повіті нараховувалося понад 40, у Бендерському повіті, на початку 1830-х рр. – більше 160 [319, с. 280–281].

Першими до товарного землеробства перейшли німецькі колоністи. Вони впровадили чотирьохпільну систему обробітку землі: 1-й рік – чорний пар; 2-й – посів ячменя; 3-й – посів ярової пшениці; 4-й – посів озимого жита [316, с. 114; 368, с. 5]. Середнє німецьке господарство використовувало 3 багатолемішних плуги-букери, які щодня зорювали 2–3 дес. землі, що вчетверо більше ніж обробляли державні селяни малоросійським плугом [524, с. 215; 673, с. 30].

Наприкінці 1820-х рр. хліборобство починає займати друге місце у господарській системі німців Буджака.

Незважаючи на неврожайний 1827 р. спостерігається динаміка зростання посівів. Якщо у 1818 р. засіяли 7,9 тис. четвертей збіжжя, то у 1828 р. понад 8 тис., у 1852 р. – більше 10 тис. четвертей [320, с. 38].

У 1830-х рр. досвід оранки цілинних земель у господарствах «варшавських колоністів» перейняли «задунайські поселенці» та задунайські козаки, що було обумовлено зростанням населення регіону та відповідно збільшенням попиту на продовольство. Вже з 1830-х рр. у болгарсько-гагаузьких господарствах земля розподілялася на три частини – рілля, сінокоси й пасовища, які замінювалися кожні 3–4 роки.

Якщо у 1819–1827 рр. загальна площа посівів Буджака не перевищувала 6,1–6,3 тис. дес., то у 1840-х рр. у німецьких колоніях і козацьких станицях Дунайського війська сінокоси і пасовища займали

близько 80%, на початку 1850-х рр. – зменшилися до 70% загальної площі земель. У 1846 р. в болгарсько-гагаузьких колоніях з 585156 дес. земельного фонду під посівами знаходилися близько 21% (122790 дес.), у 1852 р. – вже 27,5% (132000 дес.), а частка сінокосів і пасовищ зменшилася до 70% (337300 дес.) [316, с. 114, 117; 318, с. 467].

Отже, на пасовища та сінокоси болгарських колоністів припадало 70–80% придатної для господарювання землі. Саме «задунайські колоністи» найбільш повільно пристосовувалися до землеробства, традиційно надаючи переваги скотарству.

Протягом 1818–1860 рр. у німецьких колоніях пашня зростає з 7,5 до 30%. Впродовж 1820–1840-х рр. у «задунайських колоніях» – з 7 до 23%, у 1820–1840-х рр. у державних селян – з 4–5 до 25%. Слід зазначити, що земельний фонд (1846 р.) колоністів складав 713780 дес., державних селян – 347295 дес., козаків – 63677 дес., що разом складає

ло 1124972 дес., з яких на посіви збіжжя припадало понад 250 тис. дес. землі (22,2% земельного фонду) [491, с. 90].

Структура землі у болгарських колоніях Буджака у 1857 р. [266, с. 211]

Округи	Садибна	Посіви	Пасовища	Сінокоси	Ліси
Верхньо-буджацький	2829	28876	48612	54413	1549
Нижньо-буджацький	1438	30739	43025	37997	813
Ізмаїльський	503	9435	15836	13930	368
Разом дес.	4770	69050	107473	106340	2730
У %	1,66	22,43	37,7	37,3	0,95

Незважаючи на близькість від портів Одеси, Ізмаїла, Рені, які забезпечували сприятливі умови для товарного хліборобства, у «поміщицькому ріллі» знаходилася мізерна частина землі. Впродовж першої чверті ХІХ в. заможні землевласники використовували земельні угіддя, як пасовища для тонкорунних і м'ясо-вовняних (цигайських) овець і рогатого худоби. На початку 1840-х рр. з 208,5 тис. дес. землі поміщиків Аккерманського повіту під ріллям знаходилися 12–13 тис. дес. (5–6% площі); на початку 1860-х рр. – 8–18 тис. дес. (3–8%) [689, с. 63]. Всього на 693 тис. десятин поміщицьких земель Бендерського, Кагульського та Аккерманського повітів щорічно засівалося менше 10 тис. четвертей ярових та озимих хлібів [318, с. 468].

На початку 1850-х рр. у більшості дворянських маєтків Кагульського повіту під орними землями знаходилось від 20 до 40% польових угідь. Лише в деяких маєтках орний клин досягав приблизно 2/3 землі. До числа останніх відносились 7 вотчин боярина М. Манук-Бея: тут орні площі займали 16630 десятин (63,5%), а сінокоси та пасовища – 9590 десятин (36,5%). У маєтку графині Едлінг-Стурдза площею в 16 тис. десятин власної та 20 тис. десятин орендованої землі (Бендерський повіт) використовувалася виключно вільнонаймана праця. Постійних робітників та чабанів нараховувалося 300 осіб. Сотні людей сезонно наймалися на сінокоси, стрижку овець, молотіння збіжжя, обрізкою виноградників [662, с. 79–80].

Що стосується дворянських господарств центральної та північної Бессарабії, то вони налаштовувалися на новий лад ще повільніше.

Тільки наприкінці 1870-х рр. частка пасовищ та сінокосів у їх господарствах зменшилася до 24,7% від загальної площі [318, с. 468].

Автор повністю погоджується з думкою І. Анцупова: «Протягом 1820–1850-х рр. активніше відбувався перехід від екстенсивного скотарства до торговельного землеробства у селянських та колоністських господарствах» [318, с. 470]. У 1860 р. частка посівної площі у селян дещо зросла і склала 40% від всієї площі, у монастирів – 20,4%, у поміщиків – 19% [331, с. 138].

Остаточний перехід від товарного скотарства до землеробства у господарствах селян та колоністів відбувся наприкінці 1840 – початку 1850-х рр., у поміщицьких господарствах – тільки на початку 1870-х рр. Цей перехід відбувся завдяки екстенсивному землеробству у селянських господарствах, які поступово перетворили край на хліборобську житницю імперії.

За порівняно короткий історичний період відбулася зміна систем землеробства на Півдні Бессарабії: у 1830-х – на початку 1850-х рр. переважала перелогова система; наприкінці 1850 – на початку 1860-х рр. спостерігається тенденція до розширення посівних площ за рахунок сінокосів і пасовищ [318, с. 470].

У структурі посівів переважав яровий клин. За підрахунками І. Анцупова, у господарствах державних селян ярові складали 70–80% від загальної площі посіву. Загалом на ярове збіжжя припадало понад 52,5% загального посіву зерна в усіх господарствах.

Серед ярових культур переважали пшениця-арнаутка, просо, ячмінь і льон. Арнаутку сіяли на так званому «твердому ґрунті» – на цілині, старих перелогах. Вона добре витримувала посухи, вітер і заморозки, тобто відповідала безводному степовому клімату. Із арнаутки робили борошно вищого ґатунку, яке мало великий попит на зовнішньому ринку. Просо, ячмінь і льон переважно використовували для домашнього споживання [318, с. 466].

Зростання врожайності було пов'язано із вдосконаленням знарядь господарської праці. Окрім згаданих вже німецьких плугів-буккерів, «задунайські колоністи», а згодом й поміщики, стали використовувати нову модель дерев'яного плуга – т. зв. «болгарський плуг». У 1840-х рр. мешканець с. Дермендере С. Бчваров зменшив масу німецького плуга й пристосував його до спекотного клімату Буджака. У 1850-х рр. одеський завод І. Гена налагодив його серійне виробництво із заліза. У 1860-х рр. в Англії його перейменували в англо-болгар-

Відомість Бессарабського губернатора П.І. Федорова про посіви та збір врожаю в Ізмаїльському градоначальстві у 1846 р.
[265, с. 313]

Власники	Посіяно четвертей			Зібрано четвертей		
	Озиме зерно	Ярове зерно	Картопля	Озиме зерно	Ярове зерно	Картопля
Поміщики	44069	51625	6438	216490	213894	23905
Вільні хлібороби	87205	118106	13840	438496	480358	48798
Державні селяни	14805	30863	862	39771	78689	649
Колоністи	9660	101767	1983	24436	210686	961
Козаки	2606	1354	31	5138	3244	53
Разом	158345	303715	23154	724331	986871	74366

ський плуг і стали виготовляти із сталі. За його зразком стали виготовлятися плуги «Сакса» та «Говарді», які і сьогодні відомі всьому світу [552, с. 106–107].

Станом на 1856 р. у господарствах болгарських колоністів нараховувалося 3979 дерев'яних плугів, 3556 борін та 11251 возів, що безперечно свідчить про достатньо високий рівень агротехнічного використання в господарстві [316, с. 109; 552, с. 105].

Важливе значення для подальшого розгортання товарного хліборобства в краю мало використання найманої праці. Зростання землеробського сектору економіки регіону вимагало постійного збільшення робітників. Ще у 1837 р. урядовець В. Тихой звітував: «У селищах постійна нестача робітників, особливо для посіву, збору врожаю, будівництва зерносховищ». Наймана праця почала поширюватися у німецьких господарствах з 1820-х рр. Спочатку у якості платні використовувалися залишки врожаю. У договорах з наймитами обговорювалася платня «з копни», «з сіна», «з міри кукурудзи». При зборі льону, робітник отримував «прядило», тобто стеблі рослини, а господар – насіння [320, с. 178–179].

З подальшим включенням господарського сектору Буджака до орбіти російської економіки натуральна платня змінюється грошовою. У 1840-х рр. середня щорічна платня робітника складала 30–40 крб. у

1860-х рр. – 50–60 крб. сріблом. Значна зросла оплата саме хліборобських робіт: збір врожаю з фальчі (1,3 дес.) у зазначений період зріс з 2,3 до 6–7 крб. сріблом [320, с. 178].

З 1850-х рр. поширюється використання жіночої та дитячої праці на сезонних роботах. Відповідно річна платня замінюється на добову, яка постійно зростала. Наприклад, в економії Мандир Бендерського повіту щоденна платня чоловіка-наймита влітку становила 35 коп. сріблом, взимку – 25 коп.; жінки – відповідно – 10–15 коп., дитини – 10 коп. Наприкінці 1860-х рр. добова платня працівників значно підвищилася: влітку робітник, без урахування продовольства, отримував 50 коп., тоді як на Херсонщині 28–45 коп., у Молдавії – 15–25 коп. Звісно, що середня платня залежала від вікових та фізичних можливостей. Високий рівень платні на півдні Бессарабії спонукав робітничу еміграцію і сприяв поширенню ринкових відносин в краї [320, с. 178].

Розмір платні за сільськогосподарські роботи у повітах Бессарабії у 1869 р. (крб. сріблом)
[320, с. 178]

Повіт	За 1 фальч						
	Оранка		Збір кукурудзи	Збір сіна	Жнива збіжжя	Сіно-кіс	Перевезення збіжжя
	рілля	цілини					
Аккерманський	4,8	10	6	4,8	10,5	7,2	2,5
Бендерський	4	8	5,5	4	9	6	2
Яський	4	6,5	6	4	9	6	2
Кишинівський	4,5	5,5	4	4	6	4,5	1,5

Таким чином у середині XIX ст. сільське господарство Буджака набуло товарно-ринкових рис: більшість землі належало селянам і колоністам, у господарствах поширюється наймана праця, зросла частка товарної продукції.

Залишається визначити приблизні надлишки зернової продукції та питому вагу окремих категорій виробників збіжжя в регіоні. Для цього слід вирахувати 8–10% врожаю, що зазвичай використовувався для посіву на наступний господарський рік (125–130 тис. четвертей) та річну норму споживання збіжжя у сільськогосподарських районах

Російської імперії (16 пуд. або 1,67 четвертей на людину¹²) та приблизну кількість населення (станом на 1850 р.) у 205 тис. осіб [645, с. 104]. Отримаємо такий результат: річне споживання збіжжя мешканцем краю приблизно становило 5,7 четвертей, тобто, товарні надлишки становили 4 четверті, що було достатньо для їх постійної товарної реалізації.

**Врожай збіжжя в Ізмаїльському градоначальстві у 1846 р.
(четвертей) [265, с. 313]**

Власники	Врожай озимого зерна	Врожай ярового зерна	Врожай картоплі	На душу населення
Поміщики	172 421	162 269	17467	1 чверть
«Вільні хлібороби»	351 291	362 452	34958	4 четверика на 1 особу
Державні селяни	24 966	47 826		
Колоністи	14 775	108 919		
Козаки	2732	1890	22	
Разом	566 185	683 356	52 447	

Залишається визначити питому вагу окремих категорій виробників збіжжя для аналізу поширення ринкових відносин в економіці регіону.

Завдяки збільшенню оранки, застосування агротехніки товарність поміщицьких маєтків зростає до 70% всього зібраного зерна. Це дозволило заможним землевласникам дещо потіснити колоністів та селян у загальному зборі збіжжя.

Аналізуючи надану нижче таблицю, очевидно що ні поміщицькі, ні козацькі господарства не були головними виробниками зерна Буджака. Тому автор повністю погоджується із думкою І. Анцупова: «На відміну від Бессарабської області, у Буджаку головними виробниками збіжжя були селяни... У 1830–1840-х рр. селяни та колоністи разом давали до 80% валового збору збіжжя на півдні Бессарабії» [318, с. 470].

¹² Зокрема А. Тичина вважав річну продовольчу норму у 18 пуд. на людину. Однак автор книги більше схиляється до думки В. Жукова, який, спираючись на російські урядові статистичні звіти, розрахував норму для сільськогосподарських районів у 16 пуд. на людину, у промислових – 12–14 пуд. на рік. [441, с. 131].

**Питома вага виробників хліба
в Ізмаїльському градоначальстві у 1846 р.
[265, с. 313]**

Власники	Загальний збір хліба	У % до всього врожаю
Поміщики	352157 четвертей	27
«Вільні хлібороби»	748701 четвертей	57,5
Державні селяни	72792 четверті	5,6
Колоністи	123694 четверті	9,5
Козаки	4644 четверті	0,4
Разом	1301988 четвертей	100%

Завдяки селянським господарствам, у 1845 р. Бессарабія зайняла друге місце за розміром посівної площі та перше – за валовим збором зерна серед губерній Південної України [689, с. 64].

На думку І. Анцупова поширення товарного землеробства у Північно-Західному Причорномор'ї відбулося внаслідок впровадження землевласниками «новоросійського» варіанту, близького до фермерського шляху, тоді як центральні та північні повіти Бессарабії, де дворянське землеволодіння було доволі сильним і концентрованим, йшли через поступове, напівфеодалне та болісне для дворян і селян пристосування до ринку.

Подібної думки дотримувалися Я. Гросул, І. Будаков, В. Жуков, М. Мунтян, І. Пухальський, які трактували неоднорідність розвитку капіталізму в сільському господарстві Бессарабії, як еволюцію капіталізму в південних зонах фермерським американським, а в центральних та північних регіонах – феодальним пруським шляхом. Якщо в центральних та північних повітах Бессарабської губернії переважали великі поміщицькі та дворянські латифундії, які продовжували використовувати феодальні форми залежності селян (барщину, натуральні податки, натуральну ренту), то на півдні області поміщикам належало 300–400 тис. дес. землі, тоді як лише «задунайські колоністи» мали 585 тис. дес. землі [543, с. 17].

На нашу думку, потребують врахування ще й демографічні та соціальні фактори розвитку південного регіону Росії, що безпосередньо впливали на аграрний розвиток цієї частини імперії. Як зазна-

чав дослідник М. Могилянський, розвиток Буджака нагадував Північну Америку. Населення регіону швидко прилаштувалося до однорідних фізичних умов степу і з часом з'явився особливий тип «новороса-степовика» – енергійного, сміливого, працьовитого та завзятого незалежно від своєї національності і віросповідання. Певним чином це стосується і «вільних землевласників» Буджака, багато з яких поєднували господарську діяльність з підприємництвом [537, с. 12].

Для визначення заможності господаря стали використовуються такі критерії, як посів пшениці (від 80 до 170 четвертей) або збір вина (200–800 відер щорічно), володіння млином, чумацькими підводами тощо.

**Заможні селянські господарства
державних селян у 1850–1860-х рр.**
[320, с. 180–181]

Ім'я господаря	Селище	Площа посівів	Робоча худоба	Рогата худоба	Вівці	Вулики	Сади	Млини
Бевзюк К. М.	Слободзея	100 дес.	41	60	360	90	4 дес.	
Харченко Т. Г.	Іванівка	57 дес.	18	27	170			1
Поплавський М. А.	Дивізія	60 дес.	76	9	250			1
Роженко О.Н. та С. Н.	Петропавлівка	258 дес.	50	40	350		6 дес.	
Топольський І.	Салкуце	500 дес.	50	120	370	84	5 дес.	3

Головними перешкодами посилення землеробської спеціалізації господарства Буджака продовжувалася лишатися низька врожайність (1,4 четверті на особу), нечисленність господарського реманенту, посухи, наявність значної кількості незораних земель, що значно зменшували економічний потенціал краю. Характеризуючи стан землеробства середини ХІХ ст., інспектор сільського господарства Півдня Росії С. Струков у 1855 р. звітував: «Останнім десятиліттям Буджак збирає лише чверть від посіяного зерна» [318, с. 470].

Після приєднання Буджака до Молдови (1857 р.) у господарствах іноземних поселенців не відбулося суттєвих змін. Продовжувався процес витіснення скотарства землеробством: посіви складали 64 тис. дес. (22,2% від всієї площі) [331, с. 138]. З них ярові хліба займали 91,9%, озимі 6,82%, картопля – 1,29% посівної площі. Того ж року колоністи засіяли 3116 четвертей озимих та 42049 четвертей ярових хлібів, 588 четвертей картоплі. Отримали врожаю 25373 четвертей озимих, 376550 четвертей ярових, 2565 четвертей картоплі. Чиста врожайність з десятини (по-іншому «сам») складала 8,14 четвертей озимих, 8,06 четвертей ярових, 4,36 четвертей картоплі. Якщо перевести ці відомості на сучасні стандарти, то виявиться врожайність з 1,4 га – 9,31 ц. озимих, 10,24 ц. ярових, 4,97 ц. картоплі [552, с. 90].

Враховуючи загальний врожай збіжжя (4044880 пуд.) та приблизну чисельність населення у 128 тис. осіб, можна вирахувати частку збіжжя, яка споживалася пересічним мешканцем краю протягом року. Використовуючи зазначену методику розрахунків маємо такий результат: у 1857 р. на мешканця краю припадало 28,4 пуд., тобто товарний залишок приблизно становив 10–12 пуд. на людину або разом – 1600 тис. пуд. Таким чином, понад 40% зібраного врожаю складав товарний хліб, а 50% йшло на внутрішнє споживання [441, с. 131, 155].

**Посів та врожай збіжжя й картоплі
у господарствах «задунайських колоністів»**
[468, с. 500]

Роки	Чисельність населення	Засіяно четвертей	Зібрано четвертей	Врожай у четвертях на 1 особу
1857	49964	45165	401923	8,04
1858	49440	57665	217793	4,4
1859	50444	58046	379841	7,5
1860		70418	480527	
1861	54129	67693	293673	4,3

Розрахунки автора суттєво різняться від відомостей молдавських дослідників І. Анцупова та С. Новакова. Ці автори вираховували товарну масу у 2777 тис. пуд., виходячи із умовної ваги четверті у 10 пуд,

тоді як вона коливалася від 8 до 11 пуд. Крім того, автори вважали, що споживання зерна пересічним мешканцем краю становило 2,5–3 четвертей, зокрема у болгар – до 8 четвертей (в середньому 19–36 пуд., що значно вище за споживчу норму в імперії). Для визначення товарної маси С. Новаков, на с. 93 своєї монографії, урахував лише населення болгар та гагаузів (67,4 тис. осіб), що складало половину населення краю [552, с. 93]. Тому розрахунки молдавських науковців майже удвічі більше розрахунків автора.

Низька врожайність не влаштовувала молдавський уряд, який з приєднанням регіону був зацікавлений у перетворення Буджака на центр товарного землеробства. Головну перешкоду урядовці бачили у небажаних «задунайських колоністів» відмовитися від скотарства. Молдавська влада сприяла продажу селянських пасовищ молдавському боярству та церкві, які повинні були всіляко поширювати землеробство.

Для цього, 8 листопада 1860 р. Законодавчі Збори Молдавського князівства скасували пільги колоністам, ввели рекрутську повинність, збільшили податки [331, с. 164]. Як наслідок, розпочалася масова еміграція болгар до Бессарабської, Херсонської, Катеринославської губерній Росії. За листопад 1860 – квітень 1861 рр. до Росії емігрували 25135 тис. місцевих мешканців, а їх землі були передані боярам та безземельним молдавським селянам [709, с. 97, 281].

Так, у 1860 р. заможним молдавським землевласникам належало 53% земельного фонду (28333 дес. в Ізмаїльському цинуті, 215406 дес. – у Кагульському), монастирські землі займали понад 20% (290,6 тис. дес.) [360, с. 111, 122].

Відбулося зростання посівів за рахунок технічних культур (картоплі, бобів, гороху), вирощування яких, на відміну від хліборобства, не створювало конкуренцію молдавським землевласникам. За свідченням молдавського науковця І. Будака: у 1857–1878 рр. загальні посіви зросли удвічі [360, с. 130].

У 1857–1860 рр. площа посівів під картоплю зросла у 1,5 рази, а врожайність у 1,1 рази. Посіви під льон та коноплю зросли майже вдвічі, а врожайність у 2,5 рази. Повна картина стану сільського господарства краю представлена нижче.

Найбільшого розмаху набуло вирощування соняшнику, льону та коноплі, споживання яких мало великий попит у германських країнах, в Британії.

Збір картоплі, бобових та технічних культур у 1857–1860 рр. (в молд. кілах¹³) [360, с. 131]

Роки	Картопля	Бобові	Соняшник	Конопля та льон	Тютюн (в окках)
1857		5129	764	2705	23730
1858	2775	4140	1392	6152	6
1860	3593	2103		6152	2328

Завдяки аграрній політиці молдавського уряду кардинально змінилася структура посівів Буджака: провідне місце стало належати кукурудзі. У 1860-х рр. вона займала 40–46% посівів в колоніях. У молдавському виробництві зерна 1857–1860 рр. частка буджацьких землеробів складала 21%.

У 1871 р. було засіяно 88,4 тис. четвертей озимого та ярового збіжжя. Було зібрано врожаю 6,17 четвертей на людину [552, с. 92]. З урахуванням витрат зерна на посіви, споживання, корм для худоби тощо – чистий товарний збір становив 4,86 четвертей на особу або 1590 тис. пуд., що, в принципі, збігається з попередніми розрахунками автора.

Ураховуючи обидві думки, можна вважати, що товарне зерно у селян «Молдавської Бессарабії» приблизно складало 40–50% загального збору, що є типовим для губерній Новоросійського краю (50–56%) [673, с. 41].

Думка автора підтверджується розрахунками молдавських науковців В. Гросула та І. Будака. У 1878 р. на півдні Бессарабії збрали 732,3 тис. четвертей, тобто 5 четвертей збіжжя на людину. Враховуючи щорічне споживання зерна на 1 людину (2–2,5 четверті), товарна продукція становила 2,5–3 четвертей або 50–60 % загального збору. У цьому показнику Буджак значно випереджав російську частину Бессарабії, де середня врожайність складала 3,2–3,6 четвертей на 1 людину [360, с. 130–131].

Окрім зазначених умов, важливим позитивним наслідком молдавсько-румунської аграрної політики стало подальше поширення агротехніки у сільськогосподарському виробництві. У 1856 р. господарства колоністів мали 3979 дерев'яних плугів, 3556 борін та 11251 во-

¹³ Кіла – одиниця виміру, дорівнювала 27 пуд.

зів. У 1860 р. на Півдні Бессарабії нараховувалося вже 9 574 плугів, 9 парових молотилок. У 1871 р. тільки колоністи мали у власності 6325 дерев'яних плугів, 610 залізних плугів, 8097 залізних борін та 14548 возів. Найбільшим рівнем механізації землеробства відзначалися селища Чадир-Лунгскої волості Кагульського повіту. Зокрема у с. Валя-Пержа нараховувалося 3 кам'яних катки. У с. Баурчі колоністи володіли 3 віялками, у с. Валя-Пержа – 5. У с. Кубей Кубейської волості та Тараклія використовувалося 26 віялок [552, с. 105–106].

Поширення землеробства позначилося на зменшенні пасовищ та поголів'я худоби. Провідну роль у цьому процесі зіграли аграрна політика молдавського уряду, впровадження технічного обладнання. Наприкінці 1870-х рр. частка пасовищ та сінокосів зменшилася до 24,1% від загальної площі [712, р. 317].

Структура площі Південної Бессарабії у 1878 р.

[360, с. 126]

Площа земель в дес.		Площа садів	Площа міст та селищ	Разом
оброблена	необроблена			
626572	205000	11411	8474	840046

Скотарство остаточно стало виконувати допоміжну функцію у господарстві колоністів. У 1878 р. колоністи мали 72785 голів рогатої худоби, 477194 овець та кіз, 32350 коней, що удвічі менше ніж у попередні роки [360, с. 126].

Подібна тенденція спостерігається в російській частині Буджака, де більшість господарств становили німецькі та болгарські колоністи.

Понад 85–87 % посіву колоністів складали ярові хліби (пшениця-арнаутка, пшениця-гирка, ячмінь, кукурудза), 13–15% займали озима пшениця та озиме жито.

Приблизно однорідна врожайність спостерігається у вирощуванні ячменя, вівса, кукурудзи. Різке коливання врожайності кукурудзи, жита викликано насамперед різними природно-кліматичними умовами. Так, Ізмаїльський та Нижньо-буджацький округи знаходилися у безводній, степовій частині Аккерманського повіту, тоді як Верхньо-буджацький (Бендерський повіт) отримував воду з р. Прут. Крім того, болгарські колоністи мали більший досвід у вирощуванні жита в спекотному кліматі, тоді як німці надавали переваги традиційному для їх

Врожайність збіжжя у «Російському Буджаку» в 1860-ті рр.

(в самах) [552, с. 94]

Зернова культура	Болгарські колонії			Німецькі колонії
	Верхньо-буджацький	Нижньо-буджацький	Ізмаїльський	
Жито	9,52	2,13	2,16	2,48
Озима пшениця	7,3	4,15	4,5	1,76
Ярова пшениця	8,33	2,6	2,62	3,85
	8,33	2,6	2,62	3,85
Ячмінь	5,92	3,5	3,65	4,66
Овес	3,11	3,5	2,56	6
Кукурудза	12,82	7	7	9

господарської культури ячменю та вівсу. Тому приблизний прибуток з 1 дес. у болгар складав 106 крб. сріблом, зокрема за рахунок жита (20 крб.) та кукурудзи (25 крб.); у німецьких колоністів – 30–54 крб. Найбільше прибутку німцям давали просо (14 крб.) та жито (10 крб.) [552, с. 98].

Отже, найбільшу прибутковість мали саме господарства «задунайських колоністів». У 1870 р. піклувальник болгарських колоністів І.С. Іванов зазначив: «Майже кожний господар (болгарський – автор) мав власний плуг, 2–3 корови, 3–4 коней, 50–100 овець, запасів збіжжя на 10–13 кіло (4–5,2 тис. кг). Цьому багатству болгари зобов'язані не лише своїй працьовитості, але й тому, що отримали землю майже за безцінь від уряду і змогли зробити певні накопичення. Сукупний їх дохід від хліборобства та картоплярства складає до 800 тис. крб. сріблом на рік...» [цит. за: 552, с. 98–99].

Характеризуючи стан сільського господарства першої половини XIX ст., можна зробити ряд узагальнюючих висновків:

1. Впродовж 1820–1850-х рр. відбувається остаточно перехід від напівтоварного скотарства до товарного землеробства, змінюється структура посівів за рахунок збільшення ярових хлібів, зростає товарна маса збіжжя. Незважаючи на політичні, демографічні, кліматичні негаразди землеробство Буджака остаточно переорієнтувалося з натурального на ринкове виробництво.

2. На думку молдавських науковців І. Анцупова, В. Жукова, та Я. Гросула у другій половині XIX ст. сприятлива світова кон'юнктура, впровадження нових агротехнічних засобів та облаштування транспортних шляхів значно прискорили перетворення Буджака на район товарного землеробства, що значно активізувало торговельні операції, зокрема на зовнішньому ринку, і сприяло завершенню формування господарського комплексу наприкінці XIX ст.

3.3. Розвиток аграрного виробництва регіону в умовах економічної модернізації кінця XIX – початку XX ст.

Після повернення у 1878 р. південнобессарабських повітів до складу Російської імперії сільське господарство краю остаточно набуло землеробської спрямованості. Наявність плідючих земель, зручного розташування на міжнародному торговельному шляху по Дунаю та зростання попиту на зерно в Західній Європі створювали сприятливі умови для розвитку товарного сільськогосподарського виробництва, орієнтованого на реалізацію надлишків зернової продукції за кордон.

Поширення ринкових відносин у господарствах регіону було зумовлено зменшенням дворянського землеволодіння. Якщо в центральних та північних повітах Бессарабської губернії переважали великі поміщицькі та дворянські латифундії, то на півдні губернії, у 1905–1910 рр. приватним особам належало не більше 30–32% землі. При цьому в Ізмаїльському повіті абсолютна більшість приватних землевласників була купцями. В Аккерманському повіті частка дворянського землеволодіння складала лише 28,5% приватної землі, володіння купців – 15,4%, міщан – 11,1%. Відповідно доля селянських господарств та колоністів перевищувала 44% всієї землі [525, с. 9].

Впродовж 1905–1910 рр. спостерігалася тенденція до концентрації великих латифундій в Ізмаїльському повіті. Якщо у 1905 р. середній розмір складав 190,4 дес., то у 1910 р. – 312,5 дес. Понад 30,2% господарств мали маєтки від 1 тис. дес. В Аккерманському повіті розмір володінь (1–1,1 тис. дес. або майже 56% всіх господарств) практично не змінився. Деякі земельні маєтки окремих поміщиків перевищували 2000 дес. Так, княгині Гагариної-Струве в Аккерманському повіті належало 17000 дес. землі; землевласник Кільчик-Цанко в Ізмаїльському повіті мав 16500 дес., поміщик Давиогло – 5800 дес. [449, с. 5].

Розподіл земельної власності на Півдні Бессарабії у 1905 р. [525, с. 12–13]

Повіт	Всього землі дес.	Приватна земля			Надільна земля		
		Кількість володінь	Середній розмір у дес.	У % до загальної площі	Кількість володінь	Середній розмір у дес.	У % до загальної площі
Ізмаїльський	723892	835	190,4	21,9	118	14,2	73,2
Аккерманський	641421	222	1099,8	38,1	152	10,5	49,5

Отже, великі приватні маєтки (від 1 тис. дес.) зуміли пристосуватися до нових ринкових умов.

Скорочення дворянського землеволодіння було викликано масовою еміграцією до Румунії більшості молдавських землевласників після 1878 р., їх маєтки були перепродані заможним селянам і колоністам, які зуміли пристосуватися до ринкових умов.

Дворянське землеволодіння на Півдні Бессарабії у 1910 р. [536, с. 119]

Наділ	Кількість володінь			Кількість землі		
	загальна	дворян	у %	загальна	дворян	у %
АККЕРМАНСЬКИЙ ПОВІТ						
до 10 дес.	251	19	7,5	1470	27	1,8
10–100 дес.	340	10	2,9	14260	593	4,1
101–1000 дес.	154	31	20,1	47355	12294	26
від 1000 дес.	22	11	50	51839	28958	55,8
ВСЬОГО	767	71	9,2	114924	41872	36,4
ІЗМАЇЛЬСЬКИЙ ПОВІТ						
до 10 дес.						
10–100 дес.	25			1752		
101–1000 дес.	93	11	11,8	35191	5534	15,7
від 1000 дес.	73	20	27,3	179296	54163	30,2
ВСЬОГО	191	31	16,2	216239	59697	27,6

Загалом посівна площа Аккерманського, Бендерського, Ізмаїльського повітів на 1910 р. склала 1223,5 тис. дес., з яких 451,1 тис. дес. (36,8%) належали приватним особам, 772,4 тис. дес. (63,1%) – селянам [552, с. 310]. Аналізуючи ці відомості можна стверджувати що частка приватного землеволодіння саме в придунайських повітах (32%) була нижчою ніж в цілому на півдні Бессарабії.

Що стосується колишніх «задунайських колоністів», то їм належало у трьох південнобессарабських повітах 332,3 тис. дес. землі (27,3% всіх посівів). Наведені відомості спростовують думку деяких молдавських вчених, немов на болгарські господарства припадало до 47% всіх посівів [552, с. 305].

Наявність землі у приватній власності сприяла поширенню комерційних операцій. В Ізмаїльському повіті більше половини землі, яка раніше належала збіднілим державним селянам, потрапила в руки колоністів та купців. Протягом 1896–1900 рр. селяни с. Бабель продали понад 977 десятин надільної землі: ізмаїльський міщанин Е. Третьяченко купив 189 десятин, міщанин М. Дромашко – 273 дес., мешканцям с. Ларжанки – Бирці продали 120 дес., В. Вентілу – 835 дес., Г. Петраку – 58 десятин. Ізмаїльчанам продали землю за ціною 55–65 крб. за дес., селянам – від 35 до 55 крб. Аналізуючи ці відомості, ізмаїльський повітовий правник зазначає, що протягом 1898–1899 рр. у повіті було продано 15624 дес. надільної землі за середньою ціною у 45–60 крб. [592, с. 14–15].

У наступні 1903–1905 рр. в Аккерманському та Ізмаїльському повітах було продано 26176 десятин землі, 34142 десятини здали в оренду, 26906 десятин здали під заставу. Продажна ціна землі коливалася у межах 133–160 крб. [646, с. 12–13].

Певний вплив на формування фермерського землеволодіння мала Столипінська аграрна реформа 1906–1910 рр. В Ізмаїльському повіті общинної землі практично не було, оскільки більшість селян складали колишні іноземні «задунайські колоністи». Тому доцільно розглядати проведення реформи в Аккерманському та, частково, у Бендерському повіті, де 16,7% селянських земель були в общинному використанні.

Протягом 1907–1908 рр. місцеві урядовці проводили агітаційну роботу серед колишніх державних селян щодо їх виходу із общини. На початку лютого 1908 р. у Кубейській, Івано-Болгарській, Кулевчській волостях Аккерманського і Чадир-Лунгській волості Бендерського повіту селяни отримали землю у спадкове володіння (т. зв. «відруб»). Однак проведення реформи зіткнулося з певними труднощами:

1. Спадкові володіння склалися з посівів, пасовищ, лугів і тому дуже важко було їх відміряти в один поземельний наділ.

2. При розмежуванні землі не ураховувалася її якість, наявність водних ресурсів, дерев тощо, що створювало неоднорідність наділів.

3. Послуги земських землемірів були надто високими (7 тис. крб. за розмежування сільської землі) і не кожне селище могло це собі дозволити [552, с. 477].

Відвідавши Санкт-Петербург, у січні 1909 р. урядовець губернської присутності А.Е. Штанге заявив П.О. Столипіну, що перехід на відрубне господарство в Буджаку не мав вагомого успіху. Головна причина полягала в тому, що тут, в середньому, в селі нараховувалося 200–400 дворів, а не 10–15, як в Росії. Більш вдало реформа пройшла лише в Аккерманському повіті: у відрубні господарства перейшло 30 селищ, в Бендерському повіті – 17. Понад 20 тис. дворів достроково викупили свої наділи (223 тис. дес.). З них 12,5 тис. дворів (62,5% всієї кількості), що мали 150 тис. дес. (67,3%) припадали на Аккерманський повіт [552, с. 480–481].

Завдяки аграрній реформі були скасовані залишки общинного землеволодіння у Буджаку, що істотно гальмувало поширення фермерського господарства.

Незважаючи від форм власності на землю головною господарською галуззю продовжувалося лишатися хліборобство, яке мало сприятливі природно-кліматичні умови.

Російський експерт з хліборобства – В. Ден, який досліджував цей аспект проблеми, відносив терени Бессарабії, до регіонів з «прекрасною пшеницею», що містили 16–18% білкових речовин. Славетна на той час американська пшениця з штату Дакота містила 15,1% білкових речовин, канадська пшениця з провінції Онтаріо – 12,5%, індійська – 12,33%, каліфорнійська – 10,9% [433, с. 61].

Також червона (ярова) бессарабська пшениця мала більший вміст клейковини (10,17%) та білку – 14,43%. Наприклад показники французької пшениці були значно гіршими – відповідно 6,69 та 10,14%, індійської – 6,68 та 10,18%, алжирської – 8,21 та 11,93%. Бессарабські сорти збіжжя мали вищу якість за світові аналоги і користувалися значним попитом за кордоном, що спричинило «хліборобський бум» в регіоні у пореформені роки [594, с. 36].

За 30 пореформених років загальна площа оранки Буджака зроста майже вдвічі. У 1900–1901 рр. Аккерманський повіт займав перше

місце в губернії за часткою посіву зернових – 405481 дес., друге місце належало Ізмаїльському повіту – 325728 дес. Третє місце в губернії займав Сорокський повіт (229054 дес.).

Питома вага посівної площі у земельному фонді півдня Бессарабії у 1900–1901 рр.
[721, р. 5]

Повіт	Кількість землі у дес.	Кількість посівної землі	У % до земельного фонду
Ізмаїльський	846 667	325 738	38,5
Аккерманський	698 068	405 481	58,1
Бендерський	510 102	220 957	43,3

У середньому, посіви у 3 південних повітах губернії склали 46,6%, тоді як в губернії він становив майже 46%. Найменша частка посівів припадала на Ізмаїльський повіт, що було обумовлено наявністю тут болгарських господарств, які традиційно продовжували займатися вівчарством [503, с. 39, 42]. Розрахунки автора спростовують думку деяких вітчизняних дослідників: «На посіви припадало 53,6% загальної площі придунайських повітів» [646, с. 94].

Абсолютна більшість посівів становили саме зернові. В Ізмаїльському повіті частка кормових культур (просо, гречка, картопля, боби, рапс, конопля та ін.) складала 2,26% всіх посівів, в Аккерманському повіті – 2,9%. При цьому структура посівів Буджака не відрізнялася від загальноукраїнської, де продовольчі культури (жито та пшениця) у 1909–1913 рр. склали понад 50% посівів, а кормові (овес, ячмінь, просо, кукурудза) – 27–37% й технічні культури – 1–2%. Таким чином, зернова спеціалізація землеробства є очевидною [593, с. 120–121].

Довгий час серед молдавських та сучасних українських науковців поширена думка, що більшість зернових посівів припадало саме на придунайські повіти. Так В. Будак та В. Жуков вважали, що у 1899–1902 рр. на Придунав'я припадало 53,2–56 % посівів пшениці, ячменю в губернії [360, с. 202; 444, с.72]. Спираючись на статистичні відомості П. Крушевана, дослідник доводить, що це частково відповідає дійсності.

Місце Південної Бессарабії у виробництві зернових культур у 1900–1901 рр.
[503, 43]

Землеробська культура	Посіви у тис. дес.			
	Аккерманський	Ізмаїльський	Разом в тис. дес. та у %	Бессарабська губ.
Жито	12,53	44,25	56,78 (36,2%)	156,83
Озима пшениця	52,06	13,48	65,54 (20,3%)	323
Ярова пшениця	128,43	94,92	223,35 (62,9%)	355,05
Кукурудза	78,19	90,33	168,52 (29,3%)	574,18
Ячмінь	113,14	72,28	185,42 (54,4%)	340,87
Овес	9,5	3,09	12,59 (23,2%)	54,21
Просо, гречка, картопля, боби, рапс, конопля та ін.	11,63	7,39	19,02 (29,7%)	64,22
Разом	405,48	325,74	731,22 (39,1)	1868,36

Загалом на ці повіти припадали 39,1% посівів зернобобових Бессарабської губернії. Пшениця займала 42,6% посівів губернії, ячмінь – 54,4%, вони разом становили 46,5% посівів губернії. Очевидно, що молдавські науковці до придунайських повітів приписали Бендерський, разом з яким площа посівів під пшеницю та ячмінь дійсно перевищувала 50–54% губерньського виробництва.

Залишається визначити структуру посівів землеробських культур, яка протягом пореформеного періоду зазнала деяких змін.

На початку ХХ ст. у структурі посівів зернових відбувається зростання до вирощування кормового збіжжя через підписання торговельного договору 1904 р. Росії з Німеччиною. Германський уряд встановив нові мита, які сприяли вивозу кормового хліба, необхідного для розвитку власного скотарства.

Виходячи з умов договору, поміщики і селяни Бессарабії стали збільшувати посіви ячменя за рахунок посівів пшениці і жита. У 1905 р. посіви пшениці скоротилися на 365 тис. дес. (13% від загальної площі посіву); жита – на 40 тис. дес. (24%). Посіви під ячмінь

Структура посівів у Буджаку у 1900–1901 рр. (тис. дес.)
[503, с. 43]

Повіт	Озиме жито	Озима пшениця	Ярова пшениця	Кукурудза	Ячмінь	Овес	Просо, картопля, чечевича, рапс, льон та ін.
Аккерманський	12,53	23,06	128,43	78,19	113,14	9,5	11,63
Ізмаїльський	44,25	13,48	94,92	90,33	72,29	3,09	7,39
Разом у % до посівів регіону	8,09	5,2	31,8	24,1	26,4	1,8	2,7
Бессарабія	156,83	303	355	574,18	340,87	54,21	64,18
Разом у % до посівів	8,5	16,4	19,2	31,1	18,5	2,9	3,4

Зростання мита на імпорт зерна до Німеччини (у коп. за пуд).
[693, с. 196–204]

Роки	Пшениця	Жито	Ячмінь	Овес
1894 р.	26,5	26,6	15	21,2
1904 р.	41,7	38	9,9	38

зросли з 438 до 730 тис. дес. (65%). У звіті Аккерманського земства в 1916 р. зазначалося, що Німеччина нав'язала Росії не вигідний договір і це призвело до зниження цін у «місцях виробництва пшениці та жита до розміру, при якому не компенсувалися витрати виробництва... Залишається прибутковим лише вирощування ячменя» [62, арк. 21–22; 693, с. 196–204].

Однак у господарствах «задунайських переселенців» впродовж 1877–1908 рр. частка озимої пшениці та ярового жита зроста майже у 10 разів, кукурудзи – у 1,5 рази. Частка ячменя зменшилася майже удвічі, ярової пшениці – у 1,3 рази.

Розподіл землі у господарствах «задунайських поселенців» Бендерського і Аккерманського повітів у 1877 та 1908 рр.
[552, с. 292]

Волость	Посіяно четвертей							
	Озима пшениця	Озиме жито	Ярова пшениця	Овес	Ячмінь	Кукурудза, горох	Картопля у пуд.	Гречка
			1877 р.					
Комратська	343	200	9302	15	3090	1327	72	
Чадир-Лунгська		258	10743		4817	1039	289	
Кубейська		350	11 819		4050	461	246	
Іваново-Болгарська		83	11 040	5	4674	488	534	
Ташлицька		348	11 415	301	5482	375	357	
Кулевчська		325	984	111	1156	138	68	
Разом	343	1564	55 303	432	23269	3828	1566	
Посіви в дес.	499	1808	80440	505	28639	30624	130,5	
У % до посівів	1,62	56,4	0,35	20,1	21,47	0,1		
			1908 р.					
Кулевчська	2070,7	1075,5	1990,3	251,3	3759,4	784		
Іваново-Болгарська	4424,8	4961	54412,5	198,2	13603,6	28130,8		
Комратська	8715,4	45,2	26142		3587,4	35835,5		
Разом	15210,9	6081,7	82544,8	449,5	20950,4	64750,3		
У % до посівів	10,82	42	0,23	10,65	33			

Болгарсько-гагаузькі господарства не є об'єктивним показником стану хліборобства в краї через напівскотарську спрямованість аграрного виробництва.

Отже, структура посівів не суттєво відрізняється від Бессарабії. Майже половина посівів була відведена під ячмінь, понад третини – під кукурудзу та озиму пшеницю. Вирощування фуражного зерна стає хліборобською спеціалізацією краю.

Зростання оранки позитивно позначилося на агротехнічному забезпеченні землеробства. Впровадження машин у господарствах вирішило проблему нестачі робітників, підвищило виробництво та прискорило збір врожаю. Наприкінці 1870-х рр. поміщики остаточно перейшли до молотби хліба паровими машинами, що значно підвищило продуктивність праці. Парова десятисильна молотарка намолочувала в день 2–2,5 тис. пудів хліба, тоді як раніше встигали намолоти 150–200 пудів [353, с. 142–143]. Набули широкого розповсюдження жатки, віялки, букерні сівалки, соломорізки та кінні граблі тощо. Для перевезень використовувалися вози – мажари, що були здатні перевозити до 60 пудів вантажу. Наприкінці XIX ст. на Ізмаїльській та Аккерманській повіті припадало 88–91% жаток, віялок та 67% парових двигунів в Бессарабській губернії.

Наприкінці XIX ст. на Аккерманській та Ізмаїльській повіті припадали 61645 одиниць реманенту, що складало 40,4% їх губерньської кількості. У 1910 р. в Ізмаїльському повіті для обробки землі використовували 4229 серпів та 32369 дерев'яних плугів. Поміщики Буджака мали 846 кінних грабелів, селяни – 171, що свідчить про дуже високий рівень механізації аграрного виробництва [441, с. 126–127].

У 1871 р. 11,4 тис. господарств Аккерманського та Бендерського повітів мали 10,6 тис. плугів (з них 27% поліпшеної конструкції), у 1879 р. – якісні плуги складали вже 57%. Боронами володіли до 93% господарств. Селяни поступово відмовлялися від «малоросійського плуга», що був важким і дерев'яним задля болгарсько-англійського металевого або німецького «букера», який виготовляли на одеському заводі Гена. Дерев'яні борони замінювалися на металеві «зігзаги», до яких прикріпляли німецькі візки здатних вмщати до 60 пуд. [552, с. 296, 298].

Наслідком поширення агротехніки стала механізація повного циклу вирощування врожаю. На початку XX ст. у Комратській та Болгаро-Іванійській волостях жатками зібрали 35–47% озимої та ярової

Структура посівів землеробських культур Буджака в 1916 р. (дес.)
[264, с. 12]

Власники	Озиме жито	Озима пшениця	Ярове жито	Ярове пшениця	Овес	Ячмінь	Кукурудза	Просо	Гречка
Аккерманський повіт									
Селяни	13582	74229	280	22 884	14560	202791	96465	5593	125
Поміщики	630	3178	33	148	2327	7137	1134	544	-
Разом	14212	77 407	313	23032	16917	209928	97599	6137	125
У % до посівів	3,3	17,3	0,1	5,1	3,6	46,9	22,3	1,4	0,1
Ізмаїльський повіт									
Селяни	19135	36662	1244	20777	7415	156851	82641	1989	9
Поміщики	6983	14059	64	193	7996	18707	6652	679	-
Разом	26118	50721	1308	20970	15411	175558	89193	2668	0
У %	6,8	13	0,3	5,5	4	45,9	23,4	0,7	
Бессарабська губернія									
Разом	149615	479429	5871	65483	107276	707384	640822	12320	1042
У %	4,9	22	0,2	3	5	32,5	29,4	0,6	0,1

**Використання сільськогосподарського реманенту
в повітах Бессарабії 1871–1897 рр.
[458, с. 279]**

Повіти і роки	Плуги і рало		Сіялки	Жатки	Косилки	Молотилки	Віялки
	прості	вдосконалені					
Аккерманський 1871 р.	6768	8730					476
Аккерманський 1897 р.	6739	21780	16	1809	695	15	6548
Ізмаїльський 1871 р.							
Ізмаїльський 1897 р.	8442	12891	75	446	518	39	1632
Бессарабія 1871 р.	40 236	12152	48	74	15	181	768
Бессарабія 1897 р.	64454	73468	630	2487	1348	500	9863

пшениці, а в Кулевчі – до 68% врожаю білих хлібів. Загалом, в Аккерманському повіті жатками збирали до половини врожаю, тоді як в Кишинівському повіті – 27–30%, у Сорокському – 19–43% [552, с. 300].

Найбільший рівень механізації господарств мала колишня швейцарська колонія Шабо. Тут збирали лобогрійками¹⁴ до 70% врожаю. За допомогою лобогрійки за день збирали врожай з 6 дес., що значно швидше та ефективніше, ніж ручними косами та вилами [524, с. 215].

Для обмолоту використовували болгарські дікані та кам'яні катки. У 1877 р. серед колишніх задунайських колоністів використовувалося понад 7100 катків, що забезпечували 62% всіх господарств. Кількість діканів стрімко зростала: за 1877–1879 рр. у с. Кулевча Аккерманського повіту їх кількість зросла з 265 до 480 штук [552, с. 300–30].

¹⁴ Зазвичай лобогрійка – це косилка, до якої впрягали коней і обслуговували 2 робітники.

Велику роль у забезпеченні селян технічним обладнанням відігравали Олександрійські ремісничі класи у с. Тараклія та Іванівка-Руська, а також земські ремісничі склади в Аккерманському повіті. Вони виготовляли віялки з зразків – Тараклійського ремісничого училища, місцевого кустаря Ф. Маєва (с. Твардиця), та заводу Маліна (Уфа). Окрім того широко використовувалася продукція місцевих та одеських майстерень про що буде зазначено у наступних параграфах.

Позитивні наслідки машинізації господарств відзначив губернатор Катеринославській губернії П. Ізвальський: «Останнім часом в багатьох господарствах введені вдосконалені знаряддя, як закордонні так і місцеві, що прискорює обробіток зерна та сприяє його вивозу за кордон» [353, с. 142–143].

Окрім зростання оранки та підвищення агротехніки у сільському господарстві відбувається масове застосування найманої, сезонної праці.

Найбільше сезонних робітників потребували Аккерманський, частково Бендерський повіти. У проміжок 1868–1901 рр. щоденна платня тут зросла у межах 50 коп. – 1 крб. 15 коп., що значно вище ніж в інших повітах губернії, та й в цілому в Росії (60 коп.).

**Порівняльна щоденна платня робітників в
Аккерманському та Кишинівському повітах (у коп.)
[441, с. 213]**

Повіт (назва скорочена)	1868	1870	1885			1895		
	жов- тець	жов- тець	лютий	чер- вень	вере- сень	лютий	чер- вень	вере- сень
Аккерман.	50	52	87	90	115	75	90	75
Кишинів.	45	52	50	65	50	40	40	45

У 1901 р. щоденна платня робітника в Аккерманському повіті коливалася у межах 67–75 коп., в Кишинівському – 40–65 коп. Отже, південь губернії був більш привабливим для заробітчан і вони тисячами наймалися до місцевих господарств. Перенасичення ринку праці швидко позначилося на здешевленні найманої праці в регіоні. Вже у 1908 р. щоденна платня батрака в Аккерманському повіті зменшилася до 30–34 коп., жінок – 27 коп., підлітка – до 19 коп. У Бендерському повіті жінки-сезонниці отримували приблизно 25–27 коп., підлітки – не більше 10 коп. на добу [449, с. 6].

За рахунок здешевлення робочої сили, застосування агротехніки у місцевих господарствах зменшуються витрати на виробництво. За розрахунками дослідника П. Лященко, у чорноземній частині Росії, до якої відносили придунайські землі, у 1908–1912 рр. вартість вирощування пуда жита в господарствах без ренти коштувала 59,5 коп. та 81,5 коп. з рентою. Вартість пшениці коливалася від 63,6 до 89,2 коп., вівса – 51,6–70,7 коп., ячменю – 52,8–73,3. Тоді як експортна ціна жита у 1910–1913 рр. коливалася від 74 до 79 коп., пшениці – 1 крб. 5 коп. – 1 крб. 14 коп., вівса – 64–73 коп., ячменю – 64–79 коп. Більшість виробників мали господарства без ренти, що приносило їм більші прибутки. Приблизний прибуток з дес. становив 35 крб. [517, с. 306, 310].

Дослідник порівняв витрати на вирощування пшениці у США та на Півдні Бессарабії. Середня врожайність в США наприкінці XIX століття становила 12,7 бушелів з акру (58 пудів з дес.). У вартісному виразі це дорівнювало 23–24 дол. з дес. Врожайність пшениці в буджацькому регіоні становила 60 пудів з дес., за середньою вартістю у 36 крб. з дес., тобто 19 дол. Виробництво зерна коштувало значно менше, ніж у США, що значно підвищувало його конкурентоспроможність на світовому ринку [517, с. 166–167].

Звісно, що всі перелічені умови значно полегшували зайняття землеробством і підвищували врожайність зернових.

Урожайність землеробських культур в Буджаку 1883–1907 рр.¹⁵ (пуд. з дес.) [264, с. 16–17]

Озиме жито	Озима пшениця	Ярове жито	Ярова пшениця	Овес	Ячмінь	Кукурудза	Просо	Квасоля
Аккерманський повіт								
30–41	20–42		25–33	41–60	32–50	40–55		
Ізмаїльський повіт								
40–60	35–70		33–40	40–45	46–70	46–80		

¹⁵ Таблиця складена за статистичними відомостями земських управ, що значно різняться від загальногубернської статистики.

Отже, середня врожайність становила 20–80 пуд. з дес., то у інших районах Бессарабії врожайність коливалася від 37 до 63 пудів при річній продовольчій нормі у 16 пуд. на людину [444, с. 68].

Середній збір хлібних культур з десятини земельної площі на селянських землях наприкінці XIX – на початку XX ст. (пуд.) [594, с. 17]

Регіон	1881–1889	1890–1899	1900–1909	Зріст врожайності у %
Південна Україна, Бессарабія, Донська область	34	36	42	23,5
Європейська частина Російської імперії	42	45	51	21,4

У 1890–1910 рр. врожайність в Ізмаїльському повіті складала 96 пудів з дес., в Аккерманському повіті – 77 пуд. За проміжок 1883–1910 рр. товарні надлишки зросли з 4–64 до 61–80 пуд. на людину [646, с. 13, 15].

Зростання врожайності позитивно позначилося на валовому зборі збіжжя. Якщо у 1846 р. у Бессарабській губернії було зібрано 1741 тис. четвертей зерна, то у 1878 р. (коли Придунав'я знову увійшло до складу Російської імперії) – 4331 тис., у 1903 р. – 14118 тис. четвертей. У порівнянні з 1878 р. врожайність зросла більше ніж утричі, тоді як в Бессарабії лише на 23%, в Росії – 21,4% [360, с. 191–193].

На думку І. Будака, у 1883–1887 рр. надлишки товарної продукції в регіоні складала 3,6 четвертей зерна на людину, у 1900–1905 рр. – вже 6,8 четвертей. Однак автор, використовуючи дані попередніх таблиць, вважає зростання надлишок на 1 особу ще більшим. У проміжок 1883–1910 рр. товарні надлишки зросли з 4–64 до 61–80 пуд. (6,4–8,3 четвертей) на людину. Це все дозволяло понад 80% зібраної пшениці продавали за кордон. У цьому придунайські повіти значно випереджали інші райони Бессарабії, де частка товарного зерна коливалася від 15 до 60% [441, с. 155].

Частка товарного зерна в Бессарабській губернії
[360, с. 191–193]

Роки	Пшениця	Жито	Ячмінь	Овес	РАЗОМ
1890	68,9	9,6	21,9	28,1	32,1
1901	42	16,9	24	46,9	32,2

Можна стверджувати, що землеробство Південній Бессарабії остаточно набуло рис товарного виробництва, орієнтованого на реалізацію продовольчих надлишків за кордон, насамперед до Туреччини, Румунії, країн Західної Європи. За товарністю зерна Буджак був одним із лідерів серед продовольчих регіонів імперії.

Наприкінці XIX ст. структура врожаїв в краї була приблизно подібною до губернської і розподілялася наступним чином. У 1891 р. було зібрано: озимки – 72,9 тис. четвертей, ярової пшениці – 306,3 тис. четвертей, (разом озимка та ярова пшениця 35,1% загального збору), жита – 107,3 тис. (10%), проса – 30 тис. (2,8%), кукурудзи – 560 тис. (51,2%), картоплі – 4,6 тис. (0,4%) разом – 1081,1 тис. четвертей [62, арк. 163, 167, 171; 503, с. 43].

За результати врожаїв можна зробити такі висновки: на озимку та ярову пшеницю припадало 37% загального збору, на ячмінь – 26,4%, на кукурудзу – 24,1%, на жито – 8,09%, на овес, просо, гречку та ін. – 4,5% [503, с. 43]. Незважаючи на популярність кукурудзи серед молдавського населення краю, вона займала 19,3% посівної площі в Аккерманському та 27,8% в Ізмаїльському повіті. Кукурудзу вирощували виключно на експорт до Туреччини, де вона не оподатковувалася, як зерно [460, с. 136].

Напередодні Першої Світової війни ситуація у сільському господарстві суттєво не змінилася. У порівнянні з несприятливим врожаєм 1891 р. (приблизно 10379 тис. пуд.), у сприятливому 1910 р. в Ізмаїльському повіті було зібрано 31371 тис. пуд., в Аккерманському 27210 тис. пуд. Зростання зернових відбулося насамперед за рахунок збільшення оранки (911,5 тис. дес. проти 731,3 тис. у 1901 р.). Таким чином, хліборобство Буджака продовжувало розвиватися екстенсивним шляхом [552, с. 311].

Негативним явищем було зменшення питомої ваги буджацьких виробників збіжжя. У порівнянні з 1901 р. їх частка зменшилася з 39 до 36%, що було спричинено зниженням врожайності (в середньо-

му 62–65 пуд. з дес., тоді як по всій Бессарабії 74 пуд.). Загальні показники стану землеробства в регіоні надано у наступній таблиці.

Питома вага Буджака у виробництві зерна в Бессарабській губернії у 1910 р.
[552, с. 311]

Повіт	Категорії зерноробів	Площа посівів дес.	У % до всієї площі губ.	Зібрано врожаю у пуд.	У % до всього збору	Врожайність в дес.
Аккерманський	Селяни	310441	14,2	17837345	11,1	57,5
	Приватні особи	124053	5,6	9372230	5,8	75,6
	Разом	434494	19,8	27209575	16,9	62,6
Ізмаїльський	Селяни	249521	11,4	13369051	8,3	53,6
	Приватні особи	227548	10,4	18002074	11,2	79,1
	Разом	477069	21,8	31371125	19,5	65,8
Бессарабія	Селяни	1237796	56,6	79000404	49,1	63,8
	Приватні особи	950322	43,4	81390425	50,9	85,6
Разом		2188118	100	160990829	100	73,8

Як у дореформені роки основними виробниками збіжжя продовжували лишатися селяни. На них припадало 53,3% зібраного в регіоні врожаю. Цей показник значно більший, ніж в середньому по Бессарабії (49%). Тому доцільно вважати: Буджацький господарський район продовжував лишатися центром селянського товарного хліборобства.

Наведена таблиця дозволяє розрахувати частку та товарну масу збіжжя. Ураховуючи витрати на наступні посіви (приблизно 5,85 млн. пуд.), продовольчу норму, чисельність населення у 454 тис. осіб [288; 525, с. 8], то виявиться продовольчий залишок у 116 пуд. на особу, тобто чистий товарний хліб приблизно становитиме понад 45,4 млн. пуд. або 77,5% врожаю. За цими показниками Буджак значно випереджав землеробські райони Російської імперії.

Надлишки зерна у хліборобських регіонах Росії у 1909–1913 рр.
[305, с. 53–54; 441, с. 155]

Регіон Російської імперії	У % до валового збору	У пудах на 1 душу населення
Південна Бессарабія	77,5	116
Бессарабія	60	31
Україна	31,7	10,83
Південно-Східний регіон	33,8	4,9
Північний Кавказ	27,32	5,56

Незважаючи на певні успіхи у сільському господарстві, існував ряд вагомих проблем, що значно гальмували подальше розгортання зернового виробництва. Протягом середини XIX ст. в системі введення землеробства залишалося багато архаїчних пережитків. На думку вченого В. Ломакіна: «Мешканці Бессарабії повністю виснажують землю і засівають нове поле, не використовуючи добрива... Стосовно сівозмін – то існує єдине правило: пшениця дає добрий врожай лише після кукурудзи. При цьому повністю нехтувалося загальновідоме ствердження аграріїв: кукурудза швидше за всі зернові виснажує землю». В. Ломакін дійшов висновку, що зменшення врожайності зумовлено порушенням традиційної для землеробства схеми: рілля – пасовище – сінокіс – рілля, причому сінокіс та пасовища, у зв'язку із зростанням посівів під зернові майже зникли [цит. за: 552, с. 288–289].

Так в Бендерському повіті посіви ярової та озимої пшениці чередували з посівами ячменя, який через деякий час заміняли на кукурудзу до повного виснаження землі. Лише в деяких господарствах на кілька років землю залишали під пасовища, але на початку XX ст. цей процес повністю припинився.

Такий сівообіг: пшениця – ячмінь – кукурудза довгий час вважався прогресивним у селянських господарствах. В Аккерманському повіті лише німецькі колоністи чередували пшеницю з іншими культурами, але майже ніколи не використовували пар.

Приватні господарства намагалися використовувати більш сприятливу систему сівообігу. Так в економії Леонтьєво-Бендерського повіту була поширена наступна схема: пар з добривами – жито – кукурудза –

пшениця ярова – пар – озима пшениця – ячмінь – овес. Причому частину поля залишали під сінокіс на 10–12 років [552, с. 289–290].

Таким чином, дослідження російських агрономів стосовно введення хліборобства в Буджаку дали наступні висновки:

1. В селянських господарствах було відсутнім використання добрив на виділення частини поля під пар або пасовище.

2. Серед колоністів була поширена двопільна система: частина поля засіявали кукурудзою, частину «білими хлібами» – озимою та яровою пшеницею. Однак в Аккерманському повіті частка кукурудзи коливалася у межах 21–26% і замінювалася іншими зерновими, що порушувало систему сівообігу.

3. Більшість приватних господарств, особливо в Ізмаїльському повіті, дотримувалися більш правильної схеми і частину рілля залишали під пар.

4. Неправильне використання сівообігу та посушливий клімат спричиняють часті неврожаї і нестачу продовольства. Тому для місцевих селян конче необхідна державна та земська (комунальна) допомога.

Так, у неврожайний 1904 р., імперська допомога південнобессарабським повітам склала 25539 крб. Неврожайний для жита 1906 р. призвів до того, що Німеччина стала витіснити «наше жито з Фінляндії та інших північних ринків». Не кращою була ситуація щодо пшениці, вивіз якої дуже коливався. Як зазначали тогочасні експерти продовольчого ринку: «Постачальник, що у різні роки продає по-іншому (у 1907 р. експорт пшениці з дунайських портів 1403 тис. пуд. пшениці, 1910–2796 тис. пудів, тобто удвічі більше – автор) у ділових взаємовідносинах дуже незручний контрагент. Товар його візьмуть, а справжньої ціни за нього і не дадуть. У результаті ми є постачальниками, без яких не обійтися на міжнародному ринку, але не ми визначаємо ціни» [594, с. 14].

В умовах нестабільного зернового господарювання і коливань на світовому ринку землевласники регіону починають поступово поєднувати землеробську галузь із скотарською, садівництвом, видобутком солі тощо.

У другій половині XIX – на початку XX ст. поступово відроджуються ті напрямки скотарства, які були пов'язані з кормовим хліборобством.

Так, спочатку у пореформені роки (1860 – середина 1870-х рр.), відбувався занепад скотарства, що був пов'язаний з декількома факторами.

1. Зростання міжнародного попиту на пшеницю та кукурудзу, що призвело до збільшення їх посіву в регіоні. Лише за 1863–1882 рр. площа під посіви в Бессарабії зросла удвічі, а площа пасовищ скоротилася у 8 разів (з 34,4 до 4,2% земельного фонду) [552, с. 403; 669, с. 647].

2. Закриття у 1870-х рр. германського та австро-угорського кордону, що призвело до зменшення експорту худоби. У 1885 р. у доповіді Товариству сільського господарства Південної Росії «Про експорт овець» зазначалося, що високий попит на хліб спричинив розвиток хліборобства: «За таких цін неприбутково займатися вівчарством, тому багато скотарів вимушені продавати худобу» [473, с. 14].

3. Різке зростання крадіжок худоби. З 1857 р. в Бессарабії поширюється крадіжка худоби циганами, зокрема коней. Це явище набуло такого розмаху, що за губернським звітом 1870 р. було вкрадено 40 тис. голів худоби вартістю понад 2 млн. крб., у 1871 р. було вкрадено 5132 голів рогатої худоби та коней, значну кількість з яких незаконно переправили до Австрії [552, с. 403–404].

4. Падіння світових цін на вовну: у 1860–1880-х рр. середньорічна вартість пуда вовни зменшилася з 60 до 12 крб. сріблом. Оскільки вівчарство було традиційною галуззю для Буджака, то падіння цін мало катастрофічні наслідки для господарств регіону [321, с. 185; 552, с. 405].

Упродовж 1850–1870 рр. поголів'я коней скоротилася у 1,7 разів, рогатої худоби – у 3,4 рази, овець – у 2 рази. У 1896 р. дослідник вівчарства Н. Червінський писав: «Хліборобська гарячка за 15–20 років привела до того, що вся місцевість була перетворена на поля, де неможливо виганяти на пасовища овець» [669, с. 647].

Чисельність худоби у 1850–1870 рр. (тис. голів)

[підрах. за: 407, с. 234; 491, с. 92]

Вид худоби	1850 р.	1870 р.
Коні	53,7	32,35
Велика рогата худоба	244	72,79
Вівці	1037,4	477,2
Разом	1335,1	582,34

Для відшкодування збитків скотарі були змушені пристосовуватися до нових умов: набуло поширення виготовлення готової м'ясо-молочної продукції (сметани, сиру, бринзи тощо), поширювалося птахівництво, яке залежало від зернового корму, для укріплення кормової бази в умовах спекотного клімату набуло розвитку вирощування многолітніх трав (люцерна, могар тощо), зросла увага до ветеринарної справи.

Завдяки переліченим заходам у 1870–1875 рр. загальна кількість коней господарствах колишніх «задунайських переселенців» зросла у 1,64 рази, рогатої худоби – у 1,1 рази, овець та кіз – у 1,62 рази.

Відомості про стан скотарства у поселеннях «задунайських поселенців» у 1870–1875 рр.

[підрах за: 263, с. 92, 95–96, 102, 110; 552, с. 406–408]

Повіт	Кількість коней		Кількість рогатої худоби		Кількість кіз та овець	
	1870 р.	1875 р.	1870 р.	1875 р.	1870 р.	1875 р.
Бендерський	7755	11135	15867	17790	69075	107915
Аккерманський	11579	15704	19890	23155	104564	173423
Разом	19334	26839	35757	40945	173639	281338

При цьому середня чисельність худоби на один господарський двір у 1870–1875 рр. зросла: коней з 1,8 до 2,4 голів, рогатої худоби – з 3,4 до 3,6 голів, овець та кіз – з 16,4 до 24,7 голів. Загальний ріст поголів'я у 3 південних повітах Бессарабії становив 52,5% [552, с. 408].

Відомості С. Новакова підтверджуються статистичними даними 1878 р. по с. Каракурт. Тут налічувалося 463 коня, 761 корови та биків, 10375 овець. На кожну родину припадало 2,4 коня, 3,9 голів великої рогатої худоби. Однак за кількістю овець (53,7 голів на родину), албанське селище значно випереджало навіть болгарські й гагаузькі колонії (24,7 голів) і було безумовним лідером з вівчарства в губернії [418, с. 56–57].

Подальше відродження скотарства почалося з 1875 р., що було зумовлене Світовою аграрною кризою 1875–1896 рр., яка призвела до падіння світових цін на зерно. У травні 1908 р. селяни с. Готешти Ізмаїльського повіту повідомляли Бессарабському губернатору

О.М. Харузіну, що продаж зерна перекупникам здійснюється «за збитковими для нас цінами». Так у с. Леово ціни за пуд хліба були на 15 коп. нижче, ніж в Одесі. У квітні 1909 р. середня вартість пшениці складала 1 крб. 24 коп. за пуд, у вересні – 1 крб. 5 коп. за пуд. З цього приводу Бессарабська казенна палата писала: «Зазначені ціни неможливо признати низькими, вони збиткові для виробників» [693, с. 196–197, 204]. При цьому вартість пуда м'яса у 1874–1876 рр. у Парижі сягала 6,5 крб., у Берліні – 7,24 крб.; в 1901 р. у Лондоні пуд коштував вже 9 крб. [441, с. 187].

За цих умов скотарство рятувало землевласників від збитків, викликаних падінням оптових цін на збіжжя. У 1880-х рр. прибуток від землеробства склав 60 тис. крб., від скотарства – 22 тис. крб. Власник однієї з таких вотчин (2 тис. десятин) в Аккерманському повіті, не обмежуючись веденням польового землеробства, купував великими партіями скот, випасав його і, згодом, вигідно продавав [459, с. 136–137].

У присданому в 1878 р. Болградському повіті на господарський двір припадало в середньому 1,7 голів коней, 3,4 голів рогатої худоби, 21,6 голів овець та кіз. Очевидно, що поголів'я худоби майже не зросло, що пояснюється занепадом тваринництва в «Молдавській Бессарабії» внаслідок еміграції колоністів у 1861–1862 рр. [552, с. 410].

Поголів'я худоби Південної Бессарабії у 1878 р. [360, с. 126; 712, р. 317]

Поголів'я худоби		
Коні	Рогата худоба	Вівці, кози
32350	72785	477194

Традиційно головним для скотарського виробництва продовжувало бути вівчарство. На початку 1880-х рр. більшість поголів'я овець у буджацьких повітах припадала на селянські господарства (73,5% загальної чисельності худоби). У 1901 р. доля селянських вівчарів зросла до 93% в Аккерманському, 69% – в Ізмаїльському повіті, тоді як в Бессарабії цей показник складав 56% [підрах. за: 441, с. 186].

Кількість овець у Буджаку та Бессарабії у 1882 р. (тис. голів) [552, с. 412]

Повіт	Тонкошерстих			Грубошерстих			Загалом		
	у поміщиків	у селян	разом	у поміщиків	у селян	разом	у поміщиків	у селян	разом
Ізмаїльський	90	45,9	135,9	95,6	209,4	305	185,6	255,4	441
Аккерманський	19,6	52,8	72,4	34,5	281,6	316,1	54	334,4	388,4
Бендерський	22,3	27,6	49,9	32,2	198,8	231	54,6	226,5	280,1
Бессарабія	135,9	129,5	265,4	369,4	1261	1630,4	505,3	1390,6	1895,8

За виключенням болгарських господарств, вівчарство перетворилося на допоміжну сільськогосподарську галузь. Впродовж 1880–1910 рр. зменшилася кількість цигайських овець в Ізмаїльському повіті з 302,7 до 84,5 тис. голів, в Аккерманському – з 58,4 до 22,2 тис. голів. Відповідно загальна кількість грубошерстих овець в 3 повітах скоротилася з 1011 до 659 тис. голів [536, с. 126; 552, с. 414, 416].

Незважаючи на тимчасове скорочення, на початку ХХ ст. вівчарство продовжувало лишатися головною скотарською галуззю Буджака. На початку 1880-х рр. на 3 південні повіти припадало майже 58,4% губернського поголів'я. Причому на 2 придунайські повіти – 43,7%. У 1901 р. частка регіону зросла до 55% загальної кількості овець в губернії.

Натомість зростає вага свинарства, що було тісно пов'язано із хліборобством. У 1870–1875 рр. кількість свиней на 1 двір колоністів збільшилася з 21,6 до 30,6 голів: на 100 душ населення відповідно з 3,4 до 4,6 голів [552, с. 408].

Показовим господарством була економія «Чумай» поблизу Болграда, яка належала купцям Захаріаді. Тут розводили йоркширську породу свиней. Жива вага кабанів доходила до 15 пудів, яких продавали за 5 крб. сріблом за пуд.

У 1895 р. Департамент землеробства доручив уряднику В. Бертенсону провести огляд свинарства в Бессарабії. Він підрахував, що Аккерманський повіт займав перше місце за кількістю свиней в губернії (62514 свиней або 19,6% кількості в губернії). Тут розводили 170 рідкісних порід. В Ізмаїльському повіті виростили 35–55 тис. голів (1–2 свині на господарство), що також є високим показником [552, с. 424].

У 1900–1913 рр. кількість свиней в Ізмаїльському повіті зросла утричі: з 33 до 105 тис. голів. У Придунав'ї почали вирощувати рідкісну іспанську породу. У 1900–1913 рр. її кількість склала 4 тис. голів [525, с. 15].

Поступове відроджувалося конярство, як тяглова сила у хліборобських господарствах. У 1870–1875 рр. кількість коней у господарствах «задунайських поселенців» Аккерманського повіту зросла з 15704 до 18766 голів, у Бендерському – з 11135 до 11749. З 1880-х рр. німецькі й болгарські господарства остаточно замінюють волів на коней для виконання господарських робіт. На початку ХХ ст. частка волів у хазяйствах іноземних переселенців не перевищувала 1/3 загальної кількості. Здебільшого перевагу волам продовжували надавати лише українські селяни.

Аккерманський повіт продовжував лишатися лідером з розведення коней. У 1904 р. кількість коней тут сягала вже 26426 голів, що майже вдвічі більші ніж у 1870 р. У 1912 р. в Аккерманському повіті селяни мали 99,4 тис. коней, тоді як у Кишинівському, Сорокському, Орґеєвському повітах їх кількість разом складала 108 тис. [525, с. 15]. Для покращення якостей коней у повіті утримувалося 20 племінних жеребців арденської породи. Щорічно проводилися виставки з конярства (з 1905 р. у Тарутино, з 1913 р. – в Аккермані, Кортене). Зокрема Тарутинську виставку 1905 р., яку влаштували німецькі колоністи, відвідало 25 тис. мешканців краю [552, с. 416, 420].

Порівняно зі скотарством новою галуззю було товарне птахівництво, яке остаточно відокремилася на початку ХХ ст. Здебільшого розводили курей, качок, тощо. Повна картина структури та обсягів птахівництва представлена нижче.

Кількість домашньої птиці в Буджаку у 1910 р. (тис. штук)

[552, с. 426]

Повіт	Кури	Гуси	Качки	Індики	Разом
Ізмаїльський	136,4	55,2	17,2	7,7	216,5
Аккерманський	376,2	74,2	38,1	13,3	501,8
Разом	512,6	129,4	55,3	21	718,3
Бессарабія	2120,4	427,5	340,8	97,1	2985,8

Отже, лідером з птахівництва був Аккерманський повіт (16,8% загальної кількості птиці в губернії). Загалом частка Буджака у птахівництві губернії була такою: кури – 24,2%, гуси – 30,2%, качки – 1,6%, індики – 21,6%. Всього на Буджак припадало 24% кількості птахів в губернії. Причому понад 50% птахів припадало на господарства «задунайських поселенців».

Залишається визначити загальну статистику про місце Буджацького регіону у скотарській галуззі Бессарабської губернії.

Поголів'я худоби у Буджаку у 1901 р.

[441, с. 186]

Повіт	Загальна кількість худоби	Зокрема овець	У % до поголів'я
Аккерманський	596 тис. голів	553 тис. голів	92,8
Ізмаїльський	553 тис. голів	383 тис. голів	69,3
Бессарабська губернія	3042 тис. голів	1705 тис. голів	56

Отже, на регіон припадало 37,8% загальної кількості худоби. Якщо враховувати господарства колишніх колоністів у Бендерському повіті, то загальна частка складатиме 49,4%, зокрема овець 66%. Таким чином, південь Бессарабії залишався провідним центром скотарства губернії, завдяки товарному вівчарству.

Отже, тези молдавських дослідників про вагоме місце скотарів Буджака у тваринницві є перебільшеною. Частка південнобессарабських скотарів коливалася від 17 до 48% губернського тваринництва.

У пореформені десятиріччя землевласники стали поєднувати сільськогосподарське виробництво із добуванням та обробкою корисних копалин, масштабною промисловою діяльністю. Наприкінці 1870-х рр., коли Аккерманський повіт знову було передано Росії, більшість поміщиків стали вести тут змішані господарства. Наприклад, у маєтку дворянина Л.О. Беліковича «Базар'янка» спочатку велося доволі прибуткове землеробське і тваринницьке господарство (він тримав 4 тис. голів мериносівих овець та 300 голів великої рогатої худоби). Із загостренням зернової кризи 1880-х рр., Л. Белікович

Кількість худоби в Буджаку за переписом 1916 р.
[264, с. 18–21]

Найменування худоби	Аккерманський повіт	Ізмаїльський повіт	Разом	Бессарабія	У %
Коні	104607	78211	182818	503741	36,3
Воли	5485	12801	18286	106100	17,2
Бики	1624	2793	4417	18057	24,5
Корови	48000	30090	78090	240841	32,4
Телята 1–3 років	64380	39268	103648	360449	28,8
Вівці	343435	407491	750926	1765102	42,5
Ягнята	132746	72957	205703	429100	48
Кози	1126	3322	4448	16038	27,1
Козлята	359	609	968	3691	26,2
Свині	18222	21906	40128	145063	27,7
Поросята	72447	46108	118555	363634	32,6

Частка буджацької худоби у загальноросійського тваринництві у 1916 (млн. голів)
[підрах. за: 625, с. 623]

Регіон	Коні	Велика рогата худоба	Вівці, кози	Свині, пороссята	Разом	У %
Росія	35,8	60,6	121,2	20,9	238,5	100
Буджак	0,183	0,205	0,96	0,159	1,507	0,6

почав переорієнтовувати виробничу діяльність: заклавши в банку 2,5 тис. десятин угідь і отримавши позику в 75 тис. крб., він вклав їх у будівництво соледобувного підприємства поблизу озера Хаджи-Ібрагім. Підприємець побудував на території мастку, на березі Чорного моря, пристань зі всіма «зручностями надійного порту». Видобуток

солі здійснювався за допомогою атмосферного випарювання та кристалізації. Белікович, використовуючи працю найманих робітників, довів річний видобуток солі з 250 тис. до 450 тис. пудів. Сіль завантажувалася на власній пристані і транспортувалася до Одеси, Ізмаїла. В Аккермані він мав склад для накопичення запасів солі (70 тис. пудів). Завдяки постійному зростанню попиту на сіль, поміщик перетворився у найбільшого солепромисловця Росії [322, с. 174–176].

Зростання обсягів сільськогосподарського виробництва вимагало удосконалення виробництва. На XVII з'їзді Бессарабського губернського земства у 1886 р. було вирішено провести I губернську сільськогосподарську виставку. Метою цього заходу була демонстрація усіх галузей виробництва в губернії, обмін досвідом введення господарства [308, с. 60].

Виставка відкрилася 15 вересня 1889 р. в Кишиневі і складалася з 10 відділів: 1) продукція землеробства, тютюнництва; 2) продукція садівництва, виноробства, виноградарства; 3) секція бджільництва; 4) секція сільськогосподарського технічного обладнання; 5) кустарне виробництво; 6) скотарство; 7) домашні вироби; 8) м'ясо-молочна продукція; 9) корисні копалини; 10) план облаштування господарств. Понад 71 експонат виставки представники аккерманського земства, що становило 18,2% всієї продукції. За кількістю експонатів Аккерманський повіт посів 4 місце в губернії [308, с. 61].

Головним центром рибальства в Бессарабії був посад Вилково (нині м. Вилкове Кілійського району). Рибальством займалося 2000–2300 осіб, з них 900 рибалок об'єдналися в артілі [444, с. 74]. Щорічно в посаді продавали риби вартістю понад 2 млн. крб. [525, с. 15]. Зокрема, у 1901–1907 рр. тут рибалки виловили риби та ікри на 2113,7 тис. крб. Середньорічна вартість виловленої риби зросла з 288 тис. крб. (1901 р.) до 3338,4 тис. (1907 р.). Найбільшим був вилов червоної риби (14312 пуд. вартістю у 93,45 тис. крб. у 1907 р.) та оселедця – 4496,9 тис. штук вартістю у 131,8 тис. крб. [51, арк. 3, 7, 16–17].

Розгортання рибного промислу призвело до зменшення кількості риби. Тому у 1907 р. Росія та Румунія підписали Риболовну конвенцію, де зокрема у ст. 7 та 10 було зазначено: «З 15.04 по 1.06. забороняється вилов, перевезення і продаж жодного виду риби». У наступні роки вилов риби зменшився [52, арк. 3]. У 1909–1914 рр. тут виловили 77 тис. пуд. риби та 4,7 млн. штук оселедця вартістю 829 тис. крб. (79% всього вилову риби у Буджаку) [444, с. 74].

Таким чином, комбінування різних напрямків господарювання приносило високі прибутки. У звіті казенної палати за 1910 р. зазначено, що 2425 поміщиків Бессарабії отримали 17,6 млн. крб. чистого прибутку, в середньому на кожне господарство 7355 крб. Прибутки бессарабських поміщиків склали таку ж суму, яку отримали за свої акції в 1910 р. всі разом взяті підприємці 169 акціонерних кампаній гірничодобувної промисловості Росії (вугільної, нафтової, залізорудної, соляної та видобутку благородних металів). Якщо порівняти ці дані з іншими губерніями, то можна побачити, що тільки в чотирьох з них прибутки поміщиків були вище, ніж в Бессарабії, і склали відповідно у Херсонській губернії – 26,8 млн., Таврійській – 21,6 млн., Волинській – 18,4 млн. крб., Київській – 18,4 млн. крб. [679, с. 28].

Аналізуючи аграрний розвиток краю наприкінці XIX – початку XX ст. можна зробити наступні висновки:

1. Наприкінці XIX – початку XX ст. завершився перехід від скотарської до хліборобської спеціалізації сільського господарства Буджака. Більшість посівів було відведено саме під ярові зернові, лише на початку XX ст. вони поступилися кормовим.

2. У роки Світової аграрної кризи 1875–1896 рр. відбувається суттєвий спад хліборобства, що призвело до тимчасового відновлення скотарства, зростання ролі рибальства, соледобування та інших видів господарської діяльності, які виконували допоміжну роль у господарствах землевласників.

3. На початку XX ст. сільське господарство стає торгово-підприємницьким. Поглибилася його спеціалізація. У товарно-грошові відносини втягувалися як поміщицькі, так і селянські господарства. Провідне місце належало заможним землевласникам, які остаточно переорієнтували сільське господарство на товарну реалізацію надлишків продовольства.

3.4. Становлення допоміжних галузей землеробства (садівництва, виноградарства) в придунайських землях у 1820–1900-х рр.

Кліматичні умови Подністров'я та Подунав'я були подібними до середньої полоси Франції, басейну рік Рейну, Мозеля. Сухий клімат і понад 300 сонячних днів на рік дозволяли вирощувати більш якісні сорти, подібні до відомих французьких та рейнських зразків вина.

Відносно м'яка зима не вимагала утеплення кущів, відсутність лісів не потребували підпорки для них, достатньо було зв'язати їх між собою лозою та ін. Все це дозволяло збільшувати кількість виноградних кущів до 4,5–5 тис. одиниць на дес., тоді як у в Молдавії їх концентрація не перевищувала 1,2 тис. кущів [316, с. 152; 379, с. 238].

Традиційне буджацьке виноградарство склалося задовго до 1812 р. На початку XIX ст. у виноградарському комплексі Буджака сформувалися 2 мікрорегіони – Аккерманський та Дунайсько-прутський (поблизу фортець Ізмаїл, Кілія, Каушани, Рені, Бендери). У степовому Буджаку виноградарство через сухий клімат не набуло поширення.

Вагомими тогочасними недоліками були примітивна технологія виготовлення вина та низька врожайність (70–250 відер з дес., тоді як у Молдавії – 800–1200 відер). Процес виноробства у регіоні перебував у первісному стані: виноград чавили ногами і отриманий сік вливали через крани у бочки. Залишені на деякий час для бродіння, їх потім звозили у льох, і на цьому процес виноробства закінчувався [363, с. 112].

Частково ці вади у виробництві пояснювалися тим, що тоді у Буджаку мешкала значна кількість мусульман (турків та татар), які не споживали вина, а вирощували його виключно для продажу християнам. Тому не було значної потреби у збільшенні обсягів при стабільному, нечисленному попиті.

Після мусульманського населення лишився 121 виноградник (до 700 дес.), які були занедбані [429, с. 260]. Яскравим прикладом російської економічної політики перших років приєднання є свідчення П. Свіньїна: «На островах поблизу Кілії лишилося кілька турецьких виноградників та садів, однак місцеві урядовці заборонили мешканцям міста доглядати їх, побоюючись, що міщани втечуть до Туреччини... ці сади невдовзі посохли» [244, с. 396]. Мандрівник А. Стороженко, який у 1829 р. відвідав Ізмаїльське градоначальство, із жалем зазначив: «Багато фруктових садів, які нещодавно прикрашали місто (Ізмаїл – автор) не стало, за 22 роки нових садів не посадили... Треба віддати належне туркам – вони вміють займатися садівництвом, наші – тільки руйнують ці віковічні споруди» [632, с. 90].

Для відродження виноградарства, російський уряд заохочував німецьких, швейцарських поселенців, збільшив мито на імпорте вино. Впродовж 1816–1822 рр. ціна на угорське, австрійське, валахське вино зросло удвічі і майже припинився їх привіз до Бессарабії, що позбавило місцевих виноробів від конкуренції [330, с. 180, 182–183].

На початку 1825 р. імперський уряд доручив обер-форшмейстеру графу Д. Паравічіні поблизу Аккермана, на місці колишніх 50 турецьких виноградників, облаштувати імператорський сад, з метою його подальшої оренди [330, с. 107]. 23 січня 1826 р. обласний уряд Бессарабії видав постанову «Про передачу пустих земель в Бессарабії місцевим жителям для заняття виноградарством». Постановою скористалися місцеві бояри, урядовці та купці, які почали впродовж 1826–1829 рр. здійснили придбання колишніх татарських садів.

Зокрема під Каушанами відставний полковник Олофсон купив у казни чотири виноградники (11 дес.), що залишилися після турків. Через кілька років загальна площа його плантацій складала вже 15 дес. Дворянин Гарман купив поблизу Аккермана 20 дес., купець Рабо – 62 дес. колишніх турецьких виноградників. Поблизу с. Кицкани (52 дес.) виноградників було надано в оренду місцевим селянам [320, с. 139, 141].

Однак загальна кількість орендованих виноградників (до 150 дес.) була надто малою для відродження цієї галуззі. Ситуацію погіршували посухи, морозні зими, літні навали сарани тощо.

Занедбаність більшості виноградників призвела до втрати Бужаком своєї провідної ролі у виноробстві Бессарабії. У 1827 р. – тут виготовили 142 тис. відер вина з 1145 тис. в області. Більшість вина дали колишні османські виноградники в Аккерманському повіті: у 1826 р. – 133 тис., у 1827–1828 рр. – 53 тис. відер вина [315, с. 400].

Для розгортання виноробства в краї російський уряд здійснив ряд важливих заходів. У 1823–1828 рр. була заснована швейцарська колонія Шабо в Аккерманському повіті, яка невдовзі стала центром виноробства в Південній Бессарабії.

На початку 1830-х рр. поблизу Аккермана була утворена учбово-показова школа під керівництвом швейцарського винороба К.І. Тардана, який розробив начальний посібник «Виноробство та виноградарство» [633, с. 1–2].

У доповідній міністра державного майна від 26 листопада 1840 р. особлива увага приділялася подальшому покращенню та поглибленню спеціалізації сільського господарства. У 1844 р. поблизу Кишинєва було утворено Бессарабське училище садівництва. За 1844–1874 рр. воно підготувало 132 спеціаліста з виноробства, тютюнництва, садівництва тощо. З 1853 р. училище купувало саджанці кримських сортів вина за оптовою вартістю у 2 крб. 10 коп. за 1 тис. саджанців [459, с. 392–393].

У 1858 р. наглядач Аккерманського повітового училища поміщик Зіро запропонував за свій рахунок ввести у навчальну програму курс виноробства і створити учбову плантацію (10 дес.). Заручившись підтримкою поміщика Данца, який надав землю під плантацію, на початку 1860-х рр. відкрили експериментальні класи під керівництвом садівника Слущького [320, с. 142, 144].

Окрім освітньої допомоги у 1847 р. Департамент сільського господарства імперії зобов'язав Одеський ботанічний сад безкоштовно надавати державним селянам саджанці фруктових дерев, а виноградні та ягідні кущі – за оптовими цінами.

З січня 1849 р. на Бессарабську область поширилися урядові постанови 1828, 1830 рр., про дозвіл селянським громадам відводити землю під сади та виноградники. Державним селянам безкоштовно, строком до 50 років, відводили землю під сади за умовою: на 1 квадратний сажень наділу – 1 виноградний кущ та на 9 квадратних сажнів 1 фруктове дерево. Дозволявся продаж наділів, але виключно членам сільської общини [320, с. 142].

Показовим був сільськогосподарський двір у німецькій колонії Арциз з городом і фруктовим садом не менше двох гектарів. Восьма частина дворової площі була під двором, житловим будинком, хлівом для тварин, навісами для підвід, інструментів і сировини, загорожі для корів і овець в теплу пору року. Решта землі відводилася під вишневі, сливові сади. Арциз славився на всю округу своїми виноградними плантаціями, які займали майже половину міста. Тут виробляли вино за старовинною рецептурою (вручну). У заможних господарствах шабських колоністів будувалися спеціальні погреба для зберігання вина, використовувалися деревинні та чавунні закордонні преси, оброблялося сусло (виноградний сік), який також збувався на ринку [379, с. 237].

Для поширення виноробства серед урядовців, дворян, купців створилася кредитна спілка «Капітали для пожвавлення та вдосконалення садівництва й виноградарства у Новоросійському краї», яка надала кредитів на суму у 120 тис. срібних крб. [320, с. 142].

Таким чином, урядові постанови спонукали селян, колоністів, купців до масового виноробства, про що свідчать архівні матеріали Аккерманської міської управи. [17, арк. 1; 65, арк. 2–3; 114, арк. 1–12; 115, арк. 1–11]. За свідченням В. Хмарського щорічне виробництво вина лише в Аккермані зросло до 200 тис. відер (2,5 млн. літрів) [652, с. 114]. Протягом 1826–1856 рр. кількість виноградників в Ізмаїльсь-

кому повіті зросла з 406 до 1400 [330, с. 17, 22]. У 1826 р. тут разом було зібрано 42 тис. відер вина. На початку 1830-х рр. в Ізмаїлі щорічне виробництво зросло до 150 тис. відер вина [447, с. 28].

За підрахунками дослідників першої половини XIX ст., на півдні губернії одна десятина пшениці давала в середньому до 17% прибутку, садів – 20–30%, виноградників – 70–80% [316, с. 151; 665, с. 236–237]. Не дивно, що наприкінці 1840-х рр. виноградарство набуло значного розмаху. Якщо у 1840 р. у Буджаку (переважно поблизу Шабо й Аккермана) було виготовлено 492 тис. відер вина (26% обласного виробництва), то у 1854–1855 рр. – 990–1600 тис. відер вина (47–56% обласного виробництва) [320, с. 140]. Лише в албанській колонії Каракурт на 1851 р. понад 36 га знаходилися під виноградниками (67450 кущів, які дали 50 тис. відер вина) [418, с. 50].

Таким чином, можна спростувати думку деяких вітчизняних дослідників про розгортання виноробства в краї на початку 1830–1840-х рр. Незважаючи на те, що понад третини всіх виноградників Європейської Росії припадало на Бессарабію (87 тис. дес.), масовий експорт до російських губерній розпочався наприкінці 1840-х рр., про що буде сказано у наступних розділах [665, с. 236].

За часів молдавського панування виноградарство остаточно оформилося в окрему галузь землеробства, яка вже перестала виконувати допоміжну роль у господарстві [360, с. 132]. Дані минулого століття свідчать про те, що дохід з виноградників у південній частині Бессарабії був більше, ніж в середній, а в містах вище, ніж в селищах [360, с. 132].

Роки	Площа в фальчах ¹⁶	Виробництво у відрах ¹⁷
1858	8578	235732
1859	6798	443249
1860	9117	239118

Протягом 1858–1860 рр. середньорічне виробництво вина склало понад 306 тис. відер вина. Дещо інші відомості приводить молдавський дослідник С. Новаков. У 1857 р. в Буджаку нараховувалося 2895 виноградників, які щорічно виробляли 450–500 тис. відер вина

¹⁶ Фальча – одиниця виміру площі, дорівнює 1,41 га

¹⁷ Відро – одиниця виміру обсягів спиртових напоїв, дорівнювала 12 л.

вартістю 75 срібних коп. за відро. У 1871 р. налічувалося вже 8153 виноградників, що займали 5629 дес. Однак через неврожайні роки середня щорічна кількість вина зменшилася до 72,4 тис. відер вартістю 75 коп. – 1 крб. 20 сріб. коп. за відро. За підрахунками молдавських науковців: протягом 1850–1860-х роки щорічна кількість виготовленого вина зменшилася з 800 тис. – 1 млн. відер до 200–340 тис. відер. З цієї кількості товарна частка становила 140–230 тис. відер за середньою вартістю у 105–172 тис. крб. сріблом. Торгівля вином зайняла друге місце за прибутковістю у господарствах колоністів, поступаючись лише хліборобству [330, с. 56].

Аналізуючи перший період відродження виноградарства (1820 – середина 1850-х рр.) слід зазначити, що завдяки зусиллям переселенців та російського уряду, він мав вагомий результати. Утворилися мікрорайони виноградарства (Придунайський та Аккермансько-Шабський); зазначена галузь швидко поширилася серед різних верств населення (купецтва, дворянства, державних селян, колоністів тощо), де набули ознак товарного виробництва; поширення виноробства сприяло переорієнтації господарств з екстенсивного скотарства до інтенсивного землеробства; однак певною мірою призупинило розгортання хліборобства; завдяки торговельній політиці російського уряду збут продукції означених галузей набув розмаху у російських губерніях, що значно прискорило поширення товарно-ринкових відносин в регіоні. Таким чином, відродження виноградарства активізувало товарно-ринкові відносини в Буджаку й формування місцевого сільськогосподарського комплексу у першій половині XIX ст.

Після повернення півдня Буджака до Росії виноградарство набуває більшої популярності серед селян. Це пояснювалося значно меншими витратами на вирощування винограду, невелика, у порівнянні з хліборобством, використана площа та висока прибутковість. За підрахунками С. Новакова: у 1870–1890-ті рр. прибутковість 1 дес. виноградників рівнялася 9,5 дес. з посівами пшениці [552, с. 325–326]. Крім того, у неврожайні, посушливі роки виноградарство рятувало селян від банкрутства і давало відносно стабільний врожай.

Поширення виноградарства також пов'язане із Світовою аграрною кризою 1875–1896 рр., яка спричинила падіння світових цін та попиту на збіжжя. Так, у 1876–1890 рр. вартість пуда пшениці на Лондонській біржі зменшилася з 1 крб. 7 коп. до 71,5 коп., в Одесі – з 81,7 до 64 коп. [321, с. 31]. Тому виноробство виконувало рятівну роль у буджацьких господарствах.

Інша причина зростання ролі виноградарства у сільському господарстві у пореформену добу полягає у змінах оподаткування колишніх колоністів. Згідно з Селянською реформою в Бессарабії 1868 р. оброчний податок було замінено на викупні платежі, які були на 45% більше через зростання інфляції. Так у 1900–1905 рр. буджацькі селяни сплатили державі 12 млн. крб. сріблом. Для відшкодування цих витрат колишні задунайські поселенці були змушені збільшити обсяги винограду, його переробки на вино, вдосконалення технічних процесів у виноградарстві [552, с. 328].

Після приєднання краю до Росії в Ізмаїльському повіті нараховувалося 7368 виноградних садів загальною площею у 7259 дес. Найбільше садів мали колонії Болград (960 садів й виноградників), Волканешти (400), Шикірлі-Китай (300) тощо. У 1912 р. кількість виноградників тут зросла до 12411 [552, с. 340–341].

З початку 1880-х рр. Ізмаїльський повіт за виноградарством умовно поділявся на 2 господарсько-етнічні райони: прутський (виноробством займалися молдавани), придунайсько-степовий (болгарські колонії). Особливістю прутського району було те, що практично всі виноградники (5492 дес.) належали поміщикам. У придунайському районі виноградники (5810 дес.) належали селянам. Це позначило на розмірах землі під виноград: якщо у прутському районі розмір винограднику поблизу села коливався від 0,25 до 200 дес., то у придунайській зоні – 0,5 до 1450 дес. [90, арк. 50, 52, 55; 552, с. 343].

Головними центрами виноробства у придунайському районі були міста. Високу якість мали вина, виготовлені поблизу Ізмаїла, Болграда. В Ізмаїлі знаходилися 1450 дес. виноградників, що належали 2266 власникам, у Болграді під виноград було виділено 900 дес., Кілії – 400 дес., Рені – 360 дес. Дещо поступалися їм болгарські села поблизу о. Ялпуг та Катлабух – Бабель (180 дес.), Чишмаваруїта (200 дес.), Долюкой (150 дес.), Каракурт (120 дес.) [552, с. 343–344].

Серед колоній прутського району слід відзначити Курчі (170 дес.), Картал (150 дес.), Карагач (125 дес.). Найбільша концентрація виноградників спостерігалася у Комратський та ЧаDIR-Лунгський волостях. Як зазначив С. Баллас: поблизу Комрата виноградники займали 475 дес., колонії Томай – 230 дес., ЧаDIR-Лунга – 224 дес., Баурчі – 200 дес., Твардиця – 170 дес. У порівнянні з першою половиною XIX ст. кожна із зазначених волостей мала більшу площу під виноградниками, ніж Буджак тоді у цілому [330, с. 68].

Несприятливі кліматичні умови (холодні зими 1891–1894 рр. та епідемії філоксери) постійно руйнували виноробську галузь в Ізмаїльщині. Більш-менш вдалі врожаї припали на 1896–1898 рр.¹⁸ У проміжок 1886–1899 рр. середньорічне виготовлення вина в Ізмаїльському повіті зменшилася з 485 до 357 тис. відер; у Бендерському (тут частково знаходилася прутська зона виноградарства) з 576 до 305 тис. відер. Відповідно загальна частка цих повітів у бессарабському виробництві вина скоротилася з 30,1 до 15,7%. У той час виробництво вина в Аккерманському повіті зросло з 1222 тис. до 1383 тис. відер (відповідно 34,7 та 33% бессарабського виробництва). Тому основним центром виноробства в Буджаку продовжував лишатися Аккерманський повіт, що мав давні традиції та кращу організацію, технічне обладнання для виноградарства [552, с. 348].

Стрімке зростання обсягів виготовленого вина пояснювалося перш за все збільшенням площі під виноградники. У 1871 р. у «задунайських колоністів» було насаджено 5,4 млн. кущів, тобто 2–2,4 тис. кущів на 1 дес. За підрахунками С. Балласа виноградники займали 2,223 тис. дес. [360, с. 59]. Однак є відомості, що їх площа була значно більше.

**Стан виноградарства у болгарських колоністів
Аккерманського повіту в 1871 р.
[552, с. 334–336]**

Волость	Фруктові й виноградні сади		Посаджено		Вироблено вина
	кількість	площа (дес.)	дерев	кущів	
Комратська	2146	1831	7590	458600	7550
ЧаDIR-Лунга	3000	2000	398	970800	57900
Кубейська	2300	1000	44257	841700	57800
Іванівсько-Болгарська	2580	1220	17500	1580000	43000
Ташлицька	1710	789	8991	1551000	28000
Разом	11736	6840	78736	5402100	194250

¹⁸ Саме тоді врожайність в окремих господарствах поблизу Болграда була 200–600 відер, тоді як у наступних роках – 5–50 відер [552, с. 351].

Враховуючи середню вартість відра вина (65-100 коп. відповідно від сорту), щорічна вартість виготовленої продукції коливалася від 155,5 до 233,3 тис. крб. сріблом.

У послідуєчі роки виноградарство в повіті набуло ще більшого розмаху.

Стан виноградарства у Аккерманському повіті в 1881 р. [552, с. 336]

Волость	Виноградні сади		Посаджено кущів	Вироблено вина – відер	Вартість відра коп.
	площа (дес.)	кількість пудів врожаю			
Кубейська	1081	180750	963200	120500	75
Івано-Болгарська	10000	200000	3249600	100000	70
Ташлицька	881	47000	1043500	38000	80
Кулевча	450	9000	190000	4500	80
Разом	12412	436750	5446300	263000	
Разом з німецькими й швейцарськими колоністами	14089	2237409	5446800	1795640	80

Поширення виноградарства відбулося насамперед через зростання площі під виноградники більш ніж удвічі, відповідно зросла кількість виготовленого вина у 9 разів, що дало прибуток у 1436,5 тис. крб. сріблом. За 10 років прибутковість виноробства в повіті зросло у 8–9 разів, що є вагомим показником.

Середня врожайність в Аккерманському повіті на початку 1890-х рр. коливалася від 70 відер у виноградників німецьких колоністів до 240 відер з дес. у молдавських селян с. Пуркани. У господарствах болгар врожайність коливалася у межах 100–150 відер, що було більше ніж у Бендерському повіті (105 відер) [552, с. 349].

Вагомою поступкою буджацьким виноробам стало зменшення акцизного тарифу. У листі Правління Аккерманського відділу Імператорського Російського товариства садівництва до відділу сільської

економіки і сільськогосподарської статистики Міністерства землеробства і державного майна від 16 липня 1894 р. наведена вартість десятини винограднику на піску (1–2 тис. крб.), на чорноземі (200–500 крб.). Прибуток з десятини аккерманських і шабських виноградників (на піщаному ґрунті) складав 80–120 крб., тоді на чорноземі – до 40 руб. збитків. Таке положення пояснювалося тим, що на пісках навесні відбувається швидке прогрівання кореневої системи рослин. А високий рівень тепла влітку призводить до пришвидшення проходження фаз розвитку виноградних кущів, він раніше визріває у порівнянні з важкими ґрунтами [64, арк. 37–39].

За таких умов питання введення акцизу на вино вважалося місцевою владою справжнім економічним лихом. У копії постанови Аккерманської міської управи, викладено зміст доповіді гласного Аккерманської міської думи Г.О. Чевдара. Приводом для доповіді була пропозиція Міністерства фінансів про обкладання акцизом вина. Г.О. Чевдар зауважував, що обкладання якоїсь промислової галузі можливо тільки тоді, коли ця галузь повністю розвинена – чого аж ніяк не можна було сказати про південнобессарабське виноробство, що тільки почало виходити з первісного стану. Про такий стан речей уряд знав, оскільки ще у 1887 р. видав правила про безакцизний відпуск виноградного спирту для додавання у вино, про винокуріння за особливими патентами без сплачування спирту акцизом. Крім того, у 1888 р. уряд дозволив бессарабським виноробам продавати власне виноградне вино оптом і в роздріб без патенту. Такими пільгами уряд намагався полегшити збут аккерманських вин, збільшити прибутковість виноробства і тим самим сприяти покращенню засобів вироблення вина.

На думку доповідача, єдиним можливим варіантом є обкладання чистого прибутку. Але і тут виникали труднощі, оскільки визначити власне чистий прибуток було майже неможливо. Вартість відра вина в одній місцевості коливалися від 2 коп. до кількох карбованців у залежності від метеорологічних даних, що змінювалися, від особливих якостей виробу. Наведений доповідачем приклад того, як вираховувалася ціна відра вина в Аккермані дає уявлення про те, яким чином це робилося і в інших місцевостях. Так, у ціну відра закладалася вартість пуду винограду (наприклад, 50 коп.), вартість посуду (20 коп.), робота (5 коп.), чистий прибуток (10–15 коп.). Отже, відро вина коштувало 85–90 коп. [64, арк. 85–86].

На засіданні в Одесі ради представників міністерства фінансів дійшли висновку, що треба стягувати акциз у меншому розмірі, у кількості 16 коп. за відро вина. Але тоді аккерманському виноробу довелося б працювати собі у збиток (адже чистий прибуток – 10–15 коп., а акциз – 16 коп.). До цього Г.О. Чевдар вважав за необхідне додати, що аккерманські винороби належать до тих, хто завжди потребує грошей на обробку садів, оскільки їм треба розраховуватися з селянами за роботу. За таких обставин місцеві винороби ніколи не матимуть можливості виготовляти якісний конкурентоспроможний продукт [64, арк. 86].

Аккерманська міська управа дійшла висновку, що введення акцизу є несвоєчасним, і запропонувала розпочати клопотання щодо звільнення місцевого вина від акцизу. Серед заходів, запропонованих управою для врятування галузі, пропонувалося відкрити школи виноробства, полегшити умови кредитування, влаштувати хімічні лабораторії. Усі ці заходи вже були свого часу запропоновані на з'їзді виноробів у Кишиневі у 1882 р. [363, с. 116].

Зменшення акцизу стимулювало розвиток виноградарства в повіті. У звіті Аккерманського повітового земського зібрання за 1894 р. зазначалося, що у повіті нараховувалося 22729 виноградників, які займали площу у 11845 дес. (з них 7955 дес., зайнятих молодими посадками). Найкращі виноградники розташовувалися у садах посаду Шабо, Папушой, Турлаки, трохи поступалися їм в якості виноградники с. Пуркани і Раскайці. Ціна на вино коливалися від 40 коп. до 1 крб. 20 коп. за відро залежно від якості [64, арк. 98].

У 1897 р. в Ізмаїльському повіті було вироблено 1,8 млн. відер вина, в Аккерманському – 1,7 млн., що разом складало третину бессарабського виробництва. У 1909 р. на Аккерманський повіт припадало 57,6% губерньського виробництва вина, на Ізмаїльський – 8%, що разом становило дві третини загального виробу [441, с. 170]. Це є дуже вагомий показник, оскільки на Бессарабську губернію припадало понад 1/3 всіх виноградників та 50% виробництва вина в імперії [459, с. 494; 463, с. 232].

Виноробство наприкінці аналізованого періоду стало займати важливе місце в економіці губернії. Продаж виноградного вина давав найбільшу, після хліба, частку доходу. Площа виноградників збільшилася до 25 тис. десятин, а виробництво вина до 3 млн. відер [363, с. 112].

Зростання обсягів виробництва вина вимагало удосконалення виробництва і створення об'єднань виноградарів краю.

У другій половині XIX ст. у Бессарабії регулярно почали проходити з'їзди і зібрання сільських господарів, що позитивно відбилося на розвитку виноградарської галузі. Зокрема про це йдеться у листі розпорядчого комітету Бессарабського зібрання сільських господарів до Аккерманської повітової земської управи від 15 листопада 1891 р.: «Останнім часом місцеве виноробство з-поміж інших галузей бессарабського сільського господарства набуло великого значення. З цієї причини Бессарабське зібрання сільських господарів за підтримки міністра державного майна ініціювало скликання у Кишиневі першого у Росії виноробського з'їзду, що мав відбутися 1–10 лютого 1891 р.» [64, арк. 1–2]. До програми з'їзду входила дегустація місцевого вина, яке призначалося для продажу. Членами цього з'їзду могли бути і виноторговці виноробських регіонів Російської імперії – таким чином з'їзд мав бути зручною нагодою для їх зближення з місцевими виробниками вина.

На підтримку місцевих виноробів у 1894 р. в Одесі почало діяти «Товариство торгівлі російськими винами бессарабських землевласників братів І. та В. Сінадіно и К^о» – промислово-торгове об'єднання бессарабських підприємців, до якого увійшли придубайські винороби М.К. Ержиу, Б.М. Янушевич, К.І. Дунко, П.А. Маврокордато та ін. За їх сприянням, у 1901 р. кількість виноградників Аккерманського повіту зросла до 150 тис. куців [503, с. 47].

Південно-бессарабські винороби брали активну участь в обміні досвідом з виноробами інших регіонів. Так, 3 жовтня 1900 р. Кавказький відділ Імператорського російського товариства садівництва звернувся до Аккерманської повітової земської управи з проханням відрядити на виставку сільського господарства і промисловості, що проводитиметься у Тифлісі, свого делегата [64, арк. 255].

У лютому 1902 р. відбувся з'їзд виноградарів і виноробів, в якому взяли участь представники всіх губерній Росії, зокрема Бессарабської. В 1902 р. у листі до Аккерманського повітового предводителя дворянства В. Навроцького голова Бессарабської губерньської земської управи вказував на необхідність організувати в губернії відділ Комітету виноградарства та пропонував В. Навроцькому виступити одним із його засновників [665, с. 236].

22 червня 1902 р. відбулася нарада губерньської земської управи з питань реорганізації Бессарабського училища виноробства та ство-

рення Бессарабського відділу виноградарського Комітету Товариства сільського господарства. Для організації відділу потрібно було, щоб в регіоні проживали три особи, які раніше були зареєстровані членами Товариства сільського господарства. В Бессарабії членами цього об'єднання були відомі дворяни краю М. Крупенський, Г. Крісті, барони О. Стурт, Ф. Ржондовський, що дозволило місцевим дворянам відкрити відділ названого комітету. До роботи комітету невдовзі приєдналися виробники Г. Гагарін-Стурдза, К. Леонард, М. Яворський та інші [363, с. 113].

Значний удар подальшому розвитку буджацького виноградарства нанесла пошесть філоксери. Комаха була завезена наприкінці XIX ст. до Європи і годувалася у ґрунті корінням рослини. Філоксера нанесла велику шкоду європейським сортам винограду, які не були стійкі щодо цього шкідника. У заражених виноградниках доводилося зрізати і спалювати надземні частини виноградних кущів, коріння, сильно пошкоджене, отруювати сирнистим вуглецем, так що знищували не тільки філоксеру, але й саме коріння. Пізніше коріння викорчовувалося, і протягом двох років землю під колишнім виноградником не можна було використовувати, і ніколи взагалі на ній не можна було висаджувати виноградник. Але на початковій стадії зараження філоксерою її подальше просування можна було запобігти, і збитки обмежувалися лише десятком кущів. Навколишні рослини піддавалися «посиленому лікуванню», яке очищувало їх і запобігало зараженню [64, арк. 101].

Вперше філоксера була зафіксована у 1886 р. у с. Кобилка, Телешово Центральної Молдови. У 1894 р. філоксеру вперше зафіксували в Ізмаїльському повіті, у 1896 р. – вона поширилася у 14 пунктах Ізмаїльського повіту, 1 – Аккерманського [363, с. 117]. У 1898 р. філоксера охопила Бендерський повіт. Циркуляр від розпорядчої комісії Одеського філоксерного комітету (травень 1895 р.) повідомляв про значні зараження деяких виноградників навколо Рені, Болграду (селища Фрикацея, Анадолка, Джурджулешти, Чишмекіой, Слободзея). У зв'язку з цим пропонувалося оглянути вказані виноградники. Наказувалося слідкувати за тим, щоб власники виноградників не переносили з одного винограднику до іншого ані лоз, які укорінилися, ані знарядь обробки ґрунту у виноградниках. Із заражених виноградників не можна було брати будь-які частини виноградних рослин.

Вважалося за доцільне також в якості профілактики філоксери висаджувати американські лози, які були філоксеростійкими. Було закладено у кошторис комітету 2015 крб. на їх закупівлю [363, с. 117].

На початку XX ст. філоксера повністю знищила 458 дес. і пошкодила 12 тис. дес. виноградників. У 1912 р. в Бессарабії філоксера пошкодила 26,2 тис. дес. виноградників, мільдю – 25 тис. дес., інші хвороби – 0,4 тис. дес., що разом становило 84,6% всіх виноградників в губернії. Не кращою була ситуація в Ізмаїльському повіті – з 7259 дес. виноградників було охоплено різними епідеміями 7095 дес. або 97,7% всіх виноградників. Єдиним захистом від епідемій було щеплення нових саджанців: в Аккерманському повіті щеплення зробили для 800 дес. виноградників, в Бендерському – 920 дес., що було дуже мало для відновлення виноградарства. З нових щеплених саджанців було зібрано тільки 2 тис. пуд. винограду і зроблено 1800 відер вина. Подальше щеплення вимагало значних фінансових інвестицій (відновлення 1 дес. враженою філоксерою потребувало 1 тис. крб.) [65, арк. 6–8; 552, с. 360–361].

Єдину підтримку селянам надали місцеві земства в Аккерманському повіті.

З метою підняття культури виноградарства для роботи в земських установах залучалися земські агрономи. У 1889 р. запровадили посади двох губернських агрономів. З 1898 р. агрономи та їх помічники працювали у Аккерманському і Бендерському повітових земствах, а з 1902 р. – у всіх інших земствах Бессарабії [692, с. 269].

Губернські агрономи давали консультації земській управі з питань сільського господарства, розробляли і надавали на розгляд управи заходи, направлені на вдосконалення сільськогосподарського виробництва, керували діяльністю повітових агрономів, а також намагалися сприяти розвитку невеликих селянських господарств.

Агрономи у повітах консультували також і окремих поміщиків, вносили на розгляд доповіді з планами проведення різних сільськогосподарських заходів, створювали показові ділянки з вирощування різних культур. У 1892 р. губернськими агрономами були Спаський і Кодрян. Перший з них опублікував брошуру «Нарис селянського господарства в Аккерманському повіті» [360, с. 53]. На початку XX ст. агроном П.С. Боканча організував перше у Бессарабії селянське сільськогосподарське товариство у Бендерському повіті (с. Феропонтівка) [308, с. 52].

У 1893 р. для підвищення кваліфікації місцевих агрономів у с. Цуркари була відкрита школа для Бендерського, Аккерманського та Ізмаїльського повітів. Для проведення практичних занять у власність кожної з шкіл відводилося до 500 дес. землі. Ці землі повинні були

використовуватися для створення зразкових фруктових садів, виноградників. Передбачалося, що школи забезпечать селян із своїх ділянок сортовим насінням, саджанцями фруктових дерев і винограду. Але цих надій школи не виправдали. Зразкових господарств при них створено не було, посіви, сади і виноградники були звичайними, селекційна робота майже не проводилася [211, с. 364].

У 1892–1894 рр. агрономом у с. Джурджулешти та м. Рені працював відомий український письменник М. Коцюбинський. В оповіданні «Для загального добра» він описує типову оцінку діям агрономів з боку молдавських селян:

«...Про що люди гомонять? – підійшов до неї Замфір.

– Та кажуть, буцімто їздять по селам якісь доктори, що псують виноградники. Кажуть, слабість якась завелась у винограді, чи що, от вони й вирубають кущі та палять їх, ще й землю отрутою напувають.

– Що? Виноград рубають? – здригнувся Замфір. Він сам чув про це, як їздив на торг у Рені. Палять? Землю труять? То й його добро, його батьківщину, хліб його мали б знищити якісь там доктори? Зроду-звіку цього не буде. То, може, й слабість така на виноград, але тут, у їх селі, всі виноградники, хвалити Бога, здорові родючі, на гарному ґрунті. Дурниця то, чутка ота. Тай люди у них не такі, щоб пустили докторів на свої виноградники. Насмішив би ся який вступити на його виноградник. Він би першого з рушниці застрелив, як собаку. Через труп його хіба б переступити в садок, бо живий він не пустить туди...» [486, с. 230–231].

На жаль, недовіра місцевих селян не була літературною вигадкою письменника і значно гальмувала роботу професійних виноградарів.

У 1895 р. в Бессарабії була створена комісія для боротьби з філоксерою. Вона щорічно, перед початком сільгоспробіт, розробляла заходи щодо боротьби з філоксерою на поточний рік, стежила за їх виконанням, визначала межі заражених та підозрілі ділянки, намічала і розробляла заходи щодо наукових досліджень, що стосуються захисту виноградників від інших шкідників, піклувалася про поширення серед населення відомостей про рослинні хвороби з метою недопущення заражень великих площ тощо [211, с. 376].

У 1895 році бессарабська філоксерна комісія приступила до суцільного огляду виноградників і направила у повіти циркуляри, в яких населення закликали до надання їм допомоги. Протягом 1894–1895 року були оглянуті всі найбільші райони виноградарства – майже 46836 дес., що складало близько 3/4 всієї площі виноградників.

Біля чверті цієї площі виявилось зараженою філоксерою [360, с. 54]. Після цього земства стали активніше проводити заходи щодо боротьби з цією хворобою.

На початку ХХ ст. для відновлення 70 тис. дес. виноградників, що загинули від філоксери, було потрібне 10 млн. крб. Земські установи на власні кошти імпортували щеплені саджанці з Франції, Угорщини. Відновлення виноградників, наголошувалося у пресі, «знаходиться у повній залежності від імпорту іноземних фірм» [693, с. 203].

У 1908 р. Кишинівське повітове земство запросило урядову позику (16 тис. крб.) на придбання 250 тис. саджанців. Аналогічні прохання були прийняті від Орґеєвського, Бельцького земств. Зокрема, у рішенні Орґеєвського повітових земських зборів підкреслювалося: «Серед селян у значних розмірах зріс попит на придбання саджанців». У 1912 р. царський уряд дозволив Бессарабському губернському і Кишинівському повітовому земствам безмитно завезти з-за кордону 1032 тис. щеплених саджанців. За даними Кишинівського земства поміщики і селяни повіту щорічно купували 2 млн. щеплених саджанців. У 1913 р. Бессарабське губернське земство придбало у Франції 4335 тис. саджанців вартістю 230 тис. крб. [693, с. 203].

У 1912 р. в розсадниках Аккерманського повіту було висаджено 757 тис. прищеплених саджанців та 142 тис. не прищеплених американських живців. Після другого усунення корінців можна було отримати у Сейменському розсаднику близько 123,9 тис. прищеплених саджанців першого сорту, у Тарутинському – ще близько 103,2 тис. Маточні насадження в усіх розсадниках перебували в чудовому стані, що, за гарних умов визрівання, мало забезпечити доброякісний матеріал, за який не доведеться звертатися до розсадників інших земств [64, арк. 101].

Іншою складовою поміччю селянам було впровадження перегінних апаратів для підвищення якості вина. Досить популярною моделлю у другій половині ХІХ ст. був перегінний апарат Вермореля. 4 липня 1913 р. Аккерманський повітовий комітет виноградарства і виноробства повідомляв агрономічний відділ Аккерманської повітової земської управи про те, що Департамент землеробства надіслав 10 апаратів Вермореля до Байрамчеського агрономічного пункту. Тут їх мали видати у безоплатне користування власникам виноградників [363, с. 116].

На жаль, підйом виноградарської і виноробної галузі у Буджаку зупинила І Світова війна. У 1914 р. всі земські заходи не були доведені до логічного завершення.

Садівництво в регіоні розвивалося поруч з виноградарством. На відміну від виноградарства, більшість фруктових садів знаходилися у господарствах іноземних переселенців. Центрами садівництва були Нижнє Придністров'я та низини степового Буджака (селища болгар та гагаузів), що були добре захищені від вітрів. Впродовж 1830–1845 рр. кількість садів у господарствах задунайських колоністів зростає з 680 до 5330, відповідно кількість фруктових дерев зростає з 83737 до 1049616, тобто у 12,5 разів [379, с. 241].

Здебільшого випрошували айву, сливу, яблука місцевих сортів – «циганка» та «домнешті», абрикоси, персики, вишню, волоські горіхи тощо. Абрикоси та персики через нестабільні врожаї вирощували виключно для продажу, більше уваги приділяли розведенню яблук «домнеш» (мали високу врожайність, смакові якості, довго зберігалися). Місцеві сорти фруктів (сливи, вишні, горіхи) майже не потребували вологи у спекотного кліматі краю і навпаки – добре витримували повені Дністра та Дунаю. Проте іноземні зразки фруктів (абрикоси, персики) через несприятливі кліматичні умови майже не культивувалися [316, с. 167].

Більшість садів були невеликими за розмірами (до 0,5 дес.)¹⁹ і зібраний урожай використовувався для внутрішніх потреб. Єдиний великий комерційний сад у Буджаку належав графу Нессельроде у с. Джемамбет (Аккерманського повіту). У середині 1840-х рр. тут налічувалося 4300 фруктових дерев, понад 75% з яких складала угорська слива. Поблизу знаходився експериментальний сад, де вирощували яблука, груші, абрикоси. Дослід Нессельроде перейняли відомі садоводи Ізмаїльського повіту – купці Каравасілі, Захаріаді, Тульчіанови, Сандула та ін. [115, арк. 2–9; 320, с. 146; 697, с. 109].

Враховуючи високу прибутковість садівництва (в середньому 50 крб. сріблом з дес.), на початку 1850-х рр. воно стає товарною галуззю сільського господарства [316, с. 171]. Незважаючи на низький рівень агротехніки, відсутність транспортних сполучень до ринків збуту, несприятливі кліматичні умови, повені тощо, садівництво стає важливою сферою господарської діяльності Буджака. Не останню роль у цьому процесі відіграла урядова допомога та досвід іноземних переселенців (німців та швейцарців).

¹⁹ Виключення становили сади братів О. та С. Роженко (6 дес.) у с. Петропавлівка та К. Бевзюка (4 дес.) у с. Слободзея.

У пореформені роки садівництво набуває поширення поруч із шовкопрядінням, городництвом, бджільництвом, що було пов'язано із подальшим переходом місцевих господарів до товарного землеробства.

У 1871 р. у господарствах задунайських поселенців нараховувалося 72,7 тис., у 1877 р. – 86 тис. дерев. Всього ж у російській частині Буджака 1876 р. налічувалося понад 532 тис. фруктових дерев. У молдавській частині Буджака у 1873 р. нараховувалося 7368 виноградно-фруктових садів. Зокрема лише в Болграді було посаджено 8 тис. фруктових дерев. У 1878 р. в Ізмаїльському повіті сади займали 11,4 тис. дес., у 1892 р. – 17 тис. дес., що було найбільше в губернії. Тут вирощували вишню, груші, яблука, персики тощо [552, с. 366–367].

Поряд з садівництвом розвивалося городництво. Найбільшим центром городництва Буджака була болгарська колонія Паркани. Використовуючи природні добрива (золу) тут вирощували гарбузи, дині, овочі (морква, лук-арбаджика, капуста), які невдовзі продавали на місцевих ринках та базарах [114, арк. 2–3].

У першій половині ХІХ ст. під городами у посадах Аккерманського повіту (Турлаки, Шабо) було зайнято 0,05–0,24% їх площі. Зокрема, у 1844 р. у посаді Шабо виноградники займали 1,9%, городи – 0,05%, рілля й пасовища – 81,5% [415, с. 122–123]. У 1859 р. у посаді Папушой частка городів зростає до 1,6% [292, с. 14]. У 1871 р. у Бендерському повіті у господарствах колишніх колоністів під городами було зайнято 95 дес. В Аккерманському повіті – 1207 дес. У 1879–1912 рр. в Ізмаїльському повіті під городами було зайнято 2543 дес. У 1879–1912 рр. площа під городами в Аккерманському повіті зменшилася з 2185 до 1552 дес. [552, с. 371–373].

Структура площі Південної Бессарабії у 1878 р.

[360, с. 126; 712, р. 317]

Площа земель в дес.		Площа садів	Площа городів
оброблена	необроблена		
626572	205000	11411	8474

Розподіл земельного фонду у містах Буджака у 1890 р. (дес.)
[441, с. 111]

Міста	Приса- дибна земля	Сади, городи	Рілля	Луги	Разом
Аккерман	1667	4856	3700	612	10835
Бендери	1661	1724	2485		5870
Болград	450	1230	3010	709	5399
Ізмаїл	632	2638	6789		10059
Кагул	300	80	4000	4000	8380
Кілія	2000	2000	1874		5847
Рені	2912		1156		4068
Разом	9622	12528	23014	5321	50458

Всього присадибні ділянки склали 19%, рілля – 45,6, сади й городи – 24,3%, луги й пасовища – 10,5% земельного фонду міст. Найбільшою частка садів була в Аккермані (45%) та Ізмаїлі (26,1%). На ці міста припадало понад 7,5 тис. дес. садів, що складало 59,8% їх загальної площі. Найменше садів зафіксовано у Рені, Кагулі та Болграді, що пов'язано із традиційним для цього субрегіону скотарським спрямуванням господарства.

Поступове поширення городництва пов'язано з тим, що більшість овочів та бахчових вирощували задля внутрішнього споживання. Вартість гарбузів була настільки невеликою, що їх давали даром. Тільки наприкінці XIX ст., коли були встановлені довготривалі торговельні зв'язки з центральними російськими губерніями і встановився стабільний попит на бахчові, городництво стало поступово розвиватися.

У 1904 р. на південь Бессарабії знаходилося вже 34741 городів (54,3% загальної кількості в губернії). З них 18414 городів (6413 дес.) припадали на Ізмаїльський та Аккерманський повіти (28,7% загальної кількості в губернії) [552, с. 378].

У деяких поселеннях болгарських колоністів було поширено тютюнництво на шовкопрядіння.

У 1857 р. О. Защук підрахував, що у всій Бессарабії було виготовлено 10,5 пудів шовку: 1,25 пуд. в Аккермані, 8 пуд. у колоніях «задунайських поселенців» за середньою вартістю 2 крб. 25 коп. –

4 крб. 75 коп. за фунт. За задумом одеського градоначальника Е.О. Ришельє передбачалося облаштування шовкового центру у с. Паркани. Однак через його від'їзд до Франції цей задум не було реалізовано [467, с. 412].

У 1886 р. Ізмаїльський повіт відвідав відомий знавець шовкопрядіння, Голова Тифліської шовкопрядильної станції Н.Н. Шавров. Він підкреслив, що шовкопрядіння розповсюджено поблизу Болграду (у т.зв. Болградському земському районі). На його думку, галузь забезпечувала потреби лише місцевих колоністів і, через відсутність ринків збуту, не була орієнтована на товарне виробництво. Однак за сприяння з боку уряду виробництво шовку може бути поширеним у Буджаку [379, с. 245].

Н. Шавров розробив конкретні заходи для відродження галузі:

1. Безкоштовне забезпечення населення іноземним сирцем та коконами.

2. Відродження тутових дерев площею 2–2,5 дес. у м. Комрат, Болград, с. Бабель.

3. Відкриття землеробських училищ в Ізмаїлі, Аккермані, Болграді з метою підготовки фахівців з виробництва шовку.

4. Торговим домам московських купців Сапожникових, а також Одеським та Московським комітетами бавовництва дозволити оптову купівлю шовку у місцевих колоністів. Попереджати населення заздалегідь про купівлю шовку, також визначати місце купівлі [552, с. 383–385].

На початку 1890-х рр. були влаштовані безкоштовні курси в Болграді, Бендерах, Аккермані. Місцевих фахівців відправляли на підготовку до Тифлісу, з 1895 р. – до Уманської землеробської школи.

Наслідком цих заходів було поширення шовкопрядіння. У 1887 р. в Комратській та Чадир-Лунгській волостях Бендерського повіту цією справою займалося 200 родин, що виготовили 121 фунт (82,5 золотника) шовку, то у 1888 р. – 437 родин виготовили 27612 золотника шовку. У Болграді 657 родин виготовили 25,5 тис. золотника. У 1889 р. відбулася Кишинівська сільськогосподарська виставка, де за досягнення у шовкопрядінні нагородили срібною медаллю голову Бендерської земської управи Ф. Ржондковського, бронзовою медаллю – селян К. Сифру (с. Томай), П. Кірова (с. Твардиця). Загалом нагороди отримали представники 11 колоній Буджака.

У 1912 р. в регіоні діяли 155 шовкових плантацій з 172 тис. тутових дерев, з яких отримали 936,2 тис. золотників вартістю від 90 коп.

до 20 крб. Таким чином, за 25 років кількість родин, що займалися шовкопрядінням зросла у 49,5 разів, кількість тутових дерев зросла у 60 разів, а виробництво шовку – у 30 разів [552, с. 388–389].

Існували невеликі (27 дес.) тютюнові плантації в Ізмаїльському повіті. Однак через кліматичні умови широкого поширення тютюництва, на відміну від Бендерського повіту, не набуло.

З 1820-х рр. у зв'язку з поширенням попиту на свічі та віск іноземні колоністи починають облаштовувати пасіки. У 1826 р. тут нараховувалося 14 760 вуликів [429, с. 259]. Поширення бджільництва пов'язують із впровадженням у 1870-ті рр. у сільське господарство посівів білої гречихи, озимого та ярового рапсу, з яких бджоли здобували нектар. Певним показником розгортання бджільництва є Кубейська волость Аккерманського повіту, яка мала типове господарство для більшості колоній іноземних поселенців [63, арк. 4,7–9].

Стан бджільництва у Кубейській волості у 1871–1873 та 1879 рр. [552, с. 394]

Рік	Кількість пасік		Зібрано (пуд.)	
	кількість пасік	кількість вуликів	меду	воску
1871–1873	10	229	3	0,5
1879	12	273	25	26

За порівняно короткий час видобуток меду зріс у 8 разів, віску – у 32 рази. Швидке зростання також було викликано збільшенням цін на готову продукцію: у 1871–1873 рр. пуд меду коштував 5–7 крб. сріблом, воску – 23–24 крб., у 1879 р. – відповідно – 6–7 та 24–26 крб. сріблом. Отже, бджільництво Кубейської волості давало понад 860 крб. сріблом прибутку, що є вагомим показником. В Ізмаїльському повіті станом на 1892 р. було 175 пасік (11500 вуликів), які дали 259 пуд. меду та 89 пуд. воску [63, арк. 12, 15].

На початку ХХ ст. центр бджільництва перемістився до Чадир-Лунгської волості Бендерського повіту та с. Кулевча Аккерманського повіту. Зокрема в останньому у 1904 р., переселенець з Хотина П. Букатович створив показову пасіку, де навчав раціональному бджільництву місцевих селян.

У 1908 р. на придунайські повіти припадало 573 пасік, що складало 16,7% загальної їх кількості в губернії [379, с. 248]. У 1910 р. у повітах Буджака нараховувалося 12455 вуликів, які дали 4640 пуд. меду та 440 пуд. воску, що складало 28% кількості вуликів в губернії, 29% губернського збору меду та 11% воску. Зростання кількісних та якісних показників бджільництва відбулося за рахунок поширення цієї галузі у господарствах колишніх «задунайських поселенців». На думку С. Новакова, на початку ХХ ст. на них припадало 30–50% загального збору меду та воску зібраного в регіоні, що в певній мірі відображає долю колоністів у сільському господарстві Буджака [552, с. 401].

Городництво, шовкопрядіння, бджільництво поступалося виноградарству й садівництву. Однак їх поширення свідчить про остаточну переорієнтацію господарського комплексу Буджака з скотарства на землеробство.

Аналізуючи розвиток виноградарства, садівництва та інших галузей землеробства можна зробити наступні висновки:

1. Формування зазначених галузей землеробства пройшло ряд етапів: дореформений (відродження занедбаних татарських виноградників й садів та сприяння поширенню виноробства серед іноземних колоністів); румунський (оформленні виноградарства й садівництва в окремі галузі товарного землеробства); пореформене (подаліше розгортання виноградарства й садівництва, орієнтований на вивіз продукції до російських губерній, відокремлення городництва, бджільництва, шовкопрядіння в окремі галузі товарного землеробства).

2. Головне місце у поширенні виноробства й садівництва належало колишнім «задунайським» та німецько-швейцарським переселенцям та мешканцям придунайський міст. На жаль, українські, російські переселенці використовували ці галузі, як допоміжні у господарстві.

3. Істотно гальмували розвиток виноградарства й садівництва несприятливі природно-кліматичні умови (спекотні літа, морозні зими) та епідемії філоксери, мілдью. Незважаючи на намагання російського уряду та місцевих земських органів самоврядування врятувати виноградарство, воно напередодні Першої світової війни перебувало у занедбаному стані.

4. Завдяки поширенню виноградарства, виноробства, садівництва, городництва в Буджацькому регіоні, Бессарабська губернія стала основним виробником і постачальником вина й фруктів до Російської імперії наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.

Таким чином, розгортання виноградарства й садівництва мало позитивні наслідки для господарського комплексу Буджака і сприяло поширенню торговельних зв'язків із російськими та закордонними споживачами.

3.5. Розгортання кустарного та мануфактурного виробництва у першій половині XIX ст.

На початку XIX ст. Бессарабія була найбільш відсталим промисловим регіоном Російської імперії. Розвиток виробництва гальмували відсутність інвестування з боку уряду, іноземних підприємств; слабка залюдненість краю; нечисленність робітничого класу. На відміну від Південної України, в Буджаку, не було знайдено покладів руди, вугілля, бракувало приватного капіталу, внутрішній ринок був надто слабким, прибутків від експорту сільськогосподарської продукції було недостатньо для розгортання оброблювальної промисловості. Російський царизм, зацікавлений у використанні Бессарабії, у якості ринку збуту промислових товарів, не стимулював розвиток індустріального виробництва.

Пожвавлення ремісничо-мануфактурного виробництва відбулося у Буджаку в 20–30-х рр. XIX ст. і пояснюється декількома чинниками. По-перше, це встановлення стабільної адміністративно-фінансової системи в рамках централізованої Російської держави, що гарантувало безпечно вкладання капіталів в економіку краю. По-друге, швидкі темпи господарського освоєння та розширення внутрішнього ринку. Не останню роль відіграла протекціоністська урядова політика, підтримка з боку держави місцевої промисловості й підприємців. Центральний уряд неодноразово направляв місцевим губернаторам запити з Міністерства фінансів щодо можливості розширення промисловості в краї.

Водночас існувала низка чинників, які стримували, а іноді й гальмували ці процеси. Це негнучкість бюрократичної системи центральної влади; відсутність налагодженої системи банківських кредитів; низький рівень писемності більшої частини населення, відсутність достатньої кількості кваліфікованих спеціалістів, сировинної бази для промислового виробництва, зокрема, мінеральної сировини й палива.

Незважаючи на негативні й позитивні чинники, становлення ремісничо-мануфактурного виробництва на півдні Бессарабії першої

половини XIX ст. проходило швидше, ніж в області. Якщо в цілому, в Росії, він проходив строком у півтора сторіччя, а в Англії – країні раннього капіталізму – мануфактурний етап відрізнявся ще більшою тривалістю, то Буджак за декілька десятиріч пройшов той шлях, на який в інших умовах вимагалось набагато більше часу. Поширення ринкових відносин у господарствах регіону у 1820–1840-х рр. відбулося завдяки впровадженню капіталістичних відносин іноземними колоністами, особистою зацікавленістю російських урядовців (С. Тучкова, М. Воронцова) у модернізації краю. Розгортання зовнішнього та внутрішнього ринків спонукало місцевих землевласників до впровадження ремісничо-кустарного виробництва [665, с. 269].

Формування ремісничо-мануфактурного виробництва розпочалося з рибного та соляного промислів, значення яких виходило далеко за межі краю. Таких промислів в 1826 р. в Ізмайльському градоначальстві було 127, зокрема 112 тачкових та 15 неводних. На кожному працювали щонайменше 19–20 найманих робітників.

За спогадами російського урядовця П. Свіньїна: «Основним заняттям мешканців Аккермана, Вилково, Кілії є рибальство» [244, с. 399]. Його думку у 1849 р. підтверджував полковник російської армії М. Дараган: «Головне багатство Буджака дає Дунай і всі пов'язані з ним промисли» [255, с. 152]. У 1830 у Вилково діяли 130 рибних «заводів», де працювали понад 15–20 робітників, у 1836 р. в Аккермані працювали 23 «заводи» зі 150 робітниками [370, с. 49].

З середини 1830-х рр. кілійські плавні взяв у відкуп варшавський купець Широков. Він облаштував 3 «рибних» заводи. На о. Леті купець утримував власну риболовну флотилію (3 кільових судна та 45 баркасів, човнів) [371, с. 114–115]. Широков був лише одним із власників великої кількості рибних підприємств краю.

Кількість «рибних заводів у Буджаку у 1835 р. [235, с. 169; 316, с. 238]

Місцевість	Кількість «рибних заводів»	Кількість рибалок на підприємствах
Вилково	194	966
Жебріяни	24	191
Китай-озеро	8	104
Разом	226	1261

Про масштаби обробітку риби свідчить наступна статистика. У 1834 р. від Ізмаїла до Вилково рибалили 774 особи на 115 човнах. Вони продали 290 тис. пуд. риби та 5 тис. пуд. ікри за межі регіону [371, с. 114–115].

Протягом 1845–1849 рр. на Базарчукському заводі в Ізмаїльському градоначальстві зловили риби вартістю 667,2 тис. крб. На рибних заводах Кілії – відповідно 54,5 тис. крб. [439, с. 119].

У 1841 р. Вилково отримав статус посаду, однак місцеві жителі відмовилися отримувати садиби для господарювання. Більше того, 10 мешканців посаду подали прохання записати їх до купецького стану та надати їм торговельні свідоцтва для продажу риби [688, с. 126].

У 1830–1850-х рр. риболовство поширилося на озера Кагул, Катлабух, на р. Дністер. Так, мешканці Болграда Х. Півчу, Д. Мудраклі у 1831–1833 рр. орендували озеро Кагул, сплативши оренди 1015 крб., колоністи М. Баяджи, В. Млеканогло, А. Узунов у 1834–1842 рр. орендували о. Кагул, сплативши оренди 2845 крб. сріблом. Селяни Г. Джаман, С. Мелентій, І. Журавський, М. Гохман та ін. впродовж 1845–1851 рр. орендували дністровські озера, сплачуючи щорічну оренду 160–165 крб. сріблом. Зокрема, брати І. та В. Журавські орендували 59 дес. Дністра протяжністю в 10 верств [320, с. 172, 181, 189].

Про статки цих орендарів свідчать наступні відомості. Вилковський рибак Семен Таран залишив у спадок старшому сину 6 рибацьких човнів, 6 пар волів, 4 корови з телятами, кам'яний дім. Молодшому сину він передів млин, дім, 10 рибацьких човнів. Протягом XIX ст. рибальський промисел продовжував лишатися прибутковою справою [332, с. 23].

Видобуток солі в Бессарабії перебував у відкупній системі: держава віддавала озера на відкуп місцевим дворянам і промисловцям, котрі, в свою чергу, перепродавали право на видобуток солі дрібним підприємцям. Головними центрами солеваріння були озера Алібей та Шагани Аккерманського повіту. Якщо у 1820 р. тут видобули 1393609 пудів солі, то у 1826 р. – 6616347 пудів [498, с. 317]. У 1830–1840-х рр., коли продаж солі набув загальноімперського значення, щорічно видобувалося 3–6 млн. пуд. За сезон на соляних промислах працювали 10–12 тис. робітників та до 60 тис. возів. Видобуток солі поступово стає справою селянських артільей. Так, у 1822–1823 рр. державний селянин Ізотов із с. Галілешті видобув 720 пуд. солі, а болгарський колоніст Дем'ян з с. Валя Пержа – 432 пуд. В середині 1840-х рр. у

селищах державних селян діяли 82 артільей, які зобов'язувалися щорічно видобувати 2280 тис. пудів солі. На думку дослідника І. Анцупова у соляному промислі частка придунайських селян складала 52,6% артільників, 46% артільей та 45,6% видобутку солі. З середини XIX ст. солеваріння поступово перетворилося на селянський промисел [320, с. 169].

Кількість артільей та артільники у 1844 р.

[320, с. 170]

Категорії селян	Кількість артільників	Кількість артільей	Видобуток солі в тис. пуд.
Державні селяни	41	46	1 300
Німецькі колоністи	4	8	240
Задунайські колоністи	4	8	240
Дунайські козаки	20	20	500
Разом	69	82	2 280

Російський уряд намагався всіляко сприяти розширенню промислів за рахунок мануфактурно-ремісничого виробництва. За постановою 1818 р. селяни отримали право відкривати у своїх господарствах «мануфактурні установи». Постановою 1824 р. селяни урівнювалися у правах з міщанами у ремісничому виробництві. Оскільки більшість сільського населення краю складали іноземні колоністи, то ці постанови відкривали їм шлях до ремісничих промислів [320, с. 168–169].

Аналізуючи кустарне ремісниче виробництво тогочасного селянства слід виділити традиційні: ткацтво (як для задоволення хатніх потреб, так і на продаж), килимарство, гончарство, ковальство, лозоплетіння, виготовлення виробів з соломи, стельмаство, бондарство тощо. Їх розвиток та поширення визначалися, як правило, наявністю сировини для обробітку та попитом у кожній конкретній місцевості.

На думку дослідниці С. Кантемирової кустарні промисли традиційно поділяються за видом сировини, що обробляється. Найбільш прийнятною та поширеною є наступна класифікація:

- з обробітку деревини (теслярний, бондарний, прядильний);

- з обробітку волокна (ткацький, вовняний, килимарний, вишивальний);
- з обробки шкіри (шкіряний, шорний, шаповальний);
- з обробітку металів (ковальський, слюсарний);
- з обробки мінералів (гончарний, цегельний);
- з обробітку рогу та кісток (гребінникарський, гудзиковий);
- змішані (іконописний, іграшковий, кравецький, взуттєвий тощо) [477, с. 164].

Кустарними промислами займалася більшість сільського населення Буджацького регіону. Цей вид сільського підприємництва носив індивідуальний або сімейний характер. До роботи залучалися майже всі члени родини, включаючи жінок та дітей. Зрідка спостерігалося використання найманої праці, але це, здебільшого, було притаманне міцним господарствам, які були провідними у своїй галузі та розташовувалися переважно у центрах промислів.

Необхідно зазначити, що за своєю природою сільське кустарне виробництво було примітивним, з обмеженим використанням техніки. Воно було засноване, як правило, на важкій довготривалій ручній праці, з використанням примітивного інвентарю. Низька продуктивність праці через відсутність належного устаткування, нестача (або відсутність) оборотних коштів, кабальна залежність від скупників, перекупників та лихварів призводила до збільшення тривалості робочого дня. Малограмотність та безгрошів'я селянства, незнання елементарних законів ринку, відсутність спланованості та організованості збуту продукції призводили до переповнення ринку і, як наслідок, до знецінення вироблених кустарем товарів [477, с. 164].

Позитивним моментом, що полегшував життя сільського кустаря, було те, що він жив за рахунок власного господарства, не витрачаючи кошти на купівлю продуктів харчування. Сільський кустар працював у власній господі, не сплачуючи за оренду виробничого приміщення. Він також мав певну господарську базу для вирощування сировини та виготовлення виробів з вовни, льону, коноплі, соломи, лози тощо.

З 1810-х рр. центрами ремісничого виробництва в регіоні стали Аккерман, Нові Каушани та Ізмаїл. У 1816–1820-х рр. в Аккермані на той час працювали понад 20 гончарних майстерень та підприємство з обробітку шкір, що належало греку Кальфе [244, с. 399]. З 1820-х рр. у Нових Каушанах діяли перші салотопні генерал-майора Понсе, в Аккермані – салотопня О. Балласа [663, с. 171].

На думку одеського дослідника В. Ващенко, не зважаючи на конкуренцію з боку Одеси й Маяк, Аккерман швидко перетворювався на місто з мануфактурним виробництвом. Тут знаходилися 3 салотопні (78 робітників) та 3 цегляних майстерні, свічкова майстерня та вовномийка [370, с. 49].

Ізмаїл залишався найбільш промислово розвиненим містом краю. На відміну від містечок центральних та північних повітів, в Ізмаїлі було розповсюджено виготовлення цегли і черепиці, за їх виробництвом місто займало перше місце в губернії. Наприкінці 1812 року тут нараховувалися фруктові-горілчані, броварні і свічкове підприємства [447, с. 23].

За свідченням П. Свіньїна у 1816 р. в Ізмаїлі було вже 4 підприємства: пивоварня, де працювали 3 робітники; цегляна майстерня (3 робітники); майстерня з обробки шкір (8 робітників); красильня тканин (3 робітники). Сумарний прибуток підприємств складав 13 тис. левів щорічно. Тут обробляли шкіри, виготовляли сало, сукно, свічі [244, с. 395, 399].

У 1827 р. у місті працювали 8 дрібних підприємств: майстерня з виготовлення локшини, свічок, майстерня з обробки шкір, три підприємства з виготовлення цегли. У середньому на підприємствах працювали 3–5 робітників [447, с. 34].

Утворення Ізмаїльського градоначальства стимулювало додаткові фінансування урядом приватного виробника, що одразу позначилося на збільшенні кількості підприємств. У 1843 р. в Ізмаїлі працювали 9 черепичних, 7 цегляних заводи, 3 миловарні та 2 пивоварні [422, с. 83]. Наприкінці 1840-х рр. тут діяли 15 цегляних, 11 черепичних, 3 свічкових «заводи», 3 миловарні, 2 салотопні, 1 пивоварня [255, с. 150]. У 1853 р. в місті з'являються рибний та тютюновий заводи [422, с. 83].

У 1821 р. болгарські колоністи заснували Болград, який досить швидко стає обласним центром з виробництва свічок, масла, сукна. Наприкінці 1840-х рр. у Болграді нараховувалося 11 свічкових заводів, 6 красильень, 3 маслоробильні, 1 сукновальня, 4 цегляних, 3 черепичних, 4 гончарних майстерні, 1 миловарня. За кількістю підприємств (33) місто трохи поступалося Ізмаїлу (35 підприємств). На початку 1850-х рр. на Болград припадало 67% від кількості усіх ремісничих підприємств болгарських колоністів та 78,6% вартості їх продукції [683, с. 50].

**Відомість Бессарабського
військового губернатора П.І. Федорова
щодо ремісничого виробництва в болгарських колоніях у 1851 р.
[265, с. 394]**

Назва колонії	Спеціалізація «заводів», їх кількість	Вартість про- дукції у крб.
Болград	Красильні – 10	5000
	Сукновальні – 1	250
	Черепичні майстерні – 3	1000
	Цегляні заводи – 3	350
	Глиняного посуду – 7	2100
	Миловарні – 2	600
	Свічкові – 10	1000
Разом	36 «заводів»	10300
Кирсове	Цегляний завод – 1	475,75
Задунаєво	Сукновальні – 2	56
Разом (включаючи Комрат)	54 підприємства	13100 крб.

Промислові показники інших буджацьких міст були значно меншими. Однак зростання виробництва спостерігалось тут повсякчасно. Завдяки розгортанню зовнішньоторговельних операцій Рені швидко перетворився на промислове місто і займав третє місце в краї за кількістю промислових підприємств. Тут діяли 7 мануфактур: 3 цегляних, 2 черепичних майстерні, 1 миловарня та 1 пивоварня [683, с. 50].

Провідним мануфактурним центром стала німецька колонія Арциз. Тут у 1830 р. колоніст Йосеф Мескит побудував фабрику з виготовлення плугів, ливарню, майстерню, сім цегляних заводів [670, с. 62].

Завдяки рибальству швидко зростали промисли в Кілії (2 рибних та 1 цегляний заводи). Навіть Кагул став досить відомим центром з виготовлення цегли (4 заводи). Загалом на міста краю припадало 90 підприємств (понад 70% промислових потужностей півдня Бессарабії) [255, с. 143, 146, 148, 150–152, 158].

На відміну від центральної Бессарабії засновниками придунайських підприємств були не тільки дворяни, а й купці, різночинці, селяни і здебільшого колоністи. Цим і пояснюється стрімке зростання кількості підприємств в краї.

Залишається визначити основні галуззі ремісничо-мануфактурного виробництва Буджака, структуру та обсяги підприємств.

Однак, наведені відомості підполковника М. Дарагана дещо різняться. Так, на с. 151 «Військово-статистичного опису Бессарабської області 1849 р.» він зазначив, що у Кагулі працюють 4 цегляних заводи, а на с. 150 підкреслив, що в околицях Ізмаїла працюють 265 млинів. Ці відомості з невідомих причин чомусь не були включені до таблиці 15 (с. 294). У всякому випадку цінність відомостей М. Дарагана дозволяє нам визначити кількість та потужність підприємств головних міст Буджака, а також місце регіону у ремісничо-мануфактурному виробництві області [255, с. 151, 294].

У 1840-х рр. в регіоні діяли 126 підприємств з річними обігами у 343200 крб., що складало 42,4% кількості та 63,6% вартості річних обігів підприємств Бессарабської області. Буджак став обласним монополістом за переробкою риби, виготовленням масла, виробництвом тканини (100% вартості річних обігів). Саме ці галузі склали 50,6% промислових потужностей області. На підприємства Буджака припадало 87,1% вартості річних обігів красилень, 82% потужностей черепичних заводів, 74,7% цегляних заводів, 76% виробництва мила, 74,7% гончарних виробів в області,

На жаль, незначною була частка краю у обробітку шкіряних виробів (27% обігів підприємств Бессарабської області), пивоварінні (46%). У регіоні не було мануфактур з виробництва паперу, горілки, головних уборів, труб тощо. Мануфактури та майстерні краю спеціалізувалися на обробітку господарської продукції та виготовленні будівельних матеріалів.

Якщо проаналізувати структуру підприємств краю, то 22,2% від їх кількості склали цегляні заводи, друге місце займали черепичні майстерні (15%), третє – мануфактури з виробництва свічок (14,3%). Однак, найпотужнішими галузями лишалися переробка риби (78,7% річних обігів підприємств краю), виготовлення сала (9,1%), виробництво цегли (3,6%).

Автор не погоджується з думкою Л. Циганенко «...Салотопні були майже в усіх містах краю» [665, с. 269–270]. У першій половині XIX ст. салотопні діяли лише в Ізмаїлі та Аккермані. Так, в Аккерма-

Показники промислового виробництва на Півдні Бессарабії наприкінці 1840-х рр.
[255, с. 294, таблиця 15]

Підприємства	Аккерманський повіт		Кагульський повіт		Ізмайльське градоначальство		Болгарські колонії		Бессарабська область	
	Кількість	Річні обіги у крб.	Кількість	Річні обіги у крб.	Кількість	Річні обіги у крб.	Кількість	Річні обіги у крб.	Кількість	Річні обіги у крб.
цегляні	3	1790			18	6755	7	3625	55	16294
пивоварні					1	2950			5	6608
свічкові					5	5416	13	1629	47	27650
миловарні					4	3750	2	368	11	5419
шкіряні					15	1253			60	4627
гончарні					4	700			7	937
салотопні	3	30400			2	1000			10	80000
красильні							12	5000	20	5738
черепичні					13	1875	6	2868	23	5783
рибні					2	270000			2	270000
маслобійні							5	606	5	606
сукновальні							11	2146	11	2146
Разом	6	32190			64	293699	56	16242	256	425808
Млини	479		35		53		1308		3046	

ні, у 1840 р. на 6 салотопнях працювали 120 найманих робітників, в Ізмаїлі у 1845 р. на 2 салотопнях працювали 340 осіб, які виготовляли 39% від кількості обласного виробництва. Про стан салотопної справи свідчить такий факт: у 1845 р. салотопні Ізмаїла продали за кордон 8087 пудів вартістю 24557 крб. [439, с. 102–103].

Лише у 1850-х рр. відбувається значне зростання виробництва сала. Щорічна вартість виготовленої продукції складала 681 тис. крб. Наскільки це багато можна прослідкувати на прикладі експорту сала з портів Півдня України: у 1825 р. вивезли сала вартістю у 701 тис. крб. сріблом, у 1860 р. – 1557 тис. крб. Салотопні Аккермана могли забезпечити 44% потреб цього експорту [430, с. 191]. У наступних десятиліттях відбувається скорочення виробництва через зменшення міжнародного попиту. В Європі сало замінювалося продуктами нафтової промисловості (гас, змащувальні масла та ін.). Західноєвропейська миловарна промисловість перейшла на рослинний жир, замість тваринного сала. На європейському ринку з'явилася велика кількість південноамериканського та австралійського сала, що також вплинуло на скорочення вивозу [673, с. 102].

Певний взаємозв'язок з салотопною справою мало виготовлення мила та свічок.

Кількість миловарень та свічних заводів в Буджаку
[439, с. 100]

Роки	Ізмаїл	Аккерман	Кілія	Рені	Бессарабія
1840	3	-	-	2	35
1845	6	-	-	3	40
1852	8	-	-	2	39
1856	1	10	-	4	46

У 1852 р. вартість продукції цих підприємств становила 14750 крб. (38,9% бессарабського виробництва), у 1856 р. – 33285 крб. сріблом (67%). Зразковим був свічковий завод кишинівського купця Іноземцева. У 1860 р. тут працювали 3 майстри та 12 помічників. Віск виготовляли у спеціальній печі у 2 котлах, потім віск переливався через металеві воронки до дерев'яного барабану. Охолоджуваний віск

переливався до дерев'яних стелажів, де зберігався впродовж 2 літньо-осінніх місяців [438, с. 54; 439, с. 101].

Автор погоджується з думкою сучасного молдавського науковця С. Новакова: «У сільській місцевості краю, особливо серед болгарських колоністів, швидко розвивалася борошномельна справа» [552, с. 143].

За тогочасною класифікацією млини поділялися на: вітряки (працювали не більше 120 днів на рік, залежали від погодних умов), земляні або кінні (працювали за допомогою коней, який запрягали до осі зубчатого колеса і працювали 2–3 місяці щорічно), водяні (не набули розповсюдження через відсутність річок у північному Буджаку) [322, с. 156]. Млини Буджака відзначалися високою потужністю: кожний ізмаїльський вітряк щодобово переробляв 10–15 четвертей збіжжя, що давало місячну норму у 300–450 четвертей [255, с. 150].

Млинарство в краї у 1822 р.

[складено за: 439, с. 126; 548, с. 12]

Регіон	Ізмаїльське градоначальство	Рені	Кілія	Аккерманський повіт	Бессарабія
Кількість млинів	168	30	10	195	3 004

За свідченням підполковника М. Дарагана у 1840-х рр. в Аккерманському повіті нараховувалося 479 млинів, зокрема 312 вітряків, в Ізмаїльському градоначальстві – 53 млини, у болгарських колоністів – 1308 [255, с. 294]. За 1812–1859 рр. лише в Аккерманському повіті кількість млинів зростає з 195 до 1239 [370, с. 49]. Наведені дані спростовують думку Л. Циганенко, що саме «Аккерман був центром млинарства на Півдні Бессарабії...» [665, с. 269]. На Аккерманський повіт припадало 15,7% млинів області, тоді як на колонії болгар – понад 43% [255, с. 294]. У 1851 р. 83 болгарські колонії мали 1618 млинів (1470 вітряків, 132 кінних, 16 водяних, тобто 19–20 млинів на селище) [552, с. 143]. Лише у Болграді працювали 2 вітряки, але у с. Волканешти (15 верств від Болграда) знаходилися понад 30 вітряків, у с. Каракурт – 17 вітряків, у Чийшії – протягом 1820–1843 рр. кількість млинів зростає з 45 до 75 [418, с. 49; 560, с. 58].

Окрім Ізмаїла, Аккермана, в Рені нараховувалося понад 90 млинів, у Кілії – 53, у Кагулі – 35. У Татарбунарах працювали 2 водяних та 18 вітряних млинів. Протягом 1822–1839 рр. кількість млинів в придунайських повітах зростає зі 143 до 1242 [255, с. 146, 148, 152, 158]. Наприкінці 1840-х рр. у краї нараховувалося понад 1900 млинів, що свідчить про перетворення Буджака на борошномельний центр Бессарабії. З 1861 р. в Аккермані почав працювати перший паровий млин [665, с. 269]. Таким чином були створені сприятливі умови для розвитку млинарства у пореформені роки.

Виробництво будівельних матеріалів продовжувало відігравати значну роль у господарстві краю. У 1840-х рр. цегляні та черепичні майстерні краю мали річні обіги майже у 17 тис. крб. У 1840 р. на цегляному заводі ізмаїльського купця І. Киселевича працювали 45 робітників, які щорічно виготовляли 700 тис. штук цегли, на заводі купця О. Славича – 16 робітників, Л. Соколова – 14 робітників. Наприкінці 1840-х рр. на південнобессарабських заводах припадало 88% вартості виготовленої в області цегли. У пореформені роки продовжитися розгортання його виробництва [439, с. 117].

Міста	Ізмаїл	Рені	Болград	Разом	Бессарабія
Кількість підприємств	14	3	17	34	55
Вартість продукції (срб. крб.)	16645	15000	14000	45645	51822

Промислове піднесення сприяло поширенню робітничо-ремісничого прошарку. З 1827 р. в Ізмаїлі відкрилися цеха теслярів, столярів, бондарів, кравців, які об'єднували до 200 ремісників. З'явилися цеха цеглярів та свічкарів.

Для активізації судноплавства Кабінет Міністрів у червні 1830 р. затвердив пропозицію генерал-губернатора Новоросії М.С. Воронцова «Постанову щодо торгового суднобудування та торгівлі» за яким в Ізмаїлі та Аккермані було утворено Цех вільних матросів [489, с. 51]. Цех об'єднував усіх моряків, що працювали на торговельних судах. Після 5 років плавання кожний матрос отримував патент на володіння судном і звільнявся від державних повинностей, якщо матрос понад

3 роки не працював за спеціальністю, то його виключали з цеха. Наприкінці 1840-х рр. на Дністрі та Дунаї працювали понад 1400 «вільних матросів» [21, арк. 3; 83, арк. 2-4; 430, с. 21; 696, с. 64].

Протягом 1828–1852 рр. кількість цехових робітників в Ізмаїлі зросла у 2,5 рази, до 514 осіб; в Аккермані (1828–1862 рр.) – в 6,9 разів (з 196 до 1360 осіб), що разом склало майже 90% ремісників краю. За кількістю ремісників Ізмаїл поступався тільки Аккерману, однак значно випереджав інші міста Придунав'я [447, с. 34].

Протягом дослідженого періоду чисельність ремісників постійно зростала. Однак у відсотковому відношенні частка краю зменшилася з 31 до 23% всіх ремісників області, що було зумовлено зростанням їх чисельності у Кишиневі [439, с. 59].

Частка ремісників регіону у ремісництві Бессарабської області (у %)

Рік	Аккерман	повіт	Ізмаїл	повіт	Кілія	Рені	Болград	Кагул	Міста	Повіти
1844	5	7	7	-	0,7	3	-	0,3	16	7

За кількістю ремісників придунайські міста поступалися лише Кишиневу (68 %). Друге місце займав Ізмаїл, третє – Хотин, четверте – Аккерман. Серед повітів лідером в губернії був Хотинський (15% кількістю ремісників), йому поступався Аккерманський (12%) [439, с. 60].

Протягом дослідженого періоду концентрація ремісників у містах дещо зросла (з 1,16 до 1,68% міського населення), однак поступалася середньому обласному показнику. Це було зумовлено більш прискореним зростанням ремісничого виробництва у Кишиневі, Хотині, Сороках, які поступово стають торговельними центрами Центральної та Північної Бессарабії.

Повна картина спеціалізації придунайських ремісників надана нижче.

Спеціалізація міських ремісників півдня Бессарабії у 1844 р. [364, с. 115; 439, с. 89–90]

Ремісники	Кількість осіб у містах Буджака				
	Кишинів	Ізмаїл	Аккерман	Рені	Кілія
Виробники продовольства					
Пекарі	120	35	20	5	-
М'ясники	92	10	10	6	-
Разом	212	45	30	11	-
Виробники одягу					
Кравці	422	23	28	14	8
Чоботарі	461	32	71	15	5
Капелюшники	147	11	8	7	-
Інші	11	-	15	-	-
Разом	1041	66	122	36	13
Виробники господарського реманенту					
Каменярі	900	32	12	12	
Штукатури	296	24	-	-	
Пічники	-	-	10	12	
Кровельники	33	-	6	-	
Теслярі	173	65	18	20	4
Столяри	141	17	16	6	2
Бондарі	125	22	14	15	
Каретники	21	4	14	-	4
Ковалі	89	20	1	6	-
Лудильщики	54	7	-	9	-
Інші	60	7	1	8	-
Разом	1892	198	92	88	10
Ремісники інших професій					
Токарі	2	1	-	-	-
Гравери	2	-	1	-	-
Різники по дереву	3	-	-	-	-
Зброярі	5	-	-	-	-
Інші	330	26	19	15	2
Разом	342	27	20	15	2

**Ремісничо-мануфактурні підприємства
у селах Аккерманського повіту (середина 1860-х рр.)**
[320, с. 165]

Селище	Майстерня	Власники	Вартість річної продукції крб. сріблом	Збут продукції
Батир	Сироварня	Гагаузькі колоністи	600–1200	До Одеси, Ізмаїла
Каушани	2 салотопні	Державні селяни	9000–12000	До Одеси, Кишинева.
Паланка	Цегляна, черепична майстерні	Державні селяни	1400	До Одеси, Аккермана
Селемет	Сироварня	Ізмаїльський купець К. Маркаров	2000	До Одеси, Ізмаїла
Татарбунари	Суконна майстерня	Аккерманський міщанин Д. Ізерт	3750	До найближчих сіл
Чимішлія	Сироварня	Ізмаїльський купець К. Маркаров	2000	До Одеси, Ізмаїла

кількості підприємств Південної Бессарабії). Наприкінці 1840-х рр. набирає обертів виробництво Аккермана, Рені та Кілії.

4. Загалом на регіон припадало понад 63% бессарабського промислового виробництва. Південна Бессарабія була лідером за виготовленням цегли, свічок, мила, черепиці, масла та сукна. Таким чином, у першій половині XIX ст. були створені сприятливі умови для подальшої індустріалізації краю.

**3.6. Завершення промислового перевороту
в краї наприкінці XIX ст.**

У 1880-х рр. у Бессарабії розпочався промисловий підйом, який був викликаний заміною ремісничо-мануфактурного виробництва на

У 1856–1878 рр. відбулося подальше розгортання ремісничо-мануфактурного виробництва, як окремої галузі економіки краю. Якщо у 1812–1860 р. в Ізмаїлі виникло 33 ремісничі майстерні, то у 1861–1870 рр. – 41 майстерня, у 1871–1880 рр. – 77 майстерень [328, с. 103]. Здебільшого це були ремісничі майстерні з обробки харчової продукції, яку згодом збували до румунських портів. Так, в румунських звітах за 1863 р. фігурують цегляні, черепичні майстерні, красильні. У 1878 р. у відновленому Ізмаїльському повіті нараховувалося 440 різних підприємств, з них 370 з переробки риби у Вилково, тютюнова фабрика в Ізмаїлі, 2123 млини (зокрема 10 парових та 28 водяних) [360, с. 132].

Водночас і в Аккерманському повіті поширюються ремісничі майстерні. У 1858 р. в Аккермані з'являються 3 салотопні купців III гільдії Русева, Матафогло, Арнаута, які виготовили 18 тис. пудів сала вартістю 61 тис. крб. На цих підприємствах працювали 78 робітників, що було досить багато для того часу [253, с. 330]. У селах Батир, Серемет виникають сироварні, у с. Паланка цегляна та черепична майстерні, які збували виготовлену продукцію до Одеси, за кордон, до Ізмаїла.

Аналізуючи тенденцію зростання чисельності підприємств слід зазначити:

1. Майже всі майстерні (за виключенням майстерні Д. Ізерта) мали сезонний характер і займалися переробкою тваринницької продукції.

2. Незважаючи на зростання дрібних підприємств, мануфактурне виробництво лишалося на низькому, початковому рівні, що пояснювалося аграрною спрямованістю економіки краю.

Однак більшість цих підприємств невдовзі припинили діяльність через зменшення попиту з боку російської армії, яка під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. потребувала значної кількості продовольства. Відновлення промислового потенціалу та його подальша трансформація у фабрично-заводське виробництво відбулася в середині 1880-х рр.

Доцільно сформулювати наступні висновки:

1. Промисловість Буджака швидко розвивалася за рахунок поширення капіталістичних відносин іноземними колоністами.

2. Протягом 1812–1860 рр. виробництво краю переорієнтувалося з соляного та рибного промислів на виробництво будівельних матеріалів, млинарство, виготовлення сала.

3. Понад 70% підприємств регіону знаходилися у містах. Найбільш потужними промисловими містами був Ізмаїл та Болград (54%

фабрично-заводське. В. Жуков так охарактеризував економіку Бессарабії цього періоду: «Бессарабська міська промисловість нагадувала негустий низькорослий чагарник, що займав порівняно невелику площу. Він як би втілював ремесло, навколо якого росли крупніші дерева мануфактурного рівня. На цьому фоні виділялися рідко розсажені, більш зрілі дерева фабрично-заводського лісу» [441, с. 84].

Напередодні проведення ліберальних реформ Бессарабія займала 39-те місце за кількістю підприємств, 41-ше – за вартістю промислової продукції, 46-те – за кількістю робітників серед інших губерній Росії.

**Розміщення промислових підприємств
у Російській імперії на 1900 р. (у %)**
[441, с. 106]

Регіон	Частка підприємств	Частка вартості валової продукції	Частка кількості робітників
Центральний	15,1	26,6	30,8
Малоросійський	20,9	17,5	14,5
Царство Польське	11,3	12,3	11,9
Бессарабія	0,9	0,3	0,1

У післяреформені роки існували всі форми капіталістичної промисловості. Якщо в класичному варіанті капіталізм проходив стадії кооперації, мануфактури, фабрики, де перші дві базувалися на використанні ручної праці, а остання – на машинному реманенті, то у Бессарабській губернії, як і по всій Російській імперії, спостерігалось переплетіння всіх форм. Таке явище ускладнює об'єктивний аналіз потужностей придунайської промисловості, що інколи призводить до перебільшення або зменшення частки регіону у промисловому виробництві імперії.

У Бессарабії використання парових машин не завжди було достатнім критерієм для розглядання підприємства, як фабрично-заводського. Інколи машинне обладнання використовувалося, як допоміжна сила у виробництві. Власникам підприємств було вигідніше використовувати дешеву працю робітників, ніж купувати або ризикувати дорогим обладнанням.

Міста регіону не завжди підходили для розповсюдження розвинених форм виробництва. Наприклад, сукновальні й вовнопрядильні мануфактурні майстерні були поширені лише в сільській місцевості. Причиною тому була краща забезпеченість села вовною. Гальмували розвиток промисловості відсутність кваліфікованих робітників та серйозна конкуренція з боку великих підприємств центральної Росії [441, с. 84].

На відміну від центральної Бессарабії на півдні губернії промислове виробництво розвивалося швидше. Однією з причин цього явища був приток дешевої робочої сили із середовища розорених бессарабських селян. Так, на 1916 р. заборгованість придунайських селян становила 347871 крб., з яких вони сплатили лише 121812 крб. Для сплати боргів поміщикам, державі селяни були змушені найматися сезонними робітниками до землевласників або переїжджати до Ізмаїла, Кілії, Рені, Аккермана, де вони поповнювали міський пролетаріат. Перевищення пропозиції над попитом робочої сили заощаджувало видатки промисловців на заробітну платню, покращення умов праці, що дозволяло інвестувати додаткові гроші у виробництво [525, с. 15].

Промислова модернізація розпочалася у ремісничому виробництві, змушуючи кустарів пристосовуватися до нових умов, вдосконалювати свої вироби. У 1860-ті роки офіційно дозволялося займатися ремеслом незалежно від стану і віросповідання. Була потрібна лише сплата промислового податку. Тому чисельність промислів невпинно зростала.

У працях радянських істориків існує думка про зростання ремісничого, домашнього виробництва в краї після 1861 р. Зокрема, І. Будак наголошував на значній питомій вазі ремесла і промислів в місцевій промисловості. Головна причина цього полягала у слабкому розвитку капіталістичної мануфактури і фабрики в краї.

Протягом дослідженого періоду чисельність ремісників постійно зростала. Частка краю дещо зросла з 25,6 до 26,2% [442, с. 59]. За кількістю ремісників придунайські міста поступалися лише Кишиневу. Друге місце займав Ізмаїл, третє – Хотин, четверте – Аккерман [351, с. 16]. Серед повітів губернії лідером був Хотинський (20% кількості ремісників), йому поступався Аккерманський повіт (17%) та Ізмаїльський (15% ремісників губернії) [442, с. 59].

Динаміка зростання міських ремісників Буджака
[442, с. 59]

Місто	1852 р.	1897 р.
Аккерман	1360 ²⁰	1784
Ізмаїл	514	1293
Болград	-	1221
Кілія	25	600
Рені	150	401
Кагул	27	265
Разом	2076	5564
Бессарабія	8114	21320

З 1870-х рр. спостерігався поступовий занепад ремісництва. Як зазначали сучасники: «У Бессарабії сьогодні всі життєві потреби сім'ї – одяг, кожух, шапка з баранячого хутра, сукно вироблялося на місці, в домашніх умовах. Відтепер таке виробництво скорочується і багато що купується в лавках» [441, с. 61]. У огляді бессарабського губернатора – князя С.Д. Урусова за 1903 р. зазначалося, що ремісництво занепало саме через сильну конкуренцію з фабрично-заводськими підприємствами. На початку ХХ ст. цехи лишилися в 29 містах, зокрема у Кишиневі. У 1902–1903 рр. тут скасовували ремісниче управління. Внаслідок цього платня ремісників знизилася, доходючи до декілька десятків копійок вдень.

Згідно з переписом населення 1897 р. близько 4% сільського населення Бессарабії займалися кустарними промислами. Найбільш поширеними були соляний, рибний, візничий промисли, виготовлення дерев'яних, вовняних виробів, плетіння корзин. Дрібних виробників в містах і селах Півдня Бессарабії можна умовно підрозділити на три категорії. У першу категорію входила більшість ремісників (кравці, шевці, мірошники, салотопи, пекарі, м'ясники, гончарі, столяри, бондарі, ковалі тощо). Їх діяльність перш за все була пов'язана з ринком. Збут товарів обмежувався переважно місцем виробництва у межах губернії. До загальноросійського ринку і частково за кордон потрапля-

ли деякі ремісничі товари (шкіри, сало, вовна, віск, мед, вапняний камінь, алебастр, гіпс, фосфорит, смоляні продукти, деякі гончарні й деревні вироби). Чимала частка продукції через її кустарний характер виробництва виконувалася на замовлення, минуючи ринок.

До другої групи відносяться ремісники, які виконували підрядні замовлення. Це каменярі, будівники, штукатурки, кровельники.

Самою невеликою була третя група, куди входили ремісники, обслуговуючі вузький круг споживачів-замовників. До неї належали токарі, гравери, різьбярі по дереву, рушничні майстри, палітурники, шпалерники, іконописці.

Професійний склад ремісників Бессарабії (у %)
[441, с. 65]

Професія	1844 р.	1897 р.
Кравці	18	37
Ковалі	12,1	29,5
Деревообробники	9,5	13
Будівельники	34	13,5
Чоботарі	17	9,5
Обробники тваринницької продукції	6	3,5

Кустарне виробництво в краї продовжувало спеціалізуватися на обробці харчової та тваринницької продукції. На відміну від центральних та північних повітів губернії у Придунав'ї не було розвинутого спиртового виробництва. Зокрема, у Хотинському повіті вироблялася половина горілки та спирту в губернії. Серед виробників коньяку та фруктових горілки домінував Кишинів та Оргеєвський повіт. Так, у 1900 р. з 7 горілочаних заводів жодного не було на півдні губернії. Можна вважати, що обробіток сільськогосподарської продукції спеціалізувався на зерновій та молочній продукції харчування.

Найбільш пов'язаною з ремісничим виробництвом за обробкою продуктів тваринництва була салотопна справа. Тут не відбувалося ніяких технічних змін, використовувалася лише ручна праця. Виробництво велося під керівництвом купця або майстра. Залишилися відомості про салотопні вже згаданих нами купців Петра Руссова і Григорія Арнаутова в Аккермані. Устаткування цих підприємств складало-

²⁰ Відомості по м. Аккерман надані за 1862 р.

ся з домашніх печей, предметів необхідних майстру-забійнику худоби, казанів для салотопки. У 1870 р. у Руссова працювали 8 забійників худоби, 15 робітників і 2 салотопа, у Арнаутова – 6 забійників, 5 підсобних робітників і 2 салотопа. Перша салотопня виготовляла 3,3 тис. пудів сала вартістю у 15,3 тис. крб., друга – 2,4 тис. пудів вартістю у 9,6 тис. крб. [441, с. 73].

Певний зв'язок із салотопною справою та забоєм худоби мав обробіток шкір в Буджаку. У 1897 р. шорно-сідельним ремеслом у Аккерманському повіту займалося 92 особи, у Бендерському – 18, у Ізмаїльському – 12 чоловік, тоді як в інших повітах працівників цієї галузі не було [441, с. 76–77].

Південна Бессарабія продовжувала залишатися значним виробником масла в губернії. Його виробництво було альтернативною справою під час зернової кризи в Російській імперії у 1881–1896 рр. Саме у тоді (у 1890 р.) в Аккермані виникає маслوبيйний завод з використанням парового двигуна братів Флакман. У 1895 р. в Аккерманському повіті діяли три маслوبيйні і одна в Ізмаїлі. У 1902–1903 рр. на півдні губернії знаходилися вже 12 з 14 таких підприємств: в Аккерманському повіті – 6, в Ізмаїльському – 3, зокрема маслوبيйні у Рені і Кілії. Здебільшого маслوبيйні виникали у селах і з появою парових млинів їх стали використовувати для виготовлення олії. Таким чином, виробництво масла тісно переплілося з млинарством [525, с. 8–9].

Близькість від портів вимагало переробки зернових культур. Дослідник експорту збіжжя Д. Ріхтер з цього приводу писав: «Працюють всі борошномельні Бессарабії... Місцеву пшеницю здебільшого обмолочують для потреб внутрішнього ринку, але певна кількість вивозиться за кордон, до чорноморських портів, до Царства Польського». Впродовж 1871–1879 рр. в Аккерманському повіті кількість млинів зросла з 610 до 735, в Ізмаїльському повіті у 1878 р. налічувалося 860 млинів. У 1891 р. тут млини виробляли 4 420 четвертей борошна щодобово [441, с. 67, 95–96].

У 1891 р. в Аккерманському повіті знаходилися 1635 непарових млинів, в Ізмаїльському – 1739, що разом складало 36,9% непарових млинів губернії. Зокрема, у центральних повітах – Оргеєвському і Кишинівському знаходилося понад 30%, у північних та південних повітах 70% сільських непарових млинів [441, с. 67].

На початку ХХ ст. млинарство в краї досягло ще більш значних успіхів. У 1900 р. в Бессарабії діяли 136 великих парових млинів, де працювали 1047 робітників. З них в Ізмаїльському та Аккерманському повітах знаходилися 93 млини (68,4%) з 496 робітниками (47,4%

загальної кількості). За губернською статистикою на південні повіти Бессарабії припадало 15,1% великих парових та 49,4% середніх та малих млинів, на кожному з яких щорічно переробляли понад 272 тис. пудів збіжжя [683, с. 53].

У 1880-х рр. найбільшими були млини болгарських купців Р. Христова (річний оберт – 50 тис. крб.), купця Ф. Гульє (річний оберт – 58 тис. крб.), ізмаїльського купця Г. Шопова (річний оберт 25 тис. крб.), ренійського купця С. Бенковича (17 тис. крб.). Зокрема, на млинах Г. Шопова працювали 8 робітників, діяв паровий двигун потужністю у 14 к.с. За сезон виготовляли 11 тис. пудів борошна, 2 тис. пудів пшона, їх реалізація давала власнику понад 1 тис. крб. щорічного прибутку. Млини Р. Христова приносили щорічного прибутку у 6 тис. крб. [322, с. 160].

У 1881–1901 рр. найбільшими власниками млинів були купці Маратеа у с. Леово Ізмаїльського повіту (з річним обігом у 124 тис. крб.); А. Шмінгер у с. Борчаг Ізмаїльського повіту (105 тис. крб.); брати Денісови в Аккермані (76 тис. крб.); Фемеліди – Аккерман (60 тис. крб.) [324, с. 465]. У 1881 р. в Ізмаїльському повіті також працювали 4 борошномельні, які за сезон обмолочували борошна на 2477 крб. На початку ХХ ст. найбільше борошномельне підприємство належало аккерманському купцю І. Асвадуру, де щодобово обмолочували до 2 тис. пудів. Трохи йому поступалася млинарня торгового дому «Брати Денісови» в Аккермані (1500 пудів щодобово). В Аккермані, Тарутино працювали млини, які щорічно переробляли 460 та 200 тис. пудів [328, с. 20].

Серед власників парових млинів були іноземні піддані та компанії. Австрійський підданий С. Бенькович утримував в Ізмаїльському повіті два парових млини, румунський громадянин П. Дімітріу – і французу Т. Гієту та румуну Р. Чапирі належали два млини в Болграді. В Аккермані діяла фірма «Ганзен і К та Мерц і К», в Ізмаїльському повіті – Ольгаузен і К. Таким чином, млинарство стало однією з привабливих для іноземців галузей виробництва [683, с. 54].

Серед міського млинарства лідером був Ізмаїл, де було зосереджено понад 236 з 384 губернських міських млинів. Йому трохи поступалися болгарські колонії Тараклія, де нараховувалося 69 вітряків та 5 земляних млинів, Чийща – 40 вітряків та 3 земляних млини, Болград – 138 вітряків та 1 паровий млин [552, с. 433–436]. Загалом на Придунав'я припадало 70% їх кількості в містах губернії [441, с. 96].

У 1901 р. в Ізмаїльському повіті нараховувалося 63 парові млини, де працювали 235 робітників, в Аккерманському – 82 млини з 353 працівниками. За кількістю таких млинів Аккерманський повіт займав перше місце в губернії, Ізмаїльський – третє. Всього на млини Півдня Бессарабії припадало 35% обробітку зерна в губернії, що свідчить про постійне зростання обробітку зерна в регіоні [328, с. 20].

Певну залежність від сільського господарства мало виготовлення сукна та вовни. Виробництво вовняних та суконних тканин здійснювалося на підприємствах змішаного мануфактурно-заводського типу. У 1865 р. в с. Тарутино з'явилася перша сукновальна фабрика купця В. Штейнке. На цьому підприємстві 5 робітників пряли вовни на 10 тис. крб. щорічно [683, с. 55]. Заможний колоніст Д. Ізерт у 1870-х рр. заснував ткацьку мануфактуру в Татарбунарах, яка пізніше перетворилася на суконну фабрику. У 1881 р. в Болграді була відкрита сукновальня С. Широкова, де працювали 5 робітників. У 1912 р. у Тарутино відкрили ще одну суконну фабрику із щорічним виробництвом продукції на 18,4 тис. крб. У с. Байрамча Аккерманського повіту купець Ф. Чернявський заснував ще одне підприємство з паровим двигуном. Це був один із найбільших заводів губернії, де працювали 25 робітників [328, с. 62–63]. Станом на 1910 р. тільки в Аккерманському повіті нараховувалося 12 сукновальних фабрик [525, с. 8].

Потреби міського і сільського будівництва стимулювали розвиток цегляного виробництва і здобич його з покладів вапняку. Приблизно до 1880-х років розробка вапняку велася в невеликій кількості в різних місцях губернії, зокрема в Оргеєвському та Аккерманському повітах. В останньому в 1896 р. знаходилися 141 копальня, де працювали 222 робітника, у 1899 р. – 211 копалень з 420 працівниками. У самому Аккермані було 4 копальні з 50 наймитами [441, с. 73]. У 1903 р. поблизу болгарських колоній Главани, Тараклія, Кубей знаходилося 51 родовище видобутку вапняку, де працювали 451 робітників. Тут видобули 2835 куб. сажнів вапняку вартістю у 12714 крб. У 1909 р. тут працювали вже 733 робітники, які видобули 3676 куб. сажнів вартістю у 14425 крб. [552, с. 441–442].

Водночас на копальнях виготовлялася цегла із глини та піску. Зокрема, міщанин А. Щупаченко з Папушойського посаду Аккерманського повіту до 1861 р. виробляв цеглу сам. У наступне тридцятиліття він став використовувати найману працю. У 1890 р. на його закладі працювали 8 робітників, які виготовили 200 тис. штук цегли-

ни на 2 тис. крб. [441, с. 79]. У 1910 р. вже 19 робітників виготовили 300 тис. штук цегли вартістю у 33 тис. крб. [552, с. 442].

Більшість цегли відправлялася до Ізмаїла та Кілії, які поступово стають губернськими центрами з виробництва будівельного матеріалу і товарів першої необхідності. У 1891 р. тут було 17 таких цегляно-черепичних майстерень з 90 робітниками і щорічною вартістю виробництва 160 тис. крб. [296, р. 474; 441, с. 67]. У 1890-х рр. м. Болград Ізмаїльського повіту працювали 5 гончарних, 2 цегляних підприємства, 3 миловарні. У 1897 р. у Кілії працювали 3 цегляних, 2 черепичних заводи і єдина в краї пивоварня. У 1891 р. в Ізмаїлі діяли 14 цегляних заводів з річним обігом у 60,9 тис. крб., 1 миловарня, 4 свічкових заводу з річними обігами у 2,5 тис. крб. та 1 гончарний завод з річним обігом у 18 тис. крб. [525, с. 8, 11; 591, с. 42, 43].

Розгортання деревообробного виробництва гальмували природно-кліматичні умови Буджака. Тут знаходилося 11% лісового фонду губернії.

Розмежування лісового фонду в Бессарабії у 1909–1910 рр. [721, р. 17]

Повіт	Лісовий фонд у дес.	У % до загального фонду губернії
Аккерманський	5 658	2,44
Ізмаїльський	20 409,97	8,79
Разом	26 067,97	11,23
Бессарабія	232 221, 95	100

Нестачу деревини поповнювали за рахунок північних повітів губернії. Протягом пореформеного періоду на півночі Бессарабії посилюється вирубка лісу, яка невдовзі призвела до знищення 30% лісового масиву губернії [441, с. 103].

Відтепер нестачу лісоматеріалу поповнювали завдяки імпорту деревини з Румунії та Австро-Угорщини до придунайських портів, які невдовзі стають центрами деревообробної промисловості. У 1890-х рр. в Ізмаїлі працювали 2 лісопилки, а вартість виробленої тут продукції коливалася від 17 до 30 тис. крб. В Аккермані функціонува-

ли 2 лісопильні. В Рені працювало лісопильне підприємство купця Полянського, що виготовляло продукції на 240 тис. крб. [683, с. 54].

Власниками таких підприємств були виключно купці. Лісопильня купця Баєва в Ізмаїлі щорічно приносила йому прибутків на суму до 17 тис. крб. В Рені знаходилося виробництво болгарського підданого Шопова. У 1901 р. з 20 деревообробних підприємств губернії 4 знаходилися в Ізмаїлі, по 3 – у Рені та Кілії, 2 – в Аккермані, 1 – у Болграді. Тут працювали 500 робітників, серед яких 200 – у Рені, 41 – в Ізмаїлі (з них 33 робітника на Ізмаїльському деревообробному заводі), 22 – в Аккермані. На початку ХХ ст. вартість готової продукції на ізмаїльському заводі коливалася від 50 до 100 тис. крб. Вартість обробленої продукції на підприємствах Рені складала 160 тис. крб., Ізмаїла, Кілії – 24 тис. крб., Аккермана – 5,8 тис. крб., Болграда – 1,5 тис. крб. Загалом придунайські підприємства виготовляли продукції на 241–291,3 тис. крб., що складало 49% вартості деревообробної промисловості Бессарабії [525, с. 9].

До підприємств змішаного ремісничо-мануфактурного типу відносилися «рибні заводи» Ізмаїльського, Аккерманського повітів. Якщо на початку 1840-х років таких «заводів» було 3, то у 1894 р. – 30, зокрема в Ізмаїльському повіті – 26, з них 10 в посаді Вилково. Чисельність працівників у рибних артілях у 1880–1890-ті перевищувала 2000 осіб. Відповідно вартість вилову риби зростає з 83 тис. крб. асигнаціями у 1835 р. до 500 тис. крб. сріблом на початку 1890-х рр. [441, с. 72].

На початку ХХ ст. в Ізмаїльському повіті нараховувалося вже 32 таких підприємств, де працювали 657 робітників. У Вилково купці Єршови збудували завод з виробництва рибних консервів, який входив до 15 найбільших консервних заводів Херсонсько-Бессарабського округу і щорічно випускав 180 тис. консервів [503, с. 55; 525, с. 9]. Один з братів – К. Єршов протягом 1901–1907 рр. купив у рибалок риби та ікри вартістю 77 тис. крб. і переробив її на консерви. Не менш відомим були купці Т. Кузьмін (обробляв риби на 2422,2 крб.), О. Жилін (19,4 тис. крб.) та Б. Столяров – обробив риби на 5478 крб. [51, арк. 19].

Поширювався вилов риби на промислах Шабсько-Будакського району Аккерманського повіту. Тут діяли 80 рибопромислових підприємств, де працювали 426 робітників, які щорічно обробляли риби на 95 тис. крб. [525, с. 9; 618, с. 38].

Досить повільно розвивалася важка промисловість регіону. До підприємств такого типу належали слюсарні та механічні майстерні. Здебільшого вони виникали на місті ремісничих, теслярсько-столярних майстерень Аккерманського повіту.

Найбільшими були майстерні Г. Рознера, Ф. Гоббахера в Аккерманському повіті, машинобудівна майстерня А. Байма в с. Сарата, підприємство К. Янковського в Ізмаїлі. Завод Ф. Гоббахера відносився до машинобудівного підприємства і займав друге місце в губернії за обсягом продукції. За 1890–1901 рр. вартість його виробів зростає з 25 до 141,4 тис. крб. Фірма Ф. Гоббахера спеціалізувалася на виготовленні сіялок, віялок та на ремонті іншого господарського реманенту. У 1901 р. тут виготовили господарського реманенту вартістю у 125 тис. крб., що складало майже 89 % вартості усіх замовлень [441, с. 87–88].

Четверте місце в губернії за обсягами виробництва займав завод Г. Рознера. У 1890–1901 рр. 24 робітники виготовляли господарського реманенту на 15,6 тис. крб. Машинобудівна колісна майстерня А. Байма випускала віялки та візки, колеса для Одеського оборонного промислового військового комітету щомісячною вартістю у 3760 крб. Підприємство було найбільшою колісною майстернею. У 1917 р. тут працював 41 робітник [328, с. 52].

Загалом, на складах Аккерманського повіту в 1907 р. перебувало готової продукції вартістю у 58,4 тис. крб., що було найбільше в губернії.

Завод К. Янковського в Ізмаїлі був єдиним в губернії виробником карет та фаєтонів. З 1889 р. було налагоджено виробництво карет, з 1892 р. – фаєтонів. Підприємство не мало парового двигуна і використовувало кінний привід. У 1894 р. на заводі працювали 7 робітників з щоденною платнею 1–2,5 крб.²¹ [441, с. 89].

Південна Бессарабія займала важливе місце у металургійній промисловості губернії. Виплавлений метал повністю йшов на виготовлення сільськогосподарського реманенту, попит на який постійно зростає.

У 1884 р. у с. Сарата було побудовано найбільший в губернії чавуннолітейний завод К. Лайєра [645, с. 20]. У 1913 р. тут працювали 155 робітників, які виготовляли металу на 120 тис. крб. Аккерманська

²¹ Для прикладу, щорічна оренда квартири в центрі Одеси коштувала 20 крб. Пуд пшениці вищого ґатунку коштував 80 коп. – 1 крб. – автор.

**Відомості про наявність на складах Аккерманського повіту
сільськогосподарських машин у 1907 р.**
[складено за: 66, арк. 2–150]

Назва фірми	Купівля		Продаж		Передали до інших фірм	
	Кіль-ть	Вартість у крб.	Кіль-ть	Вартість у крб.	Кіль-ть	Вартість у крб.
Іванівсько-Руський склад Аккерманського земства у м. Аккерман						
1. Ген	111	3518,04	32	1046,4	5	152,33
2. Орловське бюро	6	106,11	6	232,13		
3. Брати Донські	15	272,32	18	269,31	30	393,3.
4. Ал. Гродський	1	41,08				
5. Аф. Абь	64	2344,39	32	1246,07		
6. К. Терещенко	192	6987,27	137	6250,42	12	298,2
7. Г.Блашковський	246	1137,15	77	911.		
8. Саркизов	12	262,80	6	148,60	2	38,75
9. Шуммахер	1	21, 02				
10. Ч. Дерінг	33	5100,42	2	189,30		
11. Гофман і Гейер	3	259,35				
12. Лайер К.	49	1648,62	18	786,85		
РАЗОМ	733	21677,55	328	9122,68	49	489,28
Ташлицький склад Аккерманського земства у м. Аккерман						
1. Ген	164	4896,57	50	1714,42		
2. Ельворті	2	38,75				
3. К. Терещенко	17	1120,4	11	326,96		
4. В. Моріц	3	93,88				
5. Брати Донські	95	1292,79	91	1393,4		
6. Т-во Робітників	2	25,46				
7. К. Лайер	118	6100,47	99	6026,8		
8. Блашковський	20	520,16	11	330,8		
9. Орловське бюро	60	386,96			51	55,87
10. Аф.Абь	70	2455,95	50	2212		
11. Гесс	90	510,22	77	314,6		
12. Ч. Дирінг	120	11263,94	14	342,75		
РАЗОМ	761	17054,65	403	10135,13	51	55,87

міська влада зазначала: «Продукція заводу нагороджена золотими медалями. Більшість металу йде на виготовлення плугів для навколишніх селищ. З будівництвом залізниці Аккерман – Лейпциг, нашу продукцію не соромно продавати за кордон» [328, с. 52]. У посаді Тарутино Аккерманського повіту було збудовано чавунолітейний завод, де працювали 35 робітників [645, с. 21]. Тут встановили механічний двигун потужністю у 20 к.с. Щорічно завод виготовляв продукції на 5189 тис. крб. [525, с. 8]. У Болграді працював ремонтний завод А. Геносеса (20 робітників) [328, с. 52].

Підприємствами мануфактурного типу були місцеві друкарні. На початку 1860-х рр. перша типографія в регіоні з'явилася в Аккермані. У 1900 р. в Аккермані нараховувалося вже 4 друкарні та 2 в Кілії (підприємств Цаліса та Мільграмма). У 1912 р. в Аккермані нараховувалося 4 друкарні і 5 – в Ізмаїлі, 1 – в Кілії. Серед місцевих газет найбільший тираж мали «Спархіяльні відомості» та «Бессарабець» [441, с. 89; 525, с. 9].

Таким чином, на початку ХХ ст. відбувається остаточний перехід від кустарного до фабрично-заводського виробництва, що було типовим явищем для інших регіонів Російської імперії. Спеціалізацією придунайської промисловості була обробка господарської продукції та деревини, виготовлення будівельного матеріалу, виробів з металу. Наприкінці ХІХ ст. в містах губернії працювали 231 великий заклад фабрично-заводського типу, з них на міста Аккерманського та Ізмаїльського повітів припадало 142 або 61%, зокрема 120 закладів функціонували в Ізмаїльському повіті. Вартість фабричної продукції в містах Бессарабії в цей час складала близько 1,5 млн. крб., з них на придунайські міста припадало 677 тис., зокрема на міста Ізмаїльського повіту – 617 тис. [441, с. 105].

У період світової промислової кризи 1902–1903 рр. кількість підприємств в Аккерманському повіті зросла до 91, в Ізмаїльському повіті – дещо скоротилася до 40, однак їх загальна частка зросла 78,6% всіх підприємств в губернії [441, с. 105].

Однак потужність заводських двигунів придунайських підприємств не перевищувала 600 кінських сил. До того ж Південна Бессарабія виробляла дуже мало готової продукції, що негативно позначилося на її місці в бессарабському промисловому виробництві. У 1899 р. підприємства Ізмаїльського та Аккерманського повітів разом виготовили продукції на 2 млн. крб., що становило 33,9% вартості промислової продукції в губернії [328, с. 92].

**Показники фабрично-заводської промисловості Придунав'я
у 1903 р. (млн. крб.)**
[69, арк. 12, 34, 56]

Міста	Аккерман	повіт	Ізмаїл	повіт	Рені	Болград	Кілія	Разом
Кількість закладів	8	83	9	22	1	2	6	131
Вартість продукції	0,2	0,8	0,1	0,6	0,2	0,07	0,06	2,03

У 1902 р. підприємства регіону виготовили продукції вартістю у 2,3 млн. крб. Порівняно невелике зростання призвело до значного скорочення частки в губернському виробництві (19,7%). У 1912 р. у регіоні нараховувалося вже 136 підприємств (42,6% підприємств губернії), їх річні обіги скоротилися до 2213 тис. крб. (19,8% обігів підприємств губернії) [328, с. 92].

Показники фабрично-заводської та мануфактурної промисловості Придунав'я та Бессарабії у 1912 р.
[70, арк. 44; 328, с. 92]

Регіон	Повітові центри			Інші міста		
	Кількість підприємств	Вартість річного обігу	Вартість річного прибутку	Кількість підприємств	Вартість річного обігу	Вартість річного прибутку
Ізмаїльський повіт	20	796 тис.крб.	60 тис.крб.	33	524 тис.крб.	27 тис.крб.
Аккерманський повіт	3	245 тис.крб.	14,8 тис.крб.	80	648 тис.крб.	79 тис.крб.
Разом	23	1041	74,8 тис.крб.	113	1172 тис.крб.	106 тис.крб.
Бессарабська губернія	93	7396 тис.крб.	376,7 тис.крб.	226	3760 тис.крб.	411,2 тис.крб.

На думку молдавського дослідника М. Бабілуни: «Сировинна спеціалізація Буджака призвела до того, що за 10–12 років Аккерманський повіт за обсягами виробництва скотився з першого до п'ятого місця в губернії. Тільки Ізмаїльський повіт за рахунок зростання обертів млинів та деревообробних підприємств зберіг друге місце в губернії, поступаючись лише Кишиневу» [328, с. 92].

Вартість фабрично-заводської продукції Придунав'я і Бессарабської губернії (тис. крб.)
[328, с. 92]

Регіон	1899 р.	1912 р.
Ізмаїльський повіт	874	1363
Аккерманський повіт	1128	893
Разом	2002	2256
Бессарабська губернія	6892,3	11867,8

Матеріали про обсяги ремісничо-мануфактурного виробництва дозволяють встановити порівняльну оплату праці найманих робітників. Так, робітникам цегляних майстерень платили за кожну виготовлену тисячу цеглин. У 1881 р. кваліфіковані працівники отримували 2,3–2,5 крб., некваліфіковані – 1,2–1,5 крб. Робітники рибальських артілей щомісяця отримували 12–20 крб. На салотопних підприємствах щомісячна платня становила 15–18 крб. На чавуноливарних майстернях Ізмаїла щоденна платня робітника складала 1–2,5 крб. [441, с. 80; 592, с. 50].

Щоденна платня некваліфікованого робітника в Бессарабії (коп.)
[441, с. 213]

Період	Кишинів	Хотин	Аккерман
Лютий 1885 р.	50	52	87
Червень 1885 р.	65	67	90
Лютий 1895 р.	40	40	85
Червень 1895 р.	50	60	90
Лютий 1901 р.	40	42	65
Червень 1901 р.	65	55	75
У середньому	51,6	52,7	82

Сезонна платня на вовномийці складала 80 крб., сукновальнях – 115 крб., миловарнях – 200 крб., у воскових майстернях – 121 крб., гончарних – 100, слюсарно-механічних – 280 крб. [441, с. 80].

У перелік включалися лише ті майстерні, вартість продукції яких перевищувала за сезон 1 тис. крб. На дрібних підприємствах заробіток був нижче. Якщо вважати, що вовномийки працювали 4–5 місяців, решта закладів – 10–12 місяців, то середня місячна зарплата робітника в Бессарабії дорівнювала 12,6 крб. Середня щоденна платня мешканців півдня губернії була у 1,5 рази більшою, ніж в губернії і становила понад 24 крб. на місяць [441, с. 80].

Щоб реальніше бачити розмір заробітку, можна привести ціни на продукти першої необхідності. У 1904 р. фунт житнього хліба коштував 2 коп., пшеничного – 3 коп., м'яса – 10 коп., солі – 1 коп., цукру – 15 коп., гасу – 4 коп., пуд деревини – 10–12 коп., пуд кам'яного вугілля – 20–26 коп. Щорічна оренда однокімнатної квартири – 40 крб. Таким чином, на початку ХХ ст. праця робітників перестала бути дешевою, що знов-таки позначилося на зростанні виробничих витрат і гальмуванні виробництва [441, с. 80].

Аналізуючи промислові потужності регіону, кількість робітників та їх соціальну забезпеченість, можна стверджувати:

1. Промислове виробництво краю перебувало у стані переходу від ремісничо-мануфактурного до фабрично-заводського виробництва. Головною причиною повільного розвитку промисловості краю була відсутність значних інвестицій з боку уряду та іноземного капіталу. За виключенням поодиноких випадків (заводи Рознера, Лайєра, Байма) іноземці не вкладали гроші у промисловість регіону. Серед інших причин слід назвати слабку розбудову залізниць, відсутність в галузях легкої промисловості монополістичних об'єднань тощо.

2. Внаслідок цього, промисловість краю зупинилася на перехідному етапі від простого до фабричного виробництва товарної продукції.

3. Незважаючи на ці недоліки, промислове виробництво Буджака продовжувало розвиватися, здебільшого у напрямку обробно-харчового та будівельного виробництва. У середньому на край припадало до 35% підприємств губернії та до 20% вартості ними виробленої продукції. Буджак лишався центром важкої, деревообробної, харчової промисловості тощо.

3.7. Вплив економічного розвитку краю на соціальну структуру населення Буджака

Невпинне економічне зростання Буджака ХІХ – початку ХХ ст. призвело до подальшої соціальної диференціації місцевого населення. Відсутність кріпацтва та поява іноземних й державних переселенців суттєво розмежувало селянський прошарок; розвиток промисловості й торговельної інфраструктури призвів до появи місцевого пролетаріату, буржуазії, різночинців.

Розбіжність статистичних даних щодо соціального складу населення першої половини ХІХ ст. є характерною ознакою для Бессарабії. Відомості загальноросійських переписів не співпадають з статистичними додатками до щорічних звітів бессарабських губернаторів. Ці розбіжності викликані переважно технічними помилками місцевих урядовців. У деяких випадках одні і ті ж самі особи з привілейованого населення зараховувалися до різних категорій [337, с. 69]. Деякі мешканці взагалі не були представлені у переписах. Недоліками офіційної статистики також були неповнота, суперечливість, відривчастість, різноманіття прийомів групування даних, оперування середніми показниками. Все це обов'язково потрібно враховувати при визначенні кількісних характеристик груп населення.

Міста Буджака першими в регіоні почали пристосуватися до нових економічних реалій. Розвиток їх господарського, торговельного, транспортного комплексів сприяв зростанню міського населення, формування нових класів та прошарків.

З приєднанням Буджака до Росії міське населення було малочисленим і здебільшого складалося з колишніх селян. Як зазначав П. Свіньїн: «Здебільшого мешканці Кілії займаються хліборобством та рибальством, місцевого купецтва немає... Мешканці Аккермана не поділені на стани... всі вони займаються рибальством» [244, с. 395]. Завдяки впровадженню ринкових відносин у господарствах іноземних колоністів та урядової політики, спрямованої на перетворення регіону на центр товарного виробництва, процес соціального розшарування міського населення значно прискорився.

За переписом 1819 р. населення Ізмаїла складало 6570 чол., Аккермана – 5472, Рені – 1547 чол., Кілії – 3620 чол., Кагула – 1530 чол., разом – 15679 чол. За переписом населення 1844 р. чисельність міського населення зросла до 60 тис. осіб (25% населення краю). Найбільшим містом регіону лишався Ізмаїл (27852 чол.). Йому поступалися

Аккерман (16241 чол.), Рені (6532 чол.), Кілія – 5932 [439, с. 63]. Повна динаміка зростання чисельності міського населення представлена нижче.

Зростання чисельності міського населення Буджака у першій половині XIX ст.

[складено за: 9, арк. 2, 7, 15; 12, арк. 4; 96, арк. 37–38]

Міста	Чисельність населення				
	1819 р.	1828 р.	1836 р.	1844 р.	1856 р.
Ізмаїл	6570	11180	14418	27852	30631
Аккерман	5474	10990	13587	16241	22548
Рені	1547	2705	3500	6532	8263
Кілія	3620	3535	4149	5932	5563
Разом	17211	28410	35654	56557	67005

Впродовж I половини XIX ст. міське населення Буджака (без урахування Болграда) зросло у 3,9 разів. Найбільше збільшилася чисельність населення Ізмаїла, Аккермана – важливих торговельних центрів регіону.

У роки румунського панування найбільшими містами регіону були Ізмаїл (32 тис. осіб), Кагул (9,6 тис.), Болград – 6,6 тис. мешканців. Міське населення склало вже 39,6% населення краю [113, арк. 3; 679, с. 108].

У пореформені роки процес урбанізації населення дещо загальмувався. Продовж 1856–1900 рр. частка міського населення Бессарабії скоротилася з 21 до 15,3%. Основними причинами цього процесу губернії були: завершення переселення іноземців до Бессарабії; переорієнтація міщанських хазяйств від сільського господарства до торгівлі та ремісництва, що призвело до еміграції неконкурентоспроможних ремісників до сіл; проведення селянської реформи 1868 р., яка скасувала кріпацтво і тому більшість селян – втікачів отримали змоги повернутися до сіл; еміграція до селищ міщан у зв'язку з поширенням попиту на сільськогосподарську продукцію. За відомостями міських управ 1900 р. понад 28,7 тис. мешканців Аккермана (60% населення) мешкали за межами міста. У посадах Папушой і Турлаки –

14,8 тис. міщан (55%). Всього за межами міст проживали понад 100 тис. міщан губернії або 41% їх загальної кількості [441, с. 35–36].

Автор не погоджується з думкою В. Жукова про те, що масова міграція міщан до сіл суттєво зменшила частку міського населення.

Чисельність міського населення Буджака у другій половині XIX ст. (тис. осіб)

[підрах. за: 441, с. 37]

Міста	1856 р.	1861 р.	1880 р.	1890 р.	1897 р.	Динаміка за 1856–1897 рр.
Ізмаїл	30,6		30,2	31,2	22,3	- 8,3
Аккерман	22,5	27,2	45,6	44,2	28,2	+ 5,7
Болград			7,5	9,1	12,3	+4,8
Кілія	5,5		8,2	9,5	11,6	+ 6,1
Кагул	8,2		4,9	6,1	7	-1,2
Рені	3,8		4,1	4,8	6,9	+3,1
Разом	70,6	27,2	100,5	104,9	88,3	+17,7

З наведеної таблиці ми бачимо найбільше зростання міського населення у проміжок 1880–1890 рр., коли відроджувалася торговельна інфраструктура портових міст. Відтік міщан кінця 1890-х рр. традиційно пов'язують із завершенням світової продовольчої кризи 1875–1896 рр. та стабілізацією зернового ринку. У містах лишилися професійні ремісники, буржуазія, дворянство та незначні за чисельністю прошарки пролетаріату та інтелігенції. За розрахунками дослідника П. Крушевана, на початку XX ст. чисельність міського населення навпаки зросла [503, с. 41].

При цьому населення Ізмаїльського повіту науковець визначив у 181,8 тис. осіб, Аккерманського у 246,8 тис. Таким чином, населення міст і посадів становило понад 30,2% населення.

За соціальною структурою абсолютну більшість міського населення Буджака склали міщани. За переписом 1897 р. такими себе визнали 24921 мешканців Аккермана (88% населення), Ізмаїла – 19857 осіб (89,1%), Рені – 11017 (94,8%), Кілії – 5912 (85,2%). Частка

Міське населення Буджака [503, с. 41]

Міста	Кількість осіб на 1 січня 1902 р.
Ізмаїл	35 200
Аккерман	33 900
Болград	13 700
Кілія	12 900
Рені	7 700
Разом	103,4
Посади	Кількість осіб на 1 січня 1902 р.
Турлаки	6 600
Шабо	5 500
Тузли	5 000
Вилково	4 900
Папушой	4 200
Разом міста і посади	129 600

міщан регіону значно перевищувала загально губерньський показник (79%), що свідчить про давні традиції збереження та розвитку міщанського стану [підрах. за: 288].

Міщани склалися з дрібних виробників, торговців, ремісників, духівництва, інтелігенції тощо. За загальноросійським переписом 1897 р. 22% міщан Бессарабії займалися сільським господарством, 21% були зайняті у промисловій сфері, 21% працювали у торговельній сфері, 4% – у транспортній, понад 13,3% відносилися до приватної служби, обслуги, поденщиків, 3,7% були представлені духівництвом, 7,8% – урядовцями та військовими. В цілому, соціальний склад міського населення губернії суттєво не відрізнявся від загальноросійського [441, с. 43].

Другу за чисельністю верству міського населення складали селяни, які продовжували займатися господарством. У 1819 р. у Тучкові проживали 404, у Рені – 194 болгарські сім'ї, які займалися скотарством. У 1843 р. у місті нараховувалося 131 особа відставних нижчих чинів, з яких 93 займалися хліборобством, 38 – промислами [439, с. 59].

За румунськими джерелами 29,5 тис. з 55 тис. міщан займалися сільським господарством. Але румунські статисти прираховували до міщан мешканців Вілково, Тузли, Болграда. За свідченням секретаря Бессарабського губернського статистичного комітету О. Єгунова, ці посади не відрізнялися від звичайних сіл [679, с. 108]. Власне міське населення не перевищувало 15% загальної кількості населення і здебільшого складалося з ремісників (15 тис. чол.), купецтва (2 тис.), румунського боярства та урядовців (1,8 тис. осіб) [360, с. 124–125].

Структура міського населення «Молдавської Бессарабії» 1860 р.
[297, р. 114, 122, 124–125]

Стан населення	Кількість осіб	У %
Землероби	29 511	53,7
Ремісники	14 913	27,1
Купці	2 060	3,7
Духівництво	500	0,9
Євреї-землероби	5 312	9,7
Звільнені від податків	1 809	3,3
Іноземці	647	1,2
Інші	201	0,4
Разом	54 953	100

Введенню сільського господарства сприяла структура земельного фонду міст.

Міста	Міська земля у дес. (1890 р.)						Разом
	садиб-на	сади, городи	орна земля	луги	ліси	необроблена	
Аккерман	1667	4856	3700	612		2894	13729
Болград	450	1230	3010	709			5399
Ізмаїл	632	2638	6789			52	10111
Кілія	2000	2000	1874			3023	8897
Рені	2912		1156				4068
Разом	7661	10724	16529	1321		5969	42204

На сади, орну землю та луги, тобто на ті землі, що використовуються у селянському господарстві, припадало 28574 дес. (67,7% міської землі). Підтвердженням розрахунків автора є прохання мешканців посаду Турлаки (Аккерманського повіту) щодо виділення кожній сім'ї 0,5 дес. для виноградарства [682, с. 128]. За свідченням ізмаїльського урядовця Г. Оссовського у 1903 р. 110 мешканців Ізмаїла та передмість засіяли понад 66 дес. землі [592, с. 24–25]. Не зважаючи на гостру критику румунської міської політики, російський уряд не зробив суттєвих кроків щодо відновлення торговельного та промислового потенціалу міст.

Згідно з статистичними звітами 1905 р. майже половина міщанських наділів були до 10 дес., чверть – від 10 до 100 дес. Якщо використати до міщан майнову диференціацію селян за розмірами земельних наділів, то понад 50% міського населення можна віднести до середняцьких та заможних селянських господарств, що в цілому, не відрізняється від показників сільської місцевості [441, с. 44].

Всього за переписом 1897 р. селянами себе визнали 2470 осіб (4,9%) населення Ізмаїла та Аккермана та 895 осіб (4,8% населення Рені та Кілії). Певне скорочення було викликано поверненням селян до сіл та їх переходу до інших прошарків населення [682, с. 128].

До «інших станів» відносимо ремісників та міських поденциків, інших робітників. Кількість міських ремісників постійно зростала протягом всього дослідженого періоду.

За переписом 1844 р. ремісники склали 1,2% населення Ізмаїла, 1,6% Аккермана, 2,3% міщан Рені. У Кілії ремісниками назвалися тільки 25 осіб. У наступні роки частка ремісників дещо зросла [439, с. 63].

У регіоні протягом 1828–1896 рр. середня концентрація ремісників у містах зросла у 5,4 рази, тоді як в губернії – у 4 рази. Незважаючи на певне зростання, їх частка була надто малою для поширення ремісничої справи серед міщан. Понад 70–80% майстрів були самостійними дрібними виробниками, які не витримували конкуренції з боку промислових підприємств. Поступово вони переходять від ремісничого до мануфактурного виробництва, зливаються з робітничим класом [441, с. 44].

Серед робітників слід окремо визначити промислових робітників. Через свою нечисленність (у 1908 р. на 32 підприємствах Ізмаїльського повіту працювали 657 робітників, зокрема понад 130 робітників –

Динаміка зростання міських ремісників Південної Бессарабії [223, с. 193–194; 441, с. 59, 63]

Місто	1828 р.	1852 р.	1897 р.	Зростання впродовж 1828–1897 рр.
Аккерман	196	1360 ²²	1784	1588
Ізмаїл	200	514	1293	1093
Болград	23	25	1221	1198
Кілія	40	150	600	560
Рені	-	27	401	401
Кагул			265	265
Разом	459	2076	5564	5105
Бессарабія	1475	8114	21320	19845

Роки	Аккерман	Ізмаїл	Болград	Кілія	Рені	В середньому в регіоні	В середньому у Бессарабії
1828	1,8%	1,8%	-	0,7%	1,5%	1,16%	1,5%
1856	4,3%	1,6%	-	0,5%	2%	1,68%	2,7%
1897	4,3%	3,5%	10%	5,1%	4,6%	5,5%	6%

на підприємствах Болграда) вони фактично не фіксувалися російськими урядовцями. Напередодні Першої Світової війни пролетаріат в регіоні тільки-но зароджувався і ще не оформився в окрему соціальну категорію [449, с. 4].

Впродовж XIX ст. різко скоротилася частка дворян та урядовців серед міського населення Буджака, що було спричинено занепадом дворянського землеволодіння в регіоні.

За переписом 1827 р. у посаді Тучков взагалі не було дворян. Тут проживали тільки 37 відставних офіцерів, 42 відставних нижчих чинів

²² Відомості по м. Аккерман надані за 1862 р. [287, с. 211].

та 25 польських шляхтичів²³. У Рені мешкали 2 відставних офіцера [446, с. 369; 375; 383].

Тимчасове зростання чисельності міського дворянства відбувалося у 1830-х рр. За звітом 1835 р. Ізмаїльського градоначальника С. Тучкова у місті на той час мешкали 12227 осіб, з них 716 дворян (5,6% населення), у 1843 р. кількість дворян і різночинців зросла до 1801 (6,5% населення) [447, с. 31; 646, с. 88]. Згодом їх частка значно зменшилася через стрімке зростання міського населення. Так, в Ізмаїлі у 1847 р. було 899 осіб дворян і чиновників (зокрема військових), які склали 3,05% населення міста [612, с. 382]. У 1845 р. у Кілії мешкали 98 дворян і чиновників, зокрема 25 різночинців, що становило 1,88% від загальної кількості населення міста [106, арк. 8].

У 1897 р. в Аккермані мешкали 683 дворян з родинами, в Ізмаїлі – 559, що становило 2,5% населення. У Рені та Кілії було зафіксовано проживання 207 дворян з родинами, зокрема 118 – в Кілії, що складало 1,1% населення міст.

Наприкінці XIX ст. більшість дворян Ізмаїльського повіту (1109 з 1525 осіб) переїхали до Ізмаїла. Фактично міста стають осередком дворянства, де аристократи поступово утворюють місцеву інтелігенцію та урядництво [646, с. 94].

За кількістю осіб, купці та почесні громадяни займали четверте місце у міському населенні Буджака.

У першій половині XIX ст. купецтво було представлено поодинокими особами, які здебільшого мешкали в Одесі, Аккермані, Ізмаїлі. Так, майор Лавров у 1808 р. звітував: «Заможними купцями в Кілії були одесити Меттака і Хіоні» [591, с. 29].

За переписом 1897 р. в Аккермані купців разом з сім'ями нараховувалося 336 осіб, почесних громадян – 175 осіб, в Ізмаїлі – відповідно 14 та 106 осіб. Разом їх загальна доля становила 1,25% населення. В Рені та Кілії було зареєстровано 2 купця – росіянина та 77 почесних громадян. Частка цієї категорії в зазначених містах складала – 0,4% [288; 327, с. 31].

Малочисленим був стан духівництва. Зокрема, священників з сім'ями в Аккермані та Ізмаїлі нараховувалося 333 особи (0,7%), в Рені, Кілії – 69 осіб (0,4%) [288, 525, с. 8].

Доцільно визнати етнічний склад соціальних станів міського населення. За переписом 1844 р. 10,1% мешканців міського населення

регіону складали молдавани, 3,6% – євреї, 38,2% – росіяни, 15,8% – українці, 9,3% – болгари. Очевидне суттєве переважання серед міщан росіян та українців, які здебільшого були представлені дворянами, різночинцями, офіцерами та ремісниками [441, с. 52–53].

Наприкінці XIX ст. за етнічним походженням більшість серед міщан Кілії та Рені складали українці (30,6% населення), молдавани (25,2%), росіяни (14,4%), євреї (9,7%). В Ізмаїлі та Аккермані 22532 міщан (44,6%) визнали себе українцями, 10453 (20,7%) – росіянами, 7968 (15,6%) – євреями.

За етнічним походженням більшість купців Ізмаїла та Аккермана складали євреї (174 особи), вірмени (63 особи), росіяни (50 осіб). Серед почесних громадян провідне місце займали росіяни – 213 осіб, вірмени – 58, українці – 45 осіб. В Рені та Кілії серед купців та почесних громадян переважали росіяни (41 особа) та молдавани (26 чол.). За етнічним походженням 1185 дворян зазначених міст були росіянами, 44 – українцями, 13 – молдаванами [288].

Таким чином, серед різних категорій міського населення Буджака переважали українці та росіяни.

Значно складніше прослідкувати соціальні зміни у сільській місцевості Буджаку. Абсолютну більшість сільського населення складали селяни, про що свідчать наступні таблиці.

Структура сільського населення «Молдавської Бессарабії» 1860 р.

[292, с. 78–79; 297, р. 114, 122, 124–125]

Стан населення	Кількість осіб	Питома вага
Землероби	75185	94,5
Ремісники	812	1
Купці	447	0,6
Духівництво	1667	2,1
Євреї-землероби	547	0,7
Звільнені від податків (бояри та дворяни)	295	0,4
Іноземці	403	0,5
Інші	231	0,2
Разом	79587	100

²³ Остаточню польська шляхта була прирівняна до російського дворянства у 1835 р.

**Соціальна структура населення сільської місцевості краю
за переписом 1897 р.
[підрах. за: 288; 525, с. 8]**

Назва повіту	Дворяни	Духівництво	Купці	Почесні громадяни	Селяни	Інші верстви	Разом
Аккерманський	740	944	164	1089	200218	1227	204 382
Ізмаїльський	416	1186	15	407	156409	2927	161 360
Разом	1156	2130	179	1496	356 627	4154	365 742

В Аккерманському повіті селяни складали майже 98% сільського населення та 76,3% населення повіту, в Ізмаїльському – відповідно 97% та 66% населення повіту. Разом селянський стан зріс до 97,5% населення сільської місцевості та 71,1% населення повітів. Значно їм поступалися іноземці (1,1%), духівництво (0,6%), почесні громадяни (0,4%), дворяни (0,3%), купецтво (0,05%). Впродовж пореформеного періоду частка селян зросла на 7%, тоді як доля інших верств населення значно зменшилася. Тому під поняттям «населення повітів» доцільно розуміти насамперед селянство.

За соціально-правовим статусом селяни першої половини XIX ст. поділялися на іноземних колоністів, державних селян та дунайських козаків. Лише у прутській зоні мешкала незначна кількість молдавських різночинців. Зокрема, деяка частина мазил і рупташів у пошуках землі з північних цинутів перебралася на південь. Згідно з неповними даними перепису 1817 р., у Бендерському повіті мешкали 121 сім'я мазил і 6 сімей рупташів, в Ізмаїльському – 74 родини мазил. У колонії Чадир-Лунга Ізмаїльського повіту проживали 4 особи з стану мазил, у с. Вале-Пержи – 8 осіб, у с. Гаджикей – 3 особи, у с. Енікей – 8 осіб, у с. Кожданголи – 7 [679, с. 103].

За майновим розшаруванням це неоднорідне селянство умовно можна поділити за кількістю голів худоби, яка складала найбільшу цінність і значущість у господарствах Буджаку. На думку І. Анцупова соціальна диференціація державних селян була приблизно такою:

У 1820-х рр. заможними вважалися селяни, що мали 25 голів великої рогатої худоби, середняцькі господарства зазвичай утримували до 15 голів великої рогатої худоби, незаможні – 2–3 голови.

У 1830–1840-х рр. заможні господарства мали 50–150 голів великої рогатої худоби, 10–30 коней, 100–200, інколи 500 овець. Незаможні господарства – 4–5 голів рогатої худоби, 1–2 коней.

**Динаміка змін кількості незаможних державних селян
у Буджаку у 1823–1837 рр.
[320, с. 156–157]**

Відомості за 1823 р.			Відомості за 1837 р.		
Селище	Кількість господарств	Незаможні господарства	Селище	Кількість господарств	Незаможні господарства
Дивізія	24	12 (50%)	Дивізія	120	59 (49,1%)
Жебріяни	31	20 (61,5%)	Жебріяни	85	24 (28%)
Поповка	23	12 (52%)	Поповка	61	18 (31%)
Разом	78	44 (56,4%)	Разом	266	101 (38%)

Отже, частка незаможних селян 1823 р. скоротилася порівняно з 1837 р. в середньому на 18,4 %.

Доцільно простежити зміну чисельності бідняцьких господарств у проміжок 1837 та 1847 рр. [320, с. 157, 159].

Аккерманський повіт					
Відомості за 1837 р.			Відомості за 1847 р.		
Селище	Кількість господарств	Незаможні господарства	Селище	Кількість господарств	Незаможні господарства
Бакчалія	30	3 (10%)	Бакчалія	70	35 (50%)
Борисівка	62	20 (34%)	Борисівка	80	60 (75%)
Василівка	39	13 (33%)	Василівка	59	30 (51%)
Дракуля	68	34 (50%)	Дракуля	111	51 (46%)
Жебріяни	85	24 (28%)	Жебріяни	89	29 (32,5%)
Нерушай	125	43 (34,4%)	Нерушай	171	81 (47%)
Разом	409	137 (33,5%)	Разом	580	286 (49,3%)

Впродовж 1837–1847 рр., які відзначилися занепадом скотарства, відбувається збідніння селянських господарств. З приведеної таблиці, видно, що кількість незаможних господарств зросла майже на 16% і становила половину хазяйств державних селян.

Подібною була ситуація у іноземних поселенців. Так, у Болграді селянин І. Бундев утримував 9 волів та коней (робочої худоби), 4 корови та 200 овець. У с. Бановка колоніст З. Дончев тримав понад 800 овець, в Комраті – Г. Веряня – 68 коней, 46 корів та 270 овець.

Покажемо у цьому плані є албанське с. Каракурт. У 1827 р. тут мешкали 150 родин (431 особа), які володіли 834 головами великої рогатої худоби, 169 конями та 1571 вівцями. Отже, на родину припадало до 10 овець та 5,8 голів рогатої худоби, 1,1 коня [418, с. 51].

В середньому, на родину «задунайський переселенців» у 1846 р. припадало 2 коня, 6 голів рогатої худоби та 43 вівці; у 1849 р. – 4 коня, 7 голів рогатої худоби, 66 овець. За кількістю худоби (51 та 77 голів відповідно) болгарських та гагаузьких колоністів можна віднести до середняцьких господарств [320, с. 185–186].

Аналізуючи забезпеченість худобою у 25 селищах Бендерського повіту можна вважати: господарства, що мали до 10 голів худоби становили до 32,5% всіх господарств, середняцькі хазяйства (10–50 голів) – 62,2%, заможні (50–150 голів) – 4,3% [320, с. 162, 183].

Забезпеченість худобою селян Бендерського повіту (1849 р.) [320, с. 184]

Селище	Кількість сімей	Кількість родин, що мали худобу (голів)						
		До 5	6–10	11–20	21–50	51–100	101–150	Від 150
25 сіл	1874	212	399	634	539	65	11	4
У %	100	11,3	21,2	33,5	28,7	3,4	0,7	0,2

Яскравим прикладом заможного селянина був колоніст Нельча Вилков. У 1852 р. він купив маєток Бисеріка у Кагульському повіті площею у 1,2 тис. дес. Тут щорічно збирали 750 четвертей пшениці, 500 четвертей кукурудзи і ячменя. Колоніст мав 60 коней, 100 корів та биків, 1200 овець. Колоніст Танас Петков у 1854 р. продав частину свого майна: 275 четвертей збіжжя. 330 овець, 24 корови та 15 волів [320, с. 192–193]. Багатство деяких селян можна було упевнено порівняти із купецьким і навіть дворянським.

Суттєві відмінності мало майнове розшарування дунайських козаків. Насамперед це пояснювалося тим, що козаки надавали переваги військовій справі, а не господарській. У 1839 р. російські урядовці відзначили заможні господарства у с. Волонтирівка І. Хлівного (21 голів робочої, 13 рогатої худоби, 150 овець), А. Гінкула (41 робочої, 45 рогатої худоби, 130 овець). У с. Акмангіт – Г. Гросула (24 робочої, 16 голів рогатої худоби, 170 овець). У с. Михайлівка козак Г. Царенко мав 23 робочої, 24 рогатої худоби та 50 овець [700, с. 228–229].

З початку 1850-х рр. відбувається міжгалузєва еволюція (перехід від скотарства до землеробства) у господарствах козаків, що позначилося на кількості худоби. Частка заможних господарств (від 50 голів) у порівнянні з 1839 р. зменшилася утричі, середняцьких (10–50 голів) – з 24,9% до 17,6%.

Забезпеченість худобою козаків Дунайського війська [320, с. 198]

Селище	Кількість сімей	Кількість родин, що мали худобу (голів)						
		До 5	6–10	11–20	21–50	51–100	101–150	Від 150
1839 р.								
5 сіл та станиць	1006	459	287	185	65	8	2	-
У %	100	45,6	28,6	18,4	6,5	0,8	0,2	-
1856 р.								
7 сіл та станиць	1520	859	387	199	70	2	3	
У %	100	56,2	26	13	4,6	0,1	0,2	

У 1855 р. зустрічаються поодинокі господарства, де кількість худоби, зокрема овець, нараховується сотнями. У с. Акмангіт козак Т. Албул мав 19 коней та волів, 19 корів та 1500 овець, у с. Каїри козак П. Полунєєв мав 27 коней та волів, 43 корови та 500 овець, козак О. Гуртьєв – 22 коня та вола, 27 корів, 200 овець [700, с. 229].

З 1850-х рр. для визначення категорії селянина все частіше використовується грошовий еквівалент видатків селянських родин. На думку російських урядовців: чим вище видатки, тим заможніша родина.

Проаналізувавши видатки селянських родин кінця 1850-х рр. у 31 селищах Бендерського повіту, російські статисти дійшли висновку: середньорічні видатки заможних родин коливалися у межах 100–300 крб., середняцьких – 75–250 крб., незаможних – 40–75 крб.

Наприклад у с. Тараклія заможні родини витрачали 160 крб. щорічно, середняцькі – 100 крб., незаможні – 40 крб. У с. Чимишлія щорічні видатки заможних родин становили 270 крб., середняцьких – 250 крб., незаможних – 70 крб. Як і раніше частка малозабезпечених селянських родин коливалася у межах 30–32% їх загальної кількості [320, с. 162–163].

Після селянської реформи 1868 р. в Бессарабії розміри наділів колишніх поміщицьких селян в Аккерманському повіті становили від 10 до 13,5 десятин, державних – 19 дес. Дослідник Степового землеробського району В. Постніков підрахував, скільки десятин землі потрібно для ведення прибуткового господарства. Таким вважалося господарство, яке мало не менше 16 дес. наділу, з яких 6–8 дес. відводиться на вирощування хліба з щорічним прибутком у 150–180 крб. [583, с. 112].

**Прибутковість приватного господарства
у 1900 р. на Півдні Росії
(на прикладі Херсонської губернії) у крб. [238]**

Господарства 4–8 дес.	Господарства 6–9 дес.	Господарства 9–15 дес.	Господарства 15–25 дес.	Господарства 24–45 дес.	Господарства від 45 дес.
25–75	70–160	168–176	180–230	232–635	1000

У Буджаку середній наділ селян складав 14,5 дес., тоді як в Бессарабській губернії він не перевищував 10 дес. При цьому не враховувалися наділи іноземних колоністів (болгар, німців), які мали від 60 дес. Деякі з землевласників – П. Недов, Т. Онуфрій з с. Волканешти Ізмаїльського повіту мали понад 556 дес. землі, Е. Третьяченко з с. Бабель (сучасне с. Озерне Ізмаїльського району – *автор*) – 650 дес. землі. Більшість селянських господарств, особливо в Ізмаїльському повіті, були приватними та мали наділи від 12–14 до 645–650 дес. землі (168–1000 крб. річного прибутку при щорічних витратах селянської родини з 5 осіб у 120–150 крб. – *автор*). За розміром селянського наді-

лу Буджак був близьким до південноукраїнських губерній (Катеринославська, Херсонська, Таврійська), де понад 60% селян мали наділи від 10 до 15 дес. [413, с. 39; 525, с. 14].

За майновим розшаруванням понад 60% буджацьких селян можна віднести до заможних, що свідчить про високий рівень розвитку сільського господарства регіону.

Окрім селян в повітах мешкала незначна кількість купців, дворян та інших станів. Більшість дворянського населення Півдня Бессарабії складала російські аристократи-урядовці з інших губерній. За переписом 1827 р. в Ізмаїльському повіті дворян було 43 особи (27 чоловіків та 16 жінок), що складало близько 0,08% повітового населення. Відставних офіцерів було 54 особи (0,1%), відставних нижчих чинів – 67 (0,12%), шляхтичів – 66 (0,12%) [582, с. 417].

За румунським переписом у 1859–1860 рр. румунські бояри т. зв. «звільнені від податків» становили 2,1 тис. (1,7%) [360, с. 124–125]. За переписом 1897 р. кількість дворян в Ізмаїльському повіті зменшилася майже вп'ятеро, до 416 осіб. Причинами такого скорочення була масова еміграція молдавського населення, зокрема бояр, до Румунії після 1878 р., переїзд більшості дворян до Ізмаїла, зменшення дворянського землеволодіння, внаслідок продовольчої кризи 1875–1896 рр. [681, с. 39].

Значно змінився національний склад дворянства, який повністю домінував у суспільно-політичному житті краю. В Аккерманському повіті 69,6% дворян складала «росіяни», 13% молдавани, 3,2% німці, 1,6% болгари. В Ізмаїльському повіті 77% дворян були «росіянами», 9,6% молдованами, 1,7% болгарями. Більшість регіональної еліти становили «росіяни», які, на відміну від молдавських бояр, були палкими прихильниками збереження Придунав'я у складі Російської імперії.

З 2 до 0,6% скоротилася частка духівництва. Певною мірою це пояснювалося тим, що більшість священників належали до Румунської православної церкви, присутність яких була небажаною у Російській імперії [підрах. за: 288].

На перший погляд у буджацьких повітах майже зникла купецька верства. Впродовж 1860–1897 рр. кількість купців зменшилася з 447 до 179. Однак скорочення викликано переїздом купців до великих промислових центрів (Одеса, Кишинів) та торговельною реформою 1863–1865 рр., яка надала право всім бажаючим займатися торгівлею. Тому купцями продовжували вважати лише представників I та II гіль-

дії, кількість яких значно зросла²⁴. На придунайські повіти припадало до 37% великої та 43% середньої буржуазії [441, с. 47, 135].

Певну розбіжність викликають відомості про чисельність почесних громадян, іноземців, яких румунські статисти називали «інші категорії». За 1860–1897 рр. в Ізмаїльському повіті їх кількість зросла з 632 до 3334, що складало 2% населення. Зростання кількості іноземців в регіоні було пов'язане з розгортанням торговельних відносин, більшість іноземних громадян становили агенти закордонних фірм та судноплавних компаній.

Таким чином, соціальні процеси на селі призвели до майнового розшарування селянства, де понад 60% становили середняки та заможні господарі, зменшення дворянського землеволодіння та їх переселення до міст, еміграції до Румунії молдавського боярства й духівництва, певного зростання чисельності купецтва I–II гільдії, іноземних комісіонерів, судноплавних агентів, маклерів тощо, що було зумовлено поширенням торговельних зв'язків з країнами Європи та Близького Сходу.

Аналізуючи соціальні зрушення в регіоні можна зробити наступні висновки.

1. Економічні перетворення призвели до зростання міського населення Буджака (30% загальної людності краю), де більшість населення складав міщанський стан.

2. Поширення товарно-грошових відносин на селі призвело до майнового розшарування селянства, виникнення сільського пролетаріату, зростання чисельності повітового купецтва.

3. Соціальні процеси в Буджаку зумовили скорочення частки «старих станів» – дворянства та духівництва, що було типовим загально-російським явищем.

4. Соціальні процеси дещо змінили етнічну карту населення: в містах переважало українсько-російське населення, в селищах – болгарсько-гагаузько-молдавське. Серед купецтва, дворянства, почесних громадян більшість склали росіяни, молдавани, українці, євреї. Таке етносоціальне розмежування у майбутньому спричинило протиріччя між сільським болгарсько-молдавським та міським українсько-російським населенням. Однак це складне питання вимагає окремого ґрунтовного висвітлення.

5. Загалом, економічні процеси позитивно вплинули на формування нових станів та прошарків у Буджаку XIX – початку XX ст.

Зрушення в економічній системі Буджака XIX – початку XX ст. призвели до поглиблення землеробської спеціалізації в сільському господарстві краю, розгортання фабричного та мануфактурного виробництва. Це позитивно вплинуло на урбанізаційні процеси в регіоні й поглибило соціальну диференціацію населення. Таким чином були створені передумови для виробництва товарної продукції і реалізації її за межами Буджака.

²⁴ Докладніше про це у § 6.1.

Розбудова транспортної мережі краю

4.1. Поширення торговельного судноплавства на Пруті, Дунаї

На початку XIX ст. судноплавство в дунайсько-прутському басейні перебувало у занедбаному стані. Володіючи цими землями у XV–XVIII ст., Османська імперія здійснювала лише тимчасові заходи щодо сприяння судноплавства. У 1802 р. турки збудували при вході в Дунай маяки, один з яких зруйнувався ще у 1810-х рр., а інший – у 1833 р. Вони також спорудили хвилеломи, які за часів російського панування зруйнувалися й відновлені не були (про необхідність їх відновлення писав О. Тройницький у 1835 р.). Турки влаштували і «бічевник» – дорогу вздовж Сулінського гирла, для втягнення кораблів проти течії (в іншому разі їм доводилося дуже довго чекати на попутний вітер на кожному вигині ріки). «Бічевник» слугував мореплавцям весь період російського панування в гирлі Дунаю і ремонту не потребував [642, 9, 12 жовтня]. Але значних кроків османською владою не було зроблено.

На відміну від Туреччини, Російська імперія всіляко підтримувала розгортання торгівлі на Дунаї. Потенційні можливості Дунаю, як важливого шляху міжнародної торгівлі відзначав Ш. Сікар ще 1808 р. На його думку Дунай, як транзитна артерія, мав блискучі перспективи за умов втрати турками контролю над ним. «Торгівля, просвітивши увесь світ, заселивши безлюдні степи й підкоривши своїми розрахунками Океан, може також легко підкорити собі і цю благодатну ріку на усьому просторі її течії довжиною у 180 миль. Невігластво турків було причиною того, що вона в теперішньому її становищі залишається зачищеною; але здається, що політика просвічених європейських держав готує вже для неї цю майбутню перемогу... Якщо колись торговельні відносини Європи з Азією набудуть свого природного становища, – наголошував французький негоціант, – то Дунаю самою природою призначено бути ланкою, що з'єднає обидві ці частини світу, а Одесі – місцем складування товарів» [245, с. 57, 58]. У подальшому, попри сподівання Ш. Сікара, одеські та дунайські негоціанти стали конкурентами.

Після Бухарестського договору 1812 р. та Адріанопільського миру 1829 р. Російській імперії вдалося оволодіти Кілійським та Сулінсь-

ким гирлами Дунаю [24, арк. 1; 28, арк. 1–2]. Фактично вперше вдалося втілити давню мрію багатьох російських урядовців – контролювати важливий маршрут європейської торгівлі. Однак боротьба за дунайські гирла відбувалася в період, коли російське керівництво було під певним впливом фритредерських ідей і прагнуло обмежити обсяги імпорту західноєвропейських товарів через свої території. Цілковите оволодіння дунайськими гирлами Росією у 1828 р. співпало з періодом суворого протекціонізму в її політиці. Адже Є. Канкрін, на відміну від колишнього міністра комерції М. Румянцева, не лише не сприяв облаштуванню нових маршрутів привозу європейських товарів через терени Російської імперії, але й усіляко обмежував існуючі.

Столична газета «Північна бджола» у 1830 р. вважала, що «комерційна вигода від приєднання до Російської імперії гирла Дунаю буде виключно від рибальства і торгівлі рибою» [388, с. 39]. Схожі думки висловлювали і урядовці різного рівня. Вищезгаданий Є. Канкрін лише 1832 р. звернувся до ізмаїльського градоначальника генерал-лейтенанта С.О. Тучкова із розпорядженням «доставити... якнайскоріше та якнай докладніше відомості про острови, що створюються різними рукавами ріки Дунаю, що були приєднані до Росії за останнім Адріанопільським трактатом, для належного міркування яку користь від них можна отримати» [91, арк. 10]. У відповіді від 9 липня 1832 р. С. Тучков багато уваги приділив перспективі використання дунайських багатств (риби, лісу, земельних ресурсів), однак про потенційні вигоди комерції не згадав [91, арк.15–20]. Водночас редактор «Одеського вісника» О.Г. Тройницький, що опублікував перше ґрунтовне дослідження географії Дунайських гирл, їх головну цінність вбачав в перспективах розвитку торгівлі, завдяки якій Дунай міг би стати «одним з головних шляхів обміну виробів Сходу та Середньої Європи», а в майбутньому і більш глобальних маршрутів товарообміну: «Думка, яка хвилює тепер Південно-Західну Німеччину, про з'єднання Дунаю з Рейном і, таким чином, Німецького моря з Чорним через середину Європи. Можна навіть зробити це гирло кінцевим пунктом водного шляху, якого інший кінець буде в Амстердамі, Роттердамі та Антверпені і через який, не обходячи Гібралтара, можуть обмінюватися своїми виробами Голландія, Бельгія, Франція, Німеччина, Туреччина та Південна Росія. Нашому часу, ще можливо, вдасться побачити втілення велетенського проекту, який колись хвилював Карла Великого: і тоді берега Дунайських гирл, можуть перетворити на надзвичайно важливе місце для складування товарів південно-

європейської торгівлі» [642, 9 жовтня]. Таким чином погляди одеських підприємців та петербурзьких урядовців на економічне майбутнє Дунаю суттєво різнилися.

Пропозиції щодо покращення судноплавства Дунаєм періодично виходили від місцевих урядовців. Зокрема проект розчистки дунайського гирла був запропонований ще у 1827 р., але його відклали «через початок війни з турками». По завершенню війни, у рапорті контр-адмірала командуючого Дунайської флотилії К.Д. Скальті адміралу О.С. Грейгу від 9 вересня 1830 р. зазначалося: «Комерційні судна, що виходять з дунайських портів і мають осадку більше глибини фарватеру змушені зупинятись і відвантажуватися виходячи з глибини, а потім знов завантажуватися, вийшовши на глибоководу... якщо негодіанти, шкодуючи свій час, поспішають якнайскоріше завершити цю операцію; то вільні люди, які для цього перебувають у Сулінському гирлі, беруть з них платню на свій розсуд й за вельми високі ціни від чого комерція обтяжується» [392, с. 154]. Сальті пропонував низку заходів для прискорення проходження суден через гирло Дунаю, вказуючи на необхідність цього з огляду на забезпечення вільної дії російських військових кораблів.

Подальші проекти удосконалення дунайської торгівлі були пов'язані із постаттю ізмаїльського градоначальника Сергія Олексійовича Тучкова. Він зазначив, що «через дунайські порти зручно збувати продукцію до Валахії, Молдавії Прутської та сусідніх губерній» [119, арк. 3].

Серед проектів С. Тучкова що мали безпосереднє відношення до облаштування транзиту товарів слід згадати записку подану ним виконуючому обов'язки генерал-губернатора Ф. Палену у 1832 р. [91, арк. 23.]. Записка мала шість пунктів між якими: «Про план міста» «Про сади» «Про кордони градоначальства» (пропозиція розширити кордони Ізмаїльського градоначальства), «Про дунайські острови» (зокрема, як краще використовувати багатства островів дельти Дуная задля розвитку промислів, із показовим зауваженням): «Острови ці, наскільки мені відомо, завжди приносили значний дохід турецькому уряду від рибних промислів між тим під владою нашого уряду дохід цей є цілковито втраченим...». Два найважливіших пункти – «Про судноплавство по Дунаю» та «Про порто-франко» – безпосередньо стосувалися розвитку дунайської торгівлі [392, с. 155].

У першому з цих пунктів С. Тучков звертав увагу керівництва на складнощі комерційного судноплавства. Зокрема мілководдя Кілійсь-

кого гирла, за словами Тучкова, «має такі мілини, що ледве невеликі плоскодонні судна проходити можуть». «Великі судна, що підіймають від 150 до 200 ластів не можуть без перевантаження проходити скрізь Сулінське гирло, це перевантаження окрім втрати часу коштує купцям від 70 до 200 крб.... Витрати, що будуть здійснені урядом задля розчистки одного з цих рукавів й навіть для постійного утримання при ньому парової машини можуть у майбутньому приносити користь скарбниці. Якщо призначити помірковану платню в залежності від кількості ластів з кожного судна, що проходить, то купці охоче погодяться платити, бо окрім вигоди часу, платня за прохід буде незрівнянно меншою ніж суми, що сплачуються за перевантаження. До цього слід додати й те, що не лише самі судна, що проходять до Ізмаїльського порту будуть приносити дохід, але й усі, які йдуть вгору й вниз по річці Дунаю до Чорного моря та з нього» [392, с. 155]. С. Тучков планував, що розчистка гирла не лише збільшить торгівлю Ізмаїла, але і принесе державі дохід від додаткових стягнень з суден, що проходили транзитом з Чорного моря до румунських та австрійських портів.

С. Тучков вважав можливим розчистку як Сулінського, так і Кілійського гирла. У 1832 р. він звітував міністру фінансів Є. Канкріну: «Кілійське гирло є найкоротшим шляхом виходу до моря, але тут можуть пройти лише судна невеликого тоннажу. Натомість Сулінське гирло є досить глибоким для суден великого тоннажу. Доцільно, використовуючи парову машину, розчистити саме Сулінське гирло. У всякому випадку розбудова судноплавного каналу принесе прибутки і місту, і імперії». Однак О. Тройницький відзначав, що хоча вхід для іноземних суден Сулінське гирло є незручним через мілини, а ще більше «незручним для плавання ним, що мають виникають переважно через незаселеність його... берегів бо немає людей для розвантаження та завантаження суден при проходженні їх мілиною, для того щоб тягнути їх проти течії. Однак Кілійське гирло, хоч і має добре береги, проте мілина однозначно роблять його непридатним для судноплавства» [642, 12 жовтня].

Після створення Ізмаїльського градоначальства (26 вересня 1830 р), кордони якого включали дунайський берег від Вилково до Рені, С. Тучкову були надіслані задля зразку документи надані у 1803–1807 рр. таганрозькому градоначальнику А. Дашкову [73, арк. 2, 35, 52]. Між ними були «Інструкції щодо комерційної частини» міністра комерції М. Румянцева від 24 травня 1803 р., де значна увага приділялася розвитку транзиту азійських товарів через Таганрог до Євро-

пи. «Яке б нове джерело багатства, – писав М. Румянцев, – відкрилося б шляхом створення транзитного торгу товарами від Китаю, Оренбурга й Каспійського моря, якщо б через Таганрог могли б прямувати азійські товари до Південної Європи» [73, арк. 48]. С. Тучков мусив добре розуміти, що Ізмаїл мав для влаштування закордонної торгівлі не менше зручне розташування ніж Таганрог, однак він усвідомлював, що російський уряд вже набагато менше цікавили торговельні маршрути.

Пропозиції С. Тучкова щодо розчистки дунайського гирла були схвалені губернським керівництвом. 1 серпня 1832 р. в. о. Новоросійського та Бессарабського генерал-губернаторства граф Федір Павлович Пален звернувся до Морського міністра князя М. Меншикова з метою розробки будівельних заходів щодо поглиблення Сулінського гирла. Зокрема у листі зазначалося: «За часів російської влади не проводилося жодних робіт для покращення судноплавства у гирлах Дунаю. В цей же час судноплавство здійснювалося виключно Сулінським гирлом, глибина якого трималася на рівні 10–12 футів». 7 жовтня 1832 р. князь М. Меншиков відповів Ф. Палену, що це питання «не підлягає його компетенції і доцільно віддати його на розгляд Міністерства фінансів» [580, с. 161].

Ф. Пален у листі до Міністерства фінансів, фактично переказуючи аргументи С. Тучкова, вказував на необхідність поглиблення гирла Дунаю. Так від розчистки гирл буде три головних вигоди: 1) купцям не потрібно буде платити за перевантаження товарів на човни; 2) можуть відкритися нові перспективи для розвитку торгівлі не лише по всій течії Дунаю, а в перспективі – між Чорним та Північним морями; 3) можливо буде влаштувати пароплавне сполучення по Дунаю. «Оскільки передбачається з'єднання Рейну з Дунаєм, – писав Ф. Пален, – яке має на меті збільшити нове та безпечне сполучення Північного моря й західних держав з Чорним морем та Сходом, то може нам не буде зайвим заздалегідь врахувати цей захід в своїх діях, а також і перспективу виникнення з часом надзвичайного торгу по всьому Дунаю» [91, арк. 18, 29]. Однак надмірна заощадливість вищезгаданого міністра фінансів Є. Канкріна стала на заваді черговому проекту поглиблення дунайських гирл [392, с. 159]. Як повідомляв Є. Канкріну 23 серпня 1833 р. Комітет міністрів імперії: «Яка б не була користь від розчистки Дунайських гирл, але в будь-якому випадку, через обмеженість наших грошових можливостей, існують заходи більш потрібні, як наприклад: поглиблення Неви, розчистка гирл

Уралу, облаштування таганрозького рейду та ін. На засідання 18 червня 1833 р. вирішили пропозицію щодо поглиблення гирла Дунаю відкласти до іншого часу» [580, с. 160]. Водночас у своїй відповіді Ф. Палену від 29 липня 1833 р. Міністерство фінансів, знов-таки посилаючись на нестачу коштів, заперечувало нагальну необхідність реалізації його пропозицій щодо перспектив пароплавного сполучення у пониззі Дунаю: «Пароплави зовсім непотрібні, особливо після створення Чорноморського пароплавного товариства» [91, арк. 29].

Остаточо Комітет Головного управління шляхів сполучення імперії відхилив проект 18 липня 1833 р.: «Незважаючи на можливі прибутки від Дунайського каналу, доцільніше збудувати канали у Дніпровському гирлі, канал на Волзі біля Астрахані. Дунайська торгівля має досить віддалені перспективи» [686].

С. Тучков у реалізації своїх пропозицій розраховував і на підтримку відомого захисника місцевих економічних інтересів М. Воронцова, якому він спрямував відповідного листа 20 липня 1834 р. [91, арк. 32–34]. Проте останній повідомив в листі від 11 листопада 1834 р., що не може просити дозволу в столиці щодо виділення коштів для розчистки гирл, оскільки Комітет міністрів вже прийняв щодо цього рішення. Водночас М. Воронцов обіцяв виділити кошти на будівництво маяка в гирлі Дунаю [91, арк. 30]. У 1832 р. він надав кошти на «утримання досвідченого лоцмана на Дунаї для проведення купецьких суден через прохід у Сулінському гирлі». Першим таким лоцманом став австрійський підданий Йосип Мусич [89, арк. 1, 9]. У жовтні 1836 р., за ініціативи М. Воронцова, органи Базарчукського карантину були перенесені до Суліни. У 1837 р. було розроблено план розширення Сулінського гирла і навіть враховані попередні витрати. Однак, на той час цей проект не було реалізовано [118, арк. 7,9, 14; 119, арк. 6].

Отже, конкретних заходів щодо розбудови судноплавного шляху Дунаєм не було зроблено. На думку автора, це була велика помилка російського уряду, яка невдовзі призвела до залежності вітчизняного судноплавства від Сулінського каналу.

Окрім відсутності зручного судноплавного шляху придунайські порти не мали добре налагодженої інфраструктури.

Відсутність судноплавства у Вилково була пов'язана з його невдалим розташуванням на міліні Кілійського гирла. Щоб зайти до Вилковського порту, необхідно було зробити коло через Сулінський рукав. Цим і пояснюється той факт, що транзитна торгівля через Вилково

була відсутня – судна сюди заходили лише з метою залишити ті товари, які споживали місцеві жителі. Це був єдиний російський порт, який монополізували російські судноплавні компанії [364, с. 118].

У 1818 р. було відновлено Аккерманський порт. Але через мілководдя, Аккерман міг приймати судна до 8 футів осадки. Взимку екваторія порту вкривалася кригою. Порт приймав невеликі транзитні судна, що перевозили деревину з Херсона [429, с. 58]. Становлення судноплавства тут пов'язано з одеським купцем Суравцевим. У 1839 р. він отримав привілей на 10 років для проходу різним суднам Дністром і Дністровським лиманом. Він вправно облаштував канал від річки Таранчук до Дністра для ближчого й зручнішого сполучення з Аккерманом. У 1850 р. купець провів канал від річки Таранчук до Дністра правим гирлом Дністровського лиману до Чорного моря. Однак на той момент ще не були видані правила про судноплавство верхнім Дністром і через Дністровський лиман у Чорне море, тому місто так і не розпочало експортної торгівлі [491, с. 60].

Єдиними портами, що вели закордонну торгівлю були Ізмаїл (з 1813 р.) та Рені (з 1816 р.) [503, с. 234, 238]. За свідченнями російських урядовців у Ренійському порту не було елеватора, доків, елінгу, товарних комор: «Біля митниці знаходиться пристань, де можуть завантажуватися невеликі судна». Російський консул у Галаці визнав: «Торговельне значення Рені вельми обмежене» [693, с. 156]. Ренійська влада неодноразово зверталася до уряду з пропозиціями щодо облаштування транспортної мережі. У 1835–1836 р. ренійський бургомістр Р. Томашівський наполягав на облаштуванні паромних переправ через Прут та Дунай. «Гроші на будівництво, – зауважував він, – можна узяти у приватних осіб, яким пізніше переправи віддати у найм. Це дозволить їх утримувати та сприятиме торгу» [102, арк. 5–7]. Через невеликі розміри ріки поблизу порту й відповідно, небезпеку занесення на територію Росії епідемічних захворювань, на початку XIX ст. Ренійський порт був другорядним і значно поступався за обсягами вантажообігу Ізмаїльському порту.

У наступні 1835–1846 рр. порт відвідувало в середньому 46 суден щорічно [693, с. 157].

У 1813 р. у міській межі Ізмаїла були побудовані кам'яний причал, два пакгаузи, склади і комори, які вміщували до 2,5–3 млн. пудів [679, с. 40–41]. У 1831 р. розпочав роботу Ізмаїльський митний округ, до якого входили порти Ізмаїл, Рені. У 1833 р. тут була організована карантинна служба і тому більшість торговельних суден відвідувала

**Кількість суден завантажених
у Ренійському порту у 1828–1833 рр.
[91, арк. 66; 364, с. 117]**

Рік	Кількість завантажених суден
1828	27
1830	57
1831	30
1832	31
1833	1

саме Ізмаїльський порт. Так, у 1826 р. до Ізмаїльського порту прибуло 84 судна під російським прапором, 24 – під австрійським, 26 – під англійським, 10 – під сардинським та 10 – під турецьким, разом 154 судна [447, с. 28, 31]. У 1830–1832 рр. в Ізмаїльському порту завантажили зерном та худобою 321 судно, у 1835–1846 рр. щорічно завантажувалися 160 суден, які перевозили товари до Константинополя, Трієсту, Ліворно, Генуї, Марселя [307, с.18; 646, с. 88]. Напередодні Кримської війни експорт хліба сягав значних розмірів: у 1850 р. з міста було вивезено 1875492 пудів збіжжя [587, с. 655].

**Кількість суден завантажених
в Ізмаїльському порту 1830–1853 рр.
[91, арк. 66]**

Рік	Кількість завантажених суден
1830	132
1831	74
1832	105
1833	10
1838	1513
1839	369
1851	640
1852	360
1853	391

З наведених даних випливає, що судноплавство в Ізмаїльському порту, особливо у 1830-х рр. було нерівномірним. Суттєве зростання простежується наприкінці 1830-х рр., коли в тут стали завантажуватися морські судна. У 1838 р. їх прибуло 1320 (87% загальної кількості), у 1852–1853 рр. – 529 (70,4% загальної кількості). Можна вважати, що розгортання обсягів завантаження Ізмаїльського порту було пов'язане з експортною торгівлею [364, с. 115].

Незважаючи на достатньо високі показники: у 1853 р. Дунаєм пройшло 103 річкових та 391 морське суден, які перевезли товарів на 2064326 крб. і сплатили мита у розмірі 114287 крб., Ізмаїл та інші річкові порти майже нічому не отримували з цього. До скарбниці міста надійшло 12696 крб., тоді як на утримання маяків та бічевника у Сулінському гирлі – 2824 крб. 35 коп. Решта грошей увійшла до зведеного імперського бюджету. Тому не дивно, що інфраструктура портів краю майже не розвивалася [161, арк. 5, 11].

Ізмаїльська влада неодноразово зверталася до імперського уряду з проханням збільшити дотації на утримання торговельного порту. У 1832 р. градоначальник С. Тучков розробив проект надання порту Ізмаїл статусу «порто-франко». На той час в Російській імперії існувало лише одне порто-франко в Одесі. Воно було вже значно обмежене і постійно перебувало під загрозою скасування. Пропозиція Тучкова створити порто-франко в Ізмаїлі була досить сміливою й свідчила про неабияку віру автора записки у майбутнє ввіреного йому міста (між іншим, Тучков у 1830 р., зазначав, що штат поліції в Ізмаїлі замалий для міста «портового, яке за населенням мало чим поступається Одесі й Таганрогу, а завдяки дарованим місту Ізмаїл правам та привілеям, справедливо вважати можна, що з часом не лише зрівняється з вищезгаданими містами, але й випередить їх» [392, с. 158]. «Задля приведення цього міста у квітучий стан, – зазначав Тучков, – комерційна громада прохає мене виклопотати права порто-франко для міста Ізмаїла, принаймні на п'ятнадцять років». Від себе Тучков вважав обов'язком зазначити, що «хоча й Ізмаїл має митницю для складування; але вигоди її не можуть порівнятися з перевагами порто-франко». Окрім того градоначальник звернув увагу на переваги Ізмаїла щодо облаштування кордону порто-франко, зазначаючи, що «розташування міста Ізмаїл сприяє вживанню заходів проти контрабанди, бо кордон сухоходом, визначений на плані градоначальства, сягає від озера Ялпуга до Катлабуха не більше, як на дванадцять верст, з правого боку є захищеною річкою Репідою, а з лівого боку – Кислицею, й через це не по-

трібно великих витрат, як це було в Одесі, при створенні порто-франко». Слід відзначити, що навіть 12 – кілометровий кордон ізмаїльського порто-франко (а враховуючи необхідність охорони берегів річок та озер й сухопутних ділянок біля Дунаю він мав би бути значно довшим) не надто поступався би довжиною кордону одеського порто-франко. Тучков пропонував включити до порто-франко значну територію Ізмаїльського градоначальства і таким чином, площа зони «вільного порту» була б набагато більшою від площі одеського порто-франко 1824–1859 рр. Реалізація цього пункту пропозицій Тучкова могла б сприяти перетворенню Ізмаїла на торговельний пункт загальноєвропейського значення [388, с. 29].

Однак генерал-губернатор Новоросійського краю М. Воронцов підтримав думку Бессарабського військового губернатора П. Федорова: «Доцільно надати порто-франко Одеському порту, який за своїми потужностями може скласти конкуренцію румунському порту Галац... Ізмаїл має залишитися звичайним портом, як Таганрог або Бердянськ» [387, с. 271]. У березні 1834 р., за розпорядженням генерал-губернатора, до Аккермана та Ізмаїла був надісланий «особливий чиновник» для складення опису торгівлі Чорного та Азовського морів». Ним був Ю. Гагемейстер, який зібрав детальні відомості щодо торгівлі портів Бессарабії. У своїй записці, складеній 17 квітня 1834 р., Ю. Гагемейстер звертав увагу на чинники, що перешкоджали розвитку торгівлі дунайських портів Російської імперії. Серед яких на перше місце він ставив конкуренцію з боку Галацу та Браїли, що надто розвинулися по завершенні війни 1827–1828 рр. «Галац та Браїла зробилися суперниками Ізмаїльського та Ренійського портів, – писав Ю. Гагемейстер, – вони мають переваги перед цими останніми: 1) багатством та розмірами країни, вироби з якої до них надходять; 2) розмаїттям цих виробів; 3) більшою свободою, якою користуються стан торговців; 4) незначністю мита» [392, с. 160].

Ю. Гагемейстер також звернув увагу на необхідність влаштування паромного сполучення через р. Прут; підтримку страхування вантажів в Ізмаїлі та Рені, бо «робити це в Одесі було незручним для негоціантів, а Браїла та Галац мали розвинуту систему кредиту та страхування. «Усі галацькі та браїлівські купці є комісіонерами», – зазначав Ю. Гагемейстер. Він виступав за створення «екстра-пошти між Одесою та Галацом через Ізмаїл та Рені, завдяки якій листи можливо було б провозити за 36 годин» [91, арк. 60–61; 224, с. 56–57]. З деякими пропозиціями Ю. Гагемейстера був незгоден навіть С. Тучков, з влас-

ного досвіду знаючи, що уряд не піде значні витрати (зокрема, створення екстра-пошти Одеса – Ізмаїл – Рені – Галац потребувало облаштування шляху між Ізмаїлом та Рені). Водночас С. Тучков погоджувався із висновком, що Галац та Браїла виграють конкуренцію у Ізмаїла та Рені через «більшу свободу», незначне мито [392, с. 160–161].

За пропозицією М. Воронцова 27 грудня 1835 р. було затверджено штат карантину в Сулінському гирлі Дунаю [98, арк. 2]. Кількість чиновників цього карантину складала лише шість осіб, а права були значно обмежені порівняно з тими що пропонував у своєму проекті М. Воронцов. У березні 1836 р. керівник Ізмаїльського митного округу направив до Суліни свого чиновника, щоб чинити пропуск товарів (хоча необхідних для того будинків там ще не було) [392, с. 160–161]. Не зважаючи на це, Суліна почала перетворюватися на значний торговельний пункт. У січні 1837 р. військові у Суліні «запросили деяких комерційних людей збудувати у гирлі Сулінського рукава на березі магазини для складування й відправлення з них товарів за кордон». Одразу знайшлися три бажаючих підприємця. У 1837 р. було засновано «Дунайське ливове товариство». Після цього на шести станціях Сулінського гирла перебували воли, які тягнули ливу. Завдяки цим перетворенням прохід Сулінським гирлом для шкіперів став дешевшим і швидшим. З'явилась можливість улаштувати перетягування ливви Сулінським рукавом, де раніше воно перебувало під заборонаю [103, арк. 37].

Пізніше купці виявили бажання будувати «магазини» (склади) і просили дозволу керівництва страхувати товарні місця для «забезпечення як власників суден, а також вантажу кожного» [103, арк. 20]. За проханням підприємців керівництво дозволило збільшити там кількість подібних закладів, через велику кількість робітників для робіт на маяку, особливе іноземних моряків. «У Сулінському гирлі, – писали автори прохання, – збирається іноді до 60 та 70 суден різних націй, число матросів на цих суднах сягає до 1000 чоловік» [103, арк. 20]. На завантаженні іноземних суден в Суліні вже працювала значна кількість мешканців Буджака, переважно старовірів. Більшість кораблів, що проходили через Суліну були австрійськими і прямували до Галаца та Браїли (наприклад, з 226 суден, що увійшли в Дунайське гирло за березень 1842 р. лише 11 прямували до Ізмаїла, решта – до Галаца та Браїли). [392, с. 160–161].

Для покращення судноплавства Сулінським гирлом пропонувалося організувати постійну роботу 6 станцій бічєвників, де б працювали

120 пар волів, облаштувати мости, дороги тощо. Термінові витрати становили – 2250 крб., щорічні 20325 крб., однак прогнозувалося збільшення проходу до 600 суден різного тоннажу, які щорічно б сплачували 67500 крб. зборів [103, арк. 39].

Наступники Тучкова не припиняли надсилати до столиці свої пропозиції щодо покращення торгівлі краю, проте вони рідко знаходили там підтримки. Так, 6 жовтня 1839 р. митники прохали, задля збільшення зубожілої торгівлі м. Рені, збільшити права Ренійської митниці, щодо імпорту східних товарів, запитуючи: «Чи не може Ренійський порт ... через його близькість до моря бути прирівняним до чорноморських?» У відповіді Міністерства фінансів від 3 листопада 1839 р. повідомлялося, що на Рені не може бути поширений привілей щодо ввезення турецьких виробів, який надано лише кримським портам [392, с. 161].

Попри небажання столичних урядовців вкладати кошти у покращення Дунайського судноплавства та збільшувати товарообіг дунайських портів, обіги торгівлі в гирлі Дунаю протягом 1830-х – 1840-х рр. стрімко зростали. Це зростання деяким чиновникам здавалося ознакою правильності російської торговельної політики в регіоні. Наприклад, автор «Записки щодо збільшення судноплавства по Дунаю, з переходом Сулінського гирла під володіння Росії» звертав увагу на вигідність Сулінського карантину для мореплавців: «При Сулінському карантині, де майже усі судна зупиняються, або чекаючи на попутний вітер для виходу в море, або через інші потреби, знаходять тепер там не лише провізію, але й майже усе їм потрібне для мореплавства й усі засоби найліпшого ремонту суден». Так у 1830 р. у гирло увійшли 417 суден. Коментуючи ці цифри, автор записки наголошував на тому, що Росія не вкладаючи жодних грошей у поглиблення гирла, отримала чотирикратно збільшення обсягів судноплавства: «З часу переходу Суліни під владу Росії глибина гирла не зросла, але судноплавство збільшилося майже вчетверо» [392, с. 161].

Після підписання російсько-австрійської Конвенції щодо судноплавства по Дунаю від 13 липня 1840 р. Суліні було офіційно надано статус морського та річкового порту. Зокрема, Ст. 4 Конвенції зазначала: «Австрійські судна при заході до гирла Суліни не затримуються більше, ніж для надання корабельних документів вахтовому уряднику та проходження карантинного догляду» [104, арк. 9]. Таким чином, російські урядники водночас облаштували новий порт на Дунаї та скасували статтю III. Адріанопільського миру від 2.09.1829 р. за якою

дунайські острови повинні бути незаселеними [28, арк. 3; 580, с. 164–165]. Російсько-австрійська конвенція остаточно закріпила за Російською імперією статус гегемона на Нижньому Дунаї. Наявність мережі потужних портів дозволяла контролювати транзитну османсько-європейську торгівлю в регіоні.

Напередодні Кримської війни російський уряд розпочав підготовку для подальшого облаштування Сулінського порту. У травні 1849 р. до Одеси прибув побудований в Англії пароплав «Супін», який замовили для буксирування землечерпальної машини до Сулінського гирла. За розпорядженням Дунайської комісії у 1853 р. його відправили до Сулінського бару укріплювати фарватер, де «щоденно по 50 разів переміщував залізні граблі для розчистки ілу» [499].

Після передачі у 1856 р. південної частини Бессарабії Молдавському князівству, її уряд робив все можливе, щоб зменшити експортні операції бессарабських портів. Уряд Молдавії, а згодом Румунії, не реконструював порти, причали, складські приміщення, не фінансував будівництво під'їзних доріг. Проводилася податкова політика, спрямована на перетворення Півдня Бессарабії у джерело постачання сировини до румунських комерційних портів – Галаці і Суліни. Ізмаїл було перетворено на центр перевантаження товарів до Галаца: з 5 тисяч робітників порту було звільнено понад 3 тис. чол. Румунські урядовці називали Південну Бессарабію «служницею румунських фірм», оскільки 80% її зерна привозилося до Галаца [675, с. 57]. Префект Ізмаїла Іліє Яковаки 15 травня 1871 року повідомляв румунському уряду: «Через порушення торговельних зв'язків з російською Бессарабією припинилася торгівля і населення повіту збідніло. Купецтво переїжджає до румунських міст, багато людей емігрує за Дунай, міста і селища знелюдніли» [360, с. 116].

Ізмаїльське купецтво у зверненні до румунського уряду і до депутатів законодавчої палати 24 вересня 1871 р. повідомляло, що з часу приєднання Південної Бессарабії до Молдавського князівства торгівля припинилася, шляхи сполучення знищені, хліборобство стало неприбутковою справою, що призвело до дефіциту продовольства у краї. «Якщо уряд не зверне уваги на стан населення, тоді нам залишиться єдиний порятунок – шукати притулок в іншій країні», – повідомлялося у зверненні. Проте пропозиції придунайського купецтва залишилися без уваги румунського уряду [360, с. 116; 681, с. 39].

Після повернення дунайських портів до Росії царський уряд сприяв відновленню їх торговельної інфраструктури. У 1879 р. була

побудована залізниця Бендери-Рені, у 1896 р. в Кілійському порту була споруджена набережна в 100 погонних сажнів, де завантажувалися невеликі пароплави. У 1891 р. було подовжено набережну Ізмаїла до 150 погонних сажнів та поглиблено дно до 16–18 футів. У 1910 р. у порту знаходилися 3 пристані: для іноземних, для вітчизняних суден та пристань РДП. Під час навігації, на березі Дунаю діяли спеціальні пристані: військова, рибальська, рибного нагляду, пристань для барж, для шлюпок [693, с. 157].

У 1910 р. міський голова Ізмаїла І. Аврамов, звітуючи до Міністерства торгівлі та мануфактур, підкреслював необхідність подовження корабельного молу на 200 сажнів, оскільки у врожайні роки на кожну сажень набережної приходиться більше 40 тис. пудів вантажів. Через високу завантаженість комерційні судна вимушені декілька днів чекали своєї черги. Проте проєкт І. Аврамова визнали неприбутковим і до початку Першої світової війни царський уряд не фінансував розбудову дунайських портів. Підтвердженням цього висновку є звіт російського консула в Галаці 1912 р.: «Іноземні пароплави не відвідують Ренійський порт через недостатню його розбудову... Порт не має елеватора, доків, елінгу, товарних комор, не існує гілки від залізниці до пристані. Тому російські експортери продовжують спрямовувати зерно до Галаца, Суліни». [41, арк. 2–5; 693, 157].

Натомість румунський уряд приділяв значної уваги розбудові власних портів. У 1829 р. Галац отримав статус «порто-франко». Тут діяли 40 комерційних фірм, 5 банківських контор, які щорічно видавали кредитів на купівлю понад 10 млн. пудів зерна [321, с. 196]. Експортерам у безкоштовне користування надавався міський елеватор. Комерсант за символічну платню (10 франків за 610 пудів) завантажував товар на пароплав [693, с. 159].

У матеріалах Російського Дунайського пароплавства за 1909 р. повідомлялося, що Румунія посилила залучення хлібних вантажів з Бессарабії до Галацького порту. До р. Прут було відправлено 10 нових барж, місткістю 12–32 тис. пудів. У Галаці та Суліни розпочалося будівництво зерносовищ з автоматичними засобами прискореного і більш дешевого завантаження зерна, поширювалася видача позик банками в розмірі до 80% ринкової вартості зерна. Фрахти і страхові премії були наполовину дешевшими для грецьких судовласників і страхових товариств, що діяли в Галацькому порту. Румунський уряд наполовину знизив комісійні витрати на доставку зерна з Придунав'я. Зерно, що прямувало до російських портів, оподатковувалося у розмі-

рі 5 франків за вагон жита, ячменя, вівса, кукурудзи, 9 франків за вагон пшениці. Зерно, привезене російськими баржами до румунських портів, оподатковувалося 1/4 коп. за пуд. Такі заходи значно послабили російську присутність у Придунав'ї [693, с. 158].

Румунія намагалася розбудувати власний судноплавний шлях по Дунаю. Вперше це питання повстало у 1856 р. на засіданні Європейської Дунайської комісії (далі ЄДК) в Суліні [725, р. 493–494]. Головною причиною критичного стану міжнародної торгівлі в регіоні було визнано неглибоке дно Дунаю, через яке не могли пропливати судна місткістю 150–300 тон. У 1857 р. було прийняте рішення поглибити Сулінське гирло до 21–23 футів. У 1856–1912 рр. на його поглиблення ЄДК (Англія, Франція, Австро-Угорщина, Баварія, Туреччина) та Румунія виділили 74 млн. франків. Ці заходи призвели до зростання вантажообігу через Суліну з 2,5 млн. у 1856 р. до 7 млн. тон у 1880 р. Оскільки Росія не приймала участь у розбудові Сулінського шляху, то для її пароплавів було встановлено жорстке мито у розмірі 1,5–2,5 коп. за пуд вантажу. Загалом, у 1881–1908 рр., російські судновласники сплатили Румунії 65 млн. франків за користування Сулінським шляхом [534, с. 4; 693, с. 198–19].

Для збереження вітчизняного судноплавства російські комерсанти у 1882 р. підняли питання про експлуатацію Очаківського гирла Кілійського рукава. Його розбудова звільнила б російські судна від сплати мита Румунії при проходженні Сулінського гирла та від додаткового проходження близько 100 км. На думку представників Міністерства торгівлі і промисловості Росії, Сулінське гирло було «єдиним зручним виходом у море по Дунаю, тому немає потреби поглиблювати Кілійське гирло» [321, с. 193].

Ситуація змінилася у 1902 р., коли румунський уряд за проектом англійського інженера А. Руммеля збудував Ізмаїльський Чатал, завдання якого полягало у відвертанні водяних потоків з Кілійського до Сулінського гирла. Дії румунської влади відверто порушували умови трактату «Судноплавство по Дунаю» 1882 р. За V статтею цього трактату передбачалося обговорення та узгодження спільних дій щодо зміни режиму судноплавства між Румунією та Росією [254, с. 236]. У 1904 р. російський уряд звернувся до комісії ЄДК, яка змусила румун знести Чатал, однак будівельні роботи спричинили загрозу замулювання Сулінського гирла у найближчі 20–50 років. Тому російський уряд був змушений погодитися на будівництво власного судноплавного каналу [435, с. 8]. У 1909 р. для поглиблення Кілійського гирла було

утворено Спеціальне урядове управління з поглиблення Дунаю. У 1913 р. поблизу Кілії розпочалися роботи: було викопано 76,4 тис. куб. м. землі. З початком Першої світової війни всі роботи на Дунаї були припинені [693, с. 132–133].

На Першому з'їзді діячів торгівлі і комерційного судноплавства Півдня Росії, який відбувся у жовтні 1910 р. в Одесі, було визнано необхідним будівництво Жибріянського каналу, поблизу с. Приморське Кілійського району, оскільки «він має важливе загальнодержавне значення для посилення російського флоту на Дунаї». На початку 1914 р. уряд вніс до Державної думи проект будівництва морського каналу і Жибріянського порту, але початок Першої світової війни зупинив розгляд цього питання. Таким чином, утворення власного водного шляху не здійснилося через зволікання царських урядовців та небажання Російської імперії псувати стосунки зі своїм союзником Румунією [679, с. 45].

Росія помітно відставала від своїх конкурентів у розвитку пароплавства на Дунаї через різні причини: більш пізню організацію пароплавства, несприятливе політичне становище, викликане проникненням Австрії та Німеччини на Балкани і намаганням витіснити з цього району Росію; слабкий розвиток річкового суднобудування. Однак економічні інтереси, а також політичні та військові мотиви зумовили необхідність для Росії мати свій надійний для судноплавства вихід до Чорного моря й власне пароплавство.

У своєму першому випуску (1835 р.) одеський «Новоросійський календар» повідомляв: «Цього року... (Австрією – автор) докладено початок постійному сполученню між найважливішими торговельними містами дунайськими: Віднем, Пресбургом і Пестом та між гирлами цієї ріки, тобто вздовж течії Дунаю у австрійських володіннях та турецьких землях. Залишається чекати, щоб таке сполучення було влаштовано й вверх Дунаєм, від Відня до Баварії... З'єднати Дунай з Рейном, якою особливо зацікавилися баварські урядові палати у теперішньому році, – то від цього може статися цілковитий переверот у торгівлі середньої Європи» [224, с. 56]. «Дунайське пароплавне товариство, – продовжував «Новоросійський календар», – переконавшись у можливості плавання по усій відстані Дунаю, від Відня до гирл, влаштувало три великих пароплава, – два для австрійської частини Дунаю й один для турецької. Четвертий менший – для сполучень між прикордонними турецькими та австрійськими дунайськими пристанями. Перший пароплав буде ходити щотижня з Пресбурга (в 5 го-

динах від Відня) до Песта, здійснюючи своє плавання за одну добу. Другий пароплав перевозитиме з Песта до Старої Молдови, останньої австрійської пристані, за 31/2 доби. Третій, малий пароплав, слугуватиме для сполучень між Старою Молдовою та Оршовою або Чернівцями, найближчими у Волощині – для цього переїзду призначено одну добу. Четвертий пароплав – «Арго» – буде ходити від Оршови до Галаца. Плавання від Галаца до Пресбурга вверхи буде здійснюватися з такою самою правильністю й безпекою, що і вниз по Дунаю. Такса за перевезення товарів пароплавами від Відня «до Сілістрії, Браїлова та Галаца» з центнера «колоніальних товарів» (бавовни, вовни, різного роду лейпцизьких товарів тощо) складала 6 гульденів 3 крейцера; з центнера заліза, свинцю, олова тощо – 5 гульденів 20 крейцерів; з «карети або коляски» – 70 гульденів за кожну. Товари страхувалися за ціну 2/3 або 1/2 від 1–100% від оцінки товару, що сплачувалася у Відні» [224, с. 57–58]. Для встановлення сполучення між дунайськими гирлами та Константинополем запропоновано зробити «Галац місцем складування, як австрійських товарів, так і виробів Сходу, призначених для постачання до австрійських володінь». Зазначені пароплавні сполучення між Дунаєм та Константинополем і Смірною розпочалися 1836 р. [392, с. 203].

Газета «Одеський вісник» також зазначила: «Австрія багато зробила у 1830–1850-х рр. у справі поширення німецьких товарів на Схід... У 1829 році було засноване перше Австрійське товариство пароплавів по Дунаю; з 1833 р. – Триєстський Ллойд. З цими засобами виступила проти нас Австрія й поступово досягла того, що від 1844 р. уся мережа водяних сполучень центральної Німеччини з Середньою Азією, через Константинополь й Трапезунд, знаходилася вже в її повному розпорядженні. Пароплави Дунайського товариства просувалися з одного боку до Галаца й Одеси; з іншого боку, пароплави Триєстського Ллойд підтримували шляхи між гирлами Дунаю і Трапезундом» [642, 16 жовтня; 392, с. 203]. Розширюючи свою дунайську торгівлю, австрійський уряд був невдоволений небажанням Росії вкладати кошти у поглиблення Суліньського гирла та її непоступливістю у багатьох питаннях зовнішньоторговельного законодавства. Наприклад, у 1844 р. під час торговельних переговорів «австрійський уряд бажав... полегшення для судноплавства по Дунаю й просив закріпити за його агентом у Суліні звання австрійського консула» [392, с. 203].

Для розгортання вітчизняного судноплавства в дунайсько-чорноморському регіоні стали заохочувати приватних інвесторів. У листі

одеського купця П гільдії А. Зеньковича до ізмаїльського градоначальника від 23 липня 1833 р. пропонувалося: «Видати мені... грошову допомогу розміром у п'ятнадцять тисяч рублів без відсотків на десять років із поверненням їх у наступні три роки, рахуючи від видачі... Чотири тисячі за чотири роки, стільки ж за сім років, а інші сім тисяч після завершення 10 років; протягом 10 років дозволити мені заготовляти... для верфі матеріали з-за кордону, без стягнення мита... [прошу – автор] уряд надати мені допомогу і в закупівлі у внутрішніх місцях матеріалів (за моєю вказівкою... линви, парусини, дьогтю та ін.)...» [94, арк. 2–3]. За два роки А. Зенькович лише отримав дозвіл імператора на видачу йому потрібної суми для влаштування верфі. Кабінет Міністрів у 1834 р. запропонував йому позику на 10 років у розмірі 15 тис. крб. на будівництво купецької верфі в Ізмаїлі. Купець повинен був отримати субсидію у розмірі 250 крб. за кожне побудоване судно тоннажем 2–50 ластів (тобто 4–100 тонн), 500 крб. за судно місткістю 50–100 ластів. Під заставу будівництва верфі А. Зеньковичу надала свій будинок колезька радниця Олександра Арванітакова [94, арк. 83; 363, с. 114]. Однак за два роки будівництво верфі не було розпочато, бо Херсонська казенна палата відмовилася фінансувати цей вигідний проект через неправильне оформлення документації купцем [91, арк. 84].

Відвідавши Ізмаїльське градоначальство у 1835 р. генерал-губернатор Новоросії М.С. Воронцов звітував міністру фінансів Є.Ф. Канкріну: «Пароплавне сполучення Дунаєм обіцяє багато прибутків... треба знайти фінанси щодо купівлі пароплавів для Дуная». 30 квітня 1836 р. за поданням М. Воронцова були запроваджені заходи щодо сприяння пароплавному сполученню між Дунаєм та Мінгрелією. «Для поширення торговельних відносин з Дунайськими портами та Мінгрелією пропонується... звернутися до приватних осіб, запросити відомих наших капіталістів й зробити щодо того пропозицію приватній пароплавній компанії, що існує на Чорному морі» [363, с. 114].

Навесні 1836 р. Комітет міністрів Російської імперії заслухав справу «Пропозиції відносно утворення правильного сполучення пароплавами між Одесою, кримськими, азовськими й дунайськими портами». Міністр внутрішніх справ Д.М. Блудов, спочатку обговоривши питання з міністром фінансів Є.Ф. Канкріним, у поданні зазначив: «Якщо утворене у минулому році судноплавство між портами Чорного та Азовського морів не принесло достатнього прибутку для покриття всіх витрат на утримання пароплавів, то метою цього заходу було

отримання прибутків.. за посилення торгових зносин південного краю...» [629, с. 12, 13, 15].

Уряд погодився з такою аргументацією і у 1846 р., за клопотанням генерал-губернатора М.С. Воронцова, все управління пароплавами внутрішніх та закордонних ліній на півдні імперії було зосереджене у Експедиції постійних пароплавних сполучень Одеси з Константинополем (Одеська чи Новоросійська пароплавна експедиція). Це об'єднане підприємство у 1846–1857 рр. поділялося на три самостійні у фінансовому та оперативному відношенні пароплавання: Новоросійське, яке працювало між вітчизняними портами Чорного і Азовського морів, у низинах Дніпра, Південного Бугу та Дунаю (до Галаца); Дністровське, яке забезпечувало перевіз у низинах Дністру та Дністровському лимані; Константинопольське, яке обслуговувало лінію Одеса – Константинополь. Всі пароплавання у 1851–1853 рр. мали 12 пароплавів [321, с. 191].

У 1846 р. на Дунаї розпочалися регулярні пасажирські перевезення пароплавом «Петро Великий» Новоросійського пароплавання, який обслуговував лінію Одеса – Ізмаїл – Рені – Галац – Суліна. Пароплав «Петро Великий» було побудовано в Англії у 1834 р. Він мав місткість у 270 тонн, довжину – 39,6 м, ширину – 6,3 м. Судно мало проходити глибину від 2,5 м. Пароплав облаштували 2 залізними паровими котлами потужністю 100 кінських сил. Вартість парового судна перевищувала 279,5 тис. крб. 25 червня 1846 р. «Петро Великий» здійснив перше пасажирське перевезення лінією Одеса – Суліна – Ізмаїл – Рені – Галац. За навігаційний сезон 1846 р. пароплав здійснив понад 20 рейсів. У січні 1847 р. М. Воронцов запропонував морському адміралтейству придбати в Англії ще 2 пароплави потужністю 160–180 кінських сил для збільшення вантажопасажирських перевезень по Дунаю. В травні 1849 р. на допомогу «Петру Великому» прибуває вже згаданий нами буксирний пароплав «Супін», який до 1857 р. здійснював перевезення Дністровською лінією від Маяк до Бендер [499].

Отже, у 1830–1840-х рр. розпочалася організація регулярного торговельного пароплавання, поява перших пароплавних підприємств у північно-західному Причорномор'ї. Однак поширення торговельного флоту на Дунаї відбулося лише після повернення регіону до складу Росії.

За часів румунського панування каботажне плавання між Ізмаїлом та Рені здійснював вітрильник «Святий Микола», який належав ренійським купцям Г. Самораці та М. Кушріренку. За рейс судно пере-

везило 100 четвертей пшениці, 50 вовняних шкір та 10 ящиків зі свічками. Крім того існував транзитний шлях через Вижницю – Берегомет – Япруг, яким 50 човнів та 9 буксирів перевозили буковинську деревину до румунських портів [401, с. 356; 518, с. 1].

Для розгортання російського судноплавання цих суден було замало. У 1879 р. царський уряд робить першу спробу утворити російську пароплавну компанію на нижньому Дунаї. Російському товариству пароплавання і торгівлі (далі РОПіТ) було запропоновано відкрити комерційні рейси за маршрутами Одеса – Галац або Одеса – Рушук. Однак правління РОПіТ вимагало у Міністерства фінансів 70 тис. крб. на утримання лінії. Міністерство шляхів сполучення Росії було змушено шукати більш дешевого перевізника і розпочало переговори з приватною пароплавною компанією князя Ю. Гагаріна [518, с. 2].

Князь Юрій Євгенович Гагарін був представником родовитого російського дворянства. Він одружився з молодого княгинею Ольгою Скарлат-Стурдзою – власницею багатьох десятків тисяч десятин землі в Бессарабії. Покрашивши цим свої фінансові справи, князь Гагарін заснував в Ізмаїлі торговий дім «Князь Гагарін і К^о». Свої хліботоргові контори князь відкрив у Рені, Ізмаїлі, Аккермані, Одесі. Головна контора Гагарінського торгового дому разом зі складами знаходилася у Кілії [321, с. 193].

3 липня 1881 р. російським уряд прийняв постанову «О строковим пароплаванні на лінії Одеса – Рені – Кілія – Ізмаїл»: «Дозволити у званні камер-юнкера двору Його Імператорської Величності надвірному раднику, князю Юрію Євгеновичу Гагаріну утримувати товарно-пасажирське сполучення між Одесою та Ізмаїлом» [497, с. 2]. Князь Гагарін отримав дозвіл строком на 5 років для своїх суден робити «термінові рейси» між Одесою й Ізмаїлом, за що уряд виплачував йому близько 12 тис. крб. Завдання його компанії полягало у здійсненні пасажирського сполучення між придунайськими портами і Одесою. Впровадження комерційних рейсів потребувало додаткового фінансування, тому у 1883 р. торговельний дім князя Ю. Гагаріна було перетворено на відкрите акціонерне товариство. 21 листопада 1883 р. судна «Юрій» та «Ольга» розпочали закордонне плавання на пароплавних лініях Одеса – Суліна – Тульча – Галац – Браїла – Чорновада – Сілістрія – Рушук – Систово; Рені – Ізмаїл – Суліна – Одеса [679, с. 46].

12 березня 1886 р. компанія князя Ю. Гагаріна була перейменована у «Акціонерне товариство Чорноморсько-Дунайського пароплава-

ства» (далі ЧДП) з основним капіталом у 665 тис. крб. У 1888 р. основний капітал було збільшено до 2200 тис. крб. [518, с. 2].

Правління товариства складалося з 4 директорів, яких обирали на загальних зборах, та директора, що призначався Міністерством фінансів. Князя Ю. Гагаріна було призначено директором-розпорядником пароплавства. На загальних зборах право голосу мали акціонери, які володіли не менше ніж 10 акціями (вартість кожної – 250 крб.). Згідно зі § 49 Статуту членами правління могли обиратися тільки ті особи, які володіли не менше 40 акціями [213, с. 2–4]. Так, на 1891 р. пайовиками пароплавства були такі відомі представники російського й українського капіталу, як брати Морозови, П. Третьяков, М. Терещенко та бессарабські дворяни Г. Гагарін-Стурдза, І. Крісті, М. Леонард, К. Леонард, Альвін Лерхе, брати Демидови, М.П. Ігнат'єв, на честь якого було названо пароплав ЧДП «Граф Ігнат'єв» [321, с. 194]. Щотижневик «Російське судноплавство» за 22 вересня 1889 р. повідомляв: «Пароплав «Граф Ігнат'єв» ... названо так на честь відомого російського діяча графа М.П. Ігнат'єва, який ... сприяв укріпленню на Дунаї російського комерційного пароплавства й ... взяв участь у підприємстві, як акціонер товариства» [665, с. 280].

Компанія отримала значні пільги від царського уряду: протягом перших 12 років за проходження шляху систовою лінією надавалася грошова допомога розміром у 1 крб. 95 коп. за милю, разом – понад 50 тис. крб. Протягом перших 10 років проходження ізмаїльською лінією – 1 крб. за милю, разом – 7938 крб. Загальна урядова допомога складала близько 58 тис. крб., що було нижчі значно вимог РОПіТ. Для закордонного і каботажного плавання ЧДП отримало від уряду 8 сучасних вантажно-пасажирських суден і багато буксирів, які обслуговували лінію Ізмаїл – Кілія – Аккерман – Одеса та міжнародні лінії на Дунаї. У 1902 р. кількість пароплавів зросла до 12, місткістю в 2087 тон. [321, с. 183; 518, с. 2].

Реорганізація компанії сприяла зростанню її торговельних обертів: у 1886 р. каботажем перевезли 344 тис., у 1891 р. – 604 тис. пудів різного вантажу; за кордон було вивезено у 1891 р. – 2917 тис., у 1894 р. – 3772,5 тис. пудів вантажів [1, арк. 1; 518, с. 3].

Зростання комерційних обігів дозволило потіснити іноземні судноплавні компанії на Дунаї. За 1880–1900 рр. загальне відвідування Ізмаїла та Рені закордонними суднами зменшилося майже у 4,1 рази, що є вельми значним показником.

Перелік суден Чорноморсько-Дунайського пароплавства у 1902 р. [518, с. 6]

Назва пароплава	Рік будівництва	Місткість у тоннах
«Бессарабець»	1891	172,25
«Болгарія»	1886	340
«Граф Ігнат'єв»	1889	22,41
«Ізмаїл»	1879	236,59
«Князь Гагарін»	1891	503,06
«Король Олександр І»	1895	97,32
«Патріот»	1892	27,02
«Румунія»	1889	85,9
«Русь»	1885	389,13
«Святий Сергій»	1899	107,57
«Сербія»	1869	63,21
«Чорногорія»	1882	76,23

Відвідування іноземними торговельними суднами Ізмаїла, Рені [321, с. 194]

Місто	1880 р.	1890 р.	1900 р.
Ізмаїл	444	242	55
Рені	403	258	153

Однак новостворене приватне пароплавство не витримувало конкуренції з державними судноплавними компаніями Англії, Франції, Австро-Угорщини, Німеччини, Італії, Болгарії, Румунії, Греції, Туреччини тощо. Протягом 1860–1890-х рр. Дунайське акціонерне пароплавне товариство Австро-Угорщини збільшило кількість суден з 130 до 156 пароплавів, барж – з 400 до 810. Угорська пароплавна компанія мала 43 пароплави, 246 барж, з них 17 суден та 282 баржі діяли на нижньому Дунаї; Румунське державне пароплавство мало 25 суден,

65 барж, приватні компанії – 75 пароплавів, 450 барж. На початку 1890-х рр. на нижньому Дунаї було зосереджено 167 вантажних суден і 1100 барж, з яких тільки 10 пароплавів, 23 баржі (відповідно 6% та 2,1% загальної кількості суден) належали Чорноморсько-Дунайському пароплавству [321, с. 191, 194].

Загальна кількість торговельних суден на Дунаї у 1882 р.
[589, с. 252]

Країна	Кількість суден	Місткість у тонах
Туреччина	5303	4492202
Англія	4915	3863202
Греція	6876	1344501
Австро-Угорщина	1434	618021
Франція	510	381584
Італія	961	356462
Росія	887	164565
Німеччина	70	45361
Румунія	312	41361
Сербія	9	2926
Болгарія	1	5
Разом	21278	11310190

Протягом 1886–1903 рр., для подолання іноземної конкуренції ЧДП, отримало державної допомоги на 10 млн. крб. у вигляді кредитів, купівлі акцій [444, с. 91]. У 1903 р. понад 65% акцій пароплавства належало Російській імперії. Незважаючи на урядову підтримку, суттєвого зростання комерційних обігів ЧДП не відбулося. Так, у 1892 р. з придунайських портів судами ЧДП було перевезено 402 тис. пудів хліба, тоді як з однією Кілії іноземними пароплавами вивезли понад 3 млн. пудів. У врожайній 1904 р. вітчизняними пароплавами було вивезено за кордон 393 831 пудів зерна, тоді як в неврожайні 1901–1903 рр. з придунайських портів щорічно експортувалося 4–7 млн. пудів хліба. За даними І. Анцупова, на початку ХХ ст. частка російського флоту складала лише 3,6% експорту та 3,1% імпорту з Подунав'я [321, с. 194–195].

Дослідник І. Пухальський вважає, що частка вітчизняного пароплавства у експортних операціях була дещо більшою (в середньому – 9,6%), однак недостатньою для подолання конкуренції з боку європейських компаній.

Місце ЧДП у експорті зерна з Придунав'я
[674, с. 102]

Рік	Вивезено іноземними компаніями	Вивезено судами ЧДП	Частка ЧДП у % до експорту
1886	5180461 пуд.	208326 пуд.	3,8
1889	11188708 пуд.	392384 пуд.	3,3
1893	8056679 пуд.	1289705 пуд.	13,7
1899	7242523 пуд.	1138198 пуд.	13,5
В середньому	7917092,8 пуд.	757153,3 пуд.	9,6

Частка ЧДП була нижчою за відповідні показники російського флоту у комерційному судноплаванні чорноморсько-азовського басейну (8,4–8,9% загальної кількості завантажених суден у 1885–1895 рр.) [473, с. 243–244]. Тому на початку ХХ ст. в урядових колах виникає питання щодо націоналізації ЧДП. Головними причинами утворення державної компанії на думку урядовців є «відсутність зручного морського шляху, що примушувало російське пароплавство утримуватися лише за рахунок державної допомоги». У січні 1903 р. урядовий журнал «Морський флот» підвів підсумок доцільності дунайського торговельного судноплавства: «Питання щодо подальшого судноплавства між дунайськими та чорноморськими портами потребує докорінних змін... Чорноморсько-Дунайське пароплавство повинно приступити до самоліквідації... Можливо відродиться державне сполучення між дунайськими портами». У березні 1903 р. «Морський флот» повідомляв: «ЧДП переходить до держави, яка створить акціонерне товариство. Правління буде знаходитися в Петербурзі, управління і головна контора в Рені. В Одесі залишається агентство». 1 вересня 1903 р. імператор Микола II затвердив на базі «Акціонерного товариства Чорноморсько-Дунайського пароплавства» державну пароплавну компанію – «Російське Дунайське пароплавство» (далі РДП) [684, с. 102].

Нова пароплавна компанія була підпорядкована Головному управлінню торговельного судноплавства і портів. Контролем над фінансами компанії, вивченням питання щодо утворення судноплавного шляху Кілійським гирлом займалася контора в Одесі. Безпосереднє керівництво компанією здійснював віце-адмірал О.П. Кашеринінов. Окрім торговельної діяльності РДП здійснювало пасажирські перевезення між дунайськими портами і Одесою²⁵, а також обслуговувало буксирно-баржеву лінію Одеса – Рені – Галац та Галац – Рені – Ізмаїл – Кілія – Одеса – Батумі. Остання лінія дозволяла перевозити нафту та гас з Батумі до Рені, а звідти до Сербії та Болгарії [193, с. 211; 500].

РДП заключило договори з РОПіТ, Австрійським Дунайським пароплаванням, Сербським пароплавним товариством, Болгарським товариством залізниць про постачання продовольчих та промислових товарів. Зокрема, з болгарськими та російськими залізничними компаніями була досягнута домовленість щодо транспортування вантажів з Одеси до Рені, а звідти пароплавами до Сілістри, Рущука. 18 квітня 1914 р. Ізмаїльська комунальна Рада рекомендувала Бессарабському губернатору М.Е. Гільхену сприяти підписанню РДП конвенції з російськими залізницями щодо безпосереднього привозу залізничними вантажів до дунайських портів. На жаль, відсутність добре розгалуженої залізничної системи завадила цьому задуму [192, с. 156; 500].

Від держави нова компанія отримала майна розміром у 1092 тис. крб., 1 млн. крб. одноразової допомоги, 313,2 тис. крб. щорічної допомоги. У 1910 р. РДП володіло вже 12 пароплавами 39 баржами місткістю 1738 тис. пудів. Пароплавання утримувало 50 агентств у Вилково, Рені, Ізмаїлі, Кілії, Одесі, Аккермані, Леово, Фальчі, Кагулі, Марселі, Гамбурзі, Берліні [693, с. 125].

Головним завданням РДП стало зростання перевезення збіжжя на р. Прут, яке в перспективі обіцяло великі прибутки: навігаційний сезон тут складав 178–264 днів на рік. Наприклад: у 1909 р. звідти вивезли за кордон 13519 тис. пуд. [721, р. 30].

Наприкінці XIX ст. на Пруті фактично не існувало постійного вітчизняного судноплавства. За визнанням Правління Російського Дунайського пароплавання, «водний шлях річкою Прут повністю

належить іноземцям – грекам, які за високий фрахт перевозять російське зерно до румунських портів» [587, с. 654].

Кількість пароплавів на р. Прут [587, с. 654]

Роки	Греція	Румунія	Росія	Всього
1895	651	94	2	747
1896	517	91	3	611
1897	671	107		777
1898	659	110		769
1899	521	89	12	622
1900	190	38	48	276
1901	639	101	27	767

Монополія грецьких пароплавних компаній очевидна. У 1895 р. тут Греція мала 651 судно, а Росія – тільки 2 баржі. У 1903 р. на Пруті з'явився перший російський пароплав «Керчь» та 16 шаланд. У 1906 р. флот поповнився 2 пароплавами та 22 шаландами, місткістю в 622 тис. пудів. РДП також збільшило оптову ціну на збіжжя на 10 коп., що дозволило збільшити перевезення на 40–50% [693, с. 126].

Конкуренцію іноземцям на Пруті також створило пароплавання Русько-Азіатського банку, яке мало 14 барж, місткістю 2500–4000 пудів кожна. За навігаційний сезон пароплавання перевозило до 500 тис. пудів зерна. У 1911 р. для посилення російської присутності в регіоні Пароплавання Русько-Азіатського банку було продано Кишинівському земству [693, с. 125, 128].

Зростання російського флоту відразу позначилося на його перевезеннях. До 1906 р. російські судна перевозили вантажі за маршрутом Рені – Леово – Рені (230 км). Протягом 1907–1908 рр. маршрути перевезень подовжилися на 586 км. до с. Поганешт та с. Немцен. Загалом, російські торговельні судна здійснювали перевезення на 916 км. р. Прут, тоді як іноземні пароплави – лише на 360 км [693, с. 126].

У 1910 р. на Пруті діяли вже 54 російських судна. За 1904–1913 рр. вони збільшили вивіз товарів у 112 разів: з 35 до 3922 тис. пудів. Це дещо послабило монополію іноземних компаній: у 1906 р. на Пруті налічувалося 260 іноземних суден, у 1910 р. – лише 140 [679, с. 49].

²⁵ Зокрема, пасажирські перевезення двічі на тиждень здійснювали 2 пароплави – «Великий князь Олександр Михайлович» та «Русь». Лише «Великий князь Олександр Михайлович» вмщував 132 місця для пасажирів I класу та 532 місця – для II–III класів [500].

Експорт зерна з Прута у 1907–1913 рр.
[679, с. 49]

Рік	Загальний вивіз	Іноземними пароплавами		Російськими пароплавами	
		У тис. пуд.	У %	У тис. пуд.	У %
1907	10829	8642	79,8	2187	20,2
1908	13518	11799	87,3	1719	12,7
1909	8968	7029	78,4	1939	21,6
1910	5880	3358	57,1	2522	42,9
1911	8992	5318	59,2	3673	40,8
1912	6327	3877	61,3	2450	38,7
1913	7716	3794	49,2	3922	50,8

У 1914 р. на судах РДП перевезли 2700 тис. пудів або 50,3% всього вивозу. Напередодні Першої світової війни торгівля зерном на Пруті відійшла під контроль російських пароплавних компаній.

Царський уряд продовжував виділяти чималі гроші на розбудову судноплавства на Дунаї: у 1904 р. – 75 тис. крб., у 1913 р. – 457 тис. крб. Тільки у 1912 р. за оренду суден з державної скарбниці було сплачено 57 тис. крб. На утримання членів правління компанії у 1904–1910 рр. витратили 221,4 тис. крб. Протягом 1904–1912 рр. уряд профінансував РДП на 2819 тис. крб. [693, с. 132]. В. Жуков вважав, що підтримка була ще більшою і становила 4,7 млн. крб. Ще 4 млн. крб. використали для розчистки судноплавних шляхів на Дунаї та Пруті у 1884–1911 рр. [444, с. 91].

За таких умов компанія повинна була приносити чималий прибуток. Але у 1904–1912 р. прибутки пароплавства становили 6604 тис. крб., видатки – 8054 тис. крб. – збитки становили 1450 тис. крб. За виключенням 1911 р., коли прибуток склав 5 тис. крб., всі роки існування РДП були збитковими. Загалом Російсько-Дунайське пароплавство принесло державі чистого збитку на 1851 тис. крб.

Діяльність РДП за 1904–1912 рр.
[693, с. 132]

Рік	Перевезено пасажирів тис. чол.	Перевезено вантажів тис. пудів	Фінансові результати у тис. крб.			
			Валовий прибуток	Валовий видаток	Чистий прибуток	Дефіцит
1904	34	5 495	416	588		-172
1905	28	6 658	395	596		-201
1906	31	7 264	491	726		-235
1907	62	11 258	702	923		-221
1908	80	9 836	629	905		-276
1909	87	11 134	725	951		-226
1910	90	13 992	930	1049		-119
1911	135	13 948	1158	1153	5	
1912	135	13 948	1158	1158		-

Такі результати були викликані слабкою торгівельною активністю держаної компанії. РДП здебільшого займалося каботажем, експортом промислових товарів, тоді як вивіз зерна зосереджувався в руках іноземних фірм. Представник Росії на Міжнародній Прутський комісії у липні 1904 р. писав, що «російські підприємці віддали всю річкову торгівлю іноземцям». У 1903 р. у Рені відвантажили 15 російських барж місткістю в 947 тонн та 768 грецьких, румунських барж місткістю в 69328 тонн. У 1904 р. всі судна РДП перевезли 5495 тис. пудів, у 1911–1912 рр. – 13948 тис. щорічно. За 1904–1912 рр. перевезення всіх вантажів у регіоні зросло у 2,5 рази, здебільшого за рахунок каботажу до Одеси. За ці роки експорт зерна з дунайських портів зріс у 6,1 рази (з 4 млн. до 24,5 млн. пудів) [підрах. за: 2, арк. 1–6; 2, арк. 1–5; 270–280].

Розрахунки автора підтверджуються статистичними звітами Ренійського порту.

**Вивіз збіжжя через Ренійський митний округ
пароплавними компаніями у 1910–1912 рр.**

[підрах. за: 140, арк. 77, 93–94; 143, арк. 2–6; 144, арк. 77]

Рік	Вивезено іноземними компаніями	Вивезено суднами РДП	Частка РДП у % до експорту
1910	4228307 пуд.	798834 пуд.	15,9
1911	9335950 пуд.	1172773 пуд.	11,1
1912	4456438 пуд.	1172946 пуд.	20,8

У середньому частка РДП у перевезенні збіжжя з Ренійського порту складала 15,9%. Навіть у перевезенні риби до румунських портів частка РДП не перевищувала 18%. Отже, утворення державної пароплавної компанії не призвело до встановлення монополії вітчизняної торгівлі на Дунаї.

Слабкість вітчизняного комерційного флоту полягала також у застарілості торговельних суден. Сучасний український дослідник О. Шляхов зазначив, що «більшість власників у гонитві за капіталами купували з-за кордону застарілі, часто пошкоджені пароплави, які коштували в 2–3 рази дешевше» [698, с. 156].

У 1916 р. Правління Російського Дунайського пароплавства підвело остаточний висновок спробі російського торговельного флоту закріпитися на Дунаї. «На 1912 р. в нижньому Дунаї знаходилися 205 пароплавів потужністю 85555 кінських сил, 1211 барж вантажопідйомністю 641 тис. т. Росія мала у своєму розпорядженні 12 пароплавів потужністю 1234 кінських сил і 76 барж місткістю 26 тис. т. ... Не маючи власного торговельного флоту, Росія віддала перевезення своїх товарів іноземним судовласникам. Таке положення є збитковим для Бессарабії, увесь експорт якої привозиться до румунських портів, і це посилює економічну залежність від торгової політики Румунії» [693, с. 200].

На думку урядовців краю альтернативним шляхом вивозу товарної продукції за кордон могли б стати залізниці та Дністер, які б поєднали південні повіти Бессарабії з Австро-Угорщиною та сприяли б розгортанню внутрішньої торгівлі в краї.

4.2. Облаштування внутрішніх шляхів сполучення Буджака

Процес облаштування наземних шляхів сполучення між Буджаком та російськими торговельними центрами, зокрема Одесою, тривав майже сто років. На початку XIX ст. головним торговельним і пошто-вим шляхом в області був тракт Кам'янець – Подільський – Кишинів – Бендери, звідти він розділявся на Бендери – Ізмаїл та Бендери – Аккерман – Одеса [255, с. 62–63]. На півдні Бессарабської області існували інші торговельні шляхи, які проходили через Бендери, Каушани, Рені, станцію Гур-Галабіні, Тараклію, Болград. Звідти дорога розділялася до Рені або через Ташбунари до Ізмаїла. Сполучення між Аккерманом та Ізмаїлом здійснювалося трактом Аккерман – Когальник – Сарата – станція Зміїна – Кілія – Ізмаїл. Таким чином, шляхи поєднали між собою майже всі торговельно-ремісничі центри в Бессарабській області [244, с. 381; 255, с. 77, 85, 87].

Перевезенням товарів цими шляхами займалися чумаки. Значна частина перевезень здійснювалася молдавськими перевізниками, які щорічно приїжджали до Одеси у великій кількості. За відомостями дослідника чумацького промислу І. Слабєєва, чумацький віз перевозив до 60 пудів вантажу. Таким чином, для перевезення зерна з Бессарабії до Одеси було потрібно 140 тис. чумацьких возів щорічно, а для перевезення солі, вовни, вина, риби – додатково ще 6 тис. возів. Сільськогосподарський привіз лише з Ізмаїла та Рені у цей же час вимагав близько 15 тис. возів, що складало понад 10 % всіх чумацьких перевезень [392, с. 259].

Розвитку чумацької торгівлі заважала висока платня за користування шляхами, які знаходилися у приватній власності. Перевезення четверті вантажу з Кишинева до Ізмаїла або з Ізмаїла до Аккермана обходилося у 1–2 крб. сріблом. Самі чумаки за перевезення пуда вантажу на відстань до 100 верств вимагали від 18 коп. у Кагулі до 55 коп. в Ізмаїлі [255, с. 85–86].

Відомий тогочасний дослідник В. Ліновський вважав, що із збільшенням видатків (зокрема на випас худоби, збір збіжжя) чумаки були вимушені постійно збільшувати платню за перевезення, що зменшувало конкурентоспроможність української та бессарабської пшениці на закордонних ринках. «Лише одна умова може підтримати чумацький промисел – це збільшення фрахту, але фрахт вже є надто дорогим... Назріла потреба розбудови нових чумацьких шляхів, які б поєд-

нали бессарабських та імперських виробників та споживачів» [391, с. 196].

У листі до Ізмаїльського градоначальника С. Тучкова від 19 липня 1832 р. Бессарабське обласне управління вимагало облаштувати транспортно-поштовий тракт, який поєднав би повітові міста з Кишиневом. Обласним землеміром Ейтнером та головою Корпуса внутрішньої варті Херсонської губернії генерал-майором Шалашниковим було визначено маршрут від Кишинева до станції Малоаярославської Аккерманського цинута (повіту) через ст. Бачой – Резени – Семелеть – Абакли – Кульськ. Від Мароярославська до Ізмаїла шлях протяжністю у 197 верств мав проходити через Дмитрівку – Кубей – Каракурт – Ташбунар. Таким чином, новий тракт був коротше за шлях Бендери – Каушани – Аккерман – Кілія – Татарбунари – Ізмаїл на 175 верств і давав змоги встановити економічні зв'язки з Центральною Молдавсією і Одесою [80, арк. 2–5; 88, арк. 2–14; 620].

Однак цей проект не було втілено у життя через існування поштового приватного тракту Кучурган – Бендери – Тираспіль – Одеса, який діяв ще з турецьких часів. За свідченням капітана корпусу інженерів Казарінова: «Поштовий тракт проходить через дикі та глибокі балки, тут хоч і влаштовані мости, але всі вони пошкоджені й проїзду через них не існує». Казарінов та власник тракту – поміщик Достаніч порахували, що на відновлення дороги потрібно 58500 крб. У свою чергу губернатор М. Воронцов намагався відкрити ще декілька торгових шляхів, щоб зменшити витрати чумаків на проїзд дорогою Достаніча та створити розгалужену транспортну систему краю. На початку 1840 р. за його наказом інженер-полковник Г. Морозов склав «Опис дороги з Овідіополя до Одеси» з визначенням міст будівництва нових мостів. Хоча було зазначено, що «дорога з Овідіополя до Одеси добра», М. Воронцов вирішив виділити кошти на її будівництво, мотивуючи це тим, що «з відкриттям пароплавного сполучення між Овідіополем та Аккерманом через Дністровський лиман більша частина транспорту з Бессарабії до Одеси з сіллю та місцевими продуктами залишиться в Аккермані або Овідіополі» [392, с. 260].

Плани М. Воронцова наштовхнулися на перешкоди з боку Достаніча, який не тільки контролював дорогу, а й оподаткував всі шинки, що стояли вздовж тракту. Так, конкурент Достаніча – поміщик Михайлов у 1840 р. заявив: «Достаніч ще три роки тому силою намагався знищити дві турецькі дороги, які не мали усіяких балок та гір...

Один лише його шинок, який він силою забрав у мене, приносить йому 6 тис. крб. від продажу напоїв, сіна та чиншу». Отже, розбудова транспортних шляхів суходолом не вдалася через особисті інтереси бессарабських поміщиків [392, с. 260–261].

У пореформені роки чумацькі промисли не могли конкурувати з річковими перевезеннями. Виникла необхідність розбудови залізниць на Півдні Бессарабії, які б сприяли вивозу місцевого продовольства за кордон та до Росії. Цю тезу на сторінках «Экономического указателя» відстоював В. Ліновський. Користуючись статистичними відомостями Апполона Скальковського він доводив, що у 1853 одеський зерновий експорт потребував 267,2 тис. чумацьких возів вартістю у 20 млн. крб. «Коли будуть влаштовані залізниці, тоді ці 20 млн. знайдуть застосування в інших господарських галузях і забезпечать працею понад 1 млн. робітників» [391, с. 197].

У 1844 р. М. Воронцов запропонував проект будівництва залізниць від Одеси до Паркан, Ольвіополя та Балти. «Вжити найрішучіших заходів задля запобігання значних наслідків для нашої торгівлі від суперництва придунайських портів». Генерал-губернатор мав на увазі конкуренцію з румунським Галацом. Так, у 1845 р. статс-секретар Котловський відзначав, що надзвичайно довгі терміни карантину в Одесі призводять до того, що пасажери віддають перевагу Галацу через який «до Росії можна проїхати майже без карантину». «Іноземцям, що приїждять до Одеси на пароплаві, який нами утримується разом з Галацом, й які проживають там не більше тижня, дозволяється повертатися за кордон лише за свідомством місцевої поліції» [392, с. 204].

Деякі автори середині XIX ст. вважали залізниці «рятівною паличкою», що могла б не тільки зберегти за Одесою панівне становище на хлібних ринках Європи, але й реанімувати торгівлю, подолавши конкуренцію австрійських торговельних шляхів через Дунай та Трієст. «Чи можливе існування масштабного сільського господарства, з успіхом працюючого на ринок, – писав подільський часопис, – коли виробники перебувають на відстані від 60 до 80 верств від залізниці, а підвіз ведеться тільки гужовим транспортом» [594, с. 39].

Показовими в цьому плані були позиції палких захисників одеських торговельних інтересів П. Стойковича та А. Скальковського.

Зокрема, А. Скальковський у 1858 р. зазначив: «Сюди (до Одеси – автор) повезуть з Австрії те, що тепер прямує суходолом й Дунаєм, а саме: екіпажі, фортепіано, меблі, штірійські коси й ножиці, й всі ману-

фактурні товари». Скальковський також наполягав на будівництві залізниці Одеса – Маяки для забезпечення судноплавства Дністром. Він сподівався, що за умов влаштування останньої, дністровська торгівля може розвинути до такого ступеня, що певною мірою компенсує Російській імперії втрату берегів Дунаю [615, с. 230, 232, 234]. Загалом А. Скальковський вважав, що уряд має особливу увагу приділити перспективним на його думку, придністровським торговельним пунктам, передусім шляхом влаштування залізничного та пароплавного сполучення у районі гирла Дністра. «Чи не стануть вони заміною втрачених нами дунайських ринків?», – запитував він [553, с. 11; 616, с. 322]. У 1859 р. він розробив план будівництва залізниці Одеса – Бендери, здатної перевозити до 1 млн. четвертей (9,6 млн. пудів) зерна до Одеси [473, с. 35].

«Нам залишається, – підтримував А. Скальковського у 1859 р. П. Стойкович, – сказати декілька слів про значення залізниці Одеси – Броди. Найголовніше значення її полягає у відкритті нового шляху мануфактурним округам Німеччини... для збуту своїх виробів на Схід. Незручність плавання Дунаєм, що слугував до цього часу разом з Триєстом головнішим знаряддям цієї торгівлі поступиться за легкістю, близькістю та дешевизною новому сполученню...» [628, с. 109].

Однак у 1863 р. російський уряд вирішив розпочати будівництво залізниці Москва – Севастополь та Одеса – Київ з гілкою до Дністра. Через відсутність дотацій з боку уряду, будівництво навіть цих залізниць не розпочалося [673, с. 57].

Заклики відомих економістів призвели до утворення у 1866 р. державної імператорської комісії на чолі з полковником В. Христофоровим. Її завдання полягало у визначенні доцільності будівництва залізниць на півдні Бессарабії. В. Христофоров дійшов висновку, що будівництво залізниць «поєднає Австро-Угорщину з її придунайськими союзниками, що означає без бою віддати Бессарабію ворогам... Подальше будівництво залізниць у краї призведе до падіння торговельних обігів Одеси, що фактично означає зменшення державного експорту, а звідси – притоку валюти, необхідної для промислового розвитку імперії» [589, с. 255].

На думку урядовця будівництво залізниць на півночі губернії пожвавило б економічне життя відсталих центрально-північних повітів Бессарабії і сприяло б розширенню торговельних зв'язків з Австро-Угорщиною.

Погляди В. Христофорова підтримав Бессарабський та Новоросійський генерал-губернатор О. Коцебу. У березні 1868 р. полтавські вівчарі звернулися до нього з пропозицією будівництва залізниць на півночі Бессарабії. У листі на його ім'я зазначалося: «Австралійське вівчарство величезністю й дешевизною свого виробництва з кожним днем робить все більш неможливою конкуренцію з ним нашої вовни. Наше становище врятувало б встановлення прямого залізничного сполучення з Австрією і перевезення транзитом овець до Франції» [416, с. 154; 673, с. 97–98]. Тому у 1870-х рр. на півночі Бессарабській губернії було побудовано ряд залізниць: у 1869–1871 рр. гілка Тирасполь – ст. Роздільна – Кишинів; у 1873–1875 рр. залізниця Кишинів – Унгени; у 1892–1894 рр. залізниця Слобідка-Новоселиця, які остаточно поєднали Бессарабію з австро-угорськими залізницями. Однак це спричинило відвантаження експортних товарів до північних митниць губернії [589, с. 256].

У квітні 1886 р. рада Товариства полтавських вівчарів знову зверталася до міністра державних маєтностей з клопотанням про початок переговорів з французьким урядом щодо дозволу на ввезення овець з Росії через південноукраїнські порти до Марселя. За підрахунками ради Товариства, доставка однієї вівці залізницею через Австрію коштувала 7 крб. 80 коп., а морським шляхом – від 4 крб. 50 коп. до 5 крб. Експорт худоби через порти обіцяв менші видатки, тому відпала необхідність її перевезення бессарабськими залізницями [416, с. 153; 673, с. 98].

Для відвантаження бессарабських залізниць з півночі на південь губернії була побудована у 1877 р. залізниця від Бендер до р. Прут довжиною у 230 верст. Окрім господарської спрямованості залізниця мала військово-стратегічне призначення і тому необхідність її подовження до Рені вважалася першочерговим завданням. У 1879 р. вона була доведена до дунайського порту Рені та передана Товариству Південно-Західних залізниць. Невдовзі ця залізниця стане головним постачальником збіжжя до Ренійського порту [441, с. 141].

За кількістю відправленого збіжжя залізниця Бендери-Рені значно випереджала перевезення залізниці Лівобережної та Правобережної України до австро-угорського кордону в роки найбільшого експортного підйому (1909–1911 рр.).

Головні станції відправлення збіжжя залізницею Бендери – Рені у 1893–1895 рр.
[552, с. 463]

Станції	Відправлено тис. пуд.									
	Збіжжя	Зокрема				борошно	відруби	масло з насіння	всі вантажі	
		жито	пшениця	овес	ячмінь					
Бендери	697	71	394			15	1	9	722	
Скиноси	555	163	322	4			2	28	585	
Кульм	184	10	162	1					184	
Злоти	116	46	53					9	125	
Лейпциг	621	78	536			6	11	14	652	
ЧаDIR-Лунга	126	17	109			2			128	
Тараклія	538	200	296			2	1	52	593	
Волканешти	88	29	54				3	52	143	
Разом	2 925	614	1926	5		25	18	164	3 132	

Відправка чотирьох головних хлібів
до прикордонних пунктів України по залізницях
(в середньому за 1909–1911 рр. в тис. пудів)
[305, с. 59]

Російськими залізницями	Українсько-австрійський кордон		
	Радзівілов	Волочинськ	Всього
Харківська	6	7	13
Полтавська	7	19	26
Чернігівська	1	6	7
Лівобережна Україна	14	32	46
Київська	37	36	73
Волинська	100	507	607
Подільська	10	753	763
Правобережна Україна	147	696	843
Херсонська	2	11	13
Таврійська	-	-	-
Катеринославська	1	-	1
Південна Україна	3	11	14
Разом	164	739	903

На жаль, південноукраїнські комерсанти виявляли пряму зацікавленість у занепаді залізничних перевезень продовольства до дунайських портів. Посилення дунайського експорту відволікало постачання збіжжя з придунайського зернового району до Одеського порту.

Побоюючись занепаду одеської торгівлі, царський уряд у жовтні 1897 р. ввів новий залізничний тариф. Згідно з ним транспортування від станції Скиноси до Одеси (214 верст) коштувало 3,44 коп. за пуд, а від Скиноси до Рені (174 версти) – 6,96 коп. Вартість перевезення станціями Бессарабська – Одеса (240 верст) складала 5,69 коп., станціями Бессарабська – Рені (152 версти) – 6,08 коп. за пуд. [693, с. 124].

Це було грубим порушенням Залізничного тарифу 1893 р., який чітко постановляв: перевезення хліба до 200 верст для внутрішнього сполучення складало 5,9 коп., від 200 верств – 9,15 коп. за пуд. [668,

с. 16–17]. Фактично одеські залізничники недосплатували до 6 коп. за пуд вантажу, тоді як ренійські переплачували – 0,9–1 коп. за пуд.

Комерсанти Рені у цьому тарифі бачили відкрите ігнорування своїх інтересів: «Шляхом штучного зменшення тарифу, перевезення вантажу до Одеси призвело до зменшення привозу вантажів до Рені... Наше місто стало беззахисною жертвою спекуляцій величезного порту, з яким воно не в силах боротися» [679, с. 52]. Наслідком нового тарифу стало зменшення частки залізниці у перевезень експортного збіжжя від 0,5 до 5%. Стало вигідно доставляти зерно лише з найближчих станцій Вулканешти, Тараклія, Троянів вал. Тому щорічні оберти вантажообігу залізниці Кишинева склали 11 млн. пуд., Рені – 1–1,3 млн. пуд. [441, с. 140, 155].

Ренійські комерсанти наполягали на прокладанні додаткових залізничних гілок до Ізмаїла, Кілії, щоб відвернути вантажі від Бендер. Але уряд не дозволив їх будівництво через «недоцільність витрат на другорядні об'єкти, які не сприятимуть значному зростанню потужностей портів». Протягом 1884–1889 р. Ізмаїльська комунальна рада неодноразово піднімала питання про будівництво залізничної гілки – Ізмаїл – Троянів Вал або Ізмаїл – ст. Лейпциг. Своє рішення Рада пояснювала необхідністю збільшення привозу північнобуджакського збіжжя до Ізмаїла. Однак у жовтні 1889 р. Управління Південно-Західних залізниць відмовило у проханні через відсутність «економічного зиску» [32, арк. 2–6]. Загалом на 1897 р. на придунайській землі в середньому припадало 77,5 верств залізниць, тоді як в губернії середній показник становив 102,7 верств [441, с. 143].

На початку ХХ ст. ситуація із залізничними перевезеннями не змінилася. За свідченням І. Пелівана на Ізмаїльській та Аккерманській повіті Бессарабії припадало 40,9% залізничних шляхів на півдні губернії. Для експортного району це було надто мало, тим більш, що залізниця Аккерман-Бессарабка була добудова лише у 1914 р.

Протяжність залізниць в Бессарабії у 1917 р. (верств)

[721, р. 29]

Унгени-Бендери	Рені – Бендери	Нова Сулітця – Рибниця	Аккерман-Бессарабка	Бендери – Варніца	Разом
157	230	328	100	5	820

Більш зручним шляхом постачання експортної продукції до придунайських портів лишився Дністер. У звіті Бессарабського земства підкреслювалося велике значення торговельного шляху Дністром: «лівий берег Дністра майже не несе втрат від доставки вантажів і збуває свій товар Одесько-Волинською дорогою» [581, с. 43].

У 1838–1845 рр. відбулася організація Дністровського пароплавства. Завдання Дністровського пароплавства полягало у збільшенні перевезень збіжжя з Бессарабії до Одеси. Дністровське пароплавство отримало 2 пароплави: «Граф Воронцов» та «Дністер» і фінансування з бюджету Бессарабської області.

У 1847–1852 рр. у північно-західному районі Чорного моря і низинах Дністра працювала ще одне пароплавна компанія – приватного підприємця полковника Луби. Його флотилія складалася з буксирного пароплаву «Луба», чотирьох торговельних вітрильних суден і чотирьох барж, призначених для буксирування пароплавом. Уся флотилія могла одночасно узяти вантажу 12 тис. четвертей [321, с. 186–187; 581, с. 44].

З 1863 р. на Дністрі діяли пароплавна компанія братів Анатра та Російське товариство пароплавства і торгівлі (РОПіТ). Через замуленість фарватеру у верхній течії Дністра у 1863–1876 рр. воно обслуговувало лінію Одеса – Маяки – Аккерман. У 1877 р. через початок війни з Туреччиною 6 пароплавів РОПіТ Аккерманської лінії були передані військовому флоту. У 1881 р. РОПіТ відкрило пароплавне сполучення від Сорок до гирла Дністра (на 600 верств) і тим самим остаточно передало Аккерманську лінію приватним компаніям [321, с. 187–188; 533, с. 127].

У 1881 р. РОПіТ відрядило експедицію з метою визначення здатності Дністра до пароплавного судноплавства. За висновком комісії у 1883 р. розпочалися роботи з поглиблення дна ріки. Для розчищення Дністра з вантажів стягувався особливий податок у вигляді 1,25% їх вартості, з 1896 р. – 1%. Протягом 1884–1891 рр. на гідротехнічні роботи було витрачено 4,2 млн. крб., зокрема, на поглиблення дна – 400 тис. крб., землечерпальні роботи – 1,3 млн. крб. Для збільшення перевезень Дністром від Аккермана до Одеси було зменшено фрахт з 4 до 2,5 коп. за пуд. [308, с. 99; 693, с. 127, 131].

Завдяки будівельним роботам Дністер став доступним для буксирного судноплавства і вартість перевезення збіжжя зменшилася з 30 до 16 коп., що іноді сприяло зростанню вантажоперевезень у 4 рази [581, с. 44].

У 1884 р. Дністром перевезли 7458 тис. пудів зерна, у 1886 р. – 12278 тис., в 1887 р. – 16266 тис., в 1890 р., через неврожай, – 10200 тис. пудів. Частка збіжжя в середньому складала 71% всіх вивезених товарів [473, с. 65].

У 1892 р. з'явилася судноплавна компанія миколаївського купця І. Баптизманського. Підприємець створив річкову та морську флотилії у складі 5 буксирних пароплавів, 35 барж, 24 паромів. Компанія здійснювала перевезення лінією Сороки – Маяки – Овідіополь – Аккерман. У 1895 р. Баптизманський намагався заключити угоду з царським урядом: в обмін на 300 тис. крб. субсидії купець зобов'язувався утримувати буксири у нижньому Дністрі та збільшити місткість свого флоту до 1 млн. пудів. Незважаючи на відмову Міністерства фінансів, І. Баптизманський контролював перевезення збіжжя з нижньої течії Дністра до Одеси і навпаки [321, с. 189–190]. У 1909 р. його флот налічував 28 суден, місткістю 535 тис. пудів. Єдиним конкурентом купця було ЧДП, яке мало тут 22 баржі місткістю у 558 тис. пудів. Ці дві компанії зосередили у свої руках 46% тоннажу барж на Дністрі [693, с. 131].

На початку ХХ ст. продовжилося розгортання торговельного судноплавства на Дністрі. Протягом 1900–1912 рр. кількість пароплавного флоту зросла з 9 до 24, кількість вітряків – з 186 до 339 суден. Місткість кораблів зросла у 2,6 разів [548, с. 12]. На Дністрі облаштували 40 пристаней, звідки товари постачалися до Одеси та Аккермана [693, с. 130].

Головним вантажем постачання продовжувало залишатися збіжжя. На початку ХХ ст. хліб складав 45% загальної кількості всіх товарів, деревина (35,6%), гіпс (8,2%), каміння (4,3%), вугілля – 3,5%. Щорічно до Аккермана привозили 14 млн. пудів зерна та 2 млн. іншого вантажу [321, с. 190; 589, с. 248; 693, с. 129–130].

У 1880–1890-х рр. Аккерман лишався потужним транзитним портом на Дністрі. Щорічно через нього проходило 2–8,5 млн. пуд. збіжжя. У порту знаходилися 2 міських та приватні (РОПіТ, Вебстера, Ратнера) причали. Вантажі за допомогою конно-залізничної дороги доставлялися до міста, де знаходилися понад 80 комор місткістю у 5 млн. пуд. [321, с. 189]. Однак місто через заборону уряду не мало права на зовнішньоторговельну діяльність. Більшість вантажів доставлялися з Кілії транзитом до Одеси, при цьому фрахт становив 5–6 коп. за пуд, що дорівнювалося вартості перевезень з Одеси до Марселя. На думку представників аккерманського земства зменшення

фрахту та спорудження в місті морського порту дозволило б заощадити до 792 тис. крб. щорічно [308, с. 100].

У 1899 р. міська влада Аккермана підняла питання про відкриття морського порту і навіть заключила договір з австро-угорським громадянином Б. Вангелем про будівництво причалу та елеватора. Однак, уряд не підтримав ідею через іноземне підданство підрядника. Справжня причина полягала у небажані відволікати вантажі від Одеського порту. Це могло б призвести до втрати одеськими комерсантами монопольного права на зовнішню торгівлю в регіоні. У 1902 р. Міністерство промисловості і торгівлі тимчасово закрило порт для відвідування комерційних суден. Тільки у 1914 р. царський уряд прийняв рішення побудувати 5 причалів в Аккерманському порту. За планом Міністерства шляхів сполучення було вирішено поєднати Аккерман з Кишиневом і з Одесою залізничними гілками. З початком Першої Світової війни цей задум було частково втілено у життя [321, с. 190; 548, с. 12].

Деякою альтернативою залізничних перевезень й Дністра були шосейні дороги. Здебільшого їх будували на півночі губернії для перегону худоби до Одеси та Австро-Угорщини. У 1899 р. була побудована перша дорога Криуляни – Кишинів. У 1900 р. в губернії було побудовано понад 55 верств доріг, з них 45 верств припадало на північні Хотинський та Сорокський повіти. У 1907 р. збудували 132,5 верств доріг, більшість з яких побудували в Аккерманському повіті [441, с. 144]. За підрахунками І. Пухальського, до Аккермана доставляли шосейними шляхами 10 млн. пудів різних товарів і 170 тис. голів худоби, які потім відправляли до Одеси [589, с. 242–243].

У 1901–1903 рр. повітове земство прозвітувало щодо будівництва кам'яного моста поблизу с. Старокозаче та земляного насипу біля с. Молдовка для покращення руху тракту № 10 Аккерман – Старокозаче [58, арк. 2–6]. У 1905–1910 рр. міська влада підняла питання щодо капітального ремонту цього тракту, який проходив через селища Турлаки, Люба. На думку урядовців облаштування цього тракту дещо збільшило б транзитні можливості міста. Через відсутність додаткових грошей в губернській скарбниці, цей проект не профінансували [68, арк. 1–13].

Окрім шосейних сполучень в Аккерманському повіті, існувала дорога Рені – Галац, яку побудували румуни у 1860-х рр. У 1879–1882 рр. відбувалися проектування з будівництва шосе Кагул – Прут, але далі розробок плану та розрахунків видатків на будівництво

Розвиток торговельних відносин у Буджаку

5.1. Розгортання зовнішньоторговельних зв'язків Придунав'я з країнами Європи та Азії

5.1.1. Стан закордонної торгівлі у першій половині XIX ст.

На початку XIX ст. господарською спеціалізацією Південної Бессарабії було сільськогосподарське виробництво, зокрема зерна, овочів, вина. Внутрішній ринок краю не розвивався, через відсутність товарно-грошових відносин і ринків збуту. Відсутність транспортних сполучень гальмувала розгортання торговельних стосунків з губерніями Російської імперії. Єдиним торговельним шляхом лишався Дунай, звідки землеробську продукцію продавали до Туреччини, країн Європи.

Розвитку продовольчого експорту сприяла вигідна світова кон'юнктура. У 1815 р. завершилася череда війн з революційною Францією. Британські острови та колишня Французька імперія, що в різний час перебували під континентальними блокадами, потребували великої кількості продовольства. У 1816–1817 рр. європейські країни охопив голод. У 1818 р. Франція та Британія вдалися до премій тим експортерам, які додатково привозили збіжжя [387, с. 189].

У 1820-х рр. в Європі розпочався промисловий переворот, який спричинив різке зростання населення, зокрема міського. Впродовж 1800–1851 рр. збільшення європейського населення склало понад 23 млн. осіб. Ще у 1816 р. британський економіст Т. Мальтус (1766–1834 рр.) у праці «Досвід про закон народонаселення» застерігав, що зростання населення, особливо міського, призведе до нестачі продовольства і голоду. Швидка урбанізація дійсно спричинила «картопляний голод» 1845–1849 рр. в Ірландії, від якого загинуло понад 1,3 млн. осіб [432, с. 576, 615; 472, с. 89]. Нестача продовольства для зростаючого населення змушувала уряди європейських держав постійно збільшувати імпорт збіжжя, м'яса тощо [430, с. 187; 654, с. 450, 451]. На світовому ринку відбувся своєрідний розподіл виробництва: індустріальні країни залежали від «світової морської економі-

справа не дійшла [165, арк. 1–2]. Для покращення транспортування товарів міська влада Ізмаїла просила у Міністерства фінансів Росії дозвіл на будівництво шосейної дороги Ізмаїл – Болград. На початку XX ст. було прокладено лише 12 з 60 верст [321, с. 196; 503, с. 53].

За виключенням цього шосе існували лише ґрунтові дороги, які не могли використовуватися для перевезення значної кількості товарної продукції.

Через фінансові зволікання російського уряду транспортування вантажів до придунайських портів здійснювалося виключно з найближчих повітів. Зазвичай вантажі перевозилися гужем, незначна кількість – залізницями, ґрунтовими шляхами і каботажем з Аккермана.

Ілюстрація 2. Шляхи сполучення на півдні Бессарабії у 1902 р.

Аналізуючи загальні напрямки розбудови транспортних сполучень в регіоні, слід зазначити, що ці заходи російського уряду створили додаткові умови збільшення експорту, зокрема зерна. На Дністрі та Дунаї з'явилися перші вітчизняні пароплавні компанії, яким вдалося дещо потіснити іноземних конкурентів. Розвитку торгівлі сприяла розбудова залізничного та шосейного сполучення. Південь Бессарабії перетворився на потужний транспортно-транзитний вузол російської дунайсько-чорноморської торгівлі.

Проте, слабкість вітчизняного судноплавства та конкуренція румунських портів й одеських комерсантів лише прискорили монополізацію торгівлі іноземними компаніями.

ки» [432, с. 564]. Натомість вони використовували аграрні країни Східної Європи, як джерело продовольства, дешевої робочої сили, ринок збуту промислових товарів.

Основними постачальниками продовольства були Росія та Австрія, які намагалися контролювати європейські торговельні водні шляхи. За підрахунками радянського науковця С. Покровського, у 1801–1860 рр. щорічний експорт товарів з Росії зріс з 75 до 226 млн. крб. сріблом, зокрема частка збіжжя зросла з 16,4 до 33,2% вартості експорту [472, с. 88; 578, с. 251, 349].

**Показники зовнішньої торгівлі Російської імперії
(тис. крб. сріблом)
[578, с. 251; 690, с. 141]**

Роки	Експорт	Імпорт	Торговельний баланс
1801–1805	75108	52765	22343
1806–1808	43169	31819	11350
1812–1815	61986	39106	22880
1816–1820	91712	70049	21663
1821–1825	81372	72250	9122
1826–1830	85715	79687	6028
1831–1835	94319	80999	13320
1836–1840	118435	101096	17339
1841–1845	132323	119864	12459
1846–1850	150757	131522	19235
1851–1855	133173	129962	3211
1856–1860	225594	205866	19728

Як ми бачимо, найбільше зростання експорту з Російської імперії спостерігається у 1830–1860-х рр. Саме тоді нестача продовольства в Європі була найбільш відчутною. Приєднавши Буджак, Росія суттєво збільшила не тільки свій експорт збіжжя, а й встановила економічний контроль над європейським продовольчим ринком. Тому російський

уряд був зацікавлений у постійному розгортанні торговельних обігів дунайської торгівлі.

У 1816 р. російський урядовець П. Свін'їн проаналізував торговельні можливості придунайських портів: «Переваги Ізмаїльського порту полягають у наступному: займатися комерцією можна у будь-який час, незважаючи на постійні епідемії чуми у Туреччині. Розподіл Дунаю вище Ізмаїла на 2 рукави запобігає провозу контрабанди у місто...» [244, с. 398–400].

За його свідченнями у 1813–1816 рр. вартість торговельних обігів Ізмаїльського порту складала 5 409 тис. левів експорту та 351 тис. левів імпорту [244, с. 378–379].

**Відомості про торговельні обіги Ізмаїльського порту
у 1819–1856 рр. (крб. сріб.)**

[підрах. за: 151, арк. 5; 158, арк. 2–6; 159, арк. 1–2; 364, с. 117]

Роки	Вартість ввезених товарів	Вартість вивезених товарів	Торговий баланс
1819	403564		- 403564
1835	538438	479715	- 58723
1838	253967	3913494	3659527
1839	238955	2793244	2554289
1852		1791703	1791703
1853		1947733	1947733
1855	583122	2814818	2231696
1856	346050	1473917	1127867

Значно менші торговельні обіги мало Рені. Як зазначив П. Свін'їн: «Немає порту на Дунаї, який міг би отримувати більше прибутків від торгівлі, ніж Рені. Будь-яке судно, що йде від Константинополя, Галаца, Браїли не може оминати його. Рені є центром Бессарабії, всі дороги йдуть через нього». За виключенням 1819, 1842 рр. його зовнішньоторговельні обіги мали позитивний торговельний баланс [244, с. 400].

**Відомості про торговельні обіги Ренійського порту
у 1819–1850 рр. (крб. сріб.)**
[підрах. за: 107, арк. 10, 61–62, 104; 364, с. 116]

Роки	Вартість ввезених товарів	Вартість вивезених товарів	Торговий баланс
1819	174403	169557	- 4846
1839	608507	687212	78705
1840	31881	89992	58111
1841	36890	42867	5977
1842	18887		- 18887
1850	227796	251750	23954

Безумовно, зростання експорту з дунайських портів було пов'язано з реалізацією сільськогосподарської продукції. Збільшення позитивного торговельного сальдо припадає на 1838–1839 рр., коли у сільському господарстві відбувся перелом до вирощування хліборобських культур. З'являються продовольчі надлишки, які з успіхом продавалися на зовнішніх ринках збуту.

Загальна інформація щодо торговельних показників дунайських портів наведена у публікації В. Дмитрієва. «У 1829 р. за кордон вивезли товарів на 32203 крб. асигнаціями, привезли – на 175322 крб. У 1830–1833 рр. вартість вивезених товарів склала 6,8 млн., ввезених 1,8 млн. крб. У 1845 р. до портів Ізмаїла та Рені було привезено товарів вартістю у 121765 крб. сріблом, вивезено на 1047613 крб. сріблом [255, с. 305, табл. 17]. У 1848 р. вартість експорту переважала вартість імпорту майже у 10 разів (відповідно 1395777 та 124962 крб. сріблом). За виключенням 1829 р., коли російсько-турецька війна призвела до закриття Боспорської протоки, торговельні операції наших портів мали активний торговельний баланс» [422, с. 82].

За виключенням поодиноких років зовнішня торгівля дунайських портів мала активний торговельний баланс за рахунок зростання вивозу продовольства.

Інша причина розгортання зовнішньої торгівлі дунайських портів полягала у ліквідації митної карантинної лінії 26 вересня 1830 р. на Дністрі і перенесення її на Дунай. З цього приводу молдавський дос-

**Показники експортно-імпортової торгівлі придунайських портів
у 1835–1845 (крб. сріблом)**
[255, с. 305, табл. 17]

Порти	Ізмаїл	Рені	Леово
Експорт	6681123	1478020	262136
Імпорт	583071	126918	331916

лідник В. Томулець писав: «Після ліквідації цієї лінії стає недоцільною потреба в особливих правилах для комерсантів Бессарабії, що значно сприяло комерційним стосункам з Новоросією та впорядкувало торговельну діяльність дунайських портів» [387, с. 148, 194].

**Зростання обігів дунайських митниць Бессарабської області
(крб. асигнаціями)**
[640, с. 71]

Митниці та застави	Роки	
	1828–1830	1831–1832
Ізмаїльський митний округ		
Леовська	12297	55234
Ізмаїльська	57290	394979
Ренійська	32996	90879
Аккерманська	2686	19270
РАЗОМ	105269	560362

За цей період обіги північнобессарабських митниць зросли у 1,5 рази, придунайських митниць – майже у 5,3 рази.

Підтвердженням цих даних є наступна таблиця, де наведена динаміка зростання торговельних обігів дунайських портів [447, с. 28; 472, с. 64].

Динаміка торговельних обігів портів Буджака у крб.

Порт	1825 р.	1849 р.	1850 р.	1851 р.
Ізмаїл	905175	1007099	1231629	1886325
Рені		205787	382897	372582
Леово		12546	18739	33896

Збільшення обігів придунайських митниць відбулося за рахунок розгортання експорту збіжжя. У 1839 р. його вартість складала 18 млн. крб. асигнаціями (90% всієї вартості товарів). У 1842 р. через Ренійський порт було вивезено за кордон 10346 четвертей хліба вартістю у 46597 крб. сріблом, інших товарів – на 2962 крб., частка зерна складала понад 94% [640, с. 30]. Загалом, у 1835–1845 рр. експорт збіжжя становив 7235 тис. крб. сріблом, що склало 92,2% вартості всього експорту [255, с. 306, табл. 18]. Номенклатура та вартість експортних виробів залишалася незмінною протягом досліджуваного періоду.

Експорт товарів через придунайські митниці 1835–1845 рр. (срібних крб.) [687, с. 171]

Назва товару	Ізмаїльська митниця	Ренійська митниця	Леовська митниця	Разом
Пшениця	5585900	1100000		7235900
Кукурудза	550000			
Коні	78000	8000	44000	130000
Велика рогата худоба	125000		52000	177000
Сало	68000			68000
Риба	21000	40000	6000	67000
Масло, сир	137000	5000		142000
Спирт	7000			7000
Шкіри	45000	80000		125000
Мануфактурні вироби	6000			6000
Металеві вироби		37000	16000	53000
Посуд, віск, вовна		16000	113000	129000
Разом	6622900	1296000	231000	8148900

Експорт товарів з порту Ізмаїл у 1850 р.

[159, арк. 1–2]

Найменування товару	Кількість	Вартість у сріб. крб.	Сплачене мито у сріб. крб.
Масло	181 пуд	1035,5	36,37
Сало	26 бочок	1105	26,1
Осетер, білуга	2557 пуд	5614,5	Без мита
Жито	2198 четвертей	6594	65,94
Пшениця	76582 четвертей	449024	4594,92
Ячмінь	868 четвертей	3492	26,4
Борошно	206 четвертей	821	3,24
Інші товари		2032,35	4,42
Разом зернові	79584 четвертей	459931	4690,5
Всі товари		469718,35	4758,5

Аналізуючи показники таблиць, ми бачимо, що російська скарбниця найбільше мита отримувала саме від вивозу збіжжя, тому надала всілякої підтримки розгортанню зерновому експорту.

У район обслуговування Ізмаїльського порту входили і села німецьких колоністів південно-західної частини Аккерманського повіту, які були головними виробниками товарного хліба. У 1814 р. звідти вивезли 18998 четвертей кукурудзи, 27398 четвертей арнаутки-пшениці, (разом 588155 тис. пудів збіжжя) вартістю 427711 молдавських левів. У 1815 р. експорт з Ізмаїла сягав 68940 четвертей арнаутки, 2630 четвертей озимої пшениці (907281 тис. пудів) вартістю понад 1 млн. левів [244, с. 378–379].

Після ліквідації Дністровської митної лінії експорт зерна набув ще більшого розмаху. Якщо у 1828–1830-х рр. з Ізмаїла вивезли збіжжя на 1,1 млн. крб., з Рені – на 0,5 млн. крб., то у 1837–1839 рр. з Ізмаїла вивезли зерна на 9,3 млн. крб., з Рені – на 1,9 млн. крб. [640, с. 31].

Впродовж першої половини ХІХ століття змінилася структура зернового експорту. У 1812–1830-х рр. провідне місце належало пшениці та кукурудзі, останню вирощували виключно на експорт. У 1826 р. з Ренійського порту за кордон вивезли 9020 четвертей кукурудзи та

690 четвертей вівса, з Ізмаїльського порту – 69851 четверть пшениці [394, с. 12]. На думку дослідника О. Семенова: «Продаж хліба та його окремих сортів за кордон залежав від врожаїв в західних державах Європи і від зростання цін на збіжжя» [386, с. 101].

**Середньорічні ціни на зернові у 1835–1845 рр.
(сріб. крб. за четверть) [255, с. 118]**

Пшениця	Жито	Кукурудза	Ячмінь та овес
6	4	4	2

Протягом 1970–1980-х рр. у вітчизняній історичній думці була поширена думка, що із розгортанням землеробства експорт кукурудзи до Туреччини потіснив вивіз пшениці. Це пояснювалося тим, що в Османській імперії вона не вважалася хлібом і тому не оподатковувалася [637, с. 77]. На думку радянського науковця В. Золотова (який у своїх розрахунках опирався на звіти держаних урядовців) впродовж 1845–1847 рр. з придунайських портів за кордон вивезли близько 100 тис. четвертей кукурудзи і лише 44 899 тис. четвертей пшениці [472, с. 58].

**Вивіз кукурудзи з дунайських портів (тис. четвертей)
[472, с. 58]**

Рік	1845	1846	1847	1848	1849	1850	1851
Кількість	5025	55233	40845	4667	44262	51184	193722

Автор, спираючись на звіти канцелярії Ізмаїльського митного округу, вважає цю думку надто перебільшеною.

У 1850 р. взагалі не зафіксовано експорт кукурудзи [159, арк. 2]. Автор більше схиляється до розрахунків І. Анцупова, який стверджував, що експорт кукурудзи постійно зростає, але невеликими темпами, через тривалу конкуренцію на міжнародному ринку з Прутською Молдавською та Валахією.

Незважаючи на певні суперечності у поглядах на структуру експорту збіжжя, більшість дослідників (І. Пухальський, В. Жуков) впевнені: дунайські порти у середньому експортували 72,74% зерна з Бессарабської області. Якщо у 1813 р. майже 100% збіжжя експорту-

**Вивіз товарів з Ізмаїльської митниці у 1845 р. (щомісячно)
[121, арк. 2–8]**

Місяць	Пшениця	Кукурудза	Ячмінь	Просо	Риба	Інше
Лютий	10506 четвертей					
Березень	34760 четвертей	2965 четвертей				
Квітень	11360 четвертей	280 четвертей				
Червень	22684 четверті	1774 четверті				16 пуд.
Липень	14096 четверті	1112 четверті				
Серпень	12424 четверті	700 четвертей		1644 четверті		
Вересень	11810 четверті	196 четвертей				196 пуд
Листопад	8394 четверті	2556 четвертей	2562 четверті		1200 пудів	38 пудів
Разом	126034 четверті	9583 четвертей	2562 четверті	1644 четверті	1200 пудів	250 пудів

Вивіз кукурудзи (тис. пудів) [321, с. 16]

Роки	1840–1845	1846–1849	1850–1853	1855–1856
Кількість	510	410	531	580

вали через Ізмаїл та Рені, то у 1821 р. – 26%, у 1852 р. – 81,8% [589, с. 275]. Думку дослідників підтверджують статистичні відомості: у 1835–1845 рр. з Бессарабії вивезли за кордон збіжжя на 7457 тис. крб. сріблом, зокрема через дунайські порти – 7236 тис. крб. (97% всього вивозу) [255, с. 306, табл. 18]. Незважаючи на коливання вивозу, у першій половині XIX ст. порти Буджака займали провідне місце у Бессарабському експорті збіжжя.

В сучасній молдавській та українській історіографії поза увагою науковців залишилося висвітлення торгівлі промисловими та іншими

господарськими товарами, які умовно, враховуючи зернову специфіку придунайської торгівлі XIX ст., можна віднести до незернових. Таке поняття є традиційним для визначення другорядних товарів у зерновій спеціалізації торгівлі. Окрім зерна, з дунайських портів вивозили рибу, худобу та промислові товари. Так за свідченням російського урядовця П. Свіньїна: «Населення Вилково й Кілії здебільшого займається виловом риби, яку продає до молдавського порту Галац» [244, с. 399]. У 1841 р. через Ізмаїльську митницю було вивезено 24737 пудів риби та 620 пудів ікри [589, с. 310]. У 1846–1849 рр. за кордон вивезли 31 тис. пудів риби та 175 пудів ікри за середньою вартістю у 45 коп. за пуд [255, с. 135]. У 1851 р. експорт риби склав 14229 пудів, ікри – 410 пудів [589, с. 310]. Скорочення експорту риби було спричинено зростанням її вивозу до російських губерній. У 1841–1843 рр. за кордон продали 46,5 тис. пудів риби, до російських губерній – відповідно 109,5 тис. пудів [640, с. 125].

Експорт риби з Придунав'я у першій половині XIX ст. (пуд.)

[687, с. 174]

Товар	1841	1842	1843	Загальний вилов риби у краї
Риба	24737	9500	11550	678114
Ікра	620	175	-	5237

Вивіз промислової продукції здійснювався через Ренійську митницю. У 1835 р. до Балканського півострову експортували заліза і чавуну вартістю 31943 крб. У 1852 р., через зростання продажу австрійських товарів до Балкан, за кордон вивезли залізних виробів вартістю 2215 крб., мідних виробів – 3275 крб. [589, с. 318].

Експорт худоби йшов з Ізмаїла та частково з Рені та Леово. У 1835–1845 рр. звідти вивезли коней та худоби на 307 тис. крб., м'ясо-молочних виробів на 142 тис. крб., шкір та сала – на 191 тис. крб. [255, с. 306, табл. 18].

Однак вивіз промислових товарів, риби та худоби займав незначне місце у торговельних обертах дунайських портів і Бессарабської області.

Експорт незернових товарів через придунайські митниці та Бессарабію у 1835–1845 рр. (срібних крб.)

[255, с. 306, табл. 18]

Назва товару	Ізмаїльська митниця	Ренійська митниця	Леовська митниця	Разом	Всі митниці Бессарабії
Коні	78000	8000	44000	130000	1716000
Велика рогата худоба	125000		52000	177000	13205000
Сало	68000			68000	83000
Риба	21000	40000	6000	67000	614000
Масло, сир	137000	5000		142000	142000
Спирт	7000			7000	7000
Шкіри	45000	80000		125000	777000
Мануфактурні вироби	6000			6000	177000
Металеві вироби		37000	16000	53000	1388000
Посуд, віск, вовна		16000	113000	129000	1590000
Разом	487000	186000	231000	904000	19699000

За виключенням експорту готової господарської продукції (сала, масла, сиру, спирту), за іншими показниками дунайські порти займали незначне місце в обласній зовнішній торгівлі (4,6% бессарабського експорту мануфактури, худоби та ін. товарів).

Основним ринком збуту експортної продукції лишалася Османська імперія. Збіжжя постачалося безпосередньо до Стамбула і до портів Валахії – Галаца, Тульчі, Суліни [637, с. 75]. У 1840 р. з дунайських портів до Галаца здійснили 25 рейсів, 15 – до болгарського порту Варни. 2 – до валашського порту Суліна і 7 рейсів до турецького порту Трабзон. У 1852 р. було здійснено 83 рейси до Османської імперії, зокрема 60 рейсів до Варни, 19 – до Галаца. 6 – до Трабзона, 2 рейси до Сінопи. На думку сучасного українського дослідника В. Тимченко зростання інтересу купецтва Османської Порти до придунайської тор-

гівлі пояснювалося нижчими цінами на експортні товари, ніж в Одесі [635, с. 72].

З середини 1840-х рр. почав освоюватися італійський ринок: у 1845 р. на 6 турецьких суднах до Стамбула було вивезено 5,5 тис. четвертей пшениці (52,4% всього вивозу з Ізмаїла), на 3 російських та 3 грецьких суднах понад 5 тис. четвертей було привезено до о. Корфу [121, арк. 1; 125, арк. 2–4].

Можна стверджувати, що у дореформені роки зерновий та незерновий експорт з портів Буджака постійно зростає, за рахунок збільшення обсягів вивозу, зростання світових цін на товари та освоєння нових ринків збуту.

Імпортна торгівля. У 1819–1826 рр. розгортання імпорتنих операцій істотно гальмувало митне оподаткування. Протекціоністські заходи 1819, 1822 рр. суттєво позначилися на зменшенні привозу іноземної продукції. Більшість іноземних товарів транзитом постачалися до Одеси та Кишинєва.

Після надання Ізмаїльській митниці права утримувати у коморах іноземні вироби та з ліквідацією Дністровської митної лінії імпортна торгівля набула загальнобессарабського розмаху. У 1830–1833 рр. вартість імпорتنих товарів зросла у 4,4 рази (з 348 тис. до 1,5 млн. крб.). Однак у наступні роки іноземні вироби поступилися мануфактурним товарам з російських губерній [200, с. 595–598; 640, с. 71].

За виключенням імпорту золотих та срібних монет (у 1853 р. вони склали 74% вартості загального привозу) привіз всіх інших видів товарів поступово занепав [159, арк. 1–2].

Головне місце у імпортній торгівлі займала деревина, яку постачали з Австрії та Валахії. Протягом першої половини XIX ст. імпорт деревини з Австрії до дунайських портів скоротився вчетверо, імпорт солі з Румунії – удвічі [589, с. 320].

Митна політика царського уряду сприяла збільшенню привозу контрабандних товарів [673, с. 112]. «Контрабанда є неминуче зло для всякої правоохоронної системи. Європейці випередили нас за якістю промислових товарів, тому контрабанда буде постійно зростати», – зазначав у першій половині XIX ст. купець І. Вавілов [367, с. 51–52]. Більшість контрабандних товарів були текстильними виробами та алкогольними напоями. За розрахунками В. Томульця у 1812–1822 рр. на Дністровській лінії з дунайських князівств було затримано контрабанди вартістю в 2,4 тис. крб. сріблом, у 1822–1829 рр. – 29 тис. крб.

Імпорт товарів через придунайські митниці у 1835–1845 рр. (срібних крб.) [255, с. 307, табл. 19]

Назва товару	Ізмаїльська митниця	Ренійська митниця	Леовська митниця	Разом	Всі митниці Бессарабії
Деревина	281000	87000	5000	373000	882000
Фрукти	26000	8000	39000	73000	123000
Масло дерев'яне	26000	3000		29000	60000
Вино	4000			4000	22000
Мануфактурні вироби	120000	8000		128000	412000
Машини	4500			4500	8500
Разом (з ін. товарами)	510590	166000	125500	802090	2639500

Імпорт деревини та солі до придунайських портів

Країна	1816	1835	1840	1845	1851	1855
Австрія (деревина) у тис. крб.	285416	74499	59516	14050	63987	70420
Валахія (сіль) у тис. пудів	13134		3253	5627	7405	5906

[640, с. 212]. У звітах Ренійської митниці повідомлялося про досить велику кількість (до 150 аршин) затриманої тканини та французького коньяку [135, арк. 1–3; 138, арк. 1–11; 163, арк. 21]. Однак, імпортна торгівля, а разом з нею контрабанда, не мали значного обсягу і займали другорядне місце в торговельних обігах регіону.

Залишається визначити місце та наслідки експортно-імпорتنих операцій для придунайських портів.

**Місце придунайських портів у торгівлі Бессарабської області
у 1821–1853 рр. (%) [589, с. 327]**

Роки	Центральні повіти		Північні повіти		Придунайські повіти	
	експорт	імпорт	експорт	імпорт	експорт	імпорт
1821	21	1,9	76,9	80,2	2,1	17,9
1834	12,2	11,9	46,4	46,4	41,4	41,4
1839	7,1	10,1	41,5	15,9	51,4	7,4
1844	5,4	5,1	34,3	36,5	60,3	58,4
1853	3,5	8,3	22,5	37,1	7,4	54,6

Ліквідація Дністровської митної лінії позитивно позначилася на зростанні обертів придунайських митниць. У 1821–1853 рр. частка придунайського регіону зросла на 72 % у експорті товарів і на 36,7% – у імпорті і в середньому становила 45,8% експорту та 49,3% імпорту торговельних обертів Бессарабської області. Таким чином, торговельні операції придунайського регіону мали активний торговельний баланс, що сприяло надходженню капіталів у економіку Буджака.

Подальшому розгортанню торговельних операцій дунайських портів заважала конкуренція з боку Молдавського та Валахського князівств, які експортували кукурудзу через порти Галац (Молдавія) і Суліна (Валахія) до європейських споживачів. Дослідник російської торгівлі середини XIX ст. П. Стойкович зазначив: «Завдяки російсько-турецькій війні 1828–1829 рр. майже припинився експорт зерна з Бессарабії до Європи. Цим скористалися Дунайські князівства, які почали самостійно вивозити хліб за нижчими цінами» [386, с. 108–109; 628, с. 93]. Його думку підтримав царський урядовець Пилип Брун, який у 1843 р. звітував: «Вже з Молдавії до нас привозять сіль, горіхи та навіть хліб» [358, с. 322].

Після передачі придунайських земель Молдавії (з 1861 р. – Румунії), нова влада не реконструювала порти, причали, складські приміщення, не фінансувала будівництво під'їзних доріг. Проводилася податкова політика, спрямована на перетворення Півдня Бессарабії на джерело постачання сировини до румунських комерційних портів [627, с. 407].

Так, депутат від Південної Бессарабії у Національному Зібранні Румунії Антоній Варналі в статті, опублікованій в газеті «Romanul» 15 липня 1875 року, писав: «Наш уряд не думає ні про що, окрім податків. Всі міста Бессарабії занепали, торгівлі немає через відсутність сполучення з районами виробництва зерна». За звітом румунського урядовця І. Іонеску де ла Брад, складеного у Константинополі 10 квітня 1858 р., до державної скарбниці Молдавського князівства з Південної Бессарабії надійшло 70 тис. дукатів податків з торговців і селян, 30 тисяч дукатів з продажу напоїв, 20 тис. дукатів митного збору [360, с. 114].

У 1858 р. Голова Ізмаїльського митного округу звітував Бессарабському військовому губернатору М.Л. Фантону де Верайону: «Купецтво, після передачі частини Бессарабії до Молдови, призупинило всю торгівлю, оскільки не знає нових торговельних шляхів». Протягом 1856–1857 рр. експорт з Ізмаїльської митниці зменшився з 1,5 млн. до 0,5 млн. крб., імпорт – з 346 тис. до 150 тис. крб. [640, с. 89]. У 1858 р. з міста було експортовано товарів на 414,8 тис. крб., імпортовано – на 64,3 тис. У порівнянні з 1856 р., експорт скоротився більш ніж утричі, імпорт – у 5,4 рази. Наведені відомості підтверджують повний занепад придунайської торгівлі [364, с. 116].

З 1860-х рр. всі експортні вантажі з придунайських портів спрямовувалися на Галац. За розрахунками дослідника І. Анцупова понад 200 барж доставляли до 600 тис. четвертей збіжжя за навігацію. У 1871 р. до Ізмаїла зайшло 721 судно місткістю у 79900 тонн, у 1880 р. – понад 1000 суден. Практично вся кукурудза, що привозилася до Голландії була зібрана у буджацьких господарствах.

Румунські урядовці в свою чергу звітували: «До Галаца привозиться збіжжя з бессарабських сіл». Тому не є дивним, що на початку 1870-х рр. зовнішня торгівля у дунайських портах занепала [321, с. 196]. Російський уряд неодноразово намагався нормалізувати торговельні відносини між двома країнами і налагодити торгівлю хлібом через порти Південної Бессарабії. У 1860 р. безрезультатно закінчилися переговори між російським консулом в Яссах М. Шишкіним і головою Ради міністрів Молдавського князівства М. Когелничану про відміну високих митних бар'єрів. Голова Бессарабської області Фонтон де Веррайон 24 червня 1861 р. звітував Міністерству зовнішніх справ Росії: «М. Когелничану запевнив нашого консула М. Шишкіна, що заходи Росії задля відновлення торгівлі не зустрінуть ніяких усклад-

нень з боку Молдавського уряду, але за повідомленням начальника Кубейської митниці, російське купецтво постійно скаржитися на різного роду утиски молдавської влади» [360, с. 118].

Префект Ізмаїла Іліє Яковаки у звіті до румунського уряду 15 травня 1871 року також повідомляв про надзвичайно важке становище торгівлі краю. Він пропонував обговорити питання щодо поліпшення економічного становища Південної Бессарабії на найближчому засіданні законодавчої палати Румунії і прийняти ряд заходів: дозволити безмитний ввіз хліба з російської Бессарабії до Ізмаїла і Рені, надати м. Ізмаїл статусу «порто-франко» [360, с. 112, 114, 117]. Префект вважав ці заходи невідкладними, оскільки тільки вони могли б сприяти відновленню торгівлі між Південною Бессарабією та Російською імперією. Однак, його пропозиції залишилися без уваги. У 1873 р. румунський адвокат – доктор права К. Скетелті, що проживав у Ізмаїлі, підкреслив, що важке положення окупованої частини Бессарабії було результатом байдужого відношення румунського уряду до економічних інтересів краю [675, с. 57].

Після скасування заборони Російській імперії тримати військово-морські сили на Чорному морі, румунський уряд кардинально змінив своє ставлення до окупованого краю. У 1871 р. було розроблено проєкт надання Ізмаїльському порту статусу «порто-франко». Румунський уряд мав намір також побудувати власний порт на Чорному морі і пов'язати його залізницями з Дунайськими князівствами.

Деякі поступки були зроблені місцевим рибалкам. Їм було дозволено продавати певну кількість риби за кордон. Якщо, у 1870 р. до Галаца завезли 12,4 тис. пудів риби, то у 1876 р. – 4 тис. пудів риби та ікри [589, с. 310; 681, с. 39].

Після передачі Ізмаїльського повіту Молдавії, весь експорт зерна, м'яса з Бессарабської губернії здійснювався через Кубейську митницю, яка була утворена у березні 1857 р. До її складу входили карантинні застави в с. Кубей і Татарбунари Аккерманського повіту, загалом 17 пропускних пунктів. Мешканці північно-центральної Бессарабії могли вивозити товарну продукцію за кордон лише через Кубейський округ. Тут ізмаїльські купці купували збіжжя за безцінь, а потім перевозили морем до Ізмаїла. За підрахунками Ю. Янсона, таким чином вони купували до 100 тис. четвертей збіжжя. Така практика завдавала збитків аккерманським хліборобам до 10 крб. з кожного візка [552, с. 163].

Лише за 1864 р. карантини Кубейської митниці перетнули 2336 транспортів, що перевезли 110,955 тис. четвертей збіжжя вартістю у 1027,3 тис. крб. У 1865 р. вивіз склав вже 141,5 тис. четвертей [128, арк. 12, 14; 263, с. 294].

Голова Піклування бессарабськими болгарськими колоніями І.С. Іванов 7 травня 1865 р., звітуючи перед Новоросійським та Бессарабським генерал-губернатором О. Коцебу, запропонував видати російським колоністам право на безпосередній вивіз товарів до Ізмаїла, минаючи Кубейську митницю. У такому разі відпадала б необхідність існування окремого митного округу. Намагаючись посилити русофільські настрої серед буджацьких болгар, російський уряд погодився на цей план [552, с. 164–165].

У 1866 р. управління Кубейської митниці було ліквідовано. У серпні 1867 р. бессарабські купці отримали російські гербові свідоцтва для продажу збіжжя безпосередньо до Ізмаїла через Аккерман, Татарбунари, Комрат та інші застави Кубейської митниці.

Експорт російської продукції через застави Кубейського митного округу

[658, с.32]

Роки	Збіжжя	Сало	Шкіри необроблені	Шкіри оброблені
1870	109,7 тис. четвертей	1446 пуд.	525 пуд.	219 пуд.
1871	153,6 тис. четвертей	207 пуд.	400 пуд.	96 пуд.

Звісно, що Кубейська митниця не могла повністю замінити пропускні потужності дунайських портів. Тому більшість вантажів з центральної Бессарабії і частково з Аккерманського повіту було переорієнтовано до австрійського ринку. Наскільки зріс експорт до Австрії у 1860-х рр. демонструє наступна таблиця.

**Вивіз худоби та продуктів тваринництва
з Бессарабської області до Австрії у 1861–1864 рр.**
[321, с. 156]

Найменування товару	1861 р.	1862 р.	1863 р.	1864 р.
Коні	610	4 324	2 901	2 045
Велика рогата худоба	18 268	22 255	25 658	25 310
Вівці, кози	16 102	13 023	2 684	11 143
Вовна (пуд.)	158 444	207 917	174 163	212 482
Шкіри (пуд.)	60 913	19 235	16 347	34 220
Сало (пуд.)	30 374	42 060		

Дії російського уряду викликали занепокоєння Румунії. Враховуючи, що вивіз хліба з Північної Бессарабії до Європи не мав більш зручного шляху, ніж Дунаєм, її уряд удвічі збільшив мито на російське зерно. Це переслідувало подвійну мету: підвищити прибутки державної скарбниці та послабити конкурента. Вивіз хліба з Південної Бессарабії протягом перших 6 місяців року оподатковувався додатковим митом у розмірі 7,5% його вартості; після вказаного строку сплачувалося державне мито і податок на користь портового міста, де тимчасово зберігався і завантажувався хліб. Якщо врахувати і первинне мито у розмірі 7,5% вартості товару, то умови експорту російських товарів були дуже важкими, що фактично призвело до припинення придунайської торгівлі [681, с. 39].

Мито на зерно з Північної Бессарабії
[360, с. 116]

Вид зерна	Мито з 1 кіли (27 пудів) в румунських банях		Всього у франках (рос. коп.)
	державне	міське	
Пшениця	85	42,5	1 франк 27,5 бані (32 коп.)
Кукурудза	67,5	42,5	1 франк 10 бані (29,5 коп.)
Ячмінь	42	42,5	84,5 бані (22 коп.)

Ці заходи практично припинили російсько-румунську торгівлю. Існування застав Кубейської митниці стало недоцільним і у 1874 р. митні органи остаточно були переведені до Новоселиці. Більшість бессарабської товарної продукції стала відправлятися через північні митниці, а південнобессарабська торгівля занепала.

Частка митниць Бессарабії у експорті зерна 1860–1874 рр.
[589, с. 275]

Митні райони	1860 р.	1864 р.	1867 р.	1874 р.
Новоселиця	2,9	8,9	6,8	97,7
Центральний Прут	0,8		0,4	2,1
Кубей	96,3	91,1	92,8	0,2

На початку XIX ст. відбулося розгортання зовнішньоторговельних операцій портів Придунав'я. Порти регіону стають лідером з експорту збіжжя, риби тощо. Освоювалися нові ринки збуту, зростав асортимент експортних товарів. Торговельні операції мали позитивне сальдо, що сприяло надходженню валюти.

Господарська політика румунського уряду у Південному Буджаку призвела до повного занепаду торговельних зв'язків з українськими і молдавськими районами виробництва зерна. Наприкінці 1850-х рр. придунайські порти припинили експортно-імпорتنу торгівлю. Єдиним шляхом постачання північнобуджацьких товарів до «Молдавської Бессарабії» стала Кубейська митниця. Деяке пожвавлення торгівлі спостерігалось тут у 1860–1874 рр. Із закриттям митниці у 1874 р. відбулася повна переорієнтація буджацьких комерсантів на північні торговельні центри губернії. У свою чергу купецтво «Молдавської Бессарабії» перевело свої комерційні операції до румунських портів. Єдина, налагоджена російським урядом, буджацька експортно-імпортна торгівля була зруйнована.

Намагання румунського та російського урядів щодо відродження торгівлі в регіоні скорегувала поразка Туреччини у війні з Росією 1877–1878 рр. і повернення придунайських земель до складу Бессарабської губернії.

5.1.2. Розгортання експортно-імпортних операцій наприкінці XIX – на початку XX ст.

За Сан-Стефанським договором 1878 р. південнобессарабські землі знову увійшли до складу Російської імперії. Царський уряд всіляко сприяв відновленню торговельного потенціалу дунайських портів, намагаючись зайняти провідне місце у міжнародній торгівлі на Дунаї [23, арк. 1–7].

Намагання російських урядовців пояснювалося загостренням світової продовольчої кризи 1875–1896 рр., яка призвела до зростання попиту на продовольчі товари в індустріальних країнах Європи. У 1870–1874 рр. до Британії щорічно завозилося 609 млн., у 1875–1879 рр. – 806,4 млн. пудів пшениці. Як і раніше розвинуті європейські країни нестачу продовольства поповнювали за рахунок імпорту хліба з Росії, США, Індії та Австро-Угорщини. Завдяки відносній дешевизні (у 1887 р. в Амстердамі пуд американської пшениці в коштував 116 коп., одеської – 109 коп., у 1895 р. – відповідно 89 і 75 коп.) російське збіжжя успішно конкурувало з американським, австралійським та канадським. Наприкінці XIX ст. на Росію припадало 36,7–41,6% світового експорту збіжжя [448, с. 58, 473, с. 88, 145, 175].

На початку XX ст. нестача продовольства в світі набуло загрозливого характеру. За розрахунками британського дослідника В. Крукса впродовж 1898–1911 рр. кількість споживачів хліба зросла з 516,5 до 603,7 млн. осіб. «Якщо зростання населення буде продовжуватися такими темпами, то невдовзі такі експортери як США, Індія, Австро-Угорщина самі перейдуть до масової купівлі зерна за кордоном, оскільки в США фактично не лишилося землі придатної для вирощування пшениці, а середньоазіатські країни (Іран, Індія, Туреччина), через значне зростання населення, весь вирощений хліб використовують для внутрішніх потреб» [433, с. 76–77]. Дослідник з США В. Гольдштейн підрахував: впродовж 1901–1910 рр. площа посівів під пшеницею в США скоротилася з 48,5 до 45,7 млн. акрів, а її середньорічні збори скоротилися з 685 до 635 млн. бушелів «...невдовзі ми самі будемо купувати хліб у Росії, тому негайно потрібно весь врожай відправляти до промислових міст». У 1903–1912 рр. США скоротили щорічний експорт збіжжя з 226 до 184 млн. пудів [433, с. 56].

Експорт збіжжя на світовому ринку у 1888–1912 рр. (млн. пуд)
[433, с. 56; 448, с. 44–45]

Країна-експортер	1888–1892 рр.	1893–1897 рр.	1898–1902 рр.	1903–1907 рр.	1908–1912 рр.
Росія	357,1	466,3	405,9	576,1	633,1
США	215,6	299,1	498,6	236	184,1
Аргентина	32,1	84	122,3	270,7	301,2
Канада	8,2	12,6	26,6	33,6	57,7

У 1901, 1904, 1906 рр. неврожаї охопили США, Аргентину та балканські країни. Вони обмежили свій експорт і переорієнтувалися на внутрішній ринок. Натомість російські експортери у 1898–1912 рр. збільшили середньорічний експорт зерна з 405 до 633 млн. пуд. [433, с. 56]. Зокрема вивіз пшениці, кукурудзи та ячменя збільшився з 1,8 до 2 млрд. пудів [448, с. 44]. Загальна частка продовольчих товарів в імперському експорті зросла з 47 до 56% [578, с. 348]. На думку російського дослідника М. Кондратьєва піднесення хлібної торгівлі Росії припало саме на 1896–1914 рр., коли відбулася стабілізація світового ринку [487, с. 164; 488, с. 11; 493, с. 86].

Таким чином, у світовій економіці склалася сприятлива ситуація для розгортання російського, зокрема, бессарабського експорту продовольства. У 1890-ті рр. з губернії за кордон відправляли 50–60% від валового збору. У неврожайний 1899 р. більше половини зібраного хліба вивезли за кордон. У врожайний 1901 р. близько 95 млн. пудів (60% зібраного збіжжя) було відправлено на зовнішні ринки [665, с. 63]. Значна кількість губернського зерна продовжувала вивозитися за кордон саме через дунайські порти. Впродовж 1880–1911 рр. експорт збіжжя з портів півдня Бессарабії збільшився майже у 27 разів.

Вагоме місце у зовнішній торгівлі на р. Дунай деякий час займав Ізмаїл. Після повернення міста до складу Росії, спостерігався деякий спад експорту, викликаний загостренням світової аграрної кризи у 1879–1884 рр.: у 1880 р. за кордон вивезли 300337 пудів. У квітні 1884 р. газета «Огляд хлібних та товарних ринків, зовнішніх та закордонних» зазначала: «Покращення торгівлі в найближчі часи не очікується. Пшениця озима, арнаутка та гирка не мають попиту через низь-

Зростання експорту зерна через придунайські порти
[678, с. 71]

Роки	експорт зерна у тис. пудів	у % до 1880 р.
1880	904,3	100
1895	13543	1400
1901	11285	1145
1904	4056	350
1911	24654	2647

кі ціни за кордоном. Справи з житом та ячменем також не покращилися» [231, с.3]. Восени 1884 р., коли перенасичення європейського ринку досягло свого піку, бессарабська пшениця продавалася за 47 коп. за пуд, одеська – 50 коп. [473, с. 131]. Кореспонденти газети «Огляду хлібних та товарних ринків» звітували: «У Лондоні, Гулі, Амстердамі пшениця не має попиту» [232, с. 8].

У 1885 р. виникла загроза припинення постачання російського хліба до Європи, через англо-російські суперечки за Афганістан. За свідченням одеського гофмаклера: «Політична криза спричинила пожвавлення на нашому ринку» [673, с. 81]. Більша частина зерна була вивезена у березні – травні 1885 р. коли англо-російський конфлікт досяг найбільшої напруги. 1885 р. стає переломним у зерновій торгівлі Ізмаїла, пожвавлення тривало до початку ХХ ст. [587, с. 655].

Динаміка експорту зерна з Ізмаїла 1884–1902 рр.

Роки експорту	1884	1889	1895	1898	1901	1902
Кількість зерна	2383,2 тис. пудів	4105,3 тис. пудів	4875,8 тис. пудів	5505,6 тис. пудів	3285 тис. пудів	5075,8 тис. пудів

Зростанню зовнішньоторговельних операцій міста заважала конкуренція з боку портів Рені та Кілії, які мали більш зручні умови для судноплавства. У 1883 р. була ліквідована Ізмаїльська митниця, у 1901 р. органи портового нагляду були переведені до Рені. Це одразу негативно позначилося на обсягах зовнішньої торгівлі порту. Протя-

гом 1901–1904 рр. вивіз хліба з Ізмаїла коливався від 5075 тис. пудів у 1902 р. до 1301 тис. пудів у 1904 р. [підрах. за: 269–272].

У 1905 р. розпочалося поступове відновлення зовнішньої торгівлі, яке було пов'язано з ростом попиту на ячмінь в Німеччині та Австро-Угорщині. Тоді експорт хліба через Ізмаїл зріс до 2273 тис. пудів, з яких 1 млн. пудів складав ячмінь. У 1906 та 1911–1912 рр. щорічно експорт з міста сягав 4,5–5,7 млн. пудів. Деяке зменшення вивозу відбулося через неврожай 1908 р. та переміщення більшості вантажу до Ренійського порту, який вважався більш економічно та стратегічно привабливим ніж Ізмаїл. Завдяки багатим врожаям 1910 та 1912 рр., з міста експортували 8,2 млн. пудів хліба. Загалом у 1901–1906 рр. з Ізмаїла було вивезено за кордон 21030 тис. пудів збіжжя, у 1907–1912 рр. – 17794 тис. пудів [підрах. за: 269–282; 673, с. 121].

Наприкінці ХІХ ст. зерно до Рені привозилося з порівняно малої кількості сіл, які були розташовані неподалік від міста. Рені не витримувало конкуренції з Галацом, який мав статус порто-франко і приймав до 10 млн. пудів хліба. Ці чинники призвели до значного зниження експорту зерна у порівняні з іншими дунайськими портами. У 1880 р. кількість вивезеного зерна сягала 76947 пудів, тоді як з Кілії було вивезено 527 тис. пудів. Відвантаження частини зерна з Ізмаїла дозволило порту у 1884 р. збільшити експорт до 413,7 тис. пудів. За виключенням неврожайного 1900 р., експорт збіжжя з Рені постійно зростав [673, с. 122].

Динаміка експорту зерна з Рені 1889–1903 рр.
[678, с. 71]

Роки експорту	1889	1895	1898	1900	1901	1903
Кількість зерна	1568,7 тис. пудів	3251,6 тис. пудів	3932 тис. пудів	1162,7 тис. пудів	3300 тис. пудів	4828,8 тис. пудів

Після остаточної ліквідації митного управління в Ізмаїлі більшість зерна стала вивозитися саме через Ренійську митницю, яка стає найбільшою в регіоні. За відвідуванням суднами малої місткості, Рені займало четверте місце в імперії, випереджаючи Одесу, Владивосток, Новоросійськ. У 1906 р. експорт збіжжя становив вже 4496,8 тис. пудів. У 1910 р. через Рені було вивезено 5027,1 тис. пудів пшениці, ще 51,3 тис. пудів було відправлено транзитом через Одесу. У 1911 р.

вивіз зерна досяг найвищої позначки – 9355,95 тис. пудів. Невдовзі експорт знову різко скоротився, через пожвавлення румунського експорту. Напередодні Першої світової війни експорт з Ренійського порту скоротився до рівня 1898 р. У 1912 р. вивіз становив 4456,4 тис. пудів, у 1913 р. – 3843,9 тис. пудів. Всього, у 1901–1906 рр. через Рені вивезли за кордон 20918,6 тис. пудів хліба, у 1907–1912 рр. – 28147 тис. пудів [144, арк. 34, 37, 56; 147, арк. 24, 221].

Товарообіг Кілії залежав від повноводдя Дунаю. Коли Кілійський рукав Дунаю не мав достатньої глибини, хліб перевозився через Сулінський рукав, що подовжувало шлях. До Кілії привозили збіжжя з Аккерманського повіту. Звідти зерно частково вивозилося до Одеси, іншу частину відправляли до Галаца. За обсягами вивозу збіжжя Кілійський порт був найбільшим у Придунав'ї.

Динаміка експорту зерна з Кілії 1880–1900 рр.

[587, с. 655]

Роки експорту	1880	1885	1889	1895	1898	1900
Кількість зерна	527 тис. пудів	1458,1 тис. пудів	2447,9 тис. пудів	5415,3 тис. пудів	3932 тис. пудів	2099,9 тис. пудів

На початку ХХ ст. Кілія продовжувала випереджати придунайські порти. У 1901 р. вивіз хліба за кордон перевищив 4700 тис. пудів, тоді як Ізмаїл і Рені вивезли по 3,4 млн. пудів. У 1903 р. експорт сягав 7132 тис. пудів зерна. У 1904 р. вивіз з Кілії також скоротився до 1706 тис. пудів, що було пов'язано з різким підвищенням цін на ячмінь з 58 коп. у 1898 р. до 65 коп. Це одразу знизило попит за кордоном, зокрема в Румунії та Німеччині. Після стабілізації цін на світовому ринку на ячмінь (у 1905 р. до 64,8 коп. за пуд) експорт знову почав набирати обігів, не опускаючись нижче 3 млн. пудів. Вже у 1906 р. місто експортувало 6784,1 тис. пудів хліба, у 1909 р. – 4300 тис. пудів. Найвищої позначки вивіз збіжжя сягнув у 1911 р., коли з міста вивезли 9631 тис. пудів. Загалом, у 1901–1906 рр. з міста за кордон вивезли 24310,1 тис. пудів зерна, у 1907–1912 рр. – 32522 тис. пудів [підрах. за: 269–282, 673, с. 121].

Аналізуючи загальну тенденцію закордонного вивозу з дунайських портів слід зазначити, що він постійно зростав. У 1901–1906 рр. з трьох дунайських портів було вивезено 72343, 4 тис. пудів зерна, у

1907–1912 рр. – 77968,5 тис., що на 5626,1 тис. пудів більше, ніж за попередні роки [673, с. 122].

Експорт зерна з Ізмаїла, Рені, Кілії у 1900–1912 рр.²⁶

[підрах. за: 268–282; 678, с. 71]

Рік	Кількість у тис. пудів	Рік	Кількість у тис. пудів
1900	3262,6	1907	10411,2
1901	9991,8	1908	6345,3
1902	14650,6	1909	10002,5
1903	17267,8	1910	13772,8
1904	4056,6	1911	24653,3
1905	7262,6	1912	12783,4
1906	15850,4		
1901–1906	72342,4	1907–1912	77968,5

Розгортання зернового експорту спричинило збільшення питомої ваги придунайських портів у загальноросійському та губернському вивозі.

Частка дунайських портів була досить вагомою для регіону зі слабозвинutoю торговельною та портовою інфраструктурою і становила у 1900–1912 рр. 20,73% губернського та 1,95% російського вивозу. Статистичні відомості надано в наступній таблиці.

Велике значення мала торгівля зерном на р. Прут, де на відміну від Дунаю, не було жодного добре обладнаного річкового порту. Тут облаштовано було декілька пристаней зі складськими приміщеннями для накопичення хліба. У нижній течії ріки найближча пристань знаходилася у 6 верстах від Кагула з коморами на 400–500 тис. пудів. На початку ХХ ст. звідти щорічно відвантажували 1,3–2 млн. пудів зерна. У 40 верстах вище знаходилася пристань поблизу с. Фальчі з коморами місткістю до 150 тис. пудів. Тут відвантажували до 2 млн. пудів. У с. Леово була головна вантажна пристань на р. Прут. Місцеві склади вмщали до 3 млн. пудів зерна, а вивіз складав 2–3 млн. пудів. Щоріч-

²⁶ За 1900 р. є відомості лише про експорт з портів Рені та Кілії.

**Порівняльний аналіз вивозу зерна з Російської імперії,
Бессарабської губернії та дунайських портів у тис. пудів**
[підрах. за: 268–282; 678, с. 71]

Рік	Експорт з Росії	Експорт з бессарабської губернії	Експорт з дунайських портів	У % до російського вивозу	У % до бессарабського вивозу
1900	362883	22510,96	3262,6 ²⁷	0,9	14,5
1901	343878	18225	9991,8	2,9	54,8
1902	579160	89023	14650,4	2,53	16,5
1903	650393	79532	17267,8	2,65	21,7
1904	647609	38829	4056,6	0,63	10,45
1905	695781	41305	7262,6	1,04	17,8
1906	588928	83050	15850,4	2,7	19,1
1907	467152	75696	10411,2	2,22	13,8
1908	399627	45611	6345,3	1,6	13,9
1909	760746	52126	10002,5	1,3	19,2
1910	877093	62319	13772,8	1,6	22,1
1911	821233	101149	24653,3	3	24,4
1912	548484	60336	12783,4	2,33	21,18

но з прутської смуги Південної Бессарабії вивозилося 5,3–7 млн. пудів збіжжя [587, с. 654]. Загалом, у 1907–1912 рр. прутські пристані регіону відправили за кордон 18913 тис. пудів, що у 2–3 рази більше, ніж наприкінці XIX ст. [підрах. за: 273–283].

Повна картина експорту зерна з прутських пристаней Буджака (Кагул, Фальчі, Леово, Усть-Дунайськ) надана нижче.

З урахуванням експорту з пристаней нижнього Прута, які входили до складу Ізмаїльського повіту, частка південнобессарабських портів складала 27,2% губернського експорту. Розрахунки автора майже співпадають з висновками дослідника В. Жукова: «На початку XX ст.

²⁶ За деякими відомостями у 1900 р. через Ізмаїльський, Кілійський, Ренійський порти було експортовано 15,6 млн. пудів збіжжя, що відповідно складало 4,3% російського та 69,3% губернського експорту [665, с. 61]. Враховуючи показники таблиці, ці відомості є маловірними.

Експорт зерна з прутських пристаней Ізмаїльського повіту
[268–282; 678, с. 71]

Рік	Кількість тис. пудів	У % до губернського вивозу	Рік	Кількість тис. пудів	У % до губернського вивозу
1900	821	3,65	1907	2965,7	3,9
1901	3630	19,9	1908	3093,6	6,78
1902	6885	7,7	1909	1708,8	3,27
1903	4073	5,1	1910	1350	2,17
1904	3495,6	9	1911	4954,5	4,9
1905	1295	3,13	1912	4840,6	8
1906	5128,4	6,18			
1901–1906	25 328	8,5	1907–1912	18 913,2	4,84

близько третини експорту Бессарабії вивозилося з придунайських портів».

Науковець І. Пухальський вважає, що частка придунайських та прутських портів була значно вищою [589, с. 275].

Роки	1879	1884	1889	1893	1899	1901	У середньому
Придунайський район і р. Прут	29,7%	78,9%	85,4%	92,3%	71,6%	83,1%	73,5%

Можливо, проводячи ці розрахунки, науковець урахував весь експорт з р. Прут, що справді наближує об'єми закордонної торгівлі до цих показників.

Доцільно визначити питому вагу дунайсько-прутського регіону у загальноросійській та південноукраїнській торгівлі. У 1907–1912 рр. експорт зерна з Росії становив близько 3844,2 млн. пудів, зокрема з портів Півдня України – 1585,8 тис., з дунайських та прутських портів – 96784 тис. пудів, що складало 6,1% південноукраїнського та 2,5% імперського експорту. Загалом у 1900–1913 рр. російський експорт складав 7743 млн. пудів, у тому числі з Півдня України – 3561 млн.

Експорт зерна з усіх прутських пристаней²⁸
[693, с. 126]

Рік	Кількість у тис. пудів	Рік	Кількість у тис. пудів
1890	1046,8	1902	6885,8
1891	4154,9	1904	6540
1892	2016,5	1907	8817-10829*
1893	2323,6	1908	8778- 13518*
1895	4813,85	1909	8968 – 10615*
1896	3801,3	1910	5880
1897	4320,8	1911	8992
1898	7547,85	1912	6327
1899	5460,94	1913	7716
1900	2874,2		

пудів, з дунайських портів 151 млн. пудів, з прутських пристаней – близько 43 млн. пудів, разом – 194 млн. пудів (5,5% південноукраїнського, 2,5% російського експорту). Зовнішня торгівля придунайських портів займала чільне місце в експорті зерна з України та Російської імперії [673, с. 127].

Структура закордонного вивозу зерна з Придунав'я не мала суттєвих відмінностей від бессарабського експорту. У 1879 р., коли південні повіти були включені до складу губернії, експорт зерна з Бессарабії складав 3383066 пудів. Експорт пшениці налічував 837208 пудів – (24,7% всього вивозу), кукурудзи – 1552862 пудів (46%), ячменю – 367452 пудів (11%). У 1902 р. загальний вивіз зерна сягав 27698816 пудів, з них 16254967 пудів складала кукурудза (58,6%), 5520737 пудів – пшениця (20%), близько 5930000 пудів – жито і ячмінь (21,4%) [587, с. 652].

Протягом 1869–1902 рр. частка пшениці та ячменю скоротилася, доля жита і кукурудзи постійно зростала. Можна стверджувати, що основним експортним видом зерна була кукурудза.

²⁸ За 1907–1909 рр. подаються відомості Міністерства промисловості і торгівлі та біржових комітетів. Тому є суттєві розбіжності [693, с. 126].

Питома вага окремих хлібів у губернському вивозі зерна
[587, с. 653]

Роки	Пшениця	Кукурудза	Жито	Ячмінь
1869	54%	34%	2%	6,05%
1879	24%	45%	1%	16%
1889	16%	42%	21%	18%
1899	15%	64%	1,02%	7,4%
1902	19%	51%	9,9%	9,09%

Наприкінці XIX ст. у придунайському експорті перевага кукурудзи над іншим збіжжям стала більш вагомою. У 1886 р. експорт збіжжя з Кілійського порту склав 156170 четвертей. Частка пшениці становила 1,2% (1908,5 четвертей), жита – 23,4% (36488,5 четвертей), ячменю – 48,8% (76252,5 четвертей), кукурудзи – 26,6% (41520,5 четвертей). Того ж року експорт збіжжя з Ренійському порту склав 433120 четвертей. Частка кукурудзи становила майже 91% (394455 четвертей), жита – 6,6% (28665 четвертей), пшениці – 2,3% (10000 четвертей).

Загальна структура збіжжя з цих портів була наступною: пшениця – 2,02%, жито – 11,05%, ячмінь – 12,3%, кукурудза – 74,5% [678, с. 72].

На початку XX ст. експорт кукурудзи зменшився через посилення конкуренції з боку румунських виробників та зростання попиту на кормові хліби і пшеницю в Німеччині. У 1912 р. експорт хліба з Ренійського митного округу склав 3535540 пудів, з яких 1945236 пудів (55%) припадало на кукурудзу, 476839 пудів (13%) – на пшеницю [587, с. 652–653]. Повна картина структури експорту зерна з Придунав'я представлена нижче, в таблиці.

На початку XX ст. у структурі експорту з дунайських портів спостерігається домінування кормового зерна (ячменя та кукурудзи).

Наприкінці XIX – початку XX ст. номенклатура, обсяги, ринки збуту збіжжя з портів Буджака не потерпіли значних змін і продовжували займати головне місце у зовнішній торгівлі.

Через придунайські порти велася торгівля незерновими товарами. Здебільшого вони були подібні до бессарабського вивозу.

**Структура експорту збіжжя з придунайських портів
у 1903–1912 рр. (тис. пуд.)**
[підрах. за: 271–282]

Рік	пшениця	жито	ячмінь	кукурудза
1903	7699,5	1307,6	2888,6	5372,1
1904	1403,5	206,7	527,3	1919,1
1905	2304	1994,7	310,9	2653,8
1907	2075,1	1244,6	2254,9	4836,6
1908	300,2	187	877,8	4980,26
1909	482,7	294,4	3397,95	5827,4
1910	2796,2	1533,3	5464,8	3978,5
1911	2304,8	2124,7	8235,8	11988
1912	1830,4	739,6	4374,6	5838,8
Разом	21 196,4	9 632,6	28 332,65	47 394,56

Незерновий експорт з придунайських портів
[680, с. 219]

Назва товару	Роки						
	1860	1866	1870	1883	1889	1895	1900
Худоба в шт.	21189	18689	47357	40809	14589	989	605
Вовна в пуд	69074	150000	54342	41101	24724	1214	1954
Шкіри в пуд	14915		3191	10356	10768	57	1864
Птиця в шт.				18746	27283	20140	163634
Яйця в шт.				1088840	10932100	243900	89007
Риба			12410	111860	65630	73315	45903
Ікра в пуд.				4677	6618	11332	7775
Гас в пуд.					86180	564414	1579026

Зростання незернового вивозу відбулося після 1878 р., коли придунайські землі були приєднані до Бессарабії. З губернії експортували худобу, вовну, шкіри, рибу. На початку 1880-х рр. вивіз цих товарів

фактично занепав, зокрема продаж худоби за 1860–1900 рр. скоротився у 35 разів. За підрахунками автора, у 1890 р. експорт цієї групи товарів складав 6,7% загального експорту хліба, у 1894 р. він збільшився до 10% від продажу зернових. У 1910–1912 рр. доля товарів промислового і тваринницького походження зросла з 15,5 до 20% [підрах. за: 1, арк.1; 2, арк. 1–6; 3, арк. 1–5; 144, арк. 37].

**Номенклатура товарів експортованих
через Ренійський митний округ у 1912 р.**
[144, арк. 37]

Товар	Кількість вивозу	У % до кількості експорту	Кількість вивозу	У % до кількості експорту
збіжжя (пшениця, кукурудза, овес, жито, ячмінь)	4456438 пуд.	79,45%	3645,2 тис. крб.	65%
риба	461629 пуд.	8,3	1154 тис. крб.	20,4
ікра	7153 пуд.	1,3	68 тис. крб.	1,3
гас	418523 пуд.	7,6	185 тис. крб.	3,3
вугілля	155279 пуд.	2,8	47 тис. крб.	0,8
Мануфактурні вироби	25694 пуд.	0,5	41 тис. крб.	0,5
вовна	2543 пуд.	0,05	22 тис. крб.	0,04
коні та корови	4869 голів		485,5 тис. крб.	8,66
Разом	5527259 пуд. (не враховуючи ваги коней та корів)	100	5647,7 тис. крб.	100

Перевезенням незернових товарів займалося Російсько-Дунайське пароплавання. У 1890 р. до закордонних портів суднами РДП було вивезено 4935 пуд. бакалійних товарів, 3142 пуд. мотузок, канатів, 2005 пуд. спирту та горілки, 221135 пуд. гасу наливом, 22312 пуд. гасу в бочках, 3193 пуд. шкіряних виробів, 293851 пуд. риби, 45 пуд. цукру – всього 550618 пудів, з них 537298 пудів (97,6% загальної кількості товарів) склали гас і риба [підрах. за: 1, арк.1].

У 1894 р. експорт складався з 14021 пуд. бакалійних товарів, 6690 пуд. мотузок і канатів, 39881 пуд. спирту та горілки, 750621 пуд. гасу наливом, 37573 пуд. гасу в бочках, 13088 пуд. шкіри і шкіряних

виробів, 403101 пуд. риби та ікри, 1356 пуд. цукру, 12128 пуд. масла, жиру – всього 1278459 пудів. Експорт гасу склав 61,7% незернового експорту, риби – 31,5%, разом – 93,2%. Таким чином, основну статтю експорту 1890-х рр. складали гас і риба – 93–98% загального вивозу [підрах. за: 1, арк. 1].

У 1906 р. РДП експортувало до Туреччини і балканських країн 1274 тис. пудів різних товарів. Зокрема, до Румунії завезли 252 тис. пудів риби, шкір, бакалійних товарів; до Болгарії – 123 тис. пудів гасу, масла, риби, шкір; до Сербії – 492 тис. пудів гасу, масла, риби і до Туреччини – 407 тис. пудів гасу, масла [693, с. 159].

У 1911 р. вітчизняними пароплавами доставили за кордон 426577 пудів, зокрема гасу і нафтових масел – 381224 пудів, риби солоної – 16941, цукру – 8111, деревного масла – 8929, ін. товарів – 11352 пудів. Отже, вивіз гасу і нафти у 1911 р. складав 89,4% всього експорту, риби – 4%, разом 93,4% всього вивозу цієї групи [підрах. за: 3, арк. 1–5; 693, с. 159].

Із аналізу зазначених показників стає зрозумілим, що на початку ХХ ст. провідне місце належало саме експорту гасу (61–89% експорту). Друге місце займав вивіз риби (4–31,5% незернового експорту).

Рибу ловили у районі посаду Вилково і продавали іноземним підприємцям у Галаці, а звідти її вивозили до Західної Європи. У 1883 р. було відправлено більше 100 тисяч пудів риби, що перевищувало її вивіз у чотири рази у порівнянні з 1841 р. У 1900 р. експорт складав лише 45903 пуди, тобто майже в два рази менше, ніж у 1883 році. Щорічний, з використанням браконьєрських методів, вилов риби призвів до різкого зменшення її кількості в південних водоймищах Бессарабії. Це викликало коливання рибного експорту з 403 тис. у 1894 р. до 17 тис. пудів у 1911 р. [144, арк. 124].

Головним промисловим товаром, що вивозився з Росії на Балкани, був гас. Він доставлявся з Батумі транзитом через Одесу, Рені до Сербії, Болгарії і Румунії. Ренійський порт був найбільшим перевізником кавказького гасу серед портів Півдня України. Тут було побудовано декілька цистерн для його зберігання місткістю до 300 тонн. У 1900 р. звідти до Сербії експортували 794563 пудів, до Болгарії – 782187 пудів і до Румунії – 2276 пудів гасу. У 1909 р. з Рені до Румунії та Сербії баржами Російського Дунайського пароплавства привезли 829 тис. пудів гасу, ще 59 тис. пуд. завезли суднами австрійського пароплавства Ллойда. У 1912–1913 рр. з Ренійського порту було вивезено за

Експорт риби з Придунав'я на поч. ХХ ст. (тис. пуд.)

[137, арк. 20–24]

Ренійський митний округ					
Роки	1904	1905	1906	1907	1908
Кількість вивозу	74,4	146	265,5	208,3	232,9
Прутські порти					
Кількість вивозу	184	254,3	184,3	16	27
РАЗОМ	258,4	400,3	449,8	224,3	259,9

кордон 854443 пудів гасу [136, арк. 2–19; 141, арк. 30–32; 142, арк. 3–53; 146, арк. 1–16].

Для подальшого збільшення експорту цього виробу, ще у 1902 р. уряд ухвалив рішення про перевезення гасу з Одеси до Бессарабії Південно-західною залізницею. У 1913 р. було доставлено за кордон 18 тис. пудів гасу, хоча це коштувало на 40–45 коп. за пуд дорожче, ніж доставка водним шляхом [147, арк. 137; 693, с. 160].

Непомірно високі ціни негативно впливали на споживання гасу в регіоні. Пароплавство купувало у товариства братів Нобель в 1909 р. гас в Батумі вартістю в 58 коп. за пуд, фрахт від Батумі до Белграда складав 15 коп. за пуд, разом – 73 коп. за пуд, тоді як для населення Леово і Немцен гас коштував вчетверо дорожче. У звіті «Заходи щодо поліпшення судноплавства у гирлі Дунаю» міністерству торгівлі і промисловості Росії від 31 жовтня 1912 р. зазначалося: «Селяни не мають можливості купувати гас і до сьогодення вимушені користуватися салом або лучиною для освітлення помешкань». Навіть Міністерство торгівлі у 1908 р. визнало, що експортування гасу при теперішній нафтовій кризі «не є корисним для населення... більш доцільно поставляти на внутрішні ринки». Задля завоювання іноземних ринків держава була змушена використовувати демпінг і відшкодувати збитки за рахунок підвищення цін на паливо на внутрішньому ринку. Тому, до початку Першої світової війни, експорт гасу продовжував зростати [693, с. 160].

На початку 1880-х рр. розпочався транзит донецького вугілля через Ренійський порт. Продаж першої значної партії відбувся у

1885 р., коли через Рені було вивезено за кордон 48,6 тис. пудів донецького палива. Проте, його низька собівартість не дозволила конкурувати з англійськими експортерами. У 1890 р. до Румунії завезли тільки 10 тис. пудів.

Намагання донецьких гірничопромисловців освоїти балканський ринок отримало підтримку з боку міністра фінансів С. Вітте. За його наполяганням, Комітет міністрів у 1894–1895 рр. звільнив перевізників палива від каботажного збору у розмірі 1/8 коп. за пуд, від сплати якірного, ластового та інших корабельних зборів. Це дозволило підприємцям продавати вугілля на балканському ринку за ціною, близькою до вартості англійського палива [676, с. 76, 79, 80].

У 1908 р. через Ренійський порт вивезли до Болгарії та Румунії 168 тис. пудів вугілля. Для популяризації українського палива в портах країн Середземного моря, у листопаді 1909 р. РОПіТ організувало виставку на пароплаві «Імператор Микола II» [679, с. 75]. За її результатами до Ради З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії надійшло багато запитів про укладення контрактів від комерційних фірм Болгарії, Єгипту, Сербії.

У 1910 р., транзитом через Рені до країн Балканського півострову, продали вже 180 тис. пудів вугілля, у 1912–1913 рр. – понад 271,85 тис. пудів. Отже, заходи російського уряду, спрямовані на освоєння балканського ринку палива, позитивно позначилися на вивозу вугілля за кордон [підрах. за: 143, арк. 5; 144, арк. 211–215; 147, арк. 70].

У 1881 р. в Російській імперії було скасовано соляний податок, що одразу призвело до розгортання експорту донецької солі за кордон. У 1881–1885 рр. було встановлено єдиний залізничний тариф розміром у 20 коп. за 618 пуд. (18 пуд. перевозили безкоштовно, оскільки сіль розсипалася під час транспортування). Сіль до Бессарабії постачалася за маршрутом Бахмут – Тирасполь або Слов'янськ – Одеса – Тирасполь [514, с. 52].

У 1890 р. було розпочато перевезення солі суднами ЧДП з Одеси до дунайських портів: було доставлено 2107 пуд. У 1891–1892 рр. привіз зростає до 12111 пуд. У 1893–1894 рр. привіз солі становив вже 129391 пуд. При цьому імпорт солі із закордонних портів до дунайських у 1890–1894 рр. не перевищував 1685 пуд. [підрах. за: 1, арк. 1].

Однак транзит солі суднами РДП виявився надто дорогим і не витримував конкуренції з румунськими солеварниками. Вже у 1904 р. суднами РДП з Ізмаїла було відправлено солі 4702 пуд., з Рені, Кілії –

620 пуд. разом – 5322 пуд., з Одеси – 11221 пуд., що значно менше, ніж у 1890-х рр. [підрах. за: 2, арк. 1–6].

У грудні 1912 р. представник Одеського біржового комітету в Петербурзі за дорученням донецьких солеварників проаналізував перспективи вивозу солі до Болгарії і Сербії. «Для скорочення витрат сіль потрібно доставляти з Маріуполя до Галаца без перевантаження. Залізниця, – писав він, – всіяко підтримують нас і роблять знижку тарифу до Маріуполя. Виробники солі, в свою чергу, встановлюють нижчу ціну, що сприяє реалізації солі на ринках Сербії, Болгарії» [693, с. 159–160]. Таким чином, через високий фрахт придунайські порти втратили транзит донецької солі до балканських споживачів.

Основними ринками збуту незернової продукції були Балканські держави та Австро-Угорщина. Болгарія імпортувала вугілля та гас, який був якісніше та дешевше англійського та американського, Сербія та Болгарія – сіль та гас, Румунія і Австро-Угорщина – гас, вугілля, рибу й худобу і незначну кількість готової продукції.

Через придунайські порти вивозилися готові промислові вироби, але у дуже незначній кількості.

За відомостями Міністерства торгівлі і мануфактур, у 1890 р. РДП вивезло за кордон 2490 пудів землеробських машин, 657 пудів металевих виробів, 215 пудів мануфактурної продукції, 1159 пудів скляних виробів. У 1894 р. – 582 пуд. землеробських машин, 2016 пудів металевих виробів, 849 пудів фабрично-заводської продукції, 1417 пудів скляних виробів [підрах. за: 1, арк. 1].

Головними причинами, що гальмували експорт російських промислових виробів, були економічна відсталість Росії та зміцнення політичних і економічних позицій Австро-Угорщини, Німеччини, Англії на Балканському півострові. Із цього приводу московський купець І. Мураневич на початку ХХ ст. писав: «Перед молодими племенами слов'янського півдня виріс новий ворог – ще сильніший, оздоблений наукою і технічним прогресом – Австрія і Німеччина, які через своїх купців та комерсантів монополізували дунайські ринки» [680, с. 222].

Імпортна торгівля через порти Буджака постійно зростала, не зважаючи на підвищення митного оподаткування у 1891, 1903 рр.

З Австро-Угорщини і Румунії до придунайських портів постачалися сільськогосподарська продукція та деревина. У цьому імпортна торгівля Південної Бессарабії суттєво відрізнялася від номенклатури імпортованих товарів (промислове обладнання, колоніальні товари), що завозилися до Півдня України. Підприємства Придунав'я не потребу-

вали дорогого іноземного обладнання, а внутрішній ринок не був готовий реалізовувати незнайомі населенню краю закордонні вироби.

На думку В. Жукова ліс був основним товаром, що привозиться до дунайських портів. У необробленому вигляді деревина збувався на дрова, використовувався для випалювання вугілля, а також для виготовлення різних виробів (бочок, коліс, плугів і т.д.) на лісопильнях Ізмаїла, Рені. З кожним роком імпорт лісу з Австро-Угорщини й Румунії зростає. У 1886 р. до Ізмаїла, Рені, Кілії завезли лісу вартістю у 190 тис. крб., 1900 р. – вже на 760 тис. крб. У 1901 р. до Ізмаїла, Кілії завезли з-за кордону близько 9 млн. пудів деревини. У 1904 р. тільки суднами Російського Дунайського пароплавства було доставлено 99 421 пудів лісу до дунайських портів і ще 338856 пудів транзитом через Ізмаїл до Одеси [441, с. 194].

Імпорт з Австро-Угорщини та Румунії до Бессарабії [589, с. 320]

Привіз у крб.	1860	1867	1870	1877	1883	1889	1895	1900
Австро-Угорщина	113331	101048	90779	63584	100216	637420	793373	
Румунія	82347	5708		18004	519916	567387	50196	860559
Разом деревина	195678	106756	90779	81588	619732	1204807	843529	860559
Румунія сіль у пуд.	138950	7421	50711		138502	149594	96300	72000

До дунайських портів завозилася свинина з Румунії. У 1890-ті рр. щорічно до Бессарабії її імпортувалося до 8000 пудів, з них понад 3000 пудів доставляли через Дунай [321, с. 163–164].

Автор вважає вказані відомості Жуковим В. та І. Анцуповим перебільшенням. Виявлені архівні відомості щодо імпортової торгівлі ЧДП та румунських компаній показують дещо іншу картину.

Привіз іноземних товарів суднами ЧДП у 1890–1894 рр. (пуд.) [підрах. за: 1, арк. 1]

Товар	1890	1891	1892	1893	1894
Бакалійні вироби	2211	2349	2481	1389	3144
Дрова та деревина	473	1071	616	2624	6522

Збіжжя	17185	20873	19740	30230	
Борошно та крупи	46115	53082	51977	577	
Риба	1831	2349	2074	10	106
Металеві вироби	893	1285	1068	577	
Машинне обладнання	134	345	224	785	3589
Разом (з ін. товарами)	80401	97968	92026	41665	45834

Очевидно, що більшість привезених товарів склали збіжжя та борошно (понад 76% у 1993 р. та 79% у 1890 р.). Можливо, значний привіз цих товарів пояснюється неврожайми в Росії у 1891–1893 рр. та нестачею круп і борошна на внутрішньому продовольчому ринку. На привіз деревини припадає лише 2,4% загального привозу 1890–1894 рр.

У незначній кількості завозилися черепиця, каміння, будівельні матеріали та бакалійні товари.

Імпорт бакалійних товарів через Ренійську митницю у 1910–1912 рр. (пуд.) [підрах. за: 144, арк. 77]

Товар	1910 р.	1911 р.	1912 р.
Хустки	21		
Тканина	2	2	1
Шнурки	40	51	16
Пряжа	3		
Килими		21	60
Разом	66	74	77

Основними постачальниками імпортової продукції були румунські та болгарські виробники. За відомостями РДП (1904 р.) збіжжя привозилося з Браїли; борошно – з Тульчі, Галаца, Браїли; риба та деревина – з Галаца, Браїли і болгарського порту Систово; бакалійні вироби – з болгарських портів Рушук, Систово, Сілістрія; мануфактурні вироби – з Олтеніци (Болгарія).

Як ми бачимо номенклатура імпорту та його ринки постачання до портів Буджака істотно відрізнялися від губернських показників.

Аналізуючи обсяги імпортової торгівлі Придунав'я доцільно стверджувати, що вона повністю поступалася закордонному вивозу.

**Торговельні обіги Ізмаїльського порту
у 1881-1883 рр. (крб. сріб.)**
[364, с. 116]

Роки	Вартість ввезених товарів	Вартість вивезених товарів	Торговий баланс
1881	64512	591468	+ 526956
1883	46345	641269	+ 594924

У 1892 р. вартість експортних товарів становила 626340 крб., імпортової – 127973 крб. Загалом, у 1890–1894 рр. тільки суднами ЧДП було вивезено за кордон 4624,6 тис. пудів різного вантажу, привезено 357,9 тис. пудів (імпорт становив 7,2% торговельних обігів) [підрах. за: 1, арк. 1].

Торговельні показники портів Буджака дозволяють визначити зовнішньоторговельне сальдо губернського експорту. Так, у 1892 р. закордонний привіз складав 1291,4 тис. крб., вивіз – 4942,8 тис. Позитивне сальдо складало 3651,4 тис. крб. У 1903 р. експорт становив 30391 тис. крб., імпорт – 11 116,5 тис. крб., позитивне сальдо – 19275 тис. крб. [460, с. 139].

Залишається визначити загальну частку придунайських земель у закордонній торгівлі Бессарабії:

**Частка південних та північних повітів
у зовнішній торгівлі Бессарабської губернії**
[589, с. 327]

Роки	Південні повіти		Північні повіти	
	Експорт	Імпорт	Експорт	Імпорт
1880	73,5	38,9	23,3	23,8
1885	73,9	19,1	20,9	14,6
1890	68,7	20,2	27,6	27
1895	75,9	20,4	20,9	23,6
1900	72,3	36,1	25,3	27,3

У зазначений період на порти Буджака припадало 72,86% губернського експорту та 26,94% імпорту. Регіон займав провідне місце у зовнішньоторговельних операціях Бессарабії. Активний торговельний баланс губернії зберігався за рахунок саме експорту з придунайських портів.

Повернення «Румунської Бессарабії» до складу Російської імперії сприяло відродженню зовнішньоторговельних операцій Буджака. Основна роль у зовнішній торгівлі належала експорту збіжжя, вивіз якого коливався від 9,3 до 22 млн. пудів. Основу зернового вивозу складали кукурудза та пшениця. Наприкінці XIX століття на їх долю припадало більше 70% вивозу зерна. На відміну від Росії, де експорт ячменя та вівса переважав у зерновому вивозі, придунайські порти експортували здебільшого кукурудзу.

З регіону експортувалися товари незернового характеру, серед яких переважали гас, риба та вугілля. Розпочавши транзит вугілля та гасу, порти Буджака перетворилися на стратегічний вузол транзитної торгівлі, що значно посилило їх роль на міжнародному ринку. У невеликій кількості експортувалися промислові вироби, проте вітчизняні виробники не могли конкурувати з іноземцями і частка цієї групи товарів була достатньо малою.

На початку XX ст. на долю придунайських портів припадало 73% експорту і 27% бессарабського імпорту, 6,1% південноукраїнського та 2,5% російського вивозу зерна. Таким чином, невеликі південнобессарабські порти, які не мали потужної транспортної інфраструктури, займали вагомe місце у міжнародній й транзитній торгівлі Російської імперії.

**5.2. Включення економіки Буджака
до загальноросійського ринку**

5.2.1. Вивіз придунайської продукції до губерній Російської імперії

Обсяги та структура привізної торгівлі Буджака з губерніями Російської імперії відображали економічний розвиток, а також специфічні риси географічного та політичного становища регіону. Протягом першої половини XIX ст. відбулося збільшення господарської товарної продукції, особливо у центральних та південних повітах області,

зростання попиту на них в чорноморських портах та у центральних губерніях імперії. Споживачів буджацької продукції приваблювали низькі ціни на продовольство, худобу, рибу, віно, тютюн та ін.

Негативні сторони придунайської економіки початку XIX ст. (нерозвиненість внутрішнього ринку, натуральний обмін замість товарно-грошових відносин, відсутність мануфактурного виробництва та наявність Дністровської митної лінії) спонукали регіональних комерсантів шукати нові ринки збуту за межами Бессарабської області.

У становленні торговельних зв'язків Буджака з містами Бессарабії, Півдня України, Росії у XIX – початку XX ст. можна відокремити такі етапи:

I етап. 1812–1830 рр. Це період встановлення економічних зв'язків з українськими та центральноросійськими губерніями. Суттєвий вплив на структуру та характер торгівлі мали автономія Бессарабії і ряд торговельних обмежень, зокрема існування Дністровської митної лінії. Молдавський дослідник В. Томулець головною перешкодою поширенню торговельних зв'язків бачив у незаселеності придунайських земель [640, с. 99]. Мешканці регіону здебільшого виробляли товарні надлишки виключно для закордонного збуту, тому вивіз до імперії був відносно малим. Серед товарів переважали продукти садівництва, виноградарства, худоба та сіль. Здебільшого у цей період придунайські споживачі більше привозили, ніж завозили з імперії.

Іншою особливістю вивізної торгівлі цього періоду був «транзитний» статус бессарабських товарів, оскільки Бессарабія мала політичну автономію і її товари обкладалися митом. Виключення становив привіз бессарабської продукції до Одеси, яка мала право «порто-франко». Завдяки такій транзитній торгівлі на довгий період закріпилися торговельні зв'язки з Одесою та іншими чорноморськими портами.

II етап. 1830–1856 рр. – розпочався після скасування автономії Бессарабії, ліквідації Дністровської митниці, поширення загальноросійського торговельного законодавства, відкриття ярмарок в Ізмаїлі, Рені, Кілії, Карасу тощо. Відбувається поширення товарного землеробства та скотарства, розгортання видобутку солі та вилову риби, покращення торговельної інфраструктури придунайських портів. «З ліквідацією митної лінії на Дністрі, – пише В. Томулець, – Бессарабія отримала свободу торгівлі з внутрішніми губерніями Росії, зросли її торговельні центри з Одесою, відкрилися більш вигідні шляхи збуту бессарабських товарів» [640, с. 72].

Велике значення у поширенні міжгубернських зв'язків мала зовнішня політика Російської імперії. Загострення відносин з Австрією, Францією, Англією у 1820–1830-х рр., російсько-турецька війна 1828–1829 рр., Східна війна 1853–1856 рр. призводили до припинення закордонної торгівлі, зокрема з Османською імперією. Погіршення відносин з сусідніми країнами вимагало від російського уряду збільшенні військових підрозділів в краї. Це призвело до зростання купівлі продовольства у населення для утримання війська, що позитивно вплинуло на формування внутрішнього ринку.

Велику роль у вивозі придунайської продукції до імперії починає відігравати Аккерманський порт та Дністер. Саме вони стають в'язуючим ланцюгом між придунайськими виробниками з імперськими споживачами.

III етап 1856–1878 рр. – активізація вивозу господарської продукції з Аккерманського повіту до Одеського порту. Після втрати дунайських портів, Аккерман стає єдиним торговим центром в краї. На відміну від першої половини XIX ст., де у вивозі переважав продаж вина і солі, у 1850–1860-х рр. головним товаром стає збіжжя. Через Дністер, Аккерман і Маяки до Одеси поступав хліб з центральної Бессарабії і частково з колишнього Ізмайльського повіту. Аккерман остаточно переорієнтовується на каботажні перевезення зерна, солі, худоби, вина.

IV етап. 1878–1913 рр. – переорієнтація придунайських виробників на зовнішній ринок. Головними причинами цього процесу стали повернення дунайських портів до складу Росії та зростання попиту на продовольство у Німеччині, Англії, Франції, Італії. До Одеси поступали нереалізовані надлишки збіжжя, здебільшого з Аккерманського порту. Панівну роль у привозі до імперії починає відігравати продаж деревини, вугілля, солі, будівельних матеріалів. Відповідно зростає привіз текстильної продукції до придунайського ринку.

Протягом XIX – початку XX ст., незважаючи на зовнішньополітичні та економічні чинники, продаж придунайської продукції до губерній Російської імперії постійно зростав. Якщо у XIX ст. основу вивозу до імперії складали продовольчі товари, то на початку XX ст. вони стали поступатися деревині, солі тощо.

Перші відомості про торгівлю Бессарабської області з імперськими губерніями відносяться до 1815–1821 рр. Поштовхом для активізації торгівлі стало прийняття Наказу Бессарабського обласного управління від 2 квітня 1815 р. про вільний продаж до імперії худоби та

Статуту утворення Бессарабської області від 29 квітня 1818 р., за якими бессарабські неогоціанти урівнювалися у правах з російськими і за ними закріплювалося право на ведення внутрішньої та міжгубернської торгівлі. У 1821 р. голова Дубосарської митниці М. Юшнівський зазначив, що торгівля з Бессарабською областю постійно зростає. «Вивозиться за межі області сіль, деревина, фрукти і зерно» [640, с. 102–103].

**Продаж деяких товарів з Бессарабії
до губерній Російської імперії у 1817–1826 рр.
[640, с. 103]**

Товар	1817–1821 рр.	1822–1826 рр.
Пшениця	272,6 тис. пуд.	3,9 тис. пуд.
Борошно	38 тис. пуд.	3,8 тис. пуд.
Кукурудза	211,7 тис. пуд.	5,7 тис. пуд.
Мед	23,3 тис. пуд.	21,5 тис. пуд.
Фрукти (сливи, груші, яблука)	178,3 тис. пуд.	188,9 тис. пуд.
Вовна	13,5 тис. пуд.	24,5 тис. пуд.
Вино	31 тис. відер	401 тис. відер ²⁹
Сіль	1593 тис. пуд.	4479 тис. пуд. ³⁰
Разом	2330,4 тис. пуд.	4727,3 тис. пуд.

Аналізуючи таблицю можна спростувати ствердження І. Пухальського: «Основу бессарабського вивозу до Росії складав вивіз вовни, шкір, фруктів, вина» [588, с. 53]. У 1817–1826 р. вивіз фруктів, вовни та вина коливався від 9,2 % до 10,5%, у той час вивіз солі і вина разом коливався від 68,8% до 95,8%. Розрахунки автора підтверджує лист Голови Дивану Молдавського князівства ген. В.І. Красно-Милашевича Голові контрольних митниць І. Байкову у 1810 р.: «Виноградне вино і сіль складають головний предмет вивозу до Росії, інші товари маловідомі». Він також відзначив, що «міста, які

²⁹ 1 відро дорівнювало 12,7 літрів.

³⁰ Не збереглися відомості щодо вивозу солі за 1826 р.

знаходяться проти Дубосар, як і взагалі губернії Херсонська, Катеринославська й Полтавська, забезпечуються сіллю, яка видобувається з найближчих озёр кримських, крім тільки озерної же солі, яка з Бессарабії доставлялася здебільшого в Одесу через близьку відстань» [456, с. 550].

Доцільно спростувати ствердження молдавського дворянина Л. Кассо: «Після приєднання до Росії, Бессарабія втратила молдавські ринки збуту, а російський ринок залишався закритим» [479, с. 208].

Так, у торговельному обігу Бессарабської області у 1819–1820 рр. 73,7% (6376 тис. крб.) припадало на комерційні операції з губерніями Росії, 26,1% (2256 тис. крб.) на торгівлю з Прутською Молдавією, 0,2% (25 тис. крб.) – з Австрійською імперією [540, с. 63]. У порівнянні з 1817–1821 рр. вивіз товарів до Росії у наступні п'ятиліття виріс у 3,6 рази.

Єдине, що втратили бессарабські неогоціанти – це транзит іноземних товарів через область до Російської імперії. У 1826 р. імпорт до Росії через згадані дністровські митниці оцінювався в 2,333 тис. крб., з них 2,107 тис. крб. (90,3%) було вивезено з Бессарабії, іноземний транзит не перевищував 226 тис. крб. [639, с. 79].

Основу продажу товарів з Бессарабської області складав вивіз солі (45,6–58,6% всього вивозу 1817–1826 рр.). На думку відомого статистика Бессарабської області підполковника Дарагана: «Сіль в бессарабських озерах є державним багатством краю» [255, с. 93]. Сіль вивозили через порти Аккермана і Овідіополя та через Дубосарську митницю. Ще у 1811 р. ген. В.І. Красно-Милашевич звітував Головнокомандуючому Молдавської армії М.І. Кутузову: «Подільська, Волинська, Київська губернії купують молдавську сіль через Маяки, Овідіополь, Могилів, Дубоссари» [640, с. 157]. Думка генерала підтверджується таким фактом: у 1800 р. для зазначених губерній російський уряд імпортував з Молдавського князівства 300 тис. пудів солі [541, с. 386].

У 1813 р. голова контрольних митниць імперії І. Байков підтвердив, що аккерманська сіль є важливим промислом місцевих жителів, яку вони привозять до Подільської, Волинської, Київської губерній [640, с. 157]. У 1820 р. було зафіксовано купівлю першої великої партії солі: з Аккермана на 28 суднах вивезли солі вартістю у 66,8 тис. крб. Для подальшого збільшення продажу солі, з 1 вересня 1820 р. мито на вивіз солі було зменшено з 8 до 3 левів за кілограм. За повідомленням Бессарабського соляного управління у 1821 р. було

продано двічі більше солі ніж торік. Більше половини солі купували купці Волині, решту продавали до Київської, Херсонської, Подільської губерній [640, с. 117].

Поширення продажу аккерманської солі створило серйозну конкуренцію кримської торгівлі. Лише за 1819–1820 рр. вивіз кримської солі зменшився з 4,5 до 2,9 млн. пуд. Тому Сенат ухвалив постанови від 30 вересня 1821 р. та 6 січня 1822 р. про збільшенні мита на бессарабську сіль з 13 до 40 коп. за пуд. Сенатські постанови спричинили тимчасове зменшення вивозу солі у 1822–1823 рр.

Вивіз аккерманської солі у 1821–1825 рр. (тис. пудів)

[640, с. 118]

1821 р.	1822 р.	1823 р.	1824 р.	1825 р.
1000	593	516	1670	1700

У 1824–1825 рр. поширилося ухиляння купців від сплати податків. Купці сплачуючи за торгове свідоцтво на продаж солі, перетинаючи Дністровські митниці, не продавали всього товару, а вертаючись вимагали подовжити їм свідоцтво. Для запобігання шахрайства голова Дубосарської митниці наказав видавати одноразове свідоцтво.

У 1825–1826 рр. Кабінет Міністрів прийняв ряд постанов, що дозволяли вивіз солі через Овідіополь, Маяки за митом у 60 коп. за пуд. До Одеси дозволявся безмитний привіз. До Миколаєва та Херсона привіз дозволявся після сплати мита у розмірі 70 коп. за пуд. У той же час кримська сіль оподатковувалася у 80 коп. за пуд. Таким чином було прийнято певний компроміс: аккерманська сіль постачалася до Південно-західного краю та Одеси, а кримська – до Південної та Східної України [640, с. 121].

На початку 1830-х рр. вивіз солі набув значних розмірів. У 1835 р. з Шагінського та Алібейського соляних копалень Аккерманського повіту вивезли 3,3 млн. пудів солі. Лише до Балти та Кременчука продали 1,4 млн. пудів, до Маяк, Одеси, Кишинєва вивезли по 200 тис. пудів [641, с. 20, 23].

Після заснування у 1838 р. Дністровського пароплавства перевезення солі продовжувало зростати. Щорічний вивіз лише суднами з Овідіополя до Одеси зріс з 1,4 млн. пудів у 1838–1839 рр. до 2,3 млн. у 1848–1850 рр.

Вивіз бессарабської солі через Овідіополь

до Одеси у 1833–1850 рр.

[640, с. 179]

Роки	1833–1837	1838–1842	1843–1847	1848–1850
Кількість у тис. пуд.	5896,2	8706,8	12805,6	7540,7

Якщо у 1833–1839 рр. з Аккерманського повіту через Овідіополь та Аккерман вивезли 9719 тис. пудів солі, то у 1840–1850 рр. – 25230,8 тис. пудів. Голова Скулянської митниці у 1834 р. звітував: «Аkkerманська сіль заповонила всі найближчі губернії... вона удвічі дешевша від молдавської і вигідніше продається». Його думку підтверджують статистичні відомості: у 1845 р. у Буджаку видобули 4,4 млн. пудів солі, яку продали до Волині, Поділля, Одеси, Литви та Царства Польського [640, с. 179].

У 1833–1850 рр. вивіз солі продовжував займати головне місце у торгівлі регіону. За ці роки було вивезено понад 35 млн. пудів, проти 5,5 млн. пудів у 1821–1825 рр. [430, с. 180]. Видобуток і продаж аккерманської солі набув імперського значення: у 1850 р. на регіон припадало 16,1% загальноросійського видобутку [543, с. 30].

Вивіз дністровської та кримської солі у 1833–1850 рр. (тис. пуд.)

[640, с. 179]

Роки	1833–1837	1838–1842	1843–1847	1848–1850	РАЗОМ
Вивіз солі з Бессарабії	5 896,2	8 706,8	12 805,6	7 540,7	34 949,3
Вивіз солі з Керчі	5 677,9	3 349,5	3 116,8	3 356,6	15 500,8

На жаль, у 1850 р. сталося природне лихо: внаслідок прориву дамб у Дністровському лимані всі соляні промисли були затоплені і перестали існувати [317, с. 55].

У 1850-х рр. Молдавське князівство відродило соляні промисли Аккерманського повіту. Адже з їх втратою Бессарабія одразу перетворилася з виробника в споживача солі. Якщо у 1816–1855 рр. імпорту молдавської солі зменшився з 10,1 до 5,9 тис. пудів, то у 1860 р. імпорту

солі склав вже 139 тис. пудів, у 1870 р. – 50,7 тис. пуд. Після повернення південної частини Аккерманського повіту до Бессарабії, поміщик Л. Белікович відродив видобуток і продаж придунайської солі [589, с. 320].

Протягом 1820-х рр. набуває розмаху продаж вина до Російської імперії. У 1817–1826 рр. його частка зростає з 14,5 до 52% всього вивозу до Росії. Основними виробниками вина в Бессарабській області були Кишинівський, Орґеєвський, Аккерманський та Ізмаїльський повіти. Зростання вивозу вина у 1817–1826 рр. спричинило введення у лютому 1822 р. подвійного мита на вино з Прутської Молдавії та Валахії [407, с. 192].

**Змінення митного тарифу на імпорту вина
з Валахії, Молдови, Австрії**
[330, с. 180, 182–183]

Найменування товару (об'ємом у 240 бутилів)	Митне оподаткування (срібних крб.)		
	За тарифом 1816 р.	За тарифом 1821 р.	За тарифом 1822 р.
Угорські та австрійські вина	7 крб. 50 коп.	13 крб.	13 крб.
Молдавські, грецькі, валахські	7 крб. 50 коп.	15 крб.	15 крб.

На думку намісника Бессарабської області ген. І. Інзова: «Оподаткувати бессарабські вина, що вивозилися до Росії, означало б знищити цю багату галузь внутрішнього виробництва... Слід надати безмитне право на вивіз бессарабського вина, а з іноземців... брати згідно з митним тарифом 1822 р.». У жовтні 1823 р. Кабінет Міністрів Росії оподаткував вивіз з Бессарабії фруктові горілки – 6 крб. з відра, а 9 листопада 1823 р. Бессарабський цивільний губернатор К.А. Катаказі скасував мито на вивіз вина з області [640, с. 108].

За свідченням сучасників після негласної заборони імпорту вина з Балканського півострову «...розпочалося небувале поширення виноробства в Бессарабії, яке було спричинене відсутністю зовнішньої конкуренції». У 1829 р. через Дністровські митниці було вивезено валахського вина вартістю в 47,6 тис. крб. та бессарабського вина вартістю у 336,8 тис. крб. У наступні роки привіз іноземного вина

майже припинився. Зокрема Голова Скулянської митниці повідомляв: «За 1848 р. не було імпорту вина з-за Дунаю» [640, с. 112].

Розгортанню вивозу вина заважала Дністровська митна лінія. У серпні 1825 р. комерсанти Аккермана та Овідіополя просили міністра фінансів Є. Канкріна дозволити вивіз місцевого алкоголю через Одесу, Миколаїв, Херсон. Їх прохання підтримав губернатор Новоросії М. Воронцов і в березні 1826 р. дозвіл на вивіз бессарабського вина отримали Маяки, Овідіополь. У січні 1827 р. Кабінет Міністрів дозволив вільний продаж бессарабського вина. Таким чином, саме вивіз вина започаткував процес ліквідації митних перепон торгівлі на Дністрі [640, с. 109].

У 1828 р. з Аккермана вивезли вина вартістю 61,4 тис. крб. У звіті аккерманської міської управи за 1849 р. зазначалося: «Після скасування Дністровської митниці, через Аккерман до Одеси, Києва, Харкова, Миколаєва щорічно вивозять до 150 тис. відер вина, що має попит у Москві та Санкт-Петербурзі». У свою чергу Аккерманський відділ Російського товариства садівництва повідомляє: «Щорічно до Петербургу та інших міст Росії завозиться тисячі відер аккермансько-шабського вина. Їх виготовлено за всіма правилами виноробства і вони мають чудовий смак... Якби публіка звикла до цього вина, вона б ніколи не проміняла б його на закордонне» [447, с. 32].

Інтерес до придунайського вина не вщухав і у 1850-ті рр. Товариство сільського господарства Південної Росії 1 жовтня 1858 р. відкрило виставку бессарабського вина для покупців з Одеси, Петербурга, Москви, Києва, Харкова. У наступні десятиліття відбулося масштабне зростання продажу вина до імперії: щорічний вивіз вина Дністром зріс з 55–150 тис. відер у 1820-х рр. до 400–500 тис. у 1840–1850-х рр. На початку 1860-х рр. він сягнув понад 650 тис. відер [640, с. 189]. Зростання продажу вина активізувало морську торгівлю Аккермана.

Більшість відправлених суден з вантажем прямували до Одеси. У 1840–1844 рр. 37 суден (86% всіх відправлених суден з вантажем) прибули до Одеси, 3 (7%) – до Миколаєва, 3 (7%) – до Херсона та Сухум-Кале. Таким чином, каботажні перевезення портів Буджака були орієнтовані на одеський ринок збуту.

Іншим центром вивізної торгівлі краю, зокрема риби та ікри, були Вилково та Кілія. У 1818 р. у Вилково купець Г. Соколов з Рильська купив 100 пудів риби, у 1819 р. купець Є. Березов з Вінниці придбав 250 пудів риби та 50 пудів чорної ікри [235, с. 169]. Щорічно у 1840-х рр. вивозилося не менше 21 тис. пудів риби, 2,2 тис. пудів чор-

Обіги Аккерманського порту у 1840–1844 рр. (крб. сріблом)
[360, с. 314]

Роки	Прибуло суден з російських портів			Відправлено суден до російських портів		
	з бала- стом	з това- ром	вартість товару	з бала- стом	з това- ром	вартість товару
1840	2	21	13968	19	3	452
1842	8	26	4072	14	12	2295
1843	1	16	6703	8	7	2204
1844	17	10	1773	3	21	24341
РАЗОМ	28	73	26516	44	43	29292

ної ікри з Півдня Бессарабії до Брянська, Орла, Москви, Царства Польського [467, с. 485]. Зокрема до Польщі за 1845–1848 рр. вивезли 20,3 тис. пудів риби та 2,1 тис. пудів ікри [255, с. 135].

Вивіз риби та ікри з Придунав'я до губерній Росії
[255, с. 135]

Товар	Продано в Бессарабії			Вивезено до Росії		
	1841	1842	1843	1841	1842	1843
Риба у тис. пуд.	102117	183208	258549	3678	11960	93865
Ікра у пуд.	210	750	950	520	1095	1577

Наприкінці 1840-х рр. за межі губернії щорічно вивозилося понад 111 тис. пудів риби, зокрема 90 тис. пудів оселедця та 2,2 тис. пудів ікри. У пореформені роки вивіз риби буде зростати, але більшу частину вилову продаватимуть за кордон [467, с. 485].

Перетворення Буджака на центр товарного землеробства у 1840 – початку 1850-х рр. позначилося на структурі товарів, що вивозилися до Російської імперії [321, с. 99]. Головне місце стало належати продажу зерна, яке постачали до Одеси. На думку молдавського дослідника Д. Шемякова, можливості Одеського порту були набагато кращими, ніж портів Подунав'я. Перевезення товарів через Одесу було

дешевшим. У місті діяли безліч кредитних установ, готових профінансувати комерційні операції. Після втрати дунайських портів, Одеса стала єдиним портом куди привозили зерно Дністром та через Аккерман.

Так, за свідченням урядовців Аккерманського повіту: «Зерно з нашого повіту... експортувалося за двома напрямками: до Кілії вивозять зерно з 14 південних волостей, до Одеського порту – з північних 14 волостей» [172, арк. 89]. А. Скальковський зазначив, що до кінця 1830-х рр. основними постачальниками збіжжя до Одеси були Подільська, Херсонська губернії та південь Київщини: «3 1840 р. сюди увійшла Південна або Степова Бессарабія» [614, с. 48].

Більшість зерна, що постачався до Одеси складала кукурудза. Журнал Міністерства внутрішніх справ у 1848 р. підвів підсумки одеської торгівлі 1847–1848 рр.: «Вся... наша кукурудза привезена з Бессарабії» [227, с. 48].

Голова Одеського митного округу наприкінці 1852 р. звітував: «Починаючи з 1849 р., ми вивезли 327 тис. четвертей кукурудзи, яку привезли виключно з Бессарабії» [640, с. 177].

У свою чергу відомий дослідник хлібної торгівлі Одеси С. Берштейн зазначив: «Одеса... вибрала вигідну позицію на березі моря. З однієї сторони хліборобна Бессарабія, з півночі – Подільська, зі сходу – Херсонська, Катеринославська губернії» [347, с. 79].

Сучасний молдавський дослідник В. Томулець зазначав: «За архівними документами, протягом 1847–1858 рр., привіз хліба з Бессарабії до Одеси коливався від 500 тис. до 2,2 млн. четвертей, що складало від 23 до 76% кількості усього експорту зерна через цей порт. При цьому практично не враховувався вивіз з Дністра, Аккермана, дунайських портів. За винятком останніх, всі інші працювали на одеський експорт» [640, с. 105]. У 1853 р. Дністром до Одеси відправили 5343,6 тис. пудів зерна. Однак, статистика свідчить, що думка В. Томульця є дещо перебільшеною і частка збіжжя з Бессарабії була значно меншою [467, с. 392–393].

Після втрати Росією придунайських портів, протягом 1860–1870-х рр., головним постачальником збіжжя до Одеси стає Аккерманський повіт. Місто у 1840 – початку 1850-х рр. пережило тимчасовий торговельний спад, зумовлений активізацією одеської торгівлі. Якщо у 1818–1828 рр. до Аккермана щорічно прибували 83 судна, відправлялися – 81, то у 1840–1844 рр. цей показник зменшився відповідно до 25 та 22 суден. Щорічна вартість всіх товарів

**Частка Бессарабії у зерновому експорті з Одеси (тис. четвертей)
[640, с. 172]**

Роки	Експорт зерна з Одеси	Зокрема зерно, привезене з Бессарабії	У % до одеського вивозу
1847–1850	8 351,5	3 237,7	38,8
1856–1859	9 704,7	2 676,6	27,6

зменшилася з 41 до 14 тис. крб. сріблом. Після 1856 р. Аккерман перетворився на важливий транзитний вузол бессарабської торгівлі з губерніями Російської імперії. Землевласники Аккерманського повіту, через відсутність власного експортного порту, більшу частину товарної продукції відправляли Дністром або каботажом до Одеського порту. Місцева влада у грудні 1857 р. звітувала: «Аккерман став головною коморою солі та збіжжя, очікується велика користь від каботажної торгівлі» [640, с. 182].

Динаміка постачання зерна з Аккермана до Одеси відображена у наступних цифрах: у 1864–1867 рр. – 2602,8 тис. пудів. Внаслідок зростання аккерманського каботажу, за один 1874 р. тільки Дністром до Одеси було перевезено 1817 тис. пудів зерна [673, с. 64].

Наприкінці 1870-х – на початку 1880-х рр. відбувається тимчасове зростання попиту на зерно в Європі. У 1885–1889 рр. з Аккермана до Одеси вивезли 20524,6 тис. пудів, у 1895–1899 рр. – 27979,2 тис. пудів зерна [172, арк. 91–94].

Протягом 1864–1899 рр. перевезення збіжжя каботажом зросло у 12 разів. Здебільшого перевозили пшеницю та кукурудзу. У 1879–1894 рр. привіз пшениці зменшився у 12 разів, тоді як продаж кукурудзи до Одеси зріс удвічі. У 1900 р. до Одеси привезли 349 тис. пуд. пшениці та 4808 тис. пудів кукурудзи. Наприкінці XIX ст. кукурудза стає головним зерновим товаром [587, с. 655]. Повна картина перевезень зерна до Одеси представлена нижче.

**Динаміка перевезень зерна каботажом з Аккермана до Одеси
(тис. пуд.) [693, с. 296]**

Рік	1882	1886	1891	1896	1900	1901
Кількість	1399,4	3116,6	5901	4863	2929,7	7 127

Коливання експорту було викликано неврожаєм 1891–1892 рр., загостренням світової аграрної кризи у 1894–1896 рр. У 1892 р., внаслідок неврожаю 1891 р., відвантажили лише 450266 пудів зерна, у сприятливому 1893 р. – вже 5313796 пудів. Саме нестабільність врожаїв була головним гальмом збільшення вивозу всіх придунайських та південноукраїнських портів [693, с. 126].

З Аккермана до Одеси зерно відправлялося і гужовим транспортом. У 1885 р. «Новоросійський телеграф» з цього приводу писав: «Через Овідіополь до Одеси щорічно гужем привозиться не менше 3,3 млн. пудів» [589, с. 278]. Однак більш-менш чіткої статистики не збереглося. Наприклад, І. Анцупов вважав, що Аккерман щорічно відвантажував до Одеси до 14 млн. пудів зерна та 2 млн. пудів вина, риби, солі та ін. [321, с. 190].

Відбувається тимчасове зростання перевезень Дністром. У 1870 р. було перевезено 4755,9 тис. пудів, у 1879 р. – 7180,2 тис. пудів, у 1886 р. – 12278 тис. пудів, у 1887 р. – 16266 тис. пудів вантажу [473, с. 65].

На початку 1890-х рр. скорочення перевезень хліба Дністром було викликано будівництвом Кишинівської залізниці, яка відправляла продовольчі товари безпосередньо до Австро-Угорщини та Німеччини. У 1890 р. каботаж зменшився до 10200 тис. пудів. У 1893 р. до ст. Маяки доставили тільки 522 тис. пудів, у 1897 р. – 155 тис. Протягом 1893–1897 рр. перевезення хліба до Варниці скоротилася у півтори рази: з 2281 тис. до 1515 тис. пудів. У 1901 р. привіз зерна трохи стабілізувався до 2 839 тис. пудів [473, с. 65, 72].

У 1909–1911 рр. щорічно до Одеси відправлялося не менше 2900 тис. пудів хліба. У 1909 р. з Бессарабії до Одеського порту доставили 17,8 млн. пудів зерна, з них водним шляхом – не більше 2,9 млн. пудів [305, с. 6]. У 1910 р. вниз Дністром доставили 4,7 млн. пудів зерна, 2,4 млн. пудів деревини, 700 тис. пудів будівельного каменю, 900 тис. пудів гіпсу; до Молдови доставили 512 тис. пудів вугілля, деревини 239 тис. пудів, солі – 89 тис. пудів. У 1911 р. до губернії доставили 3188 тис. пудів вугілля, 634 тис. пудів технічного обладнання. На початку XX ст. дністровська торговельна лінія стала перевозити переважно промислові товари, худобу, сіль, рибу та ін.

На відміну від аккерманських аграріїв, сільгоспвиробники Ізмаїльського повіту не відчували гострої потреби у посередницькій ролі Одеси у торгівлі, тому каботажом відправлялася ту частина продукції, яку не вдавалося відразу продати за кордон. У 1910 р. суднами Російсько-Дунайського пароплавства до Одеси доставили 7493729 пудів, до Аккермана 25 138 пудів різного вантажу [3, арк. 1–5].

Перевезення вантажів Дністром у 1903–1913 рр.
[693, с. 129]

Рік	Збіжжя		Деревина		Вугілля	
	тис. пуд.	у %	тис. пуд.	у %	тис. пуд.	у %
1903	16392	51,1	10381	32,4	1139	3,5
1904	8335	41,3	7993	39,6	552	2,7
1905	6889	40,6	6666	39,3	874	5,2
1906	10193	60	4262	25,1	912	5,4
1907	13684	61,2	4931	22	1121	5
1908	8165	44,3	5511	29,9	940	5,1
1909	7934	47,2	4571	27,2	716	4,3
1910	9480	46,6	4956	24,4	1044	5,1
1911	20236	65,4	4394	14,2	1133	3,7
1912	7692	39	4539	23	1172	6
1913	9732	38,9	52276	21	1696	6,8

Більшість вантажів традиційно складало збіжжя. У 1890 р. за уточненими даними з дунайських портів пароплавами РДП до Одеси було доставлено 103894 пудів зерна та борошна, в 1891–1892 рр. було вивезено вже 281897 пудів зерна, що складало 75,4% всіх каботажних перевезень. Протягом 1893–1894 рр. кількість вивезеного зерна до Одеси сягала 1153342 пуд., але у загальному вивозі частка збіжжя скоротилася до 14,8%. На початку ХХ сторіччя частка зернових у загальному вивозі знову зросла. У 1904 р. до Одеси було привезено 339795 пудів хліба, що склало 52,6% каботажних перевезень [підрах. за: 1, арк. 1; 2, арк. 1–6].

Досить незначне місце займав вивіз фруктів до російських міст. В огляді сільськогосподарської промисловості Бессарабії за 1861 р. зазначено, що звідти тільки в Одесу на продаж йде 500 підвід з 20 тисячами пудів свіжих фруктів, на ярмарки Новоросії відправляється ще 40 тис. пудів сушених слив. У губернаторському звіті за 1869 р. зазначалося, що у внутрішні губернії Росії вивозиться з Бессарабії 250 тис. пудів сухих фруктів, зокрема 200 тис. пудів чорносливу і багато волоських горіхів. У 1875 р. лише залізницями з губернії вивезено 60 тис. пудів фруктів, 1880 р. – 255 тис. пудів [665, с. 63–64].

Відбулася переорієнтація у постачанні вина до Одеси. Більшість вина відправлялося з припрутського виноградарського мікрорегіону залізницею Бендери – Рені через станції Скиноси, Бессарабка (Лейпциг), Тараклія.

Динаміка зростання перевезень вина була такою: 1890 р. – 24 тис. пуд. вина, 1891 р. – 20 тис. пуд., 1892 – 34 тис. пуд., 1893 р. – 36 тис. пуд., 1894 р. – 15 тис. пуд., 1895 р. – 23 тис. пуд., 1896 р. – 36 тис. пуд. Щорічний вивіз у 1890–1894 рр. становив 26,9 тис. пуд. вина [552, с. 353–356].

Дещо поступався вивіз вина з станцій Рені, Троянів Вал. Щорічні обсяги не перевищували 5 тис. пуд. Про обсяги вивозу до російських міст свідчить наступна таблиця.

Продаж вина до Одеси, Херсона та Києва (пуд.)
[552, с. 357]

Центри вивозу	1890 р.	1893 р.	1894 р.	1896 р.	1897 р.
Рені	5790	4160	3400	2800	544
Троянів Вал		3700	1900	2000	2471
Вулканешти		3200	4400	2600	1130
В середньому	5790	3687	3233	2467	1382

Серйозного удару вивозу вина завдала постанова Міністра фінансів Ю. Вітте від 1 липня 1897 р. «Реформа продажу пиття», яка значно обмежила продаж вина. Буджацькі виноградарі були змушені обмежити вивіз готового напою і збільшити продаж винограду. Щорічний продаж винограду з Аккермана зріс до 40–60 тис. пуд. У 1900 р. залізницями вивезли до Петербургу, Москви близько 150 тис. пудів винограду. На початку ХХ ст. винна торгівля поступово переорієнтувалася на продаж сирцю матеріалу до винних заводів Одеси, Кишинєва, Криму, де ї переробляли на готове вино. Буджацьке вино стало споживалося переважно на місці.

До Одеси також привозили бакалійні товари, дрова, риба, масло, жири. У 1890 р. з Придунав'я до російських портів доставили 40 тис. пудів бакалійних товарів, 7900 пудів деревини, 16 тис. пудів жирів та масел, 10 тис. пудів риби. У 1891–1892 рр. – 95 тис. пудів бакалійних товарів, 20 тис. пудів деревини, 32,7 пудів жирів та масел, 22 тис.

пудів риби. У 1893–1894 рр. бакалійні товари склали 113,7 тис. пудів, деревина – 168,7 тис. пудів, жири та масло – 51,1 тис. пудів, риба – 27,3 тис. пудів [підрах. за: 1, арк. 1]. У 1899 р. з придунайського району до губерній Російської імперії вивезли 2,2 млн. пудів землеробських товарів, 840 тис. пудів худоби, 58 тис. пудів мануфактурних товарів, 65 тис. пудів горілки, спирту [441, с. 194].

Деревину імпортували з Румунії і транзитом перевозили до Херсонської губернії через Одесу. Масло і жири місцеві виробники продавали до Одеси та до центральних російських губерній. Риба вивозилася до Москви, Києва, Польщі, Поділля. Аналізуючи структуру транзитних товарів, можна вважати дещо перебільшеною тезу, що вивіз риби поступався лише перевезенню зерна. Основними поставальниками риби продовжували бути Вилково, Кілія, Ізмаїл. У 1889 р. на придунайських рибалок припадало 60% бессарабського вилову. У 1890 р. звітти вивезли 240 тис. пудів риби до внутрішніх районів імперії. До дунайських портів здебільшого привозили бакалійні товари та предмети розкоші, які одеським транзитом постачалися з російських губерній [441, с. 194].

Протягом всього ХІХ ст. обсяги внутрішньої та транзитної торгівлі постійно зростали. Цьому сприяли ряд факторів: ліквідація митно-карантинної Дністровської лінії, зростання попиту на аграрну продукцію регіону в губерніях російської імперії, розбудова залізниць, комерційного флоту, які сприяли встановленню регулярного транспортного сполучення з Одесою. Однак, за кількісними обсягами, каботаж і транзитна торгівля регіону значно поступалася зовнішньоторговельним операціям. Головними причинами цього стали обмеження російським урядом продажу вина та занепад соляного промислу Буджака.

5.2.2. Привіз імперської продукції до південнобессарабського ринку.

У дореформені роки привіз російських та українських товарів до Придунав'я пройшов три етапи:

I етап – формування економічних зв'язків бессарабських споживачів з виробниками губерній імперії в умовах функціонування Дністровської митної лінії (1812–1830 рр.);

II етап – розвиток торгівлі з губерніями Російської імперії після скасування Дністровської митної лінії (1830–1861) [638, с. 67].

III етап – поширення стаціонарної торгівлі внаслідок завершення процесу поширення товарно-грошових відносин в Буджаку (1861–1913 рр.).

У 1812–1830 рр. відбувається поступове зростання привозу товарної продукції з Російської імперії до Бессарабської області. Головними факторами, що сприяли цьому процесу були: приєднання Бессарабії до Росії, розвиток мануфактурного виробництва в імперії і, як наслідок, пошук російськими підприємцями нових ринків збуту, нерозвиненість мануфактурного виробництва в самій Бессарабії, протекціоністська політика російського уряду [640, с. 130–131].

У 1816 р. Кабінет Міністрів імперії дозволив привіз російських товарів до Бессарабії. Однак імперські промисловці зіткнулися з жорсткою конкуренцією з боку австрійських, турецьких, молдавських виробників. Для просування російських товарів на бессарабський і, зокрема буджацький ринок, Кабінет Міністрів у 1822 р. ухвалив нове мито, яке спричинило зменшення іноземного привозу. Як зазначалося вище, імперські вироби були гіршої якості ніж іноземні, але кращі за бессарабських, і тому мали величезний попит в області. У 1819–1820 рр. через Дністровську митну лінію (Могилянську та Дубосарську митниці) було привезено до Бессарабії товарів на 3,6 млн. крб. Здебільшого привозили спирт та горілку (42,4% вартості всього привозу), тканини (24%), металеві вироби (7%), шкіряні вироби (6%). Зокрема спирт, дьоготь постачався з Подільської губернії, тканини привозилися з Одеси, Миколаєва та інших міст Херсонської губернії. Отже, «продукція російської мануфактури», що постачалася до Бессарабії насправді мала українське походження. Так, у 1821–1826 рр. через Дністровські митниці завезли товарів з Подільської, Волинської, Київської губернії на 2 млн. крб. З суто російських губерній здебільшого привозили хутра, металеві вироби: у 1821–1826 рр. вартість завезеного хутра складала 64 тис. крб., тобто 3,2% загальної вартості [640, с. 134].

Купцям, що забезпечували торгівлю Центральної Росії з молдавськими теренами, потрібно було долати значні відстані (більше 1500 км). Причому їх шлях проходив як державними, так і приватними шляхами, які належали поміщикам. Про подібний далекий шлях трактами різного гатунку та підпорядкування детально розповідають листи ігумена Антонія Жуміна, який 1833 р. їхав з Кишинєва до Калуги. «Від Дубоссар до Балти, – писав А. Жумін, – дорога відома, справність достатня, давали і кур'єрських. Від Балти до Ольвіополя тракт

приватний, утримувачі – поміщики. Люди і коні – їхні. Народ нетесаний, коні – замучені. Від Ольвіополя до Кременчука коні швидкі і народ такий самий як і до Балти, степовий, бадьорий і удалий...» А. Жумін, на відміну від купців, не надто поспішав і міг вивчати ландшафт та місцеве населення. Віддаленість Бессарабії від центрально-російських губерній позитивно вплинула на привіз саме українських виробів [242, с. 22, 23].

З прийняттям «Правил торгівлі з Бессарабією» 1825 р. ситуація докорінно змінилася. Вводилося безмитне оподаткування імперських товарів, зокрема тих, які заборонялися привозити з-за кордону. Імпорт майже припинився. У 1825–1830 рр. до Кишинева привезли з-за кордону товарів вартістю у 51,6 тис. крб. (шовк, папір, мереживо, хустки), з імперії – на 168 тис. крб. (металеві вироби, посуд, шовк, чай, цукор, дьоготь, папір тощо). Отже, перевага імперського капіталу очевидна [640, с. 141].

Більшість привезених товарів відтепер були з Ярославської, Володимирської, Новгородської губерній та Облесті Війська Донського. До Кишинева вони привезли виробів на 119 тис. крб., тоді як вартість українських виробів складала 48 тис. крб. Оскільки саме з Кишинева імперські вироби постачалися до придунайських споживачів, доцільно стверджувати, що у Буджаку була схожа ситуація. Думку автора підтверджує звіт голови Скулянської митниці 1833 р.: «Придунайські купці купують мануфактурні вироби, щоб продати їх у Яссах та Галаці... У Валахії та Молдавії мануфактурна промисловість не відома. Так, у 1821–1824 рр. транзитом до Молдавії привезли товарів на 331 тис. крб.» [640, с. 142, 170].

Реалізації імперських виробів в Буджаку сприяла розгалужена мережа стаціонарної торгівлі. У 1808 р. перший комендант Кілії – майор Лавров склав «Відомість домам, лавкам, магазинам, що знаходилися у власності жителів Кілійського форштадта»: «У місті нараховувалося 107 торгових лавок, 20 торговельних складів, 1 корчма» [591, с. 29]. У 1812 р. у посаді Тучков діяли 203 торговельні лавки. У 1816 р. П. Свінбін з цього приводу писав: «У Кілії 55 лавок, там продають здебільшого рибу, фрукти, зерно... В Аккермані на 592 помешкань припадає 46 лавок, де продають рибу, сіль, бакалійні товари з Одеси, Ізмаїла... Зараз в Ізмаїльській фортеці місцевим купцям належить 159 лавок, 3 магазини та 3 торговельні судна... Крім того, в посаді Тучков діє 103 лавки, які належать вірменським та болгарським купцям» [244, с. 394–395, 398].

У 1820-х рр. зростає роль Аккерманського порту, до якого доставляли значну кількість товарів з Одеси, Криму тощо. Якщо у 1819 р. до міста прибули 2 судна з російських губерній з товарами вартістю у 12 тис. крб., то у 1822 р. – 33 парусника з товарами на 21,3 тис. крб. Якщо у 1823–1825 рр. до Аккермана прибуло 201 судно без товарів та 78 суден з товаром вартістю у 105,4 тис. крб., то у 1826–1828 рр. – 287 суден без товарів та 73 судна з товарами вартістю у 131 тис. крб. У звіті Бессарабського цивільного губернатора М.П. Пражевського за 1828 р. було вказано, що саме через конкуренцію з чорноморськими портами, Аккерман тимчасово припинив закордонні операції [640, с. 187–188].

Після ліквідації Дністровської митної лінії привіз товарів до Бессарабії постійно зростає. У червні 1833 р. з цього приводу ізмаїльський градоначальник С.О. Тучков зазначив, що для підтримки місцевої торгівлі слід збільшити привіз мідних, залізних виробів, хутра, скла тощо. «Після приєднання Бессарабії до Росії, мешканці цього краю втратили привіз дешевих турецьких виробів, нам потрібен новий постачальник, але кишинівські посередники роблять ціну на товари високою, що зменшую нашу купівлю... Для посилення торгівлі, слід купувати російські вироби на ярмарках у виробників, оминаючи посередників. Російські вироби тут достаньмо дешеві і було б можливим їх подальший продаж за кордон» [640, с. 144]. За його ініціативою в краї була організована мережа ярмарок, куди імперські купці безпосередньо завозили товари.

З 1830 рр. в Ізмаїлі постійно діяли Вознесенська (27 травня) і Покровська (1 жовтня) ярмарки, у Кілії – Миколаївська (9–16 травня) і Парасківська (14–21 жовтня), кожна з яких збирала до 12 тис. місцевих торговців і купців з Бердичева, Києва, Харкова [255, с. 132; 307, с. 17–18; 447, с. 29]. На ярмарках продавали вино, зерно та бакалійні товари, що привозилися з Кишинева і Одеси. Так, у 100 верстах від Дунаю у с. Карасу щочервня проводився ярмарок з продажу худоби. У 1836 р. з Балти, Бердичева, Херсонської губернії сюди пригнали 100 волів, з Донського війська – 1500 коней, яких продали до північних повітів губернії та за Дунай [321, с. 165].

Детально структура привезених товарів наведена нижче.

Абсолютна більшість товарів була привезена з імперських володінь. Автор дотримується думки українських дослідників Д. Бованенко та Т. Гончарука, які вважали, що поширення російських товарів на Південну Україну (та Бессарабію) було викликано розгортанням

Номенклатура та вартість товарів, привезених з Російської імперії до ярмарок Буджака у 1844 р. (срібних крб.)
[640, с. 149]

Найменування виробів	Міста				Всього	У % до всього привозу
	Аккерман	Ізмаїл	Кілія	Рені		
Бавовняні	1152	10908	24860	408	37328	22,86
Шовкові, напівшовкові	985	2450	10700	4400	18535	11,35
Вовняні	4127	39832	13460	3000	60419	37
Вироби з льону	3246	3498	900		7644	4,68
Металеві	234		3500	2600	6334	3,88
Посуд	1520	5520	2280		9320	5,7
Цукор	750		2600		3350	2,08
Інше	3665	11999	3598	1075	20337	12,45
Всього	15649	74207	61898	11483	163267	100

товарного землеробства в краї і зростанням попиту у місцевого населення на промислові товари: «Російський промисловий капітал був зацікавлений поширити капіталізацію сільського господарства України, тому що це поширювало ринки збуту для московських фабрикантів» [386, с. 115].

Комерційна газета у 1839 р. повідомляла, що промислові товари привозяться з Москви, Харкова, Бердичева; залізо, чавун – з Києва; спирт, борошно – з Поділля; папір з Волині; тканина – з Царства Польського; колоніальні товари (чай, кава, цукор, рис) – з Одеси [303, с. 27]. До Аккермана промислові вироби були привезені з підприємств московських купців Олексієва, Морозова, Тихонова; шовк – з мануфактури московського купця І гільдії Залогіна; вироби з льону – купця І гільдії Володимирівської губернії Бородуліна; посуд – з фабрики московського купця І гільдії Гіджелова; цукор – з петербурзької цукроварні купців І гільдії Бердаса, Алфьорова, Ардова; папір – з мануфактури купця І гільдії Гончарова; скло, дзеркала – з Харкова. Голова Ізмаїльського митного округу у 1847 р. повідомляв, що тканина при-

возиться з Київщини, а текстильні та бакалійні вироби з Одеського порту [640, с. 149–150].

Більшість мануфактурних виробів до Ізмаїла також привозили іногородні купці. Так, у 1835 р. 6 ізмаїльських купців привезли на Покровську та Вознесенську ярмарки товарів вартістю 96650 крб., з яких було продано на 15800 крб., а 14 прибулих комерсантів привезли товарів вартістю у 149,3 тис. крб., з яких продали на 31 тис. крб. Таким чином, на місцеве купецтво припадало 39,3% вартості всіх привезених та 34,6% вартості проданих товарів [96, арк. 31–32, 3–36]. Щоправда на Вознесенському ярмарку показники місцевих купців були дещо вищими.

Участь ізмаїльських купців у Вознесенському ярмарку Ізмаїла 1835 р.

Прізвище та ім'я купців	Вартість привезеного товару (крб. асигнаціями)	Вартість проданого товару (крб. асигнаціями)
М. Трубачов	10000	2000
Д. Анфімов	10000	1000
М. Богомолець	8000	1000
Ф. Тульчіанов	8000	1000
М. Аврамов	10000	1000
Д. Кобчев	4000	300
Разом	50000	6300
Приїжджі купці	42300	10600

Протягом 1830–1847 рр. відбувається постійне зростання обігів ярмарком торгівлі. У 1832 р. до придунайських ярмарок привезли товарів вартістю 229 тис. крб., продали товарів на 100 тис. У 1835 р. до ярмарок Аккермана було привезено товарів вартістю у 80 тис. крб., до Ізмаїла – на 239 тис. крб., Кілії, Рені – на 30 тис. крб. [96, арк. 32, 35, 36; 439, с. 185–186]. У 1839 р. до ізмаїльських ярмарок привезли вовняних виробів вартістю у 119 тис. крб., бавовняних виробів – на 72,4 тис. крб., шовкових та льняних – 40,7 тис. крб., посуду – на 6,8 тис. крб., разом – понад 241 тис. крб. [640, с. 147].

Торговельні обіги ярмарок Придунав'я (тис. срібних крб.)
[439, с. 185–186, 188]

Роки	Ізмаїл		Кілія		Рені		Разом	
	привезли	продали	привезли	продали	привезли	продали	привезли	продали
1844	74	34	51	8,5	11,4	5	136,4	47,5
1847	219	65	44	4,3	4,4	1,5	267,4	70,8

За іншими відомостями, у 1847 р. до ярмарок Ізмаїла, Кілії, Рені привезли продукції вартістю 429,7 тис. крб., продали на 132,4 тис. крб. асигнаціями. Розходження відомостей викликано вирахуванням комерційних показників у срібних крб. та асигнаціями [623, с. 396]. Незважаючи на коливання торговельного обігу, придунайські міста лишилися лідерами у привозній торгівлі Бессарабії з Російською імперією [640, с. 149–150].

Місце придунайських міст у ярмарковій торгівлі Бессарабії у 1844 р.

Місто	Вартість привезеної продукції у срібних крб.	У % до загального привозу
Ізмаїл	74207	30
Кишинів	65620	26,6
Кілія	61698	25
Аккерман	17453	7,1
Рені	11483	4,6
Бельці	10945	4,4
Хотин та Болград	5571	2,3
Разом	246977	100

Наприкінці 1840-х рр. відбувається значне скорочення привізної торгівлі, яке було викликано введенням карантину через епідемію холери 1847 р. в Харківській та Київській губерніях, пізніше – Кримською (Східною) війною 1853–1856 рр. У 1848 р. на ярмарках Ізмаїла

продали виробів вартістю у 20,3 тис., Рені – на 1,3 тис. крб., Байрамчі – на 900 крб. сріблом [640, с. 152]. Головне місце у сезонній торгівлі починають відігравати базари. Наприкінці 1840-х рр. на базари припадало 234417 крб. привозу (37,6%) та 184546 крб. (65,7%) продажу товарів на ярмарках і базарах краю. Таким чином, наприкінці 1840-х рр. відбувається переорієнтація внутрішньої торгівлі з ярмаркової на базарну, а згодом на стаціонарну [255, с. 299–301].

Відомості про ярмаркову та базарну торгівлю Південної Бессарабії у 1847 р.
[255, с. 295, 299–301, табл. 16]

Місце проведення	Назва ярмарки та дата проведення	Привіз товарів у крб. срібних	Продаж товарів у крб. срібних
Аккерман	6 грудня Миколаївська	До 3000	До 1000
Байрамча	1 жовтня Покровська	-	-
	23 квітня Георгіївська	-	-
Болград	Щочетверга базарні дні	131928	108845
Іванівка	Щосереді базарні дні	750	401
Комрат	Щопонеділка базарні дні	101739	75300
Кілія	9 травня Миколаївська	15800	1600
	14 жовтня Парасківська	79260	3760
Ізмаїл	1 жовтня Покровська	286470	88271
	28 травня Вознесенська	-	-
Рені	1 жовтня Покровська	2750	1020
	23 квітня Георгіївська	2070	600
Разом ярмарки та базари		519028	279797

Привезену продукцію збували у крамницях повітових міст. У 1835 р. в Ізмаїлі нараховувалося 303 об'єкти стаціонарної торгівлі, зокрема, 62 крамниці. Окрім крамниць, в 1834 р. в Ізмаїлі були 3, у 1835 – 4 торгових будинки, що належали купцям I та II гільдії [96, арк. 5]. У 1847 р. налічувалося вже 32 торгових будинки купців I–II гільдії, де торгували мануфактурними товарами та побутовою хімією. Щорічний обіг торгівлі в крамницях і торгових будинках був

не меншим, ніж на ярмарках [447, с. 29]. Наприкінці 1840-х рр. у Рені знаходилися 20 крамниць з продажу збіжжя та 105 торговельних лавок, в Аккермані – 44 лавки, в Ізмаїлі – 83 крамниці, 130 лавок, зокрема, 20 – з продажу мануфактурних товарів з центральної Росії [255, с. 143, 150, 158].

Набуває розмаху **стаціонарна торгівля** в містечках краю. У 1827 р. в Татарбунарах працювали 16 лавок, 2 пітейних дома [577, с. 8]. З кінця 1850-х рр. Тарутино перетворився на торговельний центр степового Буджака. Тут знаходилися 18 торговельних лавок, 20 хлібних комор, 180 винних погребів [320, с. 41].

Активно включалися у стаціонарну торгівлю повітові селища. Зокрема, у 37 селищах Аккерманського повіту торгували 155 селян, у 28 селищах Бендерського повіту – 111 селян. Здебільшого вони займалися продажем вина. Так у Бендерському повіті понад 270 селянських родин утримували шинки та погреби [320, с. 166].

У першій половині XIX ст. відбулося зростання привізної торгівлі з Російської імперії до придунайських земель. Цей процес активізувався після ліквідації Дністровської митниці. За придунайськими містами закріпився статус центру привозної торгівлі, тут здебільшого збували товари з українських губерній та Одеси. Таким чином, у першій половині XIX ст. завершився процес залучення південнобессарабського ринку до загальноімперського, що без сумнівів було позитивним явищем в економіці краю.

У пореформені роки ярмаркова торгівля остаточно поступається новим, постійним формам торгівлі. Навіть у звітах урядовців збереглися поодинокі відомості про ярмарки. На півдні Бессарабії ярмарковими центрами лишилися Ізмаїл, Кілія, Болград та с. Чимишлія. У 1901 р. до Ізмаїла привезли товарів вартістю у 100 тис. крб., до Кілії – на 80 тис. крб. асигнаціями [441, с. 196–197]. У порівнянні з першою половиною XIX століття торговельні показники зменшилися майже удвічі. Альтернативою ярмаркам стала базарна торгівля в Леово, Болграді, Тарутино, Арцизі, Татарбунарах, Чимішлії. Якщо у 1845 р. обіги базарної торгівлі Болграда склали 105 тис. крб., то на початку 1860-х рр. вони перевищували 300 тис. крб., в Арцизі – 200 тис. крб. [439, с. 211]. Відбувалася спеціалізація базарів на: продовольчі (зокрема Болград), промислово-мануфактурні (Ізмаїл, Кілія), з продажу худоби. Останній діяв у Татарбунарах. У пореформені роки базари виникли в с. Тараклії, Кубей, Ташлик Аккерманського повіту.

Центрами стаціонарної (крамничної) торгівлі в Бессарабії були Кишинів, Аккерман, Ізмаїл, Тарутино та Бендери. На них припадало 70–90% обігів крамничної торгівлі. Якщо у середині 1860-х років їх загальний обсяг не перевищував 3 млн. крб. сріблом, на початку XX ст. він досяг 43 млн. крб., а через десять років – 110 млн. крб. [665, с. 274]. Після 1878 р. лідерами з постійної торгівлі стають Кишинів та Ізмаїл, друге місце займав Аккерман. Зокрема, купці Аккермана зазначали, що після повернення Ізмаїла до Росії, аккерманська торгівля поступово занепадає. Навіть місцеві товари з навколишніх з Аккерманом сіл стали спрямовуватися до Ізмаїла, який постійно збільшував закордонну торгівлю. Комерсанти міста пропонували губернатору М.І. Шебеко згідно з «Положенням про мито на торгівлю та інші промисли» 1865 р. перевести Аккерман з 3 на 4 клас, щоб зменшити торгові податки, а Ізмаїл підвищити з 3 до 2 класу, оскільки за обігами торгівлі він не поступався Кишиневу. Однак через неврожаї 1892, 1894 рр. значення Ізмаїла дещо занепало і він залишився містом 3 класу [441, с. 199–200].

Про обсяги стаціонарної торгівлі свідчить наступні відомості: в Ізмаїлі у 1892 р. нараховувалося 339 торговельних установ з щорічними оборотами у 1100 тис. крб. За переписом 1897 р. у Кілії торговельні лавки давали щорічний обіг у 500 тис. крб. сріблом [591, с. 42–43]. У 1901 р. за обсягами крамничної торгівлі міста розподілялися наступним чином: Кишинів – 22,1 млн. крб., Ізмаїл – 2,3 млн. крб., Аккерман – 1,9 млн. крб., Рені – 1,3 млн. крб., Болград – 1,3 млн. крб., Кілія – 1,2 млн. крб. Загалом на всі міста Придунав'я припадало 8,5 млн. крб., що складало 24,5% крамничної торгівлі Бессарабії [441, с. 200].

За загальними обігами крамничної торгівлі повіти губернії (без міст) розташовувалися наступним чином: Бельцький (1,7 млн. крб.), Аккерманський (1,2 млн. крб.), Ізмаїльський (1,2 млн. крб.), Кишинівський (1 млн. крб.). Отже, загальні обіги придунайських міст і повітів склали близько 11 млн. крб. (26% обігів крамничної торгівлі в губернії) [441, с. 200].

Незважаючи на невелику частку регіону в загальних обігах крамничної торгівлі, край був серед лідерів за обігами на 1 людину [441, с. 201].

Повіти у 1897 р.	Крб. на 1 людину	Міста у 1901 р.	Крб. на 1 людину
Кишинівський	54	Кишинів	194
Ізмаїльський	42,2	Рені	166
Аккерманський	31	Болград	101,4
Бендерський	14	Кілія	90
Сорокський	13,4	Ізмаїл	87,1
Бельцький	13,3	Кагул	61
Хотинський	7,1	Бендери	56,3
Оргєєвський	6,1	Аккерман	52,5

Приведена статистика також свідчить, що більшість обігів крамничної торгівлі припадала на міста Буджака. Мешканці повітів краю недотримували товарів у місцевих крамницях і були вимушені купувати продукцію у містах, збільшуючи їх прибутки від торгівлі.

Основу асортименту товарів крамничної торгівлі складали мануфактурні вироби, одяг, бакалія, тютюн (37–40%), збіжжя та деревина (до 20%), вино, вовна, риба (10%), кредитно-грошові операції (до 10%) та трактирна торгівля (8%). Абсолютна більшість товарів продовжувала прибувати з Одеси, Центрального промислового району, Царства Польського та виготовлялася на місці [441, с. 203].

Найбільш відомими фірмами в Аккерманському повіті були «Гоббахер. Орловське с/г бюро», яке продавало деталі до віялок, жатки; «А.Ф. Абь. і Кс.І. Терещенко» спеціалізувалося на виробництві сільськогосподарського реманенту; «Іневсько-Руська земська майстерня» та «Товариство Кустар» виготовляли віялки, плуги [67, арк. 93, 102–104].

Окрім продажу місцевого обладнання бессарабські виробники продавали іноземну сільгосптехніку. Влітку 1905 р., на гроші аграріїв Сорокського повіту, до Північної Америки відрядили помічника агронома Флексора для підписання контрактів з американськими виробниками сільськогосподарських машин. Бессарабський агроном встановив зв'язки з заводом Альбанса, який спеціалізувався на виготовленні машин для подрібнення кукурудзи. За умовами контракту, бессарабським комерсантам надавалося виняткове право продажу виробів цього заводу в Росії протягом 3 років, причому знижка для них склала 50% [665, с. 247].

Відомості щодо асортименту сільськогосподарських машин на складах Аккерманського повітового земства у 1912 р.
[складено за: 66, арк. 2–150]

Компанія	Асортимент товару
Гоббахер, Орловское С-Г. Бюро	Частини до віялок. Кінна передача; ремінь 5x4. Сіялки «Селянки». Сита № 14, 21. Десятичні мирила «Гесса». Молотки. Наковальні. Точила для жаток. Гирі до мирил «Гесса». Комплекти гирь.
А.Ф.Абь, К.И. і Терещенко	Віялки. Плуги Д, К, Т, Ж, Р № 2. Д, К, Т № 1; Д, К, Т, Ж № 2; Д, К, Т № 0; Д, П, К; А, Б, Ж №№ 0–1; молотилки кукурудзи. Виноградарський прес № 10, 11, 12. Просівники кукурудзи
Еккерт Ельворті	Плуг «Піонер». Молотилка Б, 18. Салотряс Б. 18; Валун, 2 муфти до салотряски; ножиці для сінокосу. Динамонистр «Саниа».
Сорокське Земство, Блашковський	Шредери малі. Швейні машини № 143, № 145, № 628. Станки до швейних машин. Голки №№ 339, 705/05. Машинне масло; прилади до швейних машин.
Уманське землеробське училище, Картелев Клейн, Т-во «Робітник»	Димарі Битама. Ножи Гравиторста. Млинки «Тріумф». Решета. Осідки.
Саркизов Шумахер	Карболиналиум. Плуги.
Ч. Дирінг	Запасні деталі до жаток «Ідеал», «Чемпіон»
Гофман и Гейер Лайер	Кінні приводи. Плуги ОС, Д.С. № 1, Т.СТТ. № 1. Плугові стійки; молотилки кукурудзи
Гейер, Синельников, Розанов	Молотилки кукурудзи, землекопалки.
Аккерманське повітове земство	Плуги «Санна» 3-х лінійні. Пасіки «Дадан-Блата» Воліцина.

	Плуг «Дмит» № 1. Мідний купорос. Фаршолін; Сітки сталеві, ольові.
Міжнародна К ^о жаток Кишинівського земства	Жатки «Новий ідеал». Віялки 18 вершків, 20 вершків
С/Г Кредит у Кишиневі	Плуги «Ген» № 1 А.Б.Ж.
Іневсько-Руська земська майстерня Т-во «Кустарь»	Ходові для фургонів. Віялки 16x18 вершк. Віялки 16x20 вершків

Набула розмаху **торгівля вином**. На початку 1890-х рр. основними виробниками вина в Буджаку залишалися колишні «задунайські поселенці». У містах їх розселення в Ізмаїльському та Аккерманському повітах вони щорічно виробляли 2546,8 тис. відер вина, а разом з «колоніями» Бендерського повіту – 2823,4, що становило 51,3% бесарабського виробництва. У 1896 р. тут нараховувалося 213 погребів. Лише у волостях Комрат та Чадир-Лунга щорічний прибуток від продажу вина становив 150 тис. крб. сріблом.

Доцільно привести середньорічні за 1885–1897 рр. ціни вартості відра вина у містах Бессарабії: Аккерман – 1–1 крб. 50 коп. сріблом, Шабо – 75 коп. – 1 крб. 25 коп., Кишинів – 57 коп. – 1 крб., Ізмаїл – 25–80 коп. – 1 крб. 20 коп., Болград – 40–80 коп. – 1 крб. 50 коп., Рені – 80 коп. – 1 крб. 50 коп., Кілія – 60–80 коп. Найнижчі ціни на вино були зафіксовані в Кілії, Ізмаїлі, найбільші – в Аккермані [552, с. 359–360].

1 липня 1897 р. вступила у дію постанова Міністра фінансів Ю. Вігте «Реформа продажу пиття», яка позитивно вплинула на місцевий продаж вина.

У 1901 р. в Ізмаїлі нараховувалося 46 магазинів з продажу вина з річним обігом у 61 тис. крб., у Рені, Болграді – 123 лавки з річним обігом у 217 тис. крб., у Аккерманському повіті – 178 лавок з річним обігом у 151 тис. крб. Загалом, у містах та повітах краю працювали 497 винних погребів та лавок з річними обігами у 511 тис. крб., що складало 39% кількості установ та 26,9% річних оборотів в губернії [441, с. 176].

Окрім вина була поширена **торгівля продовольством**, яке реалізовували у тих самих крамницях. Доцільно визначити ціни стаціонарної торгівлі в регіоні [441, с. 209].

Товар	Аккерманський повіт у крб.			
	1870	1885	1895	1901
Борошно пшеничне 9 пуд.	8,5	8,7	6	8,3
Борошно житнє 9 пуд.	6,1	6,7	4	6,4
Вино 1 відро		0,6	1,4	1,3
Спирт відро		9,4	9,2	
Тютюн 1 пуд.		7,8	8	8
М'ясо 1 пуд.	2,2	3,2	3,4	3,6
Сало 1 пуд.	7,7	6,2	7	7,1
Масло 1 пуд.	9	8,5	10	10
Риба 1 пуд.		2,6	2	1,5
Сіно 1 пуд.	0,2	0,3	0,2	0,3
Дрова 1 сажень	3,4			
Бочка 40 відер	3,6	11	7	7,5
Сіль 1 пуд.	0,7	0,3	0,3	0,2

На думку В. Жукова, ціни у Придунав'ї були нижчими, ніж у центральних повітах губернії. Так, пуд м'яса у 1885 р. коштував в Кишинівському повіті – 3,9 крб., у Орґевському – 3,6 крб., в Аккерманському – 3,2 крб. У 1895 р. відро спирту в Кишинівському повіті коштувало 13 крб., в Орґевському – 10,5 крб., в Аккерманському – 9,2 крб. Це було пов'язано із самозабезпеченням краю власною продукцією, тоді як центральні повіти були змушені купувати товар у придунайських та буковинських виробників [441, с. 209].

Протягом ХІХ – на початку ХХ ст. у внутрішній торгівлі Буджака відбулися нові якісні зміни. Розширилась її географія, збільшився асортимент товарів, зросли обсяги товарообігу. Виникли прогресивні форми товарообміну. Розширювалися, ставали тіснішими, економічні зв'язки між придунайськими землями та Наддніпрянщиною. Прискорювалося залучення придунайського споживача і виробника до загальноросійського ринку. На початку ХХ ст. придунайський внутрішній ринок став невід'ємною складовою економіки Російської імперії. Розвиток торгівлі та пов'язане з ним зосередження торгового капіталу в руках місцевих купців, призвело до того, що Південна Бессара-

бія з середини ХІХ ст. за накопиченням торгових капіталів зайняла одне з провідних місць серед губерній Російської імперії.

Аналіз торговельних відносин Буджака дозволяє спростувати ряд таких тез.

1. Внутрішній ринок та економічні зв'язки з губерніями Росії були слабкими та нерозвиненими.

2. За кількісними показниками обсяги внутрішнього ринку значно поступалися зовнішньому.

3. Через порти та митниці Буджака майже не вивозилася транзитна продукція.

4. Зовнішній експорт практично повністю складався з аграрної сировини (пшениця, ячмінь та кукурудза). Дуже мізерним був вивіз промислових товарів.

5. Імпортна торгівля не набула розмаху і складалася з деревини.

6. Зовнішній ринок був виключно орієнтований на потреби балканських країн.

Виходячи з цього, автор переконаний, що обидва напрямки торговельних відносин розвивалися одночасно з урахуванням потреб міжнародного та імперського ринку, політичної й економічної ситуації тощо. Саме розвиток торговельних відносин сприяв поступовому перетворенню Буджака на потужний аграрний регіон Російської імперії.

Становлення фінансових відносин у Буджаку в ХІХ – на початку ХХ ст.

6.1. Формування регіональної буржуазії у першій половині ХІХ ст.

Реорганізація торговельних відносин у Буджаку після приєднання його до Російської імперії потребувала формування нової верстви населення, придатної для розгортання ринкових, торговельних відносин насамперед із російськими губерніями.

Істотно гальмували ринкові відносини турецька та молдавська системи оподаткування. З гяфірів – християн стягувався подушний податок (джизья) та податок з землеробства – ушр (10% вартості землеробської продукції). Окрім того селяни сплачували інші податки передбачені молдавським та османським правом. Це насамперед чифта (податок з земельного наділу) та аваріз-хані (податок з групи сімей, що становили податкову одиницю) [685, с. 20].

Зрозуміло, що при такому митному оподаткуванні, на початку ХІХ ст. торговельні операції в регіоні були поодиноким справою деяких купців, дворян та селян. П. Свіньїн зазначив, що в Ізмаїлі у 1816 р. проживали лише 2 купці І гільдії (Патеракій, Портнов), в Аккермані «суспільство ще не розділено на стани... більшість купців прибувають з Османської імперії та Одеси, купуючи сіль, рибу, збіжжя» [244, с. 394–395, 400].

У 1813 р. на Бессарабію розповсюдився параграф 59 Морського митного регламенту, за яким російські піддані отримали право безмитного провозу російських товарів, що перевозилися з одного російського порту до іншого. Цим наказом російський уряд сподівався збільшити присутність вітчизняних купців в краї та збільшити перевезення товарів саме до Одеси. У 1828 р. імперським маніфестом були надані торговельні пільги та звільнення від податків грецьким купцям, що торгували в Північно-західному Причорномор'ї [640, с. 205].

У листопаді 1823 р. намісник Бессарабської області генерал-губернатор Новоросії М.С. Воронцов писав міністру фінансів Є.Ф. Канкріну: «Для зближення місцевої торгівлі з російською, доцільно ввести

гільдійські права з поширеними пільгами, як це зроблено в Грузії». Пропонувалося надати 10-річну пільгу у сплаті гільдійських податків місцевим та іноземним купцям. Ізмаїлу, як єдиному значному в Бессарабії порту, надати 25-річну пільгу [640, с. 75].

За постановою Сенату від 4 серпня 1825 р. для міщан області були зменшені торгові податки на 50%. Для зрівняних з ними селянами IV категорії податки зменшили на 1/3. У липні 1826 р. дрібні торговці та селяни V–VI категорії були звільнені від торгового мита. Для купців III гільдії торговий збір в Бессарабії було зменшено з 132 до 100 крб., для селян III категорії – з 400 – до 300 крб. 4 грудня 1827 р. селянські торгові свідоцтва III–IV категорії були зрівняні з свідоцтвами III гільдії. Фактично урядові постанови 1825–1827 рр. підтвердили «молдавський торговий звичай» [640, с. 215].

Лише після скасування місцевого управління в Бессарабії та після прийняття рішення про ліквідацію Дністровської митної лінії, у жовтні 1829 р. Департамент зовнішньої торгівлі надав Департаменту різних податків та зборів рішення Кабінету міністрів від 27 вересня 1827 р. «Проведення в Бессарабії гільдійської реформи зразку 1824 р.». У березні 1830 р. Департамент різних податків та зборів затвердив проект реформи, а 26 вересня 1830 р. цей проект затвердив Сенат [685, с. 20].³¹

Автор вважає впровадження гільдійської системи досить суперечливим процесом. Вперше гільдійська система була скасована у Франції у роки Національної революції. У 1806 р. гільдії були скасовані в Голландії, у 1807–1813 рр. – в німецьких князівствах. Скасування гільдій вважалося проявом наполеонівської торговельної політики, тому після 1819 р. гільдії були відновлені в Німеччині. На думку автора, окрім вищезгаданих причин, впровадження гільдійської системи є негативним ставленням російського консервативного уряду до громадянських прав та свобод, як проявів Французької революції [654, с. 132, 435–438].

Негативною стороною реформи також було обмеження гільдійських пільг поза межами області. Протягом перших 5 років дозволялося всім займатися експортно-імпортними операціями, у наступні 3 роки право на закордонну торгівлю отримали купці тільки I–II гільдій, а купцям III гільдії дозволялося займатися лише на загальному законодавстві (зі сплатою всіх податків).

Звісно такі умови викликали незадоволення ізмаїльських купців III гільдії, які у вересні 1831 р. поскаржилися на голову Ізмаїльської митниці градоначальнику С.О. Тучкову. У 1835 р. аккерманські купці, за підтримки М.С. Воронцова, просили Є. Канкріна подовжити гільдійські пільги ще на 10 років. Однак Міністр фінансів проігнорував це прохання, вважаючи, що і так надав достатньо привілеїв торговцям краю. Поступкою з його боку стало подовження пільгового строку купцям III гільдії вивозити за кордон товари до 1 січня 1836 р., через неврожай. За постановою Сенату 1839 р. ці пільги були подовжені спочатку до 1 січня 1844 р., а пізніше до 1 січня 1848 р. У 1835–1840 рр. 3 купці II гільдії та 6 купців III гільдії вивезли з Аккермана до Одеси 50 тис. пудів сала, 9 тис. пудів вовни, 56 тис. четвертей пшениці, 17 тис. шкір, 60 тис. пудів солі. Однак пільги не поширилися на іноземних купців та портові міста, де мали право торгувати купці I–II гільдії [640, с. 172, 216].

Протягом перших пільгових 5 років кількість купецтва та їх капіталу значно зросла. Наприклад в Кишиневі, у 1831–1835 рр., було видано 1726 свідоцтв, тоді як у 1836–1840 рр. – 1208. Особливо швидко цей процес набув в Буджаку, який був регіональним лідером у закордонній торгівлі. Так, у Ізмаїльському архіві, збереглося прохання селян с. Новопавлівки Аккерманського повіту щодо прирахування їх до гільдійського купецтва [78, арк. 1–5]. Цей факт яскраво свідчить про «гільдійську лихоманку», де якої залучалися всі бажанчі. Протягом 1828–1858 рр. до купецького стану було переведено 29 селянських родин [320, с. 166].

«Так, у 1828 р. в Ізмаїлі, – зазначив В. Жуков, – мешкали три купці I–II гільдії, що мали право на закордонну торгівлю. Торгові обсяги кожного з них склали 10 тис., 25 тис., 50 тис. крб. У 1831 р. закордонною торгівлею в Ізмаїлі займалося вже 58 купців, в Рені – 25. У 1834 р. до купців I гільдії градоначальства належало 8 осіб, II гільдії – 21 особа, III гільдії – 73» [97, арк. 5; 439, с. 53]. Найбільш заможними ізмаїльськими комерсантами були купці I гільдії – О. Миланович, Д. Карасівський, Л. Галярді, Н. Ілтяді, К. Хаджи-Макаров; II гільдії – Ф. Тульчіанов, Г. Верига, Г. Сідера. Кожний з цих негоціантів у 1839 р. мав торговельних обігів не менше 100 тис. крб. За цими показниками Ізмаїл обіймав не лише провідне становище серед інших портів Російської імперії на Дунаї, але й серед міст Бессарабської області загалом (20–25% усіх купецьких капіталів у 1820-х – 1840-х рр.)» [392, с. 261–262; 439, с. 53].

³¹ Докладніше про реформу у § 2.3.

За 1827–1842 рр. чисельність купців Ізмаїльського градоначальства зросла з 142 до 580 осіб [підрах. за: 106, арк. 1–20; 661, с. 35].

В Аккермані у 1840 р. купці III гільдії – П. Мусафогло, Х. Паскала, С. Руссо, Р. Зангеров, Є. Сахаров, Ш. Уширович відправили до Одеси товарів (пшениці, сала, вовни, шкір) вартістю понад 310 тис. крб. асигнаціями. [640, с. 91]. Досягнення придунайських купців спонукали одеських банкірів до збільшення їх кредитування. У 1839 р. барон Стюарт розробив проект про створення філії Комерційного банку в Константинополі, Таганрозі, а також в Ізмаїлі та Рені [4, арк. 132].

Гільдійська реформа сприяла формуванню купецького стану серед іноземних колоністів. За свідченням І. Анцупова наприкінці 1830-х рр. тут налічувалося до 70 гільдійських торговців, капітал кожного з них перевищував 100 тис. крб. Відомими купцями були болгарські неогоціанти брати Кирил, Дмитро, Георгій Мінкови. У 1834–1840 рр. вони займалися продажем вина та імпортом збіжжя [320, с. 188, 191–192].

У більшості «купці» не змогли утримати конкуренцію з іноземними комерсантами. Необізнаність у комерційних справах, технічна відсталість і зловживання пільгами призвели до краху гільдійської реформи 1831–1841 рр. У 1846 р. у Санкт-Петербурзькому віснику «Північна бджола» купець І. Вавилов аналізував слабкість вітчизняного капіталу: «Головною перешкодою розвитку власного комерсанта є його необізнаність у комерційних справах, росіяни не бажають утворювати торговельні компанії, дух об'єднання капіталів у єдину масу не є значним». Більшість мешканців купували свідоцтва «тільки для звання і ухилення від повинностей» [367, с. 68, 104]. Після перших 5 пільгових років вони поверталися до свої станів.

Зменшення загальної чисельності купецтва Бессарабії було також наслідком скорочення частки іногородніх (російських) купців, на яких не розповсюджувалися особливі пільги, надані бессарабським купцям. У 1839 р. у містах Бессарабії записалися всього 16 іногородніх купців усіх гільдій, у тому числі у Кишиневі – 5, Кагулі – 2, Рені – 1 [298, с. 202]. Наслідком такої політики щодо іногородніх купців є сумна статистика: у 1851–1852 рр. лишилося 100 осіб іногородніх купців (разом з членами сімей), що складало 4,4% загальної кількості бессарабського купецтва [439, с. 75].

Думку автора підтверджує звіт Бессарабського військового губернатора П.І. Федорова 1837 р.: «Зменшення капіталу купців викликано закінченням пільгових 5 років, а також приховуванням неогоціантами

своїх справжніх капіталів, щоб у наступні роки менше платити гільдійських повинностей» [640, с. 86]. Так, в Ізмаїлі та Рені більшість купецтва повернулася у міщанський стан.

**Динаміка купецького капіталу у 1831–1841 р.
в Бессарабській області (крб. асигнаціями³²)**
[640, с. 84]

Рік	Розмір купецького капіталу			Зростання у % до 1831 р.
	Бессарабська обл.	Ізмаїльське градоначальство	У % до області	
1831	7180000	3582000	49,9	100
1834	7128000	2132000	29,9	99,3
1835	7044000	2002000	28,4	98,1
1836	6750000	2230000	33	94
1837	6888000	2140000	31,1	95,9
1838	6774000	2228000	32,9	94,3
1839	6856000	2200000	32,1	95,5
1840	6667100	2109100	31,6	92,9
1841	6270604	2102104	33,5	87,3

Очевидно, що протягом 1831–1841 рр. купецький капітал в Ізмаїльському градоначальстві скоротився у 1,7 разів, тоді як по всій Бессарабії у 1,15 разів. Відповідно частка регіону в розмірах купецького капіталу області в середньому склала 33,6% проти майже 50% у 1831 р.

У 1840–1850-х рр. більшість купців свідомо записуються до III гільдії, щоб займатися лише внутрішньою торгівлею. За морським статутом не оподатковувався привіз товарів до російських міст, зокрема, Одеси.

³² У 1840–1841 рр. 3,5 крб. асигнаціями дорівнювали 1 крб. сріблом.

Розміри купецьких капіталів наприкінці 1840-х рр.
[255, с. 303]

Повіти та гільдія купців	Сума капіталу	Кількість торгових лавок
Аккерман III гільдія		77
Кілія III гільдія	38600	40
Ізмаїл		
I гільдія	90000	116
II гільдія	150000	
III гільдія	206400	
Рені III гільдія		33
Разом	485000	266
Бессарабська обл.	2075400	1192

Скорочення закордонних операцій було також зумовлено зростанням конкуренції з боку валахських та австрійських комерсантів та протекціоністською політикою Австрійської імперії: якщо торговець не зміг продати товар, зокрема худобу в Австрії, то повертаючись через кордон, він сплачував подвійне мито [640, с. 222].

Найбільш відчутним був занепад купецтва в Аккермані, Рені. Протягом 1840-х рр. частка регіону у розмірах купецького капіталу зменшилася з 33,6 до 23,4%, а кількість торгових лавок не перевищувала 22,3% від їх загальної кількості в області.

У 1850 р. в Ізмаїлі, Рені та Кишиневі мешкали 11 купців I гільдії та 31 – II гільдії із загальним капіталом у 351 тис. крб., у 1858 р. на території колишнього Ізмаїльського градоначальства лишилося 6 купців I гільдії, 13 купців II гільдії та 123 купця III гільдії із загальним капіталом у 468 тис. крб., що значно менше показників кінця 1840-х рр. [640, с. 92, 218].

Відомості автора підтверджується обласною статистикою: у 1852–1861 рр. з 8640 гільдійських свідоцтв в Бессарабській області 682 отримали мешканці Ізмаїла (7,9% загальної кількості), 420 – Аккермана (4,9%), 154 – Кілії (4,8%), 142 – Рені (1,6%), 141 – Кагула (1,6%) та 6 – Вилково (0,1%). Разом – 1545 свідоцтв, що складало майже 21% їх загальної кількості. Свідоцтв I–II гільдії було видано

лише в Ізмаїлі та Рені – 184 (12% загальної кількості виданих на Півдні Бессарабії, та 35,8% – в Бессарабії) [640, с. 90; 666, с. 24].

На початку 1850-х рр. дещо активізувалися закордонні операції місцевого купецтва, однак вони так і не досягли показників кінця 1830-х рр.

**Участь ізмаїльських купців I–II гільдії
у закордонній торгівлі у 1853 р.**
[161, арк. 14–16]

Ім'я торговця	Приналежність до гільдії	Розмір комерційних операцій у крб.	
		Вартість імпорту	Вартість експорту
Акмолов С.	II гільдія	156	37030
Александрі О.	I гільдія	56262	118856
Анастасопуло Д.	I гільдія	2590,5	495504
Аздеров К.	I гільдія	25550	
Верготі Г.	II гільдія	38	31694
Грудський С.	II гільдія	8810	59176
Деспотопуло І.	I гільдія	59855	83994
Ільяді М.	I гільдія	35000	163241
Каравасилі Д.	I гільдія	14279	207194
Макаров П.	II гільдія	18642	58600
Сапуно А.	II гільдія	36086	75554
Суралі Г.	II гільдія	11261	72182
Хаджи М.	I гільдія	40828	100441
Чемебідажи А.	I гільдія	1451	124659
Разом		310808,5	1628125
Разом всі негоціанти Ізмаїла	I–II гільдія	448934	1947733

Після передачі придунайських земель Молдавському князівству, в Аккерманському повіті відбувається остаточна переорієнтація торговців на внутрішньоімперський ринок. У 1858 р. голова Ізмаїльської митниці звітував Бессарабському військовому губернатору: «Купецтво, після відходу Півдня Буджака, не шукає нових торговельних шляхів, через Дунай не вивозять, боячись молдавського подвійного мита» [640, с. 89]. У 1861 р. в Аккермані, Татарбунарах, Чимішлії розмістили 17 оптових торговельних складів, які постачали товар до Одеси. У 1862 р. Аккерманський порт отримав дозвіл лише на каботажні перевезення і право на прибуття іноземних кораблів [640, с. 92]. Отже, єдиний в Придунав'ї порт переорієнтували на транспортний придаток південноукраїнської торгівлі. Більш докладно про це було сказано у попередніх розділах.

Таким чином, у 1850–1860-х рр. в Аккерманському повіті сформувалася торговельна буржуазія, яка здебільшого спеціалізувалася на внутрішній торгівлі. Основу аккерманської буржуазії складало купецтво (265 осіб або понад 72% всіх свідоцтв.), прикажчики (26%) та селянство (1,6%). За структурою буржуазія північного Буджака була тождною до бессарабської [640, с. 93].

Внаслідок економічної політики Молдови більшість купецтва Ізмаїльського повіту емігрувало до Північної Бессарабії. Переселенню купців активно сприяла Постанова Кабінету Міністрів від 4 червня 1857 р., яка дозволяла придунайським купцям займатися прикордонною торгівлею на правах російських купців. Тому, у 1857–1860 рр. чисельність купців у повітових містах Бессарабії зросла з 688 до 807 осіб. За ствердженнями російських урядовців: «Зростання купецтва в області було обумовлено поверненням купецтва з румунської ділянки, відторгнутої від Росії Бессарабії» [640, с. 95]. Зокрема, ізмаїльський купець ІІІ гільдії С. Кіров переїхав до Кишинєва і заснував свічкову майстерню, яка щорічно виготовляла 1300 пудів свічок вартістю у 7 тис. крб. Купець Синаноглу у Кишинєві заснував тютюнову фабрику з щорічним виробництвом у 50 пудів вартістю у 2 тис. крб. Міщанин Обретенів, переїхавши з «Молдавської Бессарабії» до Кишинєва, заснував цегляний завод з щорічним випуском у 50 тис. штук вартістю у 500 крб. Очевидно, що «відтік» капіталів негативно позначився на придунайській торгівлі [253, с. 330].

Іншою причиною занепаду придунайської торгівлі були слабкі позиції іноземного капіталу. Протягом 1817–1822 рр. іноземці отримали 79 з 1187 свідоцтв (6,7%) на ведення торгівлі. За виключенням

Кишинєва, в інших регіонах області присутність іноземного капіталу була вельми слабкою. У 1825–1830 рр. до області привезли товари 21 іноземний купець (23,5% вартості привезеного товару) та 44 російських (76,5%). За іншими відомостями частка іноземного купецтва та їх товарів наприкінці 1830-х рр. не перевищувала 10–14%. У післяреформені роки ситуація докорінно зміниться [640, с. 138–139].

Протягом першої половини ХІХ ст. російський уряд створив ряд сприятливих умов для вдосконалення організації торгівлі й поширення купецького стану. Незважаючи на негативні наслідки гільдійської реформи 1830 р. вона сприяла формуванню придунайської буржуазії і встановленню торгівельних зв'язків з російськими губерніями та дунайськими країнами

6.2. Участь фінансового капіталу й буржуазії у торговельних операціях регіону кінця ХІХ – початку ХХ ст.

У пореформені роки відбулися серйозні зміни у світовій економіці, які сприяли подальшому реформуванню торгівлі. Завершення промислового перевороту в Європі у 1850–1870-х рр. призвело до різкого зростання чисельності населення і відповідно зросли потреби європейців у продовольстві. Якщо у 1851 р. у Центральній та Західній Європі проживало 173 млн. осіб, у 1901 р. – 250 млн. осіб. Наскільки зростає імпорт зерна до європейських країн можна бачити на прикладі Британії: у 1870–1874 рр. вона щорічно завозила 609 млн. пудів пшениці, в 1875–1879 рр. імпорт зернових досяг 806,4 млн. пудів [473, с. 89].

Розвинені європейські країни (Англія, Франція, Бельгія, Німеччина) перетворюються з аграрно-індустріальних в індустріальні, нестачу продовольства вони поповнюють за рахунок імпорту хліба з Росії, США, Індії та Австро-Угорщини. Зростання попиту на зерно в Європі вимагає від країн – імпортерів збільшення експорту зернових. Світові виробники збіжжя збільшують посівну площу під зернові, запроваджують найману працю та сільськогосподарські машини, будують залізничні мережі, щоб більше та швидше доставити зерно до зовнішнього ринку. Світовий ринок був охоплений «продовольчою лихоманкою» і кожна країна – виробник продовольства намагалася заробити на цьому.

Світове виробництво пшениці у роки аграрної кризи (млн. пуд.)
[594, с. 10]

Рік	Пшениця	Жито	Ячмінь	Кукурудза	Овес
1888	3632	2005	993	3843	2404
1889	3450	1723	925	4105	2233
1890	3597	1951	1044	3076	2281
1891	3792	1980	1071	4040	2480
1892	3958	1917	1113	3381	2324
1893	4151	2212	1228	3378	2320
1894	4254	2328	1223	2450	1635
1895	4138	2157	1209	4344	2886
1896	3967	2168	1192	4523	2688

Як ми бачимо, приріст виробництва пшениці був значно більшим від іншого продовольчого хліба – жита, а серед фуражних хлібів найбільшими темпами зростало виробництво ячменю.

Поява на міжнародному ринку виробників з США, Аргентини, Канади та балканських країн вимагала докорінного реформування торговельної політики Росії. Старі торговельні компанії не могли забезпечити постійно зростаючий експорт. На зміну вузького кола купецтва I–III гільдії, прийшло нове покоління комерсантів, купців та торгових агентів, які репрезентували інтереси іноземних банків, комерційних компаній, залізниць. Відміна кріпацтва, проведення ліберальних реформ в Росії створили рівні права для усіх бажаючих займатися торгівлею. На відміну від гільдійської реформи 1824–1830 рр. урядові пільги не обмежувалися часом і були спрямовані на поширення товарно-ринкових відносин в імперії.

Протягом 1861–1865 рр. царський уряд розробив низку законопроектів стосовно торговельної діяльності. У 1861 р. Комісія при Міністерстві фінансів склало «Положення про патентне мито на право торгівлі та інші промисли» та зміни до «Торгового статуту». Комісія рекомендувала: «Залучити до торговельної діяльності якнайбільше здібних людей». 1 січня 1863 р. було видано першу редакцію «Положення про мито на право торгівлі та інших промислів», яке увійшло в

сучасну історіографію під назвою «Торгове положення 1863–1865 рр.» [380].

Суттєва відмінність від існуючої гільдійської реформи розкрита у статях 20 та 22 «Положення»: «Право видавати купецькі та промислові свідоцтва особам різного полу, як російським підданам всіх станів так і іноземцям, окрім духовництва та нижчих військових чинів, що знаходяться на службі». Значно спрощувалася процедура отримання гільдійських патентів: «Віднині III гільдія та селянські класи торгівлі скасовуються... патент на оптову торгівлю надається для купців I гільдії та роздрібну – для купців II гільдії та всім, хто може купити патент» [380]. Для отримання гільдійського патенту зменшувалася його вартість: за свідоцтво I гільдії платили 265 крб. замість 660 крб. Вартість свідоцтва II гільдії залежала від місцевості торговельної діяльності. Комерсант сплачував за свідоцтво виходячи не з розміру свого капіталу, а із реального економічного стану регіону його діяльності. Більш докладно цей законопроект розкритий у параграфі 2.3.

На перший погляд, зменшення вартості торгових свідоцтв повинно було зменшити прибутки торгових податків. Однак, за відомостями В. Жукова, у 1863–1900 рр. сплати за торговельну діяльність у Бессарабії зросли з 67 до 400 тис. крб., тоді як після реформи Є. Канкріна – лише на 50% [441, с. 137].

Кількість торгово-промислових свідоцтв у Буджаку
у 1876–1899 рр.
[441, с. 135]

Міста	1876	1880	1885	1890	1895	1899
Аккерман	1673	2052	3022	2922	3429	3317
Ізмаїл		3108	1368	3303	3583	3178
Разом	1673	5160	4390	6225	7012	6495

Незважаючи на зменшення кількості підприємців у реформені 1885, 1898 рр., чисельність торгово-промислової буржуазії в краї постійно зростала. У 1885 р. тут діяли понад 30% підприємців губернії, у 1895 р. – 32%. Хоча більшість I купців гільдії мешкали у Кишиневі (43% торговельних обертів великої буржуазії), друге місце належало Ізмаїльському повіту (20%), третє – Аккерманському (17%). За

питомою вагою купців II гільдії лідирував Ізмаїльський повіт (24%), Кишинівський (20%), Аккерманський (19%). Таким чином, на придунайські повіти припадало до 37% великої та 43% середньої буржуазії [441, с. 47, 135]. Зростання торговельної буржуазії не сприяло відновленню зовнішньоторговельних зв'язків. За 22 роки перебування краю у складі Румунії, була знищена торговельна інфраструктура, купецтво переїхало до російських володінь і переорієнтувалося на внутрішній ринок, були втрачені закордонні ринки збуту, а місце придунайських експортерів зайняли румунські, грецькі, турецькі комерсанти і компанії ЄДК. Так, болгарські купці Василь та Іван Родіонові мали 27 торгових лавок в Болграді та Ізмаїлі з річним обігом у 600 тис. крб. Їм належало 14 тис. овець та 700 голів великої рогатої худоби, понад 6,4 тис. дес. землі в Ізмаїльському повіті. Більшість вовни, збіжжя, бакалії вони продавали у придунайських містах. Купець Соломон Ніренберг, маючи у 1898 р. торгові обіги у 125 тис. крб., продавав мануфактурні вироби у Бельцах, Арцизі, Кишиневі [441, с. 200–201].

Майже всі ізмаїльські купці були змушені переорієнтуватися на внутрішній ринок. Брати Петро та Олександр Фітови мали мануфактурні магазини в Ізмаїлі та Болграді, 2 торгові лавки, трактир та погреб у Болграді з щорічними обігами у 212 тис. крб. Брати Тимофій та Іоакім Аврамови володіли торговою лавкою та зерновим складом з річними обігами у 26 тис. крб. Купець А. Попазогло володів млином та складом з річними обігами у 23 тис. крб. Кілійські купці І. Томов та О. Корчубаш утримували хлібну лавку, магазин із річними обігами у 21 тис. крб. [552, с. 456].

На відміну від вітчизняних неогоціантів, які не бажали освоювати зовнішній ринок, іноземні компанії швидко встановили свою монополію в регіоні. Цьому також сприяло російське законодавство, яке надавало пільги іноземним компаніям та судовласникам. За Торговим статутом 1887 та 1903 рр. та урядовими постановами про акціонерні компанії 1871, 1886 рр. російські та іноземні піддані зрівнювалися у торговельних правах. Російська держава узяла на себе зобов'язання захищати від підробок іноземні товарні знаки і клейма на території імперії. Для пароплавних компаній Австро-Угорщини, Франції, Японії у 1905–1909 рр. уряд скасував 0,5 коп. корабельний податок з пуда зерна. Значною поступкою іноземним державам можна вважати «Трактат про судноплавство по Дунаю» 1882 р., який урівнював у правах вітчизняних та іноземних експортерів і поширював юрисдикцію ЕДК на Кілійське гирло Дунаю (стаття IV) [254, с. 235–237; 673, с. 149–150].

Дослідник російської торгівлі кінця XIX ст. Е. Високович зазначив: «Іноземці фактично розпоряджаються нашою торгівлею. Вони пригнічують наш ринок, впливають на наші біржі, платять за наш хліб стільки, скільки вони хочуть... Російська торгівля є російською тільки за назвою. Купівлею в країні та експортом займаються іноземці, які мають власні пароплавства для вивозу наших товарів» [473, с. 240].

Навіть лояльні до іноземного капіталу російські урядовці визнавали: «Виключно до останнього часу, наша експортна торгівля працювала за іноземними правилами». Російський консул у Марселі 20 квітня 1894 р., зазначив: «Привезений до Марселя наш хліб був куплений у нас агентами іноземних фірм, був завантажений на кораблі іноземних компаній та застрахований в іноземних фірмах» [473, с. 239].

За свідченням К. Скальковського подібною була ситуація в Придунав'ї: «Близько половини всіх каботажних суден на Дністрі належить іноземцям, хоча за законом їм заборонялося займатися внутрішніми перевезеннями... Перевезеннями лінією Аккерман – Одеса займалася утворена у 1885 р. компанія Вебстера – Коваленко. На італійські гроші існувала експортна компанія братів Анатра» [321, с. 195; 473, с. 71].

Іншою причиною відсутності вітчизняного експортера була його слабка обізнаність у комерційних справах. Одеський підприємець Д. Саккер, характеризуючи положення російських експортерів гасу на міжнародному ринку на початку XX ст., зазначив: «Головними причинами нашого жалюгідного становища є незнання російськими комерсантами реального положення світового ринку та їх небажання брати участь у міжнародній торгівлі» [243, с. 15]. Голова Російської Експортної палати В. Денисов додає: «Погана ознайомленість торговців та поміщиків Росії із зовнішньою торгівлею очевидна через нашу технічну відсталість» [386, с. 126; 441, с. 25]. У 1907 р. інженер Ю.В. Руммель зазначив: «Наші капіталісти... погано знали умови морської торгівлі і це призводило до багатьох невдач» [698, с. 156].

У тих небагатьох випадках, коли громадяни Росії наважувалися самостійно продати свій товар за кордоном, їх чекали серйозні труднощі. Всі угоди з продажу російського хліба та іншої сільськогосподарської продукції укладалися на основі т.зв. «Cif – contracts» зразка 1858 р., за якими експортери відповідають за доставку та якість товарів на рівні вимог імпортерів. Продаж зерна з чорноморсько-азовського регіону до Англії здійснювався за контрактами лондонської спілки хліботорговців «London Corn Trade Association». За порушення договору сплачувався штраф та конфіскувався товар до винесення вироку

арбітражного суду. Оскільки арбітражні суди відбувалися в країнах – імпортерах, то зазвичай вони відстоювали права своїх співвітчизників. Іноземні контракти використовувалися, як засіб тиску на вітчизняних комерсантів, примушуючи їх суттєво знижувати експортні ціни [473, с. 246].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. торговельні операції у дунайських портах фінансувалися німецькими і австрійськими, згодом англійськими і французькими банками та комерційними фірмами, які мали власну мережу агентури. Торгівля у дунайських портах знаходилася під контролем англійської фірми «Мортон» і французької «Месажер». За визнанням Бессарабського губернського земства, антверпенська фірма «Артур де ля Тремері» контролювала весь експорт кукурудзи з Дунаю. У 1910 р. до Антверпена вона завезла 1792 тис. пудів бессарабської кукурудзи [693, с. 198].

Купівлею зерна в придністровських районах займалися французькі фірми Луї Дрейфуса і Мааса. Вони у великих масштабах вели закупівлю зерна і на власних судах доставляли його до Одеси. Найбільшим експортером приднаїнського ячменю була компанія «Бланк і Ефрусі», яка мала головне представництво в Кишиневі [693, с. 198, 202].

На початку XX ст. у прутському районі діяли грецькі та румунські комерсанти, які кредитували бессарабських виробників. Це дозволяло їм купувати зерно за нижчими цінами. Земська управа Бельцького повіту в 1906 р. відзначала, що землероби вимушені «продавати зерно за безцінь. Тому кожен комерсант, що починав з незначним капіталом, швидко багатів». У травні 1908 р. селяни селища Готешти Ізмаїльського повіту повідомляли Бессарабському губернатору О.М. Харузину, що продаж зерна перекупниками здійснювався «за збитковими для нас цінами». Селяни с. Баурчи-Молдован Ізмаїльського повіту скаржилися, що «купівля зерна іноземними скупниками підриває наше господарство і призводить до розорення» [693, с. 197–198].

У 1895–1901 рр. всі вітчизняні комерсанти вивезли 408 тис. пудів, що складало 1,6% всього вивозу зерна з Пруту.

Вивезене бессарабське збіжжя привозилося до румунських портів, де обмолочувалося, а звідти, під виглядом румунського борошна, продавалося до Єгипту та Туреччини. Таким чином, Румунії вдалося потіснити Росію на близькосхідному ринку.

Вивіз зерна з Пруту у 1895–1901 рр. комерсантами (тис. пуд.) [587, с. 654]

Роки	Роки	Румунії	Росії	Разом
1895	3536,4	594,6	1	4132
1896	2865	533,7	1,5	3400,2
1897	3747,4	719		4466,4
1898	3863,4	772,4	3,4	4639,2
1899	3253,9	624,2	18	3896,1
1900	1006,2	264,5	282	1552,7
1901	3512,7	69,5	102	3684,2

Експорт європейського борошна до Туреччини у 1904–1908 рр. [482, с. 240]

Експортери	1904		1905		1906		1907		1908		Середнє	
	тис. пуд.	%	тис. пуд.	%	тис. пуд.	%	тис. пуд.	%	тис. пуд.	%	тис. пуд.	%
Росія	2875	48	2165	34,3	1864	28,6	929	13,6	407	5,8	1648	25,3
Румунія	402	7	1389	22	2464	37,9	1327	19,5	476	6,8	1211	18,6
Болгарія	549	9	896	14,2	774	12	1125	16,5	1453	20,8	959	14,7
Загальний експорт	6000	100	6300	100	6500	100	6800	100	7000	100	6500	100

Лише серед приватних експортерів були вітчизняні негоціанти. На початку 1880-х рр. відомими ізмаїльськими негоціантами були Н. Чергані (у 1883 р. продав за кордон 3880 четвертей ячменю вартістю у 16,4 тис. крб.), В. Хармалиді (продав 7000 четвертей пшениці вартістю 56 тис. крб.), В. Хаджіогло (продав 7000 четвертей ячменю відповідно за 35 тис. крб.), О. Рурбісані (продав 3300 четвертей ячменю та 2000 четвертей пшениці загальною вартістю 36,5 тис. крб.). [31, арк. 8–9]. За переписом 1897 р. в Ізмаїльському повіті лишилося лише 26 купців, що було найменше в Бессарабії [288; 661, с. 36].

Розвитку вітчизняного підприємництва заважала постановою Ізмаїльського міського голови від 6 листопада 1878 р. Він зобов'язав усіх

комерсантів сплачувати 0,5 копійковий збір з кожного пуда або 5 коп. з кожної четврті перевезеного товару на користь благоустрою міста. Місцеве купецтво і так не витримувало конкуренції з іноземними компаніями, і тому було змушено переорієнтуватися на внутрішній ринок [26, арк. 4].

Подібна ситуація була в інших містечках краю. Вилковські купці Єршов К., Столяров Б., Фомиков В., Гашиневич С., які раніше продавали рибу до Румунії, стали привозити її до Одеси. Протягом 1901–1907 рр. вони вивезли туди 182 тис. пудів. Загалом, місцеві купці відправили до Одеси та Кілії понад 340,6 тис. пудів риби [51, арк. 52]. Дії вилковських купців були зумовлені введенням комунальною владою додаткового 8% мита на експорт риби [49, арк. 2–3].

На початку ХХ ст. зовнішня торгівля стає справою поодиноких торговців. До Ізмаїльського порту кишинівський купець І. Мінчик щорічно продавав зерна вартістю 3–5 млн. крб. Продажем хліба, ріпаку, вина та вовни займалися ізмаїльський купець А. Вишневський та хотинський дворянин К. Неметц. Останній упродовж 1886–1898 рр. щорічно продавав пшениці на 50 тис. крб. На початку ХХ ст. кожний з цих підприємців отримував від експорту борошна та пшениці від 74 до 215 тис. крб. Вони конкурували з відомими у Придунав'ї неогоціантами Дрейфуаром, Вільдельшамом, які у 1913 р. разом вивезли за кордон 121 тис. пудів хліба [441, с. 151, 156–157].

Аналізуючи зернові ціни в регіоні у 1885–1897 рр. молдавські науковці (В. Жуков, І. Пухальський) дійшли висновку, що вони були значно нижчими, ніж в Одесі, Марселі, Лондоні. У 1885 р. пуд пшениці в губернії коштував 74 коп., в Одесі – 80 коп., у Марселі – 93 коп.; пуд ячменю в регіоні коштував 71 коп., у Лондоні – 86 коп. У 1897 р. за пуд пшениці в Бессарабії платили 78 коп., у Марселі – 1 крб. 11 коп. Оптова ціна ячменю цього періоду складала 33 коп. за пуд у Бессарабії, 67 коп. за пуд у Марселі.

Ще вищою була різниця у вартості кукурудзи: у 1896–1897 рр. вона коштувала в Бессарабії 40 коп., тоді як в Лондоні – 58–74 коп., тобто на третину більше. Якщо врахувати, що з Бессарабської губернії у 1897 р. продали 36 млн. пудів зерна, то збитки населення від низьких цін на пшеницю склали 6 млн. крб., від експорту жита – 4 млн. крб. [589, с. 305–306].

На початку ХХ ст. ситуація для місцевих виробників майже не змінилася. За даними Кишинівського відділу Держбанку, в 1906 р. селянський хліб продавався на 30–40% нижче за ринкову вартість. У

с. Леово ціна хліба була на 15 коп. нижче, ніж в Одесі. Протягом квітня – вересня 1909 р. середня ціна на ячмінь в губернії зменшилася з 73 до 58 коп. за пуд. У 1911 р. оптові ціни за пуд пшениці в губернії становили 92–94 коп., за пуд ячменю – 67 коп. В цей же час в Одесі оптова ціна за пуд пшениці складала 93 коп. – 1 крб. 10 коп., за пуд ячменю – 66–90 коп. за пуд [693, с. 146, 179]. У 1913 р. під впливом світової кон'юнктури оптові ціни за пуд пшениці зменшилися до 85 коп., кукурудзи – до 60 коп., ячменю – до 55 коп. за пуд. З цього приводу Бессарабська казенна палата звітувала: «Кукурудза, ячмінь не знаходять збуту на внутрішньому ринку і тому експортуються до зарубіжжя за нижчими цінами. Це призводить до банкрутства селянських господарств» [693, с. 197].

Отже, в умовах монополізації ринку селянин був позбавлений можливості продавати свій хліб безпосередньо споживачу, а був змушений збувати його скупникам – прямим чи непрямим агентам банків – за вкрай заниженими цінами. У жовтні 1915 р. в Бессарабії селянський хліб продавався на 30–40 коп. за пуд дешевше у порівнянні з курсовою вартістю. За даними Одеської контори Держбанку: у 1916 р. на півдні Бессарабії скупники купували у селян ячмінь за 30–60 коп. за пуд, а самі продавали його за 80–90 коп. [693, с. 179].

Представники іноземних фірм, банків видавали землеробам позики під хліб, векселя із стягуванням великих відсотків. За визнаннями самих комерсантів: «Такі позики є збитковими для селян та дрібних поміщиків». Іноземні комісіонери стягували з виробників продовольства 1% комісійних, 0,5% маклерських, 0,5% страхових. При цьому іноземні фірми не несли торговельних витрат в Бессарабії, оскільки торгівля зерном у селах і на базарах губернії не обкладалася податками. Тільки маклерські, комісійні, страхові, позикові операції, без урахування цінової різниці при продажу бессарабського зерна, щорічно складали 1 млн. крб. Банкіри Галаца і Браїли також враховували трати (перевідні векселі) під бессарабське зерно вартістю у 20 млн. крб. і щорічно одержували комісійні до 50 тис. крб. [459, с. 587–588]. Ця сума не враховувала різницю курсу і надходжень до банкірів у кредитних карбованцях, які котирувалися нижче золотої валюти. На думку С. Мельника: «Аккерманське земство щорічно сплачувало іноземним судноплавним компаніям та фірмам 4 млн. крб. за обслуговування експортної торгівлі» [525, с. 12]. За розрахунками Д. Шемякова, збитки Південної Бессарабії від цінової політики іноземних компаній щорічно складали більше 5 млн. крб. [693, с. 201–202].

Для подолання монополії зовнішньої торгівлі іноземними установами російський уряд заохочував вітчизняні банки. Маючи на меті підкорення хлібної торгівлі своєму впливу і витіснення іноземних конкурентів, вони будували склади, орендували складське господарство у купців. Російський торгово-промисловий банк мав в Тирасполі два склади місткістю 55–60 вагонів кожний, планувалося розширення їх обсягу до 200 вагонів, до комор було проведено залізницю. У 1909–1915 рр. Російський торгово-промисловий банк орендував в Болграді дві комори місткістю від 75 до 100 тис. пудів. У 1914 р. у Кишиневі були 4 тютюнових склади Російсько-Азіатського, Російського банків зовнішньої торгівлі і Петроградського міжнародного комерційного банку, де зберігалось 39739 пудів тютюну, з яких продали 34137 пудів [693, с. 177–179].

Російський банк зовнішньої торгівлі в Кілії, Кагулі, Леово, Фальчі видавав позики під зерно у розмірі 80% вартості товару, під 8% річних, а також фінансував місцевих поміщиків, які припиняли зв'язки з торговими фірмами Румунії. Цими позиками широко користувалися місцеві купці. У Кілії під заставою Російського банку зовнішньої торгівлі знаходилося до 1 млн. пудів хліба.

Кредитні операції цього банку проводилися в тісній співпраці з Російським Дунайським пароплаванням. Газета «Бессарабське життя» в 1906 р. повідомляла: «Руське Дунайське пароплавання і Російський банк зовнішньої торгівлі з 20 березня відкривають спільну діяльність за видачею позик, комісії для продажу і зберігання зерна, фрахту барж». Операції банку проводилися в Кагулі, Фальчі, Леово [679, с. 95–96].

Капітали, що отримували кредитори цих установ, були величезними. За переписом населення 1897 р. в Ізмаїлі мешкали 560 рантьє, Аккермані – 213, Бельцях – 68. Тільки за період 1906–1915 рр. Кишинівський відділ Держбанку виплатив за кредитними внесками 12,9 млн. крб. [322, с. 229].

Спочатку діяльність російських фінансових установ дещо зменшила присутність іноземних торгових фірм. Але невдовзі кредитні операції вказаних банків «не мали відчутного значення у відвантаженні товарів від Суліни, тому що їх позики здебільшого брали для відкриття магазинів». Хлібороби, користуючись державними позиками, відправляли хлібні вантажі іноземними баржами до Галаца або продавали зерно на місці агентам іноземних фірм. Тому банки і кредитні установи Росії були змушені кредитувати іноземних комерсантів, які

збували продовольчі товари до Галаца. «Державний банк Російської імперії, – визнавав агент Російського Дунайського пароплавання, – здебільшого кредитує іноземні компанії, тим самим шкодуючи російській торгівлі». Така ситуація обурювала керівництво Російського Дунайського пароплавання «Російському пароплаванству прийдеться залишити торговельні операції на р. Прут і вся монополія тут перейде румунським комерсантам» [693, с. 200–201].

Торговельно-промислова буржуазія Росії намагалася усунути іноземних конкурентів шляхом поліпшення судноплавних умов річок, будівництва каналів, залізниць, портів. Місцеві комерсанти неодноразово піднімали питання щодо перспективності будівництва Жибріянського порту і морського каналу. Задля залучення хлібних вантажів з Бессарабії до Одеси визнавалося необхідним будівництво нових залізничних гілок: Лейпциг – Леово, Лейпциг – Аккерман, Бельці – Орґеєв – Кишинів, Маркулешти – Сороки – Ямпіль – Вапнярка [693, с. 202–203].

Покращення організації вітчизняної торгівлі було пріоритетним завданням Бессарабського земства. 17 лютого 1908 р. на засіданні Особового представництва земств і міст Ізмаїльського повіту було прийняте рішення побудувати залізницю Леово – Ізмаїл, а 19 травня 1912 р. Київський комітет врегулювання перевезень залізницями затвердив проект гілок Леово – Комрат, Вапнярка – Жибріяни. Через брак фінансування ці проекти не було втілено у життя. Єдиним здійсненим заходом стало будівництво у травні – жовтні 1917 рр. залізниці Бельці – Унгени [180, арк. 1–6].

Протягом другої половини ХІХ ст. заходи російського уряду, спрямовані на поліпшення торговельної мережі на Півдні Бессарабії, не були завершені. Головною перешкодою покращення організації вітчизняної торгівлі стала незацікавленість царського уряду у подальшому розвитку торгівлі, потужна конкуренція з боку іноземних компаній. Лише на початку ХХ ст. російський уряд робить перші серйозні спроби витіснення іноземних конкурентів.

Незважаючи на певні успіхи в формуванні регіональної вітчизняної буржуазії, вона майже повністю відмовилася брати участь у прибутковій закордонній торгівлі й сконцентрувала свої капітали на внутрішньому ринку. До початку Першої Світової війни монопольні позиції у зовнішньоторговельних операціях займали іноземні компанії.

6.3. Поширення фінансово-кредитних відносин у Буджаку наприкінці XIX – на початку XX ст.

Зростання активності буджацького підприємництва потребувало додаткового фінансування. Для подолання іноземної конкуренції, розширення асортименту товарів, освоєння нових ринків збуту неогоціан-ти були змушені додаватися до позик, кредитів тощо. Після 1878 р. на території Буджака не діяв жоден російський або іноземний банк. Тому назріла необхідна потреба у посиленні позицій вітчизняного капіталу шляхом утворення регіональних фінансових установ.

Виникла необхідність у швидких кредитах на вигідних умовах, котрі не могли запропонувати державні та інші установи. У 1863 р. були затверджені типові статuti акціонерного банку та земельних кредитних установ. В 1866 р. уряд санкціонував утворення позиково-ощадних товариств і товариств поземельного кредиту, в 1871–1872 рр. були прийняті постанови щодо організації банків земствами та приватними особами.

1 червня 1895 р. було прийнято «Положення про установи дрібно-го кредиту», в якому основною їх формою, поряд із ощадними товариствами, визнавалися кредитні товариства райффайзенівського типу. Кредитні товариства відрізнялися тим, що в них був відсутній капітал і надавалися позики на тривалі терміни. Вводився жорсткий контроль за кооперативними установами. Завдяки постанові створення відповідних товариств суттєво активізувалося [434, с. 641–642, 647–648].

Фінансовий капітал, що захопив рішучі позиції в економічному та політичному житті Росії, глибоко проникає і в економіку Буджака, підпорядковуючи своєму впливу кредитну систему, транспорт, торгівлю і великі промислові підприємства. Оскільки Буджак був одним із поставальників зерна на міжнародний ринок, то через його митні установи проходила маса хлібних вантажів. Відповідно одразу з ліберальними реформами до Бессарабської губернії проникає банківський капітал.

Державний банк почав свою діяльність 1 червня 1860 р. і став першим банком капіталістичної кредитної системи Російської імперії. Перші комерційні банки почали виникати у 1863–1864 рр., і процес їх засновництва активно припадав на 1870–1873 рр. Лише з середини 1870-х рр. склалося те специфічне положення Державного банку в системі комерційних банків країни, яке він займав до кінця свого існування, коли він зберігав при цьому роль найбільшого та найважливішого комерційного банку країни. Банк не володів правами та можли-

востями випуску банкнот і тільки технічно здійснював за дорученням Міністерства фінансів їх випуск в обіг, а також вилучення кредитних білетів. Він не був емісійним банком (що випускає банкноти і регулює обіг), а являвся виключно державною установою [384, с. 83–84].

Державний банк разом з приписаними до нього 8 казначействами, що були розташовані в Кишиневі, Бендерах, Бельцях, Сороках, Оргеві, Хотині, Аккермані, Ізмаїлі і мережею ощадних кас тримав в своїх руках ключові позиції майже по всіх банківських операціях і відіграв головну роль на місцевому грошовому ринку. Загальні обіги Кишинівського відділення Державного банку і його казначейств у 1905–1915 рр. зросли у 2,5 рази за банківськими операціями, а надходження поточних рахунків – більш ніж в 5 разів. З активних операцій банку і казначейств звертають на себе увагу операції за обліком і позиками, що у 1905–1913 рр. зросли утричі. Але в період Першої світової війни ці операції різко впали до 25,5 млн. крб., тоді як в 1913 р. вони досягали 43,8 млн. крб.

Відповідно відбулося збільшення балансу з 5,4 млн. крб. у 1905 р., до 13,8 млн. крб. у 1913 р., і 143,2 млн. крб. в 1917 р. Таке різке збільшення пояснюється посиленням ролі держави на місцевому ринку, яка проводила заготівлі сільськогосподарської продукції для армії. У 1916–1917 рр. Кишинівське відділення Держбанку видало 180 млн. крб. позик заготівельним організаціям [693, с. 175–176]. Отже, Державний банк, який знаходився під цілковитою юрисдикцією уряду, активізував свою діяльність тоді, коли це було вкрай необхідно державі. Він виступав своєрідним стабілізатором усієї банківської системи імперії.

У 1911 р. в Ізмаїлі відкрили казначейство Кишинівського відділення Держбанку на чолі із колезьким радником Гіржевим Андрієм Володимировичем. Воно приймало та зберігало грошові збори і доходи, а також видавало фінанси, сприяло утворенню ощадних кас [238].

У 1864 р. відкрився Херсонський земський банк, який з 1867 р. почав здійснювати кредитування підприємців в Бессарабії. У Кишиневі з 1871 р. розпочав роботу Кишинівський комерційний банк. Головою правління банку було обрано І.П. Синадино, а членами правління були одеські купці Ф.П. Родоканакі, В.П. Синадино та Федір Рафалович. Це вказує на те, що власники промислових підприємств Бессарабії стали керівниками банківських структур [251, с. 106–107].

У 1882 р. було засновано державний Селянський земельний банк для видання позик селянам під заставу товарної землі. Офіційною

метою банку було сприяння придбання землі селянам, що мають недостатні наділи. Фактично цей банк надавав допомогу заможним селянам, ще й на таких умовах, які вели до зростання земельних цін і давали можливість поміщикам продавати землю за більш вигідними для них умовами. В Ізмаїльському повіті діяла філія Селянського Поземельного банку, яка утворила тут 71 товариство. Понад 31 товариств діяли у селищах болгарсько-гагаузьких колоністів і суттєво сприяли подальшій капіталізації їх господарств [44, арк. 27, 29].

За сприяння Селянського банку найбільшу кількість землі придбали селяни Ізмаїльського, Кишинівського, Бельцького, Бендерського, Сорокського та Оргеєвського повітів. Через надто високу вартість землі, ніж в інших повітах губернії, найбільша заборгованість була у Кишинівському та Ізмаїльському повітах [384, с. 104–105].

У 1885 р. був заснований державний Дворянський земельний банк. Банк був заснований для пільгового кредитування дворян-землевласників. До проведення Столипінської реформи головну роль в державному іпотечному кредиті відігравав саме Дворянський банк, і до кінця 1890-х рр. видані ним позики у 5–6 разів перевищували позики Селянського банку.

Спершу термін позики обмежувався 48 роками і 8 місяцями. Сума кредиту не повинна була перевищувати 60% вартості маєтку, лише у виняткових випадках ця сума зростала до 75%. Банк допомагав дворянам у вигляді відстрочення сплати відсотків за користування кредитом і позиченої суми, частково списував несплати. Царський уряд підтримував діяльність Дворянського банку: за рахунок держави він компенсував йому збитки, знизив у 1897 р. позикову ставку банку, дозволив приєднати до капітального боргу несплати дворян за позиками.

Значну роль для Бессарабії також відігравав Земський банк Херсонської губернії. Його правління розміщувалося в Одесі, а операції поширювалися на Бессарабську, Катеринославську, Таврійську та Херсонську губернії. Банк надавав позики під заставу маєтків площею понад 100 десятин землі. В 1913 р. він розпоряджався основним капіталом у 12,2 млн. крб., що було в 1,2 рази більшим за сукупний основний капітал трьох українських комерційних банків разом узятих (Київський приватний, Одеський обліковий та Одеський купецький банки) [434; с. 44–47]. На початку ХХ ст. українські комерційні банки збанкрутіли, в той час як земельні банки розвивалися, що пояснюється високими обсягами наданими їми іпотечних кредитів.

У 1873 р. відкрився Бессарабсько-Таврійський земельний банк, у 1885 р. – Дворянський земельний банк, який надавав позики під 4 – 6,6% річних [441, с. 148–149].

Херсонський земський банк і Бессарабсько-Таврійський земельний банк станом на 1 січня 1918 р. видали поміщикам Бессарабської губернії 710 позик на суму 52216,1 тис. крб. Деякі поміщики отримували величезні суми. Серед них Кассо – 466,3 тис. крб., Феодосіу – 524 тис. крб. У 1902 р. у Рені розміщувалося агентство Бессарабсько-Таврійського банку, яке діяло в Ізмаїлі, Аккермані. Зокрема, в Аккермані на початок 1917 р. було надано 2 кредити, кожний у 14 тис. крб. під нерухомість у 23,5 тис. крб. [293 с. 67].

Агенти банку активно працювали над популяризацією та рекламою банку серед населення Бессарабії. Керівники банку видавали положення та устава, які зміцнювали його діяльність та виробляли чіткий алгоритм у здійсненні операцій банку [693, с. 183].

Загалом бессарабські банки видали поміщикам та селянам іпотечних позик на 153 млн. крб. Перше місце в краї за іпотечними кредитами займав Дворянський банк, який надавав позики поміщикам на довгий час та на пільгових умовах. Всього за 1883–1916 рр. поміщики губернії в Дворянському банку отримали 721 позику на суму 58,7 млн. крб. в середньому – 80,9 тис. крб. на господарство [693, с. 182].

Для подолання монополії іноземних компаній у 1906 р. були відкриті відділення Російського банку зовнішньої торгівлі, Північного, Сибірського і Петербурзького міжнародних банків.

Станом на 1913 р. в Бессарабській губернії діяли 18 відділень російських банків. З них в Кишиневі – 5, в Аккермані – 3, Бельцях – 2, Кілії – 2, а в Бендерах, Леово, Кагулі, Ізмаїлі, Новоселище – по одному. Визначаючи загальну концентрацію банківських відділень можна стверджувати: на центральні повіти губернії припадало 8 філій (45%), на південні – 9 (50%). Всього на придунайські міста Аккерман, Кілію, Ізмаїл, Леово – 7 філій або 39% всіх банківських відділень у губернії [693, с. 176–177].

Найбільш широку мережу своїх відділень в Бессарабії створив Російський зовнішньої торгівлі банк, що мав свої відділення й комісіонерства в Кишиневі, Бельцях, Леово, Кілії, Новоселиці, Аккермані, Ізмаїлі. Зокрема, в ізмаїльському відділі у 1914 р. головою обрали Бориса Давидовича Пристера та помічником Арона Ізраїлевича Коренмана. Знаходилася посада агента банку у Кілії, яку займав

А.І. Фельдман. У Рені представником банку був купець М. Калашников, в Кагулі – М. Богачев [238].

Відділи Петербурзького торгово-промислового банку знаходилися у Бендерах, Кілії, Бельцях; Петроградського міжнародного комерційного банку – в Кишиневі, Аккермані, Кілії; представництва Московського об'єднаного банку, Російсько-Азіатського банку, Петроградського торгового банку й Одеського облікового банку були тільки в Кишиневі.

Банківська діяльність сприяла виникненню і поширенню кредитних, кооперативних товариств, позичальних кас тощо.

На думку французького дослідника молдавського походження Іона Пелівана кооперативних рух в Бессарабії розпочався досить пізно (у 1877 р.). Однак він досить швидко поширювався під час Столипінської аграрної реформи. Впродовж 1906–1911 рр. кількість кооперативів зросла з 23 до 165, позичальних кас – з 13 до 117. При цьому уставний капітал позичальних товариств зріс з 9,7 до 14,6 млн. крб. Найбільшими центрами кредитування були Кишинів, Аккерман, Ізмаїл, які були об'єднані в Кишинівське кредитне об'єднання та Дунайське кредитне об'єднання (м. Ізмаїл). Позичальні каси здебільшого кредитували торговельні підприємства та купецтво про що буде зазначено далі [721, р. 26–27].

З початку ХХ ст. швидко поширюються кредитні товариства в Бессарабії. У 1905 р. їх нараховувалося тільки 3, у 1910 р. – 130, в 1913 р. – 231, а в 1917 р. – вже 270 кредитних товариств. Їх зростання пояснюється тим, що волосні каси майже припинили свою діяльність і вони мали можливість отримувати значні кредити у Державному банку для поповнення свого основного фонду [693, с. 173].

Так, Аккерманське повітове земство повідомляло: «Питання про кредитні товариства з боку повітових земств заслуговує серйозної уваги. Судячи зі статутів, а також з використання його на практиці, у нас в повіті, кредитні товариства мають безумовні переваги перед іншими формами організації дрібного кредиту, переваги ці, головним чином, у наступному: по-перше, завдяки Міністерству фінансів, кошти на їх утворення на перший випадок вже є готовими, а по-друге, існуюча в таких організаціях кругова порука, залучає кожного члена до живої участі у справах товариства, що в значній мірі сприяє ефективності та злагодженості дії самих товариств...» [251, с. 217].

Кредитні товариства відрізнялись від волосних кас перш за все тим, що вони створювалися не волосним товариством, а декількома

окремими жителями будь-якого стану (не менше 20 чол.), коли вони між собою погодилися бути товаришами, підписали статут і прохання про затвердження останнього. Такі особи ставали засновниками товариства. Всі такі товариші вважалися власниками кредитного товариства, на загальних зборах обирали з свого середовища правління і раду. При чому, правління видавало позики, отримувало їх і приймало внески. Рада спостерігала за справами, перевіряла звітність і ревізувала правління. Загальні збори, які складалися з усіх товаришів, складали згідно статуту порядок, за яким рада і правління повинні були вести справи, перевіряли, чи правильно вони діяли, вказували кому і за які відсотки видавати позики, скільки приймати внесків, затверджували звіти, приймали нових товаришів тощо. Таким чином, кредитні товариства були більш надійними і зручними для сільського населення, тим більше, що й відкривати їх було легше, так як гроші на таке товариство давав Держбанк, а іноді й земство [211, с. 310].

На це вказує оголошення одного з кредитних товариств Аккерманського повіту: «Майже кожен знає, як часто сільське населення потребує позики грошей для своїх господарських потреб (придбати землю, купити коня чи корову, збудувати хату, сплатити податки, щоб не продавати за безцінь хліб, коли він ще дешевий, а почекаати добрих цін). Для забезпечення населення у позиках можуть відкриватися в повітах так звані кредитні установи за загальноприйнятим статутом, що був виданий для цього урядом, кредитні товариства...» [211, с. 310].

Особливим видом кредитної діяльності була організація позиково-ощадних кас. У статуті кас вказувалось: «Позикою можуть користуватися тільки члени каси. Ті, хто бажає отримати позику, мають заявити правлінню каси письмово: в якій кількості бажають отримати позику, на який термін, яким шляхом будуть сплачувати позику... Позика не могла перевищувати вартість капіталу позичальника й половини його місячної зарплати. Але за дорученням двох членів каси позика могла бути більшою. Внески приймалися від учасників каси і могли бути: або грошовими, або у відсоткових паперах і документах. Загальна сума грошових внесків від однієї особи не повинна була перевищувати 300 крб.» [211, с. 311].

Приблизно такі були умови в товариствах взаємного кредиту. У 1901 р. в Аккермані, Ізмаїлі, Кілії, Болграді відкривалися Товариства взаємного кредиту. Капітал товариства в зазначених містах не перевищував 109 тис. крб., а кредиторів нараховувалося понад 2500 осіб.

Здебільшого кредит видавався від невелику суму 14–100 крб., однак за дуже високою відсотковою ставкою – 25–60% річних. Кредити надавали міським комерсантам, які через високу процентну ставку не могли своєчасно розрахуватися. У Бендерах понад 90 родин лишалися боржниками [441, с. 151–152].

У 1906 р. відкрилася Бессарабська губернська каса дрібного кредиту. Своїм головним завданням товариство бачило у наданні грошової допомоги землевласникам для купівлі агротехніки, організації елеваторів, боротьбу з іноземними перекупниками, купівлю саджанців з-за кордону тощо. На початку 1913 р. вона об'єднувала 40 кредитних установ в Аккерманському та Ізмаїльському повітах, які видали за відкритими короткостроковими кредитами 482 тис. крб., за короткостроковими кредитами – 304,75 тис. крб. [552, с. 491–492].

Місцеві кредитні установи, включаючи й кооперативні, грали важливу роль в концентрації капіталу й по відношенню до фінансового капіталу виконували потрібну функцію: по-перше, сприяли мобілізації коштів середньої та дрібної буржуазії на службу великому капіталу; по-друге, прискорювали розвиток капіталізму, розширювали ринок збуту і забезпечували збут товарної продукції; по-третє, великі банки в їх особі мали колективного клієнта і з меншим ризиком могли вести операції, у випадку несплати, стягуючи позичені суми за існуючою круговою порукою.

Усі ощадні каси в Бессарабії діяли у відповідності до загальноприйнятого статуту. Наприклад, у статуті ощадної каси службових осіб Аккерманського повіту, заснованої при Аккерманській повітській земській управі, визначалися мета й завдання каси, які полягали у забезпеченні усіх, хто бере участь в цій касі, можливістю складати кошти із отриманого ними службового утримання, а ті, що потребують – користуватися позиками [693, с. 175]. Зворотній капітал каси складався з одночасного внеску, який мав зробити кожний при вступі до каси, у розмірі на свій розсуд, але не менше 5 крб., а також з обов'язкових щомісячних внесків, з вкладів і прибутків, отриманих через операції каси. За рішенням 2/3 усіх членів, Загальні збори мали право встановлювати обов'язкові внески [251, с. 40].

За статистичними даними кількість ощадних кас в Бессарабії на 1900 р. складала 72, на 1905 р. – 79. У 1910 р. їх вже налічувалося 91, у 1913 р. – 107 кас [238]. Впродовж 1900–1913 рр. мережа кредитних установ зросла майже в 4 рази. Такий приріст був здійснений за рахунок установ дрібного кредиту, особливо кредитних товариств. Кіль-

кість кредитних товариств збільшилося протягом 1905–1913 рр. у 77, ощадних товариств – в 5 разів [693, с. 172].

Згідно з постановою губернських земських зборів від 13 грудня 1875 р., було вирішено відрахувати з депозитів земської управи капітали, що спрямовувалися на відкриття ощадних товариств: у Хотинському повіті – 4467 крб. 98 коп., у Сорокському – 38292 крб. 68 коп., в Ясьському (Бельцькому) – 36853 крб. 43 коп., в Оргеєвському – 35337 крб. 43 коп., у Кишинівському – 35630 крб. 54 коп., у Бендерському – 8728 крб. 73 коп., в Аккерманському – 1628 крб. 13 коп., всього на губернії – 201145 крб. 92 коп., з яких на останні 2 повіти припадало 10356 крб. (5%, що було надто мало для такого потужного регіону) [693, с. 175].

Бессарабська губернська земська управа повідомляла у листі до Аккерманської повітової земської управи 24 лютого 1892 р.: «Губернські земські збори постановою від 12 січня 1897 р. уповноважили губернську управу клопотати перед урядом про дозвіл земствам відкривати сільські банки та інші установи дрібного сільського кредиту...» Загальні збори надали право правлінню кредитуватися в Аккерманській повітській і Бессарабській земській касах дрібного кредиту, клопотати про відкриття кредиту в Одеській конторі та Кишинівському відділенні Держбанку. Також дозволялось брати позики в інших установах, за умови, якщо вони не перевищували 9% річних. Позики товариства видавалися строком до 12 місяців [59, арк. 90].

У 1914 р. у Бессарабській губернії діяли 233 кредитних товариства, що в декілька разів більше за кількість інших установ дрібного кредиту в регіоні.

Кредитні установи діяли за відпрацьованою системою, про це свідчить протокол № 1 чергових загальних зборів Віденського ощадного товариства Аккерманського повіту. Голова правління Афанасій Степанов, відкриваючи збори, оголосив присутнім, що з загального числа 269 членів товариства на збори з'явилися 88 осіб, а тому збори можуть бути визнані правочинними. Був обговорений річний звіт товариства за минулий 1910 р., відповідно до якого стало відомо, що надходжень товариства було зафіксовано у обсязі 73693 крб. 3 коп., а витрати – 73300 крб. 69 коп., у залишку товариства було 521 крб. 84 коп. Вони були спрямовані на винагороду працівникам [61, арк. 91].

За позики товариства стягували від 8 до 12%, а вкладникам сплачували, залежно від терміну внеску, від 4 до 6%. Позики поділялись на 2 категорії: одні видавались на термін до 6 місяців, інші на термін до

12 місяців. Доля позик першої категорії складала – 44,5%, а другої – 55,5% [60, арк. 20]. У звіті Аккерманської повітової земської управи надзвичайним земським зборам від 9 травня 1917 р. повідомлялося: «...Просимо затвердити розподіл чистого прибутку за 1916 р. в сумі 25501 крб. 37 коп. згідно з припущенням правління каси і, по-друге, надати правлінню каси повноваження з укладення в поточному році позик до мільйона карбованців, оскільки, в минулому році укладено позик до восьмиста тисяч карбованців» [150, арк. 20]. На жаль, з подальшою активізацією військових дій та революційних подій у Російській імперії, надії на збільшення фінансування не справдилися.

Таким чином, у 1860–1900-х рр. ринкові реформи російського уряду позитивно вплинули на поширення в Буджаку, як складової економічної системи Бессарабської губернії, фінансово-кредитних установ. Характерною рисою фінансових установ була їх участь у торговельних операціях регіону, шляхом надання позик, кредитів комерсантам, селянам, дворянам, промисловцям тощо. На початку XX ст. нові фінансові інститути остаточно витіснили старе купецтво з цієї галузі господарського комплексу та сприяли реформуванню та вдосконаленню ринкових відносин у регіоні.

Аналізуючи розвиток фінансової системи Буджака, слід відзначити, що він пройшов 3 етапи:

1. Формування місцевої торговельної еліти першої половини XIX ст. Цей процес відбувався завдяки впровадженню гільдійської реформи в Буджаку і надання регіону торговельних пільг. Проте приєднання частини Буджака до Румунії загальмувало цей процес і переорієнтувало місцевих комерсантів з зовнішнього на внутрішній губернський ринок.

2. Відродження місцевої комерційної буржуазії відбулося після приєднання Буджака до Росії у 1878 р. Поступово налагоджувалися зовнішньоторговельні зв'язки. Місцеві негоціанти поєднували підприємницьку діяльність з виробничою. Удосконалювалися методи та форми торгівлі, посилювалася конкуренція з іноземним капіталом. Все це потребувало додаткового фінансування і урядової підтримки. Тому назріли потреби у створенні в краї окремих фінансових установ.

3. На початку XX ст. виникають банківські осередки, ощадні каси, кредитні товариства орієнтовані на підтримку місцевих підприємців. Хоча цей процес не був довготривалий, він дав додатковий поштовх для економічного розвитку Буджака.

У результаті розгляду становлення економічної системи Буджака у XIX – на початку XX ст. можна сформулювати наступні висновки та пропозиції.

1. Огляд історіографічної та джерельної бази свідчить, що обрана тема не знайшла достатнього висвітлення у вітчизняній історіографії. Поза увагою залишилися важливі питання становлення та наслідків розгортання господарського виробництва регіону. Більшість джерел місцевого характеру раніше не використовувалися дослідниками. Введення їх у науковий обіг сприятиме більш глибокому дослідженню цієї проблеми й обґрунтуванню місця господарства Буджака в економічному житті Російської імперії у XIX – на початку XX ст.

2. Розгортання господарського комплексу Буджака на початку XIX ст. було б неможливим без створення відповідної законодавчої бази. Впродовж XIX – початку XX ст. були створені сприятливі умови в адміністративному, суспільно-політичному, міграційному, торговельному, господарському, транспортному та промисловому законодавстві. Це значно сприяло економічному розвитку Буджака та встановленню нових торговельних зв'язків.

3. Внаслідок російсько-турецьких війн кінця XVIII – початку XIX ст. було зруйновано аграрний сектор економіки краю. Тому його відновлення стало першочерговим завданням для російського уряду й переселенців.

Головна увага була приділена відродженню скотарства (зокрема рогатої худоби), землеробства й традиційних промислів (рибальства, соледобування й виноградарства). Піонерами в цих галузях виробництва стали «варшавські переселенці» (німці, чехи, швейцарці) та «задунайські колоністи» (албанці, болгары, гагаузи, запрутські молдовани).

Зростання попиту на м'ясо-молочну продукцію у першій половині XIX ст. зумовило поширення товарного скотарства в краї. З середини XIX ст. головне місце в аграрному комплексі належатиме землеробству (хліборобству, садівництву, виноградарству), орієнтованому на реалізацію товарної продукції до зовнішнього та внутрішнього ринків.

4. Досить повільно розвивалися мануфактурне та кустарне виробництва. Вони не витримували конкуренції з більш якісними іноземними та російськими виробами. Набула поширення обробка продовольчих товарів та виробництво цегли, мила, свічок. На початку XX ст. від-

бувається зростання металургійного виробництва, орієнтованого на реалізацію продукції до внутрішнього ринку. Незважаючи на деяке промислове зростання, економіка Буджака протягом XIX ст. продовжувала носити аграрний характер.

5. Розгортання товарно-ринкових відносин вимагало удосконалення засобів транспортування продукції. Набуває розмаху розбудова вітчизняного судноплавства, сухопутних шляхів сполучення, залізниць. На Півдні Бессарабії з'явилися залізниці, шосейні дороги. На Дністрі було утворено Дністровське пароплавство, на Дунаї – Русько-Дунайське. Діяльність судноплавних компаній значно вплинула на розгортання торгівлі в регіоні.

6. Більшість товарної продукції з Придунав'я вивозили за кордон. Головне місце у структурі експорту посідав вивіз збіжжя, де переважав продаж кукурудзи, ячменю та пшениці за кордон. Якщо на початку XIX ст. вивіз з дунайських портів не перевищував кілька сотень тисяч пудів, то наприкінці століття він становив мільйони пудів.

У загальнобессарабському експорті зерна частка дунайських і прутських портів коливалася від 100 до 75%; у загальноросійському експорті на дунайські порти припадало до 2,5% експорту. Понад 90% незернового експорту складав вивіз риби, транзит гасу, солі й вугілля. Товари вивозилися до балканських країн, Туреччини, Австро-Угорщини, Італії, Англії тощо.

Імпорт до придунайських портів займав незначне місце і складався з продовольства, текстилю, деревини, машинного обладнання. Експортно-імпорتنі операції регіону мали позитивне торговельне сальдо і сприяли економічній модернізації Буджака.

Внутрішня торгівля за обсягами дещо поступалася закордонному вивозу. Однак на початку XX ст. внутрішній ринок стає більш привабливим для місцевих підприємців. До внутрішніх районів України і Росії вивозилася сіль, вино, цегла, з Пруту – деревина. До міст Буджака РДП завозило мануфактурні вироби, предмети побуту, галантерейні товари. Позитивним наслідком пожвавлення внутрішньої торгівлі було швидке залучення придунайських земель до внутрішнього ринку імперії.

7. Незважаючи на значне зростання активності місцевих комерсантів і залучення до торговельних процесів майже всіх прошарків населення, фінансових установ тощо, більша частка торговельних операцій припадала на іноземні компанії та фірми, які повністю монополізували ринок регіону. Вітчизняні компанії не змогли конкурувати

з іноземними комерційними установами, які монополізували всю закордонну і частково внутрішню торгівлю. Завдяки діяльності Бессарабського земства, Товариства промисловців та підприємців Півдня Росії вдалося дещо потіснити іноземних конкурентів на вітчизняному ринку. Це сприяло збільшенню іноземних інвестицій у господарство краю і посилювало фінансування економіки з боку царського уряду.

8. Економічне зростання краю позитивно позначилося на збільшенні населення, зокрема міського. На початку XX ст. зростає чисельність пролетаріату, зменшується частка дворянства та духівництва. Селянство залишилося основною соціальною категорією населення краю. За рівнем майнового та грошового забезпечення селяни Буджака здебільшого відносилися до «заможних», тобто мали від 25 дес. землі, 100–150 голів худоби та 250 крб. прибутку на рік. За майновою диференціацією селяни Буджака були подібними до фермерів Південної України.

9. Колонізація краю суттєво позначилася на етнічному складі населення. Серед національностей краю переважали росіяни та українці, трохи їм поступалися молдавани та болгары. Тимчасове перебування Придунав'я у складі Румунії спричинило суттєве зростання чисельності молдавського населення, яке дотримувалося прорумунських поглядів, що дещо гальмувало проведення економічних реформ в регіоні.

Таким чином, формування господарського комплексу Буджака у XIX – на початку XX ст. було позитивним явищем в історії краю і сприяло перетворенню регіону на розвинутий господарський комплекс Російської імперії.

Важлим доробком цієї роботи автор вважає практичні рекомендації сучасним науковцям, економістам, краєзнавцям та іншим спеціалістам з данної проблеми.

1. Рекомендувати Президії Національної академії наук України, Інституту історії України НАН України приділити більше уваги дослідженню історії економічної системи Буджака, що сприятиме більш ґрунтовному висвітленню історії регіону та розробити єдину концепцію щодо історичної назви регіону та етапів його розвитку.

2. Рекомендувати Міністерству транспорту України вивчити досвід щодо необхідності поширення залізничних сполучень в регіоні задля посилення взаємодії та співпраці залізничних, авіаційних та судноплавних перевезень в регіоні, який має для цього потенціал.

3. Рекомендувати науково-технічній Раді ПрАТ «УДП» ретельно ознайомитися з тогочасними законодавчими ініціативами російських та румунських урядовців щодо покращення комерційного судноплавства Дунаєм. Було б доцільно скористатися пропозиціями С. Тучкова щодо надання Ізмаїлу статусу «порто-франко» для покращення транзитної торгівлі з Китаєм через Іран, Азербайджан та Грузію. Це б включило наш регіон в проект «Шовковий шлях», зокрема до його південної гілки (Китай – Каспійське море – Батумі – Ізмаїл або Китай – Іран – Туреччина – Стамбул – Одеса). Думка С. Тучкова та П. Свіньїна була б важливою при визначенні подальшої долі Кілійського каналу та відновлення потужностей Ренійського порту, посилення присутності УДП в басейні Дунай – Прут. Думка префекта Ізмаїла К. Яловакі (Румунія) щодо митних пільг Ізмаїлу та розгортання судноплавного постачання Прутом та Дністром деревини з Галичини до Румунії теж заслуговує на увагу.

4. Виходячи із багатовікових традицій аграрної спеціалізації регіону, радимо судноплавним та експортним компаніям акцентуватися саме на постачанні продовольчої продукції, співпрацюючи з провідними аграрними холдингами як-от «Кернел», «Укртранслогістика», «Ніболон». Саме останній має тенденцію до значного збільшення вивозу аграрної продукції і при цьому відчуває нестачу елеваторів та зерносховищ при транспортуванні збіжжя Чорним морем до Єгипту. Доречно надати таким компаніям регіональні зерносховища та збільшити їх участь у каботажних перевезеннях Чорним морем та Дніпром. Відродження внутрішньоторговельних зв'язків з українськими регіонами значно покращило б економічне життя в регіоні.

5. Враховуючи останні політичні зміни на Сході України та загальноєвропейську тенденцію до скорочення державної присутності у вугільній та металургійних галузях промисловості, заслуговує на увагу доцільність тимчасової переорієнтації вітчизняних судноплавних компаній з промислового постачання до розгортання пасажирських перевезень. Саме такий захід привів РДП до перших суттєвих прибутків.

6. Активно залучати іноземний капітал у господарську, транспортну, пасажирсько-туристичну галузі господарського комплексу Буджака. Наполягати на створенні в регіоні «вільної економічної зони» задля економічного підйому та більш глибокої співпраці у рамках проекту «Євро регіон Нижній Дунай».

Використані джерела та література

Архівні джерела

Архів Ізмаїльського музею Дунайського пароплавства (АІМДП).

Папка 2. Русское дунайское пароходство в XIX – нач. XX ст.

1. Спр. 3. Сравнительная таблица грузов, перевезенных обществом Черноморско-Дунайского пароходства в 1890–1894 гг. – 1 арк.
2. Спр. 4. Статистическая таблица о прибытии грузов РДП в 1904 г. // Копия материалов Ленинградского Центрального исторического архива СССР. Ф. 105, опись 1, архивный номер № 83. 1–6 арк.
3. Спр. 5. Статистическая таблица грузов, перевезенных судами РДП в 1910 году. // Копия материалов Ленинградского Центрального исторического архива СССР. Ф. 105, опись 1, архивный номер № 160.161. – 1–5 арк.

Державний архів Одеської області (ДАОО)

Ф.1. Управление Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора (1828–1874).

4. Оп.149. – Спр. 132. Проект барона Стюарта о создании контор Коммерческого банка в Константинополе, Таганроге, Измаиле, Рени. – 1839. – 1–34 арк.
5. Оп. 190. – Спр. 35. Про замену некоторых таможенных постановлений для облегчения торговли в Новороссийском крае. – 1827. – 1–58 арк.
6. Оп. 191. – Спр. 38. О дозволении прусскому вице-консулу в Одессе Боку составить компанию овцеводства в Новороссийском крае. – 1832. – 1–74 арк.
7. Оп. 192. – Спр. 99. Про ремонт торговых та чумацких трактов, связанных торговлею с Одессою. – 1840. – 1–418 арк.
8. Оп. 214. – Спр. 1. – Об образовании Бессарабской области и дополнении устава образования необходимыми изменениями в учреждении и образе действий Верховного совета. – 1816. – 1–243 арк.
9. Оп. 214. – Спр. 14. – О народонаселении Бессарабской области. – 1828. – 1–80 арк.
10. Оп. 220. – Спр. 1. – О раздаче в Новороссийском крае земель. – 1804. – Ч. II. – 1–606 арк.
11. Оп. 220. – Спр. 13. – Про транзитную дорогу из Одессы в Молдавию, Валахию, Австрию, Пруссию. – 1804. – 1–87 арк.

Комунальна установа «Ізмаїльський архів» (КУІА)

Ф. 1. Аккерманская городская дума г. Аккерман

Бессарабской области с 1873 г. –

Бессарабской губернии 1815–1917 гг. – Оп. 1.

12. Спр. 11. Дело о принятии в число жителей города малороссиян и иностранных подданных. – 24.09.1819 – 30.08.1820. – 1–35 арк.

13. Спр. 49. Указ Бессарабского областного правительства о взыскании сбора с овец. – 2.04–9.05.1821. – 1–7 арк.

14. Спр. 61. Отношение думы в Бессарабское областное правительво о разрешении отдавать в откупное содержание переправы через Днестровский лиман. – 4.10.1821. – 1–4 арк.

15. Спр. 160. Дело об отдаче в откупное содержание переправы через Днестровский лиман – 4.03.1824–19.10.1831. – 1–136 арк.

16. Спр. 196. Указ Бессарабского областного правительства от 23 мая 1825 года об открытии коммерческого суда в г. Измаиле и о выборах кандидатов в коммерческий суд. – 23.05 – 26.06.1825. – 1–23 арк.

17. Спр. 266. Прошение жителей города Аккерман об отводе им участков земли под виноградный сад. – 26.04.1826. – 1 арк.

18. Спр. 300. Ведомости справочных цен на продукты питания на 1827–1830 гг. – 16.06.1827. – 2.06.1830. – 1–46 арк.

19. Спр. 323. Указ Бессарабского областного правительства от 10 декабря 1827 г. об изъятии из обращения турецких денежных знаков – левов и пар. – 13.12. 1827. – 1–2 арк.

20. Спр. 621. Определение градской думой об отводе участков на разведение виноградных садов за 1829 г. – 4. – 13.07.1829. – 1–5 арк.

21. Спр. 769. Предписание Бессарабского гражданского губернатора от 21 июля 1830 г. об учреждении цеха вольных матросов в Аккермане. – 26.07.1830 – 11.07.1832. – 1–72 арк.

22. Спр. 991. Переписка с Бессарабским областным правлением, переписка с РОПиТ военным инженером полковником Козинцевым о деньгах, получаемых от продажи камня с ветхих строений Аккерманской крепости. – 15.04.1866. – 30.05.1867. – 1–11 арк.

Ф. 2. Измаильский городской совет г. Измаил Бессарабской губернии (1878–1919). – Оп. 1.

23. Спр. 1. Акт передачи Измаильской таможни Румынией России по Берлинскому мирному договору в 1878 г. (Подлинник) – 9.10.1878. – 1–7 арк.

24. Спр. 2. Русско-турецкий договор в Бухаресте. – 16(28).05.1812. – 1–16 арк.

25. Спр. 3. Предписания Бессарабского губернатора и доклады членов оценочной комиссии о составлении оценки списков недвижимого имущества города, для обложения населения государственными налогами и списков избирателей с указанием имущественного ценза. – 8.12.1878. – 18.05.1881. – 1–12 арк.

26. Спр. 4. Рапорт Измаильского городского головы Губернатору Бессарабии о введении полукопеечного сбора с пуда со всех ввозимых и вывозимых из Измаильского порта товаров с целью накопления средств необходимых для мощения улиц города. – 6–19.11.1878. – 1–4 арк.

27. Спр. 9. Относительно Румынии статьи Берлинского трактата. – 01.06.1878. – 1–16 арк.

28. Спр. 14. Адрианонопольский договор. – 02(14).09.1829. – 1–12 арк.

29. Спр. 21. Прошение жителей Измаила о разрешении открытия торговых заведений и выдачи свидетельств на право торговли. – 8.01. – 10.12. 1879. – 1–33 арк.

30. Спр. 27. Относительно Румынии статьи Сан-Стефанского договору. – 19.11.1878. – 1–14 арк.

31. Спр. 59. Списки купцов, за которыми числится недоимка 1/2 копейного сбора со всех ввозимых и вывозимых из Измаильского порта товаров, со сведениями о количестве и наименовании товаров. – 31.08. – 18.11.1883. – 1–17 арк.

32. Спр. 70. Переписка с Бессарабским губернатором о предполагаемом строительстве железной дороги Измаил – Ст. Лейпциг Дунайской дороги. – 28.10.1884 – 9.10.1889. – 1–6 арк.

33. Спр. 209. Циркуляры и распоряжения Министерства внутренних дел, Министерства финансов о порядке открытия фабричных и промышленных заведений в городах, способа взыскания казенных и земских сборов. – 7.01. – 10.12.1892. – 1–33 арк.

34. Спр. 219. Ведомости справочных цен на рабочую силу, зерно, скот, продовольственные товары и строительные материалы. – 1.01. – 9.10.1892. – 1–7 арк.

35. Спр. 222. Дело о выдаче свидетельств мещанину Афутину на право открытия мастерской по выработке восковых свечей. – 27.11. – 12.12.1892. – 1–7 арк.

36. Спр. 226. Прошение зерноторговцев о создании в городе зернового рынка. – 21–22.08.1892. – 1–8 арк.

37. Спр. 276. Отношение Бессарабского губернатора и Бессарабской казенной палаты о выдаче жителям видов на жительство и о правах купечества в воссоединенной с Россией части Бессарабии. – 9–16.01.1895. – 1–6 арк.

38. Спр. 410. Переписка с Начальником Южного таможенного округа об обеспечении Измаильской таможни береговой территории под склад товаров. – 29.12.1905. – 8.03.1907. – 1–9 арк.

39. Спр. 476. Дело о ремонте подъездных путей к порту. – 30.12.1909 – 30.10.1910. – 1–24 арк.

40. Спр. 485. Распоряжение управы об учете земли, занятой под лесные склады для правильного обложения лесопромышленников. – 9.02. – 31.12.1909. – 1–10 арк.

41. Спр. 498. Докладная записка городского головы о мероприятиях по поднятию экономического положения Измаильского порта и список селений Измаильского уезда, прилегающих к Измаильскому порту с указанием количества земли. – 13.10. – 26.12.1910. – 1–5 арк.

42. Спр. 530. Статистические сведения о наличии пахотных земель, крупного и мелкого рогатого скота, мельниц, медицинского персонала, о доходах, расходах, недоимках управы. – 5.01.1911. – 1–67 арк.

43. Спр. 559. Циркуляр Бессарабского губернатора о распространении на уезд Положения о земском управлении 1892 г. Сведения о земельной площади, населении, количестве торговых и промышленных предприятий. – 21.04.1912. – 1–12 арк.

44. Спр. 584. Сведения о запасах хлеба в России на 1 сентября 1913 г. и положение о съездах деятелей мелкой и средней промышленности. – 7.05. – 7.12.1913 г. – 1–119 арк.

45. Спр. 619. Дело о регистрации товарищества фирмы «Паровой пивоваренный и солодовенный завод – Юг». – 7–14.03.1914. – 1–8 арк.

Ф. 4. Вилковская посадская управа п. Вилково Измаильского уезда Бессарабской губернии (1879–1918). – Оп. 1.

46. Спр. 11. Книга учета рыбы по сортам, сданной рыбаками посадам, купцам за апрель 1886 г. – 1–30.04.1886. – 1–46 арк.

47. Спр. 36. Постановление коммунального совета и отношение посадской управы в Херсонско-Бессарабское управление государственных имуществ по вопросу о открытии канала для соединения Базарчукского ерика с Дунаем. – 10.09.1882. – 1.12.1895. – 1–18 арк.

48. Спр. 59. Сведения о количественном и национальном составе населения, наличия в посаде фабрик и заводов, торговых предприятий, о справочных ценах на рабочую силу, строительные материалы. – 3.01. – 19.12.1895. – 1–46 арк.

49. Спр. 149. Постановление коммунального совета об установлении цен на рыбу для взимания 8% рыбного сбора. – 9.01. – 27.09.1900. – 1–23 арк.

50. Спр. 228. Сведения о количестве выловленной рыбы по сортам за 1900–1904 гг. Численном составе и роде занятий населения, количестве детей школьного возраста и народных училищ. – 10.01. – 30.11.1905. – 1–52 арк.

51. Спр. 280. Статистические сведения о количестве земли, огородов, фруктовых садов; о количестве населения, дворов, торговых и промышленных заведений. Ведомости о количестве выловленной рыбы по сортам за 1901–1907 гг. – 2.01. – 31.12.1908. – 1–76 арк.

52. Спр. 295. Переписка с управлением земледелия и государственных имуществ Херсонской и Бессарабской губерний об изменении отдельных положений во вновь заключенной рыболовной конвенции между Россией и Румынией. – 4.04. – 3.11.1908. – 1–16 арк.

53. Спр. 442. Протоколы заседания коммунального совета по урегулированию рыбного промысла и по пересмотру русско-румынской рыболовной конвенции. – 4.04. – 3.11.1908. – 1–49 арк.

54. Спр. 472. Дело об израсходовании денежных средств на постройку моста через Белгородский рукав Дуная. – 28.02. – 11.07.1912. – 1–18 арк.

55. Спр. 483. Протоколы совещания о состоянии черноморско-дунайского рыбного промысла. – 26.01. – 5.12.1913. – 1–32 арк.

Ф. 47. Аккерманская уездная земская управа г. Аккерман Бессарабской губернии (1869–1919). – Оп. 1.

56. Спр. 8. Статистические сведения о состоянии и количестве крупного рогатого скота и лошадей в разрезе волостей и сел уезда за 1872 г. – 17.01. – 16.07.1872. – 1–141 арк.

57. Спр. 22. Переписка с Бессарабским губернским управлением и волостными правлениями о созыве уездного земского собрания о работе и состоянии в уезде переправ через реку Днестр. – 28.10.1884 – 28.01.1888. – 1–117 арк.

58. Спр. 37. Доклады земской управы в Аккерманское уездное земское собрание о постройке каменного моста и земельной насыпи

между с. Староказачье и с. Молдовка, устройстве морского порта в Аккермане и др. – 29.01.1901. – 13.10.1903. – 1–181 арк.

59. Спр. 50. Статистические сведения о естественном движении населения, состоянии животноводства, сельскохозяйственном распределении земель, наличии фабрик и заводов в разрезе волостей и сел уезда за 1905 г. – 19.05.1905. – 10.01.1906. – 1–343 арк.

60. Спр. 61. Статистические сведения о естественном движении населения, состоянии животноводства, сельскохозяйственном распределении земель, наличии фабрик и заводов в разрезе волостей и сел уезда за 1909 г. – 27.04. – 3.12. 1909. – 1–146 арк.

61. Спр. 66. Статистические сведения о естественном движении населения, состоянии животноводства, сельскохозяйственном распределении земель, наличии фабрик и заводов в разрезе волостей и сел уезда за 1910 г. – 23.12.1910 – 8.02.1911. – 1–474 арк.

62. Спр. 72. Статистические сведения о состоянии озимых и яровых посевов на крестьянских и частновладельческих землях в разрезе волостей и сел уезда за 1912 г. – 22.03. – 7.11.1912. – 1–423 арк.

63. Спр.133. Дело о развитии пчеловодства в уезде. – 1.04. 1889.– 28.03. 1902. – 1–56 арк.

64. Спр. 135. Сведения о наличии виноградников, состоянии виноградарства и виноделия в селах уезда. – 15.11.1891. – 13.10.1900. – 1–260 арк.

65. Спр. 141. Сведения о состоянии развития виноградарства и виноделия в Шабской, Ивановско-Болгарской, Александровской волостях Аккерманского уезда. – 12.08.1894. – 1–8 арк.

66. Спр.154. Ведомости о движении сельскохозяйственных машин и орудий на складах Аккерманского земства в 1912 г. – 9.02.1912. – 18.01.1913. – 1–152 арк.

67. Спр. 223. Отчеты о работе Ивановско-Русской ремесленной мастерской с 1 января по 1 июля 1898 г. и с 1 июля 1899 по 1 июля 1900 г. – 24.01.1898 – 20.08.1901. – 1–135 арк.

68. Спр. 228. Дело о капитальном ремонте шоссе в посаде Турлаки и поселке Люба по уездному тракту № 10. Аккерман – Староказачье. – 20.10.1905. – 22.12.1909. – 1–13 арк.

69. Спр. 315. Переписка с Бессарабской губернской земской управой и волостными старшинами об оценке промышленных предприятий за 1903 г. – 20.02.1903 – 28.12.1911. – 1–78 арк.

70. Спр. 325. Сведения о промышленных предприятиях уезда, подлежащих обложению земскими сборами на 1912–1913 гг. – 11.05.1912. – 6.06.1913. – 1–49 арк.

Ф. 56. Канцелярия Измаильского градоначальника в г. Измаил (1830–1835), с января 1836 г. – в г. Кишинев
Ф. 526. Канцелярия Бессарабского военного губернатора, руководящего гражданскими делами и Измаильским градоначальством 1831–1856 гг. – Оп. 1.

71. Спр.2. Указы Сената за 1830–1832 гг. Копии. – 19.02.1830 – 18.05.1832. – 1–312 арк.

72. Спр. 3. Указы Сената и предписания Бессарабского областного правления. За 1830–1832 гг. Копии. – 21.04.1830 – 23.03.1833. – 1–132 арк.

73. Спр. 5. Дело об учреждении Измаильского градоначальства. – 30.10.1830. – 4.05.1832. – 1–136 арк.

74. Спр. 6. Дело о переселении в Россию некрасовцев из Бабадагской области. – 1.02. – 10.11.1830. – 1–305 арк.

75. Спр. 15. Указ Сената об утверждении дополнительных статей Таможенного устава от 28 января 1831 г. – 28.01. – 26.02.1831. – 1–5 арк.

76. Спр. 16. Дело о выдаче пособий на обзаведение хозяйством, предоставлении льгот некрасовцам, переселившимся из-за Дуная. – 9.02.1831 – 24.12.1835. – 1–303 арк.

77. Спр. 35. Предписание Измаильского градоначальника от 28 февраля 1831 г. об изменении общественного управления сословиями – обществами и о порядке их управления в городах градоначальства. – 9.02.1831 – 23.02.1834 – 1–21 арк.

78. Спр. 45. Прошение однодворцев с. Новопавловка Аккерманского уезда о причислении их к гильдии измаильских купцов. – 18. – 28.02.1831. – 1–5 арк.

79. Спр. 64. Рапорты Измаильской градской думы, городской ратуши о взыскании акциза на право торговли с иногородних купцов и крестьян. – 2.12.1831. – 20.12.1832. – 1–19 арк.

80. Спр. 67. Предписание Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора о приведении в порядок почтовых станций, дорог и мостов. – 28.03. – 18.04.1831. – 1–5 арк.

81. Спр. 74. Дело о строительстве купцами г. Измаила каменного гостинного, состоящего из 62 лавок в 1831–1837 гг. – 1.04.1831 – 31.10.1837. – 1–167 арк.

82. Спр. 84. Рапорты и ведомости градских полиций, Гаджикурского волостного управления о посевах хлебов, их состоянии и урожайности в 1831–1835 гг. – 22.05.1831 – 8.04.1836. – 1–385 арк.

83. Спр. 85. Дело об учреждении цеха вольных матросов в Измаиле. – 18.05.1831 – 12.10.1832. – 1–62 арк.

84. Спр. 101. Указы царя и предписания Бессарабского областного правления за 1832 г. – 22.12.1831 – 23.12.1832. – 1–101 арк.

85. Спр. 109. Дело о переселении государственных крестьян из селения Новотульского Саратовской губернии в г. Измаил. – 18.10.1832 – 21.12.1835. – 1–126 арк.

86. Спр. 123. Дело об установлении границ Измаильского градоначальства. – 5.02.1832 – 4.12.1836. – 1–279 арк.

87. Спр. 161. Дело о взыскании квартирных сборов с евреев, переселившихся из Николаева в Измаил. – 9.12.1832 – 7.07.1838. – 1–93 арк.

88. Спр. 170. Предписание Бессарабского областного правления об устройстве этапных дворов на новом тракте Измаил – Кишинев через колонию Малоярославецкую. – 12.06. – 17.09.1832. – 1–14 арк.

89. Спр. 175. Дело о назначении лоцмана для прохождения судов в Сулинском гирле. – 31.05.1832–11.09.1835. – 1–89 арк.

90. Спр. 181. Предписания и рапорты об отводе земли жителям градоначальства под строительство и разведение садов. – 19.02. – 27.09.1832. – 1–59 арк.

91. Спр. 185. Записки, рапорты и ведомости Измаильского градоначальника, градских полиций о состоянии и развитии торгового судоходства по Дунаю через порты Измаил и Рени. – 8.03.1832 – 28.05.1834. – 1–97 арк.

92. Спр. 189. Предписания Бессарабского областного правления, Измаильского градоначальника об уплате гильдейской подати и приобретении свидетельств на право торговли – 19.02.1832 – 18.01.1836. – 1–66 арк.

93. Спр. 208. Переписка с Бессарабской казенной палатой о причислении 75 семей селения Ларги Леовского уезда к жителям города Измаил. – 24.10.1833 – 29.01.1834 – 1–9 арк.

94. Спр. 248. Переписка с Новороссийским и Бессарабским генерал-губернатором о постройке одесским купцом Зеньковичем купеческой верфи в Измаиле. – 23.07.1833 – 14.03.1837. – 1–85 арк.

95. Спр. 252. Отношение Измаильского градоначальника в Бессарабскую казенную палату, рапорты градских полиций о состоянии и границах государственных имуществ – земли, виноградных садов, леса, рыбной ловли в градоначальстве за 1833 г. – 30.05.1833. – 24.05.1837. – 1–92 арк.

96. Спр. 281. Сведения о количестве жителей в городах Измаиле, Килии, Рени, наличии в Измаиле торговых домов, ярмарок и на них купцов и товаров, трактирных заведений, учреждений и должностных лиц в 1834–1835 гг. – 15.05.1834. – 15.11.1835. – 1–39 арк.

97. Спр. 310. Список, записавшихся в гильдию купцов по Измаилу в 1834 г. – 22.01.1834 – 21.01.1835. – 1– 19 арк.

98. Спр. 317. Переписка с Новороссийским и Бессарабским генерал-губернатором о постройке двух новых маяков в Сулинском гирле Дуная. – 29.10.1834 – 7.08.1835. – 1–6 арк.

99. Спр. 356. Указ Сената от 10 февраля 1834 г. об учреждении в г. Алешки Таврической губернии и в г. Никополе Катеринославской губернии цехов вольных мастеров. – 10.02 – 11.03.1834. – 1–7 арк.

100. Спр. 357. Переписка с Измаильской градской думой о причислении задунайских переселенцев в цех вольных мастеров. – 10.02. – 30.11.1834 – 1–33 арк.

101. Спр. 378. Отношение Измаильского градоначальника от 6 июня 1835 г. в общество сельского хозяйства Южного края России о полезных ископаемых и минеральной воде в градоначальстве. – 8.05 – 15.12.1835. – 1–15 арк.

102. Спр. 419. Переписка с Ренийской городской ратушей и Ренийским частным карантинном об обустройстве паромных переправ через Дунай и Прут и об их отдаче в наем. – 28.05.1835 – 2.03.1836. – 1–8 арк.

103. Спр. 481. Записки и рапорты о состоянии и мерах по улучшению торгового судоходства по Сулинскому гирлу Дуная. – 19.01.1837 – 13.06.1840. – 1–89 арк.

104. Спр. 525. Конвенция о содружестве по Дунаю от 25 июня 1840 г., заключенная между Австрией и Россией. – 18.11.1840 – 23.07.1844. – 1–18 арк.

105. Спр. 532. Переписка с правлением Измаильского центрального карантина о порядке приема переселенцев из-за границы. – 10.03. – 14.12.1841. – 1–22 арк.

106. Спр. 560. Статистические ведомости о городах Рени и Килия за 1842 г. – 2.12.1842 – 3.11.1843 – 1–20 арк.

107. Спр. 572. Рапорты и ведомости карантинных учреждений о приходе и уходе судов, на них товаров и пассажиров от Аккерманского, Ренийского, Измаильского портов в 1842 г. – 5.01. – 26.04.1842. – 1–171 арк.

Ф. 93. Сельский приказ колонии Болград (1825–1862) – Оп. 1.

108. Спр.9. Свидетельства, выданные колонистам на право выезда в Молдавию для продажи своего товара. – 4.05 – 23.10.1831 – 1–18 арк.

109. Спр. 14. Книга исходящих документов за 1829–1830 гг. С раскрытием содержания торговых связей колонии с Молдавией. – 3.05.1829 – 5.07.1830. – 1–33 арк.

110. Спр. 15. Приказы окружного старшины о причислении к колонии Болград колонистов, прибывших из-за Дуная. – 12.03. – 7.07.1832. – 1–12 арк.

111. Спр. 46. Приказ Измаильского окружного суда и мирской приговор болгарских колонистов об обложении их поземельной податью и земской повинностью. – 12.08. – 15.09.1838. – 1–17 арк.

112. Спр. 68. Переписка с Измаильским окружным приказом о количестве хлеба в запасном магазине. Ведомости о состоянии посевов на общественном поле и количестве собранного урожая. – 21.03 – 16.11.1841. – 1–53 арк.

113. Спр. 95. Статистические сведения о состоянии народонаселения, сельского хозяйства, промышленности и о податях и повинностях населения. – декабрь 1841 г. – 1–30 арк.

114. Спр. 159. Ведомости о посеве и урожае хлебов, количестве фруктовых и тутовых деревьев, крупного и мелкого рогатого скота, сельскохозяйственного инвентаря, мельниц. – 3.03. – 24.11.1845. – 1–12 арк.

115. Спр. 330. Ведомости о состоянии хлебов, трав, фруктовых и виноградных садов. – 18.04. – 20.10.1851 – 1–11 арк.

Ф. 136. Правление Измаильского центрального портового карантина г. Измаил. (1816–1866). – Оп. 1.

116. Спр. 9. Переписка с Ренийской портовой карантинной конторой о переводе Измаильской карантинной заставы в г. Рени. – 1.09.1830 – 18.04.1831. – 1–29 арк.

117. Спр. 40. Предписание Бессарабского военного губернатора, переписка с Измаильской таможней, Ренийским частным карантинном о порядке прохождения товаров. – 16.01. – 28.11.1836. – 1–33 арк.

118. Спр. 45. Дело об упразднении Базарчукской карантинной заставы и учреждении частного карантина на Сулинском гирле Дуная. – 12.02. – 27.10.1836. – 1–139 арк.

119. Спр. 66. Переписка с капитаном карантина порта о составление планов и сметы на очистку правого берега Сулинского рукава Дуная. – 1.03. – 14.06.1837. – 1–7 арк.

120. Спр. 118. Книга записи судов, прибывших из-за границы в карантинный порт с указанием привезенного товара. – 11.01. – 29.11.1843. – 1–46 арк.

121. Спр. 144. Книга записи коммерческих судов, отходящих из порта за границу с указанием количества вывозимого товара в течении 1845 г. – 12.01 – 29.11.1845. – 1–8 арк.

122. Спр. 258. Переписка с директором карантинного порта о предоставлении сведений о количестве товаров из-за границы, поступивших на обсервацию. – 4.03. – 15.07.1833. – 1– 4 арк.

123. Спр. 266. Ведомости о количестве судов, прибывших из-за границы с указанием привозимого и вывозимого товара в порты Измаил, Рени, Сулина, Аккерман за 1853–1854 гг. – 1.01 – 26.12.1854. – 1–27 арк.

124. Спр. 289. Предписание Бессарабского военного губернатора, переписка с командующим войсками по низовьях р. Дунай о запрещении вывоза за границу хлеба и мяса в связи с началом военных действий с Турцией и порядке пропуска в Измаиле, Рени судов нейтральных государств. – 26.02. – 16.07.1854. – 1–85 арк.

125. Спр. 323. Книга записи коммерческих судов отходящих за границу с указанием количества вывезенных товаров – 15.03. – 23.11.1855. – 1–19 арк.

126. Спр. 332. Ведомости прихода коммерческих судов с указанием количества привезенных товаров. – 25.01. – 18.04.1856. – 1–31 арк.

127. Спр. 366. Переписка с командующим Измаильской пограничной стражей о задержании молдавских царан и цыган, бежавших с территории Молдавии, отошедшей от Бессарабии. – 5.02. – 8.06.1861. – 1–191 арк.

128. Спр. 382. Ведомости о количестве прошедших через сухопутные карантинные с. Татарбунар и с. Кубей транспортов с указанием общей стоимости товара. – 12.11.1864. – 6.01.1865. – 1–21 арк.

Ф. 443. Ренийская таможня г. Рени Измаильского уезда Бессарабской губернии (1880–1913). – Оп. 1.

129. Спр. 1. Циркулярные предписания Департамента таможенных сборов о порядке взимания пошлин с товаров, привозимых из-за границы. – 7.01. – 29.12.1880. – 1–33 арк.

130. Спр. 9. Ведомости о ходе торговли по каботажному и заграничному судоходству с указанием ввозимых и вывозимых товаров за 1882–1883 гг. – 25.04. – 24.05.1883. – 1–132 арк.

131. Спр. 11. Перечень судов морского торгового флота. – 21.10.1887. – 1–11 арк.

132. Спр. 14. Судовые паспорта о плаванье судов Черноморско-Дунайского пароходства в навигацию 1889 г. – 28.03.1889. – 22.05.1890. – 1–45 арк.

133. Спр. 54. Дело об учреждении портового управления и определении границ территории торгового порта. – 2.09.1904. – 25.09.1908. – 1–33 арк.

134. Спр. 65. Переписка с Начальником южного таможенного округа Николаевской портовой таможни о разрешении на беспошлинный ввоз из-за границы железных мостов (пристаней) для Русско-Дунайского пароходства. – 11.08.1907. – 26.03.1908. – 1–33 арк.

135. Спр. 76. Ведомости о денежных доходах поступивших от продажи контрабандных товаров за 1907 г. – 3.07 – 20.12.1907 – 1–44 арк.

136. Спр. 139. Переписка с агентством Русского Дунайского пароходства о вывозе за границу керосина в наливных баржах, привезенного из Батуми, акты, удостоверения, списки на вывоз керосина. – 5.04. – 17.10.1908. – 1–38 арк.

137. Спр. 141. Годовой отчет о работе Ренийской таможни за 1908 г. – 1.01. – 25.12.1909. – 1–24 арк.

138. Спр. 173. Дело о конфискации и продаже товаров, привезенных из-за границы контрабандой А. Меглеоглу. – 19.05.1908. – 17.02.1909. – 1–11 арк.

139. Спр. 208. Переписка с агентством Русского Дунайского пароходства о вывозе за границу керосина в наливных баржах, привезенного из Батуми. – 6.05. – 6.10.1909. – 1–44 арк.

140. Спр. 213. Списки грузовых документов по судоходству и ведомости денежных сумм, поступивших в счет корабельного и полукоепечного сборов за 1909 г. – 30.01.1909. – 24.03.1910. – 1–136 арк.

141. Спр. 273. Переписка с агентством Русского Дунайского пароходства о вывозе за границу керосина в наливных баржах, привезенного из Батуми. – 5.05. – 1.10.1910 г. – 1–32 арк.

142. Спр. 383. Переписка с агентством Русского Дунайского пароходства о вывозе за границу керосина, привезенного в наливных баржах из Батуми. – 4.04.1912. – 23.08.1913. – 1–54 арк.

143. Спр. 384. Переписка с Одесской и Граевской таможнями о провозе транзитом товаров через Ренийскую таможню за границу. – 12 – 16.11.1912. – 1–7 арк.

144. Спр. 452. Ведомости, сведения, переписка Одесского таможенного инспектора с Начальником Ренийского торгового порта о ходе внешней торговли с указанием товаров, ввоза и вывоза за 1910–1913 гг. – 3.01. – 16.12.1913. – 1–243 арк.

145. Спр. 456. Переписка с Бессарабской казенной палатой о возврате купцу Гликману 13 руб. 50 коп. излишне взысканных в счет попутного сбора. – 13.11.1913. – 12.01.1914. – 1–5 арк.

146. Спр. 460. Переписка с агентством Русского Дунайского пароходства о вывозе за границу керосина в наливных баржах, привезенного из Батуми. – 9.04. – 31.12.1913. – 1–16 арк.

147. Спр. 462. Ведомости о ходе внешней торговли, с указанием товаров ввоза и вывоза за 1913 г. – 5.01.1913 – 12.02.1914 гг. – 1–288 арк.

148. Спр. 530. Дело о количестве вывезенной за границу соленой рыбы за ноябрь 1913 г. – 11.11.1913. – 1–5 арк.

Ф. 443. Ренийская таможня г. Рени Измаильского уезда Бессарабской губернии (1880–1913). – Оп. 2.

149. Спр. 10. Переписка с агентством РДП в г. Рени о расписании движения судов в навигационный 1911 г. – 22.02. – 28.12.1911. – 1–122 арк.

150. Спр. 17. Месячные ведомости о движении судов по заграничному и каботажному плаванью за 1916 г. – 6.02.1916. – 12.01.1917. – 1–37 арк.

Ф. 537. Канцелярия начальника Измаильского таможенного округа в г. Измаил (1835–1859), с марта 1857 г. – Аккерман, с 1878 по 1882 г. – Измаил. – Оп. 1.

151. Спр. 2. Ведомости товаров, ввозимых и вывозимых за границу с указанием размера взимаемой пошлины за январь – апрель 1835 г. – 4.01. – 6.05.1835. – 1–218 арк.

152. Спр. 6. Переписка с департаментом внешней торговли, Бессарабским военным губернатором, правлением Измаильского центрального карантинного учреждения Сулинского частного карантинного. – 28.03.1836. – 4.03.1837. – 1–105 арк.

153. Спр. 15. Ведомости товаров, ввозимых и вывозимых за границу с указанием размера взимаемой пошлины за сентябрь – декабрь 1838 г. – 2.02. – 12.12.1838. – 1–225 арк.

154. Спр. 25. Переписка с департаментом внешней торговли о разрешении Ренийской таможене взыскивать таможенный сбор с ввозимых из-за границы товаров. – 30.08. – 23.10.1839. – 1–6 арк.

155. Спр. 26. Переписка с департаментом внешней торговли о запрещении ввоза из-за границы сахара-сырца сухопутным и речным путем. – 11.03. – 29.04.1839. – 1–6 арк.

156. Спр. 30. Переписка с Управлением Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора о назначении мест на берегу р. Прут для устройства карантинного кордона. – 4.05. – 1.12.1839. – 1–62 арк.

157. Спр. 73. Ведомости товаров, ввозимых и вывозимых за границу с указанием размера взимаемой пошлины за январь – август 1842 г. – 7.01. – 30.11.1842. – 1–544 арк.

158. Спр. 119. Переписка с Департаментом внешней торговли о сокращении размера пошлины, с привезенного из-за границы хлеба на речных судах. – 13.06. – 28.07.1847. – 1–6 арк.

159. Спр. 148. Ведомости товаров, вывезенных за границу с указанием размера взимаемой пошлины за январь – сентябрь 1850 г. – 3.09.1850. – 1–2 арк.

160. Спр. 161. Ведомости товаров, ввозимых и вывозимых за границу с указанием размера взимаемой пошлины за 1851 г. – 3.01. – 2.12.1851. – 1–95 арк.

161. Спр. 186. Ведомости о речном судоходстве по р. Дунай за 1853 г. – 15.12.1853–14.01.1854. – 1–22 арк.

162. Спр. 187. Ведомости товаров, ввозимых и вывозимых за границу с указанием размера взимаемой пошлины за 1854 г. – 3.02.1854. – 13.01.1855. – 1–248 арк.

163. Спр. 201. Переписка с директором Департамента таможенных сборов о запрещении привоза контрабандных товаров из-за границы. – 27.04.1879. – 22.01.1882. – 1–22 арк.

164. Спр. 205. Ведомости о судоходстве по портам таможенного округа, с указанием прибывших и убывших судов пограничному и каботажному плаванию на 1881 г. – 13.03.1881. – 15.01.1883. – 1–27 арк.

165. Спр. 209. Отношение Кагульского неперменного земского комитета о ходе строительства шоссейной дороги от г. Кагул до р. Прут. – 24.08.1882. – 1–2 арк.

Ф. 661. Измаильский коммерческий суд в г. Измаил (1825–1857). – Оп. 1.

166. Спр. 2. Дело о выдаче патентов на мореходные суда и паспортов на право выезда за границу измаильским купцам. – 6.07.1825. – 1–5 арк.

167. Спр. 27. Дело об утверждении на должность портового маклера и публичных нотариусов за 1826 г. – 10.01.1826. – 5.01.1827. – 1–86 арк.

168. Спр. 57. Дело о свершении купчих крепостных на мореходные суда за 1832 г. – 21.04. – 8.11.1833. – 1–123 арк.

169. Спр. 204. Дело по разбору тяжбы между сардинским вице-консулом И. Гольяди и австрийским подданным М. Новаком за провоз контрабандных товаров из-за границы. – 28.11.1836. – 1.11.1843. – 1–206 арк.

170. Спр. 210. Дело об утверждении крепостного акта на мореходное судно измаильского купца Д. Каравасили. – 23.09. – 18.11.1838. – 1–8 арк.

171. Спр. 379. Дело о продаже ботни измаильского мещанина М. Янкелевича за нарушение договора о поставке кож и сала купцу Макарову. – 25.02.1841. – 16.11.1844. – 1–9 арк.

Ф. 770. Аккерманский уездный предводитель дворянства в г. Аккерман (1893–1916.) – Оп. 1

172. Спр. 6. Статистические сведения о размерах посевных площадей и урожайности сельскохозяйственных культур Аккерманского и Измаильского уездов за 1897 г., списки потомственных дворян с указанием их семейного и имущественного положения. – 4.11.1897 – 21.12.1898. – 1–159 арк.

173. Спр. 15. Переписка с Бессарабским губернским предводителем дворянства о назначении и утверждении должностных лиц. Рассмотрение прошений жителей уезда. – 8.01. – 24.11.1902 г. – 1–148 арк.

Національний архів республіки Молдова (НАРМ)

Ф. 1. Молдавских сенаторов (1813–1830). – Оп. 1

174. Спр. 4063. Приказы главнокомандующего Дунайской армии о разрешении вывозить товары в Россию, за границу. – 1812. – 1–57 арк.

*Ф. 2. Канцелярия Бессарабского губернатора
(1812–1917 гг.). – Оп. 1.*

175. Спр. 71. Царский рескрипт от 21 августа 1813, об освобождении Бессарабской области от рекрутской повинности. – 1813. – 1–3 арк.

176. Спр. 6631. Отношение Измаильского карантинного правления генерал-губернатору Новороссийского и Бессарабского со сведениями о вывозе измаильскими купцами за границу Бессарабии хлеба. – 1826. – 1–43 арк.

Ф. 3. Бессарабский областной совет (1818–1873 гг.).

177. Оп. 1. – Спр. 28. Описание шести цинутов Оргей, Хотин, Бендеры, Аккерман и Измаил по поводу деления Бессарабской области в 1818. – 1818 – 1–127 арк.

178. Оп. 2. – Спр. 6384. Ведомости о заграничных товарах, пропущенных через карантинные заставы в Бессарабию в 1855 г. – 1856. – 213 арк.

Ф. 6. Бессарабское губернское правление (1873–1917) – Оп. 2

179. Спр. 11. Указ Сената от 6 октября 1828 г. о предоставлении 25-летней торговой льготы п. Измаилу с 1829 г. – 1829. – 1–12 арк.

*Ф. 72. Бессарабская губернская казенная палата
(1828–1918) – Оп. 1*

180. Спр. 302. К вопросу об установлении железнодорожной ветки Рени – Измаил. – 1912. – 1–6 арк.

Нормативні акти

181. Высочайший рескрипт на имя генерал-лейтенанта Бахметова «О межевом уставе образования Бессарабской области». – 29.04.1818 (№ 27357). // Сборник правил и узаконений не вошедший в свод законов и относящихся к до межевания земель в Новороссийском крае, Крымском полуострове, западных губерний и Бессарабском области. А также изданных в дополнении к межевой инструкции на Сибирскую, Саратовскую, Оренбургскую, Вятскую и Астраханскую губернии. – СПб.: Тип. Правительствующего Сената, – 1847. – С. 74–82.

182. Высочайше утвержденный доклад Министра иностранных дел. «О правилах для принятия и водворения иностранных колонистов». 20.02.1804 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1. – Т. 28. – СПб., 1830. – № 21163. – С. 154–155.

183. Высочайше утвержденное положение Комитета Министров о поселении колонистов в Бессарабии 28.08.1817 г. [Электронный ресурс] / А.Н. Яковлев // Немцы в истории России 1652–1917 гг.: личный фонд. – С. 236–240. – Режим доступа: <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/456789>

184. Высочайше утвержденное положение «Об управлении колониями юга России», утвержденное Александром I 21.03.1818 [Электронный ресурс] / А.Н. Яковлев // Немцы в истории России 1652–1917 гг.: личный фонд. – С. 154–159. – Режим доступа: <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/65471>

185. Высочайше утвержденное положение Кабинета Министров «О предоставлении Межевому Департаменту права утверждать по Бессарабии права на пожалование там земли». – 24.09.1824. (№ 30095). // Сборник правил и узаконений не вошедший в свод законов и относящихся к до межевания земель в Новороссийском крае, Крымском полуострове, западных губерний и Бессарабском области. А также изданных в дополнении к межевой инструкции на Сибирскую, Саратовскую, Оренбургскую, Вятскую и Астраханскую губернии. – СПб.: Тип. Правительствующего Сената, – 1847. – С. 87–88.

186. Высочайше утвержденное положение Комитета Министров «О поселении в Бессарабской области болгар и других задунайских переселенцев, с присовокуплением ведомости округам, назначаемым для поселения их». // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1. – Т. 36. – СПб. 1830 – № 28054. – С. 518–520.

187. Высочайше утвержденное положение Кабинета Министров «О царанах, населенных на казенных землях Бессарабии». – 23.04.1840. (№ 13411) // Сборник правил и узаконений не вошедший в свод законов и относящихся к до межевания земель в Новороссийском крае, Крымском полуострове, западных губерний и Бессарабском области. А также изданных в дополнении к межевой инструкции на Сибирскую, Саратовскую, Оренбургскую, Вятскую и Астраханскую губернии. – СПб.: Тип. Правительствующего Сената, – 1847. – С. 99.

188. Высочайше утвержденное положение Комитета Министров «О повышении сборов с немецких колонистов Новороссии и Бессарабии», утвержденное Александром II 29.05.1861 / А.Н. Яковлев // Немцы в истории России 1652–1917 гг.: личный фонд. – С. 800. – Режим доступа: <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/65471>

189. Высочайше утвержденное положение Комитета Министров «О порядке переселения в места Российской империи жителей той части Бессарабской области, которая отошла к Молдавии». // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2. – Т. 34. – Отд. 1. СПб. 1861. – № 34 374. – С. 355–356.

190. Высочайше утвержденное положение Комитета Министров «О дозволении Одесской городской Думе выдавать, торгующим в г. Одесса лицам, свидетельства на право торговли и предоставление на будущее время Министерству Финансов разрешить выдавать свидетельства городской Думе»: [Полн. собр. законов Рос. имп. – Собр. 2. – Отд. первое]. – СПб.: Тип. II-го отд. Е.И.В. Канцелярии, 1863. – Т. XXXVI. – 1863. – С. 56.

191. Высочайше утвержденный Указ Александра I «О переселении немецких колонистов из Польши в Бессарабию» 29.11.1813 г. [Электронный ресурс] / А.Н. Яковлев // Немцы в истории России 1652–1917 гг.: личный фонд. – С. 224–226. – Режим доступа: <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/65341>

192. Высочайше утвержденный устав «Русского общества паровой торговли и железной дороги»: [Полн. собр. законов Рос. имп. – Собр. 2. – Отд. первое]. – С.Пб.: Тип. II-го отд. Е.И.В. Канцелярии, 1877. – Т. XLIX. – 1877. – С. 153–157.

193. Высочайше утвержденный устав «Русского Дунайского пароходства»: [Полн. собр. законов Рос. имп. – Собр. 3. – Отд. первое]. – С.Пб.: Тип. II-го отд. Е.И.В. Канцелярии, 1889. – Т. VI. – 1889. – С. 211.

194. Высочайшее утвержденное учреждение для управления Бессарабской Области 29.02.1828 года / Ю.И. Семенов // Исторические источники. – 2001. – сентябрь. – С. 145–157. – Режим доступа: <http://www.hrono.ru/dokum/moldav1828.htm>

195. Государственный налог. Сборник узаконений, правил, форм, инструкций, циркуляров и разъяснений Мин. Финн., с законод. мотивами, алфавит. указателями, дополнениями и изменениями по 1 января 1902 г. // Издание неофициальное, третье переработанное и дополненное В. Саковичем. – СПб.: Издание юридического книжного магазина Н.К. Мартынова, 1902. – 93, V с.

196. Закон торговый // Свод законов Российской империи. – СПб.: Тип. 2 отд. Е.И.В. Канцелярии, 1836. – Т. XI. – С. 119–139.

197. Законы, изданные румынским правительством в 1874, 1875, 1878 гг. о наделе жителей Болградского земск. района (бывш. Болград-

ского уезда), Измаильского уезда Бессарабской губернии, землю на выкупных началах. – Одесса: Тип. А. Хакаловского, 1898. – 18 с.

198. Именной указ Сената «О продлении на 5 лет складывания товаров в городе Одесса. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1. – СПб.: Тип. 2 отд. Е.И.В. Канцелярии, 1830. – Т. 30. – № 23572 – С. 904.

199. Именной указ Сената «О размежевании в Бессарабии казенных земель, именуемых Буджак через землемеров смежных губерний под распоряжением полковника Корниловича» – 7.03.1817 г. (№ 26719). // Сборник правил и узаконений не вошедший в свод законов и относящихся к до размежевания земель в Новороссийском крае, Крымском полуострове, западных губерний и Бессарабском области. А также изданных в дополнении к межевой инструкции на Сибирскую, Саратовскую, Оренбургскую, Вятскую и Астраханскую губернии. – СПб.: Тип. Правительствующего Сената, – 1847. – С. 74.

200. Именной указ Сената «Про транзитный торг Молдавии, Валахии, Австрии и Пруссии через Одесский порт в чужие края». Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1. – СПб.: Тип. 2 отд. Е.И.В. Канцелярии, 1830. – Т. 30. – № 23292 – С. 595–598.

201. Коллекция старинных документов из фамильного архива г-жи Э.Ф. Дониц, урожденной Карп Руссо (грамоты господарей) // Труды Бессарабской губернской архивной ученой комиссии. – 1900. – Т. I. – С. 234–261.

202. Опыт приблизительного исчисления народного дохода по различным его источникам и по размерам в России. – СПб.: Типограф. П.П. Сойкина, 1906. – XLIII, 95 с. – (Материалы к проекту Положения о государственном подоходном налоге).

203. Положение об акцизе с хлебного вина и о питейном сборе с мест раздробительной продажи питья в губерниях: Виленской, Гродненской, Минской, Гомельской, Витебской, Могилёвской, Киевской, Подольской, Волынской, Черниговской, Полтавской, Харьковской, Екатеринославской, Таврической, Херсонской и в области Бессарабской. – СПб. Типография Правительствующего Сената, 1849. – 51 с.

204. Положение о государственном промысловом налоге, с изложением рассуждений, на коих оно основано. – СПб.: Государственная канцелярия, 1899. – 483 с.

205. Положение Комитета Министров от 15.05.1815 г. о пропуске скота, лошадей, привозе хлеба из Бессарабии в австрийские и турецкие владения. [Полн. собр. законов Рос. имп. – Собр. 1-е, [в 46 Т.] –

С.Пб.: Тип. II-го отд. Е.И.В. Канцелярии, 1840. – Т. XXXIII. – № 25848. – С. 152–153.

206. Положение Комитета Министров от 15 марта 1826 г. о вывозе из Бессарабской губернии в Россию бессарабского вина через все таможенные пункты Новороссии. [Полн. собр. законов Рос. имп. – Собр. 2. – Отд. первое]. – С.Пб.: Тип. II-го отд. Е.И.В. Канцелярии, 1830. – Т. I. – № 195. – С. 114–115.

207. Положение о пошлине на право торговли и других промыслов // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. II. – Отд. I. – СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1863. – Т. 38. – 1863. – С. 3–15.

208. Румынские законы об упорядочении государственных имений в Бессарабии / Перевод и издание А.Я. Иванченко. – Болград: типография А.Я. Иванченко, 1898. – 36 с.

209. Сборник договоров России с другими государствами (1856–1917). – М.: Политиздат, 1952. – 578 с.

210. Сенатский указ о наделении церквей в Бессарабии землею. – 7.08.1831. – (№ 4748) // Сборник правил и узаконений не вошедший в свод законов и относящихся к размежеванию земель в Новороссийском крае, Крымском полуострове, западных губерний и Бессарабском области. А также изданных в дополнении к межевой инструкции на Сибирскую, Саратовскую, Оренбургскую, Вятскую и Астраханскую губернии. – СПб.: Тип. Правительствующего Сената, – 1847. – С. 96–98.

211. Систематический свод постановлений Аккерманского уездного земского собрания за 1869–1904 гг. – Аккерман: изд. Земской управы, 1906. – 760 с.

212. Указ Сената «Про правила, составленные Министерством финансов, относительно торговли из Одессы до границ Молдавии и про предоставлении Измаильской таможене права отправлять, привезенные к ней товары на складирование». // Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Тип. 2 отд. Е.И.В. Канцелярии, 1836. – Собр. 2. – Т. VI – № 4409. – С. 216.

213. Устав акционерного общества Черноморско-Дунайского пароходства. – Одесса, 1891 г. – 4 с.

214. Устав Бессарабско-Таврического земельного банка. – Одесса, Типография: Одесский Вестник, 1887. – 42 с.

215. Устав городского и сельского хозяйства // Свод законов Российской империи. – СПб.: Тип. 2 отд. Е.И.В. Канцелярии, 1852. – Т. XII. – С. 21–91.

216. Устав образования Бессарабской Области (29 апреля 1818 года). / Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. – Том 35. – СПб. 1830. – С. 222–227. // Национальная политика в императорской России. / Составитель, редактор и автор примечаний Ю.И. Семенов. – Режим доступа: <http://www.hrono.info/dokum/moldav1818.html>

217. Устав о промышленности: [Свод законов Российской империи (издание неофициальное): в 5 кн., 16 т. / под ред. юрисконсульта Министерства юстиции И.Д. Мордухай – Болтовского; сост. Н.П. Балканов, С.С. Войт, В.Э. Герценберг – СПб.: Русское книжное товарищество «Деятель», 1912. – Кн. 1. – Т. XI. – Ч. II. – С. 1191–1233.

218. Устав путей сообщения. Свод законов Российской империи (издание неофициальное): в 5 кн., 16 т. / под ред. юрисконсульта Министерства юстиции И.Д. Мордухай – Болтовского; сост. Н.П. Балканов, С.С. Войт, В.Э. Герценберг – СПб.: Русское книжное товарищество «Деятель», 1912. – Кн. 4. – Т. XII. – Ч. I – С. 1–141.

219. Устав ремесленный // Свод законов Российской империи. – СПб.: Тип. 2 отд. Е.И.В. Канцелярии, 1846. – Т. XI. – С. 349–374.

220. Устав Российского морского, речного, ссудного и страхового банка. – Одесса: Тип. Одесского листка, 1899. – 27 с.

221. Устав Торговый: [Свод законов Российской империи (издание неофициальное): в 5 кн., 16 т. / под ред. юрисконсульта Министерства юстиции И.Д. Мордухай – Болтовского; сост. Н.П. Балканов, С.С. Войт, В.Э. Герценберг – СПб.: Русское книжное товарищества «Деятель», 1912. – Кн. 4. – Т. XI. – Ч. II. – С. 965 – 1117.

Періодичні видання

222. Бессарабское сельское хозяйство: двухнедельный научно-практический журнал. // Издание агрономической секции Бессарабского общества естествоиспытателей и Кишиневского отдела императорского Российского общества плодоводства. – Кишинев: Типография бессарабского губернского правления – 1909. – № 6. – 411 с.

223. Города и посады Бессарабской губернии // Бессарабский календарь. Ежегодное издание. [Под ред. Б.О. Лемперда и Н.К. Могилянского]. – Кишинев, 1910. – С. 191–212.

224. Дунайские пароходы. // Новороссийский календарь на 1835 г. – Одесса, 1834. – С. 54–61.

225. Дунайская рыбная ловля в Бессарабской области. // Журнал Министерства внутренних дел (далі ЖМВД). – СПб., 1846. – Ч. 13. С. 65–78.

226. Известия о хлебной торговле в Одессе и Бессарабии. // ЖМВД. – СПб. 1847. – Ч. 17. – С. 150–162.
227. Известия о хлебной торговле в Одессе и Бессарабии // ЖМВД. – СПб., 1848. – Ч. 23. – С. 47–62.
228. Коммерческая газета / под. ред. Г.П. Неболсина – 1827. – № 49. – 18 июня.
229. Коммерческая газета / под. ред. Г.П. Неболсина – 1833. – № 2 – 5 января.
230. Коммерческая газета / под. ред. Г.П. Неболсина. – 1838. – № 67. – 4 июня.
231. Обзор хлебных и товарных рынков, внутренних и заграничных. – 1884, 7 апреля – 19 с.
232. Обзор хлебных и товарных рынков, внутренних и заграничных. – 1884, 11 августа – 23 с.
233. Об успехах овцеводства в России // ЖМВД. – СПб., 1833. – Ч. 10. – № 9–12. – С. 160–174.
234. О мануфактурной и торговой промышленности в Молдавии, Валахии и Бессарабской области. // Журнал мануфактур и торговли (далі ЖМТ) – СПб. 1832. – № 1. – С. 100–119.
235. Рыбная ловля в Аккермане, Килии и в устьях Дуная. // Записки императорского общества сельского хозяйства Юга России (далі ЗИОСХЮР). – СПб., 1841. – С. 168–171.
236. Свиноводство в Бессарабии. // Хозяин – 1896. – № 33. – С. 591–594.
237. Соляной промысел в Бессарабской области. // ЖМВД. – СПб., 1846. – № 4. – С. 86–89.
238. Южнорусская сельскохозяйственная газета. – 1914. – 25 сентября.

Спогади сучасників

239. Вельтман А. Воспоминания о Бессарабии / А.Ф. Вельтман // Русский вестник. – 1893. – № 12. – С. 16–44.
240. Вигель Ф.Ф. Замечания на нынешнее состояние Бессарабии // [Соч.] Филиппа Филипповича Вигеля – М.: Унив. тип., 1892. – (Прил. к журн. «Русский архив» – 1893 – № 3).
241. Надеждин Н.И. Прогулки по Бессарабии / Николай Иванович Надеждин. – [Одесса, 1840]. – 142 с.
242. От Кишинева до Калуги в 1833 году. (сообщил Л. Мациевич) // Записки Одесского общества истории и древностей (далі ЗООИД). – 1900. – Т. 22. – С. 20–26. (Материалы).

243. Саккер Д. О вывозе русского керосина за границу / Д. Саккер. – Одесса, 1886. – 46 с.
244. Свиныин. П. П. Статистика. Описание Бессарабской области. Составлено ведомства государственной коллегии иностранных дел надворным советником Павлом Свиныиным, 1.06.1816 г. / Павел Свиныин. // Stratum plus. – 2001–2002. – № 6. – С. 342–498.
245. Сикар Ш. Письма об Одессе. / пер. с французского Николая Трегубова / Шарль Сикар. – СПб.: типография Карла Драр, 1846. – 146 с.
246. Сумароков Павел. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году. С историческим и топографическим описанием всех тех мест. / Павел Сумароков. – Москва: в университетской типографии у Ридигера и Клаудия, 1800. – 238 с.
247. Раковски Г.С. Пръселение въ Русия (1861) / Г. Раковски // Съчинения на Г.С. Раковски. – София, 1922. – С. 470–482.
248. Титоровъ И. Българите въ Бесарабия. / Иовъ Титоровъ. – София: печатница на Г.А. Ножаровъ, 1903. – 307 с.
249. Le probleme Bessarabin. Memorandum adopte le 22 juin 1927 par la Conference dts Assotiations d'emigres bessarabiens de France, de Belgique, d'Allemagne, d'Autriche et de Tchecoslovaquie. – Paris: Assotiations des emigres bessarabiens en France, 1927. – 15 p.
250. Martonne Em. De. What I have seen in Bessarabia. / Em. De Martonne – professor a la Corbonne – Paris: Imp de Arts et des Sports, 1919. – 47 p.

Статистичні джерела

251. Адрес-календарь Бессарабской губернии на 1882 г. / [Под ред. Б.А. Топиро]. – Кишинев: Изд-во редакции областных ведомостей, [1882]. – 324 с.
252. Бессараби: Географический, исторический, статистический, этнографический, литературный справочный сборник / Под ред. Павла Александровича Крушевана. – М.: Газ. «Бессарабец», 1903. – 520 с.
253. Бессарабская область: [в 2-х ч.] / сост. Генер. штаба капитан А. Защук, действит. чл. Одесскаго о-ва истории и древностей и Императ. о-ва сел. хоз-ва южной России (ЗИОСХЮР), чл.-сотр. Императ. рус. геогр. о-ва. – СПб.: [б.и.], 1862. – Ч. 1: Описание Бессарабской области, разделение области, физические свойства поверхности, гидрография, пути сообщения, климат, естественная произведения,

жители, промышленность, образованность, внутренний и внешний быт жителей Бессарабии, особые учреждения в Бессарабской области. – СПб.: [б.и.], 1862. – 562 с.

254. Внешняя политика России XIX – нач. XX ст.: [Документы российского министерства иностранных дел]. – М.: Наука, 1980. – Т. XII. – 1980. – 783 с.

255. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т. XI – Ч. 3. – Бессарабская область. / издаваемое по Высочайшему повелению при 1 – отделении Департамента Генерального Штаба. [Рекогносцировку и материалы, собранных на местах, осуществляя Генерального Штаба подполковник М. Дараган]. – СПб.: ТИП. Департамента Генерального Штаба, 1849. – 168(309) с. – 21 табл.

256. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Торгово-промышленный адрес-календарь Российской империи на 1897 год. – СПб.: Издание А.С. Суворина, 1899. – 900 с.

257. Главнейшие данные поземельной статистики по обследованию 1887 года. – СПб.: Издание Центрального статистического комитета МВД, 1892–1901. – (Статистика Российской империи). – Вып. 3: Бессарабская губерния. – 1901. – 15 с.

258. Губернии Российской империи: История и руководители. 1708–1917 гг. (Исторические данные об образовании губерний, областей, градоначальств и других частей внутреннего управления Империи с указанием высших чинов этого управления в хронологическом порядке по 1 ноября 1902 г.: Книга подготовлена Департаментом общих дел Министерства внутренних дел в 1902 г. Издано с исправлениями и дополнениями в 2003 г.) / Под общ. ред. м-ра внутр. дел РФ Б.В. Грызлова; [Гл. ред.: Н.Ф. Самохвалов; Ред.-составитель: Ю.Н. Моруков]. – М.: Объединенная редакция МВД России, 2003. – 479 с.

259. Днестр и Приднестровье. Описание губерний Подольской, Бессарабской и Волынской. / Составлено Министерством путей сообщений – СПб, 1878. – 40 с.

260. Донесение императорских российских консульских представителей за границей по торгово-промышленным вопросам. – СПб.: Министерство торговли и промышленности, 1912. – № 24. – 73 с.

261. Донесение императорских российских консульских представителей за границей по торгово-промышленным вопросам. – СПб.: Министерство торговли и промышленности, 1913. – № 4. – 45 с.

262. Донесение императорских российских консульских представителей за границей по торгово-промышленным вопросам. – СПб.: Министерство торговли и промышленности, 1913. – № 5 – 30 с.

263. Записки Бессарабского областного статистического комитета: [в 3 т.] / под ред. А.Н. Егунова. – Кишинев, 1864. – Т. 1. – 136 с.

264. Из итогов сельскохозяйственной переписи 1916 г. в Бессарабии. / сост. заведующим статистическим отделом Бессарабского земства Н.К. Могилянским. – Кишинев: тип. «К. Шехтер и син-я», 1918. – 22 с.

265. История Молдавии. Документы и материалы. – Т. III. – Положение крестьян и крестьянское движение в Бессарабии (1812–1861 гг.): Сборник документов / Сост. И. Анцупов, К. Крижановская [под ред. Я. Гросула]. – Кишинев: Изд-во ЦК КП Молдавии, 1969. – Ч. II. – 450 с.

266. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба: [Санкт-Петербург: Глав. упр. Ген. штаба, 1859–1865]: в 25 т. – Т. 2: Бессарабская область: Ч. 1. / Сост. Ген. Штаба кап. А. Зашук – СПб., 1862. – 553 с.

267. Обзор Бессарабской губернии за 1901 г. – Кишинев, 1902. – 198 с.

268. Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1900 год: [Изд. Департамента таможенных сборов]. – СПб.: Тип. М.П. Фролова, 1902. – 970 с.

269. Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1901 год: [Изд. Департамента таможенных сборов]. – СПб.: Тип. М.П. Фролова, 1903. – 896 с.

270. Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1902 год: [Изд. Департамента таможенных сборов]. – СПб.: Тип. М.П. Фролова, 1904. – 1024 с.

271. Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1903 год: [Изд. Департамента таможенных сборов]. – СПб.: Тип. М.П. Фролова, 1905. – 902 с.

272. Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1904 год: [Изд. Департамента таможенных сборов]. – СПб.: Тип. М.П. Фролова, 1906. – 899 с.

273. Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1905 год: [Изд. Департамента таможенных сборов]. – СПб.: Тип. М.П. Фролова, 1907. – 924 с.

274. Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1906 год: [Изд. Департамента таможенных сборов]. – СПб.: Тип. М.П. Фролова, 1908. – 1217 с.

275. Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1907 год: [Изд. Департамента таможенных сборов]. – СПб.: Тип. М.П. Фролова, 1909. – 1197 с.

276. Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1908 год: [Изд. Департамента таможенных сборов]. – СПб.: Тип. М.П. Фролова, 1910. – 169 с.

277. Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1909 год: [Изд. Департамента таможенных сборов]: в 2 т. – СПб.: Тип. М.П. Фролова, 1911. – Т I.: Обзор заграничного, внутреннего, каботажного плавания. – 1911. – 432 с.

278. Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1909 год: [Изд. Департамента таможенных сборов]: в 2 т. – СПб.: Тип. М.П. Фролова, 1911. – Т II.: Обзор отпускной и ввозной торговли по европейским и азиатским таможенным. – 1911. – 1231 с.

279. Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1910 год: [Изд. Департамента таможенных сборов]: в 2 т. – СПб.: Тип. М.П. Фролова, 1912. – Т I.: Обзор заграничного, внутреннего, каботажного плавания. – 1912. – 563 с.

280. Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1910 год: [Изд. Департамента таможенных сборов]: в 2 т. – СПб.: Тип. М.П. Фролова, 1912. – Т II.: Обзор отпускной и ввозной торговли по европейским и азиатским таможенным. – 1912. – 948 с.

281. Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1911 год: [Изд. Департамента таможенных сборов]: в 2 т. – СПб.: Тип. М.П. Фролова, 1913. – Т II.: Обзор отпускной и ввозной торговли по европейским и азиатским таможенным. – 1913. – 905 с.

282. Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1912 год: [Изд. Департамента таможенных сборов]: в 2 т. – СПб.: Тип. М.П. Фролова, 1914. – Т II.: Обзор отпускной и ввозной торговли по европейским и азиатским таможенным. – 1914. – 943 с.

283. Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1913 год: [Изд. Департамента таможенных сборов]: в 2 т. – СПб.: Тип. М.П. Фролова, 1915. – Т II.: Обзор отпускной и ввозной торговли по европейским и азиатским таможенным. – 1915. – 947 с.

284. О вывозе донецкого минерального топлива за границу: [Отчеты о заграничной командировки лиц, командированных советом Съез-

да горнопромышленников Юга России для изучения каменноугольных рынков]. – Харьков, 1902. – 163 с.

285. Отчёт Бессарабско-Таврического земельного банка за 1916 г. – Одесса: Экономическая типография и литография, 1916. – 62 с.

286. Отчет Одесского комитета торговли и мануфактур за 1903–1905 гг.: [Одесский комитет торговли и мануфактур]. – Одесса, 1906. – 228 с.

287. Памятная книжка Бессарабской области на 1862 г. – Кишинев: Губернская типография, 1862. – 456 с.

288. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Изд. Центр. стат. ком. МВД; [Под ред. Н.А. Тройницкого]. В 89 т. – Т. III: Бессарабская губерния. – 1905. – 312 с. // [<http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus.gub97.php?reg=3>]

289. Россия и национально-освободительное движение на Балканах 1875–1878 гг.: сборник документов / [ред. кол.: А.Л. Нарочницкий (отв. ред.) и др.; вступит. статья Л.И. Нарочницкой] / АН СССР, Ин-т истории. – М.: Наука, 1979. – 443 с.

290. Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917 / [сост. Козьменко И.В.; ред. Адамов Е.А.]. – М.: Госполитиздат, – 1952. – 463 с.

291. Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России. 1724–1900 / [под ред. В.И. Покровского]: в 2 т. – СПб., 1902. – Т. 1. – 1902. – 814 с.

292. Список населенных мест Бессарабии на 1859 год. – СПб, 1861. – 88 с.

293. Справочная книжка для заемщиков Бессарабско-Таврического земельного банка. – Одесса: «Экономическая типография и литография», 1896. – 80 с.

294. Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов: в 2 т. / [сост. по данным, извлеченным из материала Отдела торговли, Особенной канцелярии по кредитной части и Департамента железнодорожных дел Министерства финансов ; под. ред. В.А. Дмитриева-Мамонтова]. – СПб, 1905. – Т. 2 – 1905. – 783 с.

295. Устройство задунайских переселенцев в Бессарабии и деятельность А.П. Юшневского // Сборник документов. – Кишинев: Госиздат Молдавии, 1957. – 544 с.

296. Basarabia in secolul XIX de zamfir carbure. – Bucuresti: institutul de arte grafice Carol Gobl, 1898. – 562 p.

297. Lucrarile statistice ale Moldovei . – Cap. II. – Populatiunea. – Iasi, 1862. – 152 p.

Використана література

298. Абакумова-Забунова Н.В. Русское население городов Бессарабии XIX в. / Н.В. Абакумова-Забунова. – Кишинев: Ch.: Bisines Elita, 2006. – 519 с. – (АН Молдовы. Институт межэтнических исследований).
299. Абрамченко М. Почему не расчистили дунайское гирло в XIX веке // Курьер недели – 18 июля. – 2009 г. – С. 5.
300. Агаки Алексей Софонович. Русско-румынские межгосударственные отношения в конце XIX – начале XX ст. / Алексей Софонович Агаки – Кишинев: АН МССР. Ин-т истории, 1976. – 187 с.
301. Аграшников А.В. Таможенная служба России в период модернизации: историко-правовой и политический аспекты. / А.В. Аграшников [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.tamzar.ru/n_1_23_2005/Agrashnikov.htm
302. Ажаева В.С. Мелкое предпринимательство в России (конец XIX – начало XX в.): Аналитический обзор / Валентина Сергеевна Ажаева. – М.: ИНИОН, 1994. – 36 с. – (Серия «Социально-экономические проблемы развитых стран» / РАН, ИНИОН).
303. Аксаков И. Исследование торговли на украинских ярмарках. / И. Аксаков. – СПб.: Тип. Академии Наук, 1858. – 383 с.
304. Алавердов Э.Г. Внешняя торговля России через порты Черного и Азовского морей в конце XIX – нач. XX ст.: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 – «история СССР» / Эдуард Григорьевич Алавердов. – Ростов-на-Дону, 1975. – 39 с.
305. Альтерман А.Д. Хлебные ресурсы Украины / А.Д. Альтерман. – Одесса: Госиздат Украины, 1923. – 178 с.
306. А.Н. Очерк гражданского устройства Бессарабской области с 1812–1828 г. / Отд. оттиск из 22-го т. Записок Имп. одес. о-ва истории и древностей А.Н. – Одесса: Экономическая типография и литография, 1900. – 113 с. – Отд. отт. из 22 т. Записок Имп. Одесского о-ва истории и древностей. – Штемпели: Герман Блюменфельд; Библиотека. Всесоюзная Правовая Академия при ЦИК СССР
307. Андреева Е.А. Народоведение и этнография Бессарабии. / Е.А. Андреева – Измаил: Измаїльська міська друкарня, 1996. – 214 с.
308. Андриевский В.А. Бессарабское земство (1890–1914): дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 – «история СССР». / Андриевский Виталий Александрович. – Кишинев, 1984. – 202 с.
309. Андрущак В. История Республики Молдова с древнейших времён до наших дней. / В. Андрущак, П. Бойко, П. Бырня. – Chişinău: Tipografia Academiei de Ştiinţe, 1997. – 304 с.

310. Антипович К. Проф. О. Огоблин. Транзитный торг Украины за первой половины XIX столетия. / Антипович К. // Червоний шлях. – 1928. – № 4. – С. 226–228.
311. Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство европейской России (конец XIX – нач. XX в.) / А.М. Анфимов. – М.: Наука, 1969. – 394 с.
312. Анфимов А.М. Новые данные о землевладении Европейской России / А.М. Анфимов, И.Ф. Макаров // История ССР. – 1974. – № 1. – С. 82–97.
313. Анцупов И. Реформа в управлении Бессарабией в 1812–1828 гг. / И. Анцупов, В. Жуков. // Ученые записки Кишиневского университета. – 1957. – Т. 26. – С. 145–159.
314. Анцупов И. О некоторых особенностях политики царского правительства в отношении государственных крестьян Бессарабской области (1812–1869 гг.). / И.А. Анцупов. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы (далі ЕАИВЕ). 1959 г. – Москва: Изд-во АН СССР. 1961. – С. 228–241.
315. Анцупов И.А. Развитие торгового садоводства и виноградарства в селениях государственных крестьян и колонистов южных уездов Бессарабии в 30–60-х гг. XIX в. / И.А. Анцупов. // ЕАИВЕ. 1961. – Рига, 1963. – С. 399–410.
316. Анцупов И.А. Государственная деревня Бессарабии в XIX в. (1812–1870 гг.) / Иван Антонович Анцупов. – Кишинев: Карта молдовеняскэ, 1966. – 262 с.
317. Анцупов И. А. Промышленный отход и извозничество в селениях государственных крестьян Бессарабии (1812–1860). / И.А. Анцупов. // Известия АН МССР. – 1966. – № 2. – С. 52–65.
318. Анцупов И.А. Системы земледелия в южных уездах Бессарабии в первой половине XIX века. / И.А. Анцупов. // ЕАИВЕ. 1964 г. – Кишинев, 1966. – С. 464–471.
319. Анцупов И.А. Изменения в соотношении земледелия и животноводства на юге Бессарабии в дореформенный период. / И.А. Анцупов. // ЕАИВЕ. 1965. – М., 1970. – С. 280–289.
320. Анцупов И.А. Аграрные отношения на юге Бессарабии (1812–1870 гг.) / Иван Антонович Анцупов. – Кишинев: Штиинца, 1978. – 235 с.
321. Анцупов И.А. Сельскохозяйственный рынок Бессарабии в XIX в. / Иван Антонович Анцупов. – Кишинев: Штиинца, 1981. – 251 с.

322. Анцупов Иван Антонович. Русское население Бессарабии и Левобережного Поднестровья в конце XVIII–XIX в.: Социально-экономический очерк / Академия наук республики Молдова; Институт национальных меньшинств; Кишиневская община россиян. – Кишинев: Инесса, 1996. – 252 с

323. Анцупов И.А. Буджак как природно-географическая среда. / Иван Антонович Анцупов. // История и культура гагаузов. – Кишинев, 2006. – С. 89–99.

324. Астахова Т.Н. Местное самоуправление в Измаильском уезде (конец XIX – нач. XX ст.). / Татьяна Николаевна Астахова // Науковий вісник ІДГУ. – 2002. – Вип. 12. – С. 3–4.

325. Б-ов И.Н. Граф Канкрин и его двадцатилетнее управление русскими финансами. / Б-ов И. Н. // Русский вестник. – 1895. – Т. 239. – № 8. – С. 230–243.

326. Бабилунга Н.В. Курс лекций по истории Молдавии: Лекция 6. Бессарабия в составе России / Н.В. Бабилунга, Б.Г. Бомешко. – Тирасполь: Изд-во Приднестровского государственного университета им. Т.Г. Шевченко, 1978. – 136 с.

327. Бабилунга Н.В. Национальный состав городского населения Бессарабии в эпоху империализма. / Николай Вадимович Бабилунга. – Кишинев: «Известия А.Н. МССР» – 1979. – № 3. – С. 24–33.

328. Бабилунга Н.В. Промышленность Бессарабии в конце XIX – начале XX века: очерк капиталистической эволюции. (отв. ред. В.И. Жуков) / Николай Вадимович Бабилунга. – Кишинев: Штиинца, 1985. – 152 с.

329. Балицкий О.Ю. Становище приватновласницьких міст Бессарабії у XIX ст. / О.Ю. Балицкий // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2010. – Вип. XVII. – С. 41–51.

330. Баллас М.К. Виноделие в России: (Ист.-стат. Очерк). Ч. 1–6 / Михаил Константинович Баллас. – СПб.: Деп. зем., 1895–1903. – Т. 6. – Южная Россия (Бессарабия, Херсонская, Подольская и Екатеринославская губернии). – 1899. – 455 с.

331. Батюшков П.Н. Бессарабия: Историческое описание / Помпей Николаевич Батюшков. – СПб.: Тип. высочайше утв. т-ва «Общественная польза», 1892. – 272 с.

332. Бахталовский Г. Посад Вилково. / Григорий Бахталовский. – Кишинев: тип. Губернской управы, 1881. – 67 с.

333. Бачинський А.Д. Джерело для вивчення історії народної колонізації Буджацького степу і пониззя Дунаю в кінці XVIII – на початку

XIX століття / Анатолій Діомидович Бачинський // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1963. – № 4. – С. 72–74.

334. Бачинский А.Д. Основные этапы крестьянско-казацкой колонизации Буджакской степи и низовия Дуная в XVIII – начале XIX вв. / А.Д. Бачинский. // ЕАИВЕ. 1964 г. – Кишинев: «Карта Молдовеняскэ», 1966. – С. 325 – 331.

335. Бачинская Е.А. Волонтировка – станица Дунайского казачьего войска 1827–1869. / Е.А. Бачинская // Тезисы докладов и сообщений научно-практической историко-краеведческой конференции «Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья». – Ч. I. История. – Белгород -Днестровск, 1990. – С. 53–55.

336. Бачинська О.А. Українці в козацьких військах Південної Бессарабії (перша половина XIX ст.). / О.А. Бачинська // Науковий вісник Измаїльського державного педагогічного інституту. – 2000. – Вип. 9. – С. 3–6.

337. Бачинська О.А. Етносоціальна характеристика населення міст Нижнього Подунав'я на початку XIX ст. (за матеріалами «Опису Кілії» 1808 р.) / О.А. Бачинська. // Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 2001. – Вип. 6. – С. 68–85.

338. Бачинська О.А. Колонізація українським населенням Придунайських земель. XVIII – початок XX ст.: автореф. дис... докт. іст. наук: 07.00.01. – «історія України». / Олена Анатоліївна Бачинська. // Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 2002. – 32 с.

339. Бачинська Олена Анатоліївна. Українське населення Придунайських земель XVIII – початок XX ст. (Заселення й економічне освоєння) / О.А. Бачинська; З.В. Першина (відп. ред.) . – О.: Астропринт, 2002. – 327 с.

340. Белова Е.В. Внутренняя политика российского правительства по заселению юга Российской империи (По материалам Новороссии и Бессарабии 1751–1871 годы): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 – «история России» / Елена Владимировна Белова – Москва, 2004. – 254 с.

341. Берг Л.С. Бессарабия: Страна – люди – хозяйство. / Лев Семенович Берг. – Петроград.: Огни, 1918. – 224 с.

342. Берг Л.С. Население Бессарабии: этнографический состав и численность / Лев Семенович Берг. – Петроград: Б.и., 1923. – 59 с.: табл., 1 л.к. (Труды Комиссии по изучению племенного состава населения России; 6).

343. Березовська Т. В. Обговорення рішень Берлінського конгресу 1878 року на сторінках російської столичної преси. / Т.В. Березовська. // Наукові праці [науково-методичний журнал]. – Миколаївський державний гуманітарний університет ім. П. Могили. – Серія «Історичні науки». – 2008. – Вип. 75. – Т. 88. – С. 80–84.

344. Березовська Тетяна. Петербурзька та московська преса про зовнішню політику Росії останньої третини XIX ст. / Тетяна Березовська. // Історія. Філософія. Релігієзнавство. – 2010. – № 1–2. – С. 81–83.

345. Березовский А. Русский купец или руководство для занимающихся коммерческими делами / А. Березовский. – М.: Тип. Каршова, – 1867. – 242 с.

346. Берестовой А.І. Еволюція соціально-економічної та суспільно-політичної думки в Російській імперії стосовно системи оподаткування у 1880-х рр. – на початку XX ст. / А.І. Берестовой. / Матеріали наукової конференції «V Міжнародні Гуржіївські історичні читання» 23–24 вересня 2011 р. // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць. – Вип. 4. – 2011. – С. 97–98.

347. Берштейн С. Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем. / С. Берштейн. – Одесса, Тип. Нитче, 1881. – 218 с.

348. Бернштейн С.Б. Страница из истории болгарской иммиграции в Россию во время русско-турецкой войны 1828–1829 гг. / С.Б. Бернштейн // Ученые записки Института славяноведения. М. – Л., 1949. – Т. 1. – С. 327–342.

349. Бессарабия: историческое описание: Посмерт. выпуск ист. изд. П.Н. Батюшкова / Помпей Николаевич Батюшков – СПб. : Изд. при МВД, 1892. – XLIV, 178, 97 с.

350. Бованенко Д. До методології вивчення українського господарства. / Дмитро Бованенко. // Прапор марксизму. – 1929. – № 2. – С. 83–108.; № 6. – С. 100–127. (закінчення).

351. Богатчик Т. Ремесла та домашні промисли Північної Бессарабії у дореформений період (1812–1868 рр.) / Тамара Богатчик // Матеріали VIII Буковинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції 21–22 жовтня 2011 р.: Науковий вісник Чернівецького університету. Серія: Історія. Політологія. Міжнародні відносини. – 2011. – № 583–584. – С. 14–19.

352. Бойко А.В. Торговля Южной Украины 1775–1825 гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – «история СССР». / Бойко Анатолий Васильевич. – Днепропетровск, 1991. – 16 с.

353. Бойко Я.В. Заселение Южной Украины в 1861–1900 гг. Историко-экономическое исследование / Ярослав Владимирович Бойко. – Черкассы: Сіяч, 1993. – 256 с.

354. Борецкий-Бергфельд Н. История Румынии / [Под ред. Н.И. Кареева и И.В. Лучицкого] / Николай Петрович Борецкий-Бергфельд. – СПб.: АО «Брокгауз-Ефрон», 1909. – 218 с.

355. Боровой С.Я. О некоторых закономерностях развития аграрных отношений в южных колонизируемых окраинах Европейской России: (вторая половина XVIII – первая половина XIX вв.) / Саул Яковлевич Боровой // ЕАИВЕ. 1968. – Л., 1972. – С. 168–180.

356. Боршевский А.П. Преобразование местного управления на территории Бессарабии. / А.П. Боршевский. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.iatp.md/arex>.

357. Брун Ф. О внешней торговли Новороссийского края в 1840 г. / Филлип Брун. // Новороссийский календарь на 1842 г. – Одесса: Гор. Тип., 1841. – С. 287–300.

358. Брун Ф. О внешней торговли Новороссийского края и Бессарабии с 1834 по 1843 гг. / Филлип Брун. // Новороссийский календарь на 1845 г. – Одесса: Гор. Тип., 1844. – С. 305–322.

359. Брун Ф. О внешней торговли Новороссийского края и Бессарабии в 1846 г. / Филлип Брун. // ЗООИД. – 1848. – Т. 2.– Отд. 1. – С. 357–383.

360. Будак И.Г. Буржуазные реформы 60–70-х годов XIX в. в Бессарабии / Илья Григорьевич Будак. – Кишинев: Картя молдавеняскэ, 1961. – 219 с.

361. Буджак – историческая справка. [Википедия] [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D1%83%D0%B4%D0%B6%D0%B0%D0%BA>.

362. Буркинський Б. Транспортні проблеми Українського Придунав'я / Б. Буркинський // Вісник НАН України. – 2002. – № 11. – С. 53–58.

363. Бутакова Є.А. Виноробство і виноградарство Буджаку (кін. XIX – поч. XX ст.) за матеріалами фонду Аккерманської повітової земської управи Ізмаїльського архіву. / Є.А. Бутакова // Гуманітарний журнал. – 2009. – № 1–2 (40–41). – С. 112–119.

364. Бутакова Єлена. Документи комунального підприємства «Ізмаїльський архів», Державного архіву Одеської області, Національного архіву республіки Молдова з вивчення торгівельного судноплавства Дунаєм у XIX ст. / Єлена Бутакова // Волинські історичні записки. – 2010. – Т. 4. – С. 112–122.

365. Бутович В.И. Материалы для этнографической карты Бессарабской губернии. / Владимир Николаевич Бутович. – К.: Скоропеч. Х.Ю. Бурштйна, 1916. – 59 с.

366. Бучинский И.Е. Засухи, суховеи, пыльные бури на Украине и борьба с ними. / Игорь Евгениевич Бучинский. – К.: Урожай, 1970. – 236 с.

367. Вавилов И. Беседы русского купца о торговле. / И. Вавилов – СПб.: Тип. М.В.Д., 1846. – в 2 чч. – Ч. I. – 310 с.

368. Васильчук В.М. Німецькі поселення в Україні (друга половина XVIII – перша половина XIX століть) / В.М. Васильчук // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. – 2001. – Вип. 10. – С. 4–6.

369. Ващенко В.П. Зовнішня торгівля міст Півдня України і перші світові кризи надвиробництва. / В.П. Ващенко. // Тези доповідей історичного факультету до наукової ювілейної сесії, присвяченої 100-річчю Новоросійського університету. 29–30 листопада 1965 р. – Одеса, 1965. – С. 54–57.

370. Ващенко В.П. Городские поселения Нижнего Поднестровья в системе всероссийского рынка в дореформенный период / В.П. Ващенко // Тезисы докладов и сообщений научно-практической историко-краеведческой конференции «Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья». – Ч. I. История. – Белгород-Днестровск, 1990. – С. 48–50.

371. Ващенко В.П. Розвиток риболовного промислу в Південній Україні в кінці XVIII – на початку 60-х рр. XIX ст. / В.П. Ващенко // Наукові записки історичного факультету Одеського державного університету. – 1999. – Вип. 8. – С. 112–118.

372. Верховцева І.Г. Соціокультурні передумови колективізації сільського господарства у Південній Бессарабії / І.Г. Верховцева. // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали восьмих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський національний університет, 2010. – С. 155–163.

373. Виноградов В.Н. Дипломатическая борьба вокруг объединения Дунайских княжеств (1856–1859 гг.) / Владилен Николаевич Виноградов // Вопросы истории. – 1986. – № 8. – С. 57–73.

374. Виноградов В.Н. Бессарабия на перекрестке Европейской дипломатии: Документы и материалы. / В.Н. Виноградов, М.Д. Ерещенко, Л.Е. Семенова, Т.А. Покивайлова. – Москва: Индрик, 1996. – 381 с.

375. Волкова С.А. Чехи на Півдні України (60-ті рр. XIX – 30-ті рр. XX століття): автореф. дисс. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – «історія України». / Світлана Анатоліївна Волкова. – Одеса: Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2007. – 20 с.

376. Волониць В.С. Торговельно-комерційна діяльність греків-купців в Україні (середина XVII–XIX ст.): автореф. дисс... канд. іст. наук: 07.00.01 – «історія України». / Віра Степанівна Волонець. – Донецьк: Донецький національний університет, 2007. – 22 с.

377. Волюнкін Н.Н. Новые архивные материалы о русско-румынских революционных связях в 1875–1878 гг. / Н.Н. Волюнкін. // Вопросы истории. – 1958. – № 12. – С. 175–179.

378. Всемирная история. [Изд. АН СССР, главная редакция: Жуков Е.М. (ответств. ред.), Варга Е.С., Волгин П.В., Гефтер М.Я., Губер А.А. и др.]. – в 10 тт. – Т. VI. (1789–1871). [под. ред. Смирнова Н.А. (ответств. ред.), Ерофеева Н.А., Иоаннисяна А.Р., Нифонтова А.С.]. – М.: издательство социально-экономической литературы, 1959. – 830 с.

379. Гагаузы / отв. ред. М.Н. Губогло, Е.Н. Квилинкова; Ин-т этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклохо-Маклая РАН; Ин-т культурного наследия АН Молдовы. – М.: Наука, 2011. – 614 с.

380. Гавлин Михаил. Гильдейское налогообложение в торговле и промышленности Российской империи / Михаил Львович Гавлин. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ng.ru/style/2000-06-06/16_tax.html

381. Георгиева Л.И. Формирование болгарского населения Аккермана в конце XVIII – первой половине XIX вв. / Л.И. Георгиева // Тезисы докладов и сообщений научно-практической историко-краеведческой конференции «Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья». – Ч. I. История. – Белгород-Днестровск, 1990. – С. 55–57.

382. Герасименко Г.А. Земское управление в России. / Григорий Алексеевич Герасименко – М.: Наука, 1990. – 262 [2] с.

383. Гизер С.Н. Кочевое хозяйство буджацких ногайцев (особенности хозяйственно-культурного типа). / С.Н. Гизер. // Наукові записки історичного факультету Одеського державного університету. – 1999. – Вип. 9. – С. 41–50.

384. Гиндин И.Ф. Государственный Банк и экономическая политика царского правительства (1861–1892 гг.) / И.Ф. Гиндин. – М.: Академия Наук СССР. Госфониздат, 1960. – 416 с.

385. Головка Ю.І. Впровадження митної системи на Півдні України. / Головка Юрій Іванович. // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX. – Запоріжжя. – 1999. – Вип. 4 (5). – С. 205–208.

386. Гончарук Тарас Григорович З історії вивчення української економіки першої половини XIX ст.: Історіографічні нариси – О.: Астропринт, 1999. – 152 с.

387. Гончарук Тарас. Одеське порто-франко. Історія. 1819–1859 рр.: Монографія. / Т. Гончарук. – Одеса: Астропринт, 2005. – 312 с.

388. Гончарук Т.Г. Проекти організації транзитної торгівлі через дунайські порти Російської імперії у 1820–1830-х рр. / Т.Г. Гончарук // Інтелігенція та влада: громадсько-політичний науковий збірник. – Вип. 9.– Серія: історія. – 2007. – С. 38–46.

389. Гончарук Т.Г. Транзит Броди – Одеса в першій половині XIX ст.: історико-правовий аспект. / Т.Г. Гончарук. // Проблеми історії України XIX – на початку XX ст. – 2007. – Вип. XII. – С. 96–101.

390. Гончарук Т.Г. Транзит західноєвропейських товарів через Наддніпрянську Україну першої половини XIX ст. / за ред. чл.-кор. НАН України О.П. Ресента / Тарас Гончарук. – Одеса: Астропринт, 2008. – 280 с.

391. Гончарук Т.Г. Південна Україна на сторінках журналу «Экономический указатель» 1857–1861. / Т.Г. Гончарук. // Інтелігенція і влада. Серія «Історія». – 2009. – № 16. – С. 191–202.

392. Гончарук Т.Г. Транзитна торгівля в Україні кінця XVIII – першої половини XIX ст.: дисс... докт. іст. наук: 07.00.01. – «історія України». / Тарас Григорович Гончарук. – К., 2010. – 461 с.

393. Государственный промысловый налог [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>

394. Гребцова И.С. Периодическая печать о Придунавье первой половины XIX ст. / И.С. Гребцова // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. – 2000. – Вип. 9. – С. 11–16.

395. Гребцова И.С. Социально-экономическое развитие немецких колоний Новороссийского края и Бессарабии в освещении региональной печати второй трети XIX в. / Ирена Светозаровна Гребцова // Питання німецької історії. – Дніпропетровськ, 2000. – С. 22–32.

396. Грек И.Ф. О проектах планов устройства выходцев из-за Дуная на положении казачьих войск на юге России в конце XVIII –

начале XIX в. / И.Ф. Грек // Известия АН МССР. – Сер. Обществ. наук. – 1976. – № 3. – С. 46–54.

397. Грек И. Население в болгарских и гагаузских поселениях Бессарабии в XIX – нач. XX в. По демографическим и антропномическим данным. (На примере села Гюльмян / Дюльмен) / И. Грек. // Одесская Болгаристика. – 2007–2008. – № 5–6. – С. 26–33.

398. Грек Иван Федорович, Русев Николай Дмитриевич. 1812 – поворотный год в истории Буджака и «задунайских переселенцев». / Грек Иван Федорович, Русев Николай Дмитриевич. – К.: Stratum plus, 2011. – 142, [16] с.

399. Гриневецкий С.Р. Дунайская энциклопедия: в 2-х т. / С.Р. Гриневецкий, С.С. Жильцов, И.С. Зонн. – М.: Международные отношения, 2009. – Т. I. А-К. – 304 с.

400. Грінчак М.О. Промислова буржуазія Півдня України та еволюція її соціально-економічних вимог у II половині XIX – на початку XX ст.: дисс. ... канд. іст. наук. 07.00.01 – «історія України». / Маргарита Олексіївна Грінчак. – Дніпропетровськ, 2008. – 248 с.

401. Гриценко І., Жалоба І. Господарське значення ґрунтових недержавних шляхів в Буковині (середина XIX ст.). / Ігор Гриценко, Ігор Жалоба. // Матеріали V Буковинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчя Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича: в 2 т. – Чернівці, 2005. – Т. I. – С. 354–358.

402. Гросул В.Я. Крестьяне Бессарабии (1812–1861) / Владислав Якимович Гросул. – Кишинев: Госиздат Молдавии, 1956. – 398 с.

403. Гросул В. Крестьянская реформа 60–70-х гг. XIX в. в Бессарабии / В. Гросул, И. Будақ. – Кишинев: Госиздат Молдавии, 1956. – 398 с.

404. Гросул В.Я. Возвращение на Дунай. / В.Я. Гросул // Военно-исторический журнал. – 2003. – № 4. – С. 62–67.

405. Гросул В. Парижский конгресс 1856 г. и формирование новой юго-западной границы России / Владислав Гросул // Русин. – 2006. – № 2 (4). – С. 95–104.

406. Гросул Я.С. Крестьянская реформа 1868 года и ее особенности. / Я.С. Гросул. // Ученые записки Кишиневского государственного университета. – 1949. – Т. II. – С. 79–115.

407. Гросул Я.С., Будақ И.Г. Очерки народного хозяйства Бессарабии (1812–1861 гг.). / Яким Гросул, Иван Будақ. – Кишинев: Штиинца, 1967. – 399 с.

408. Гросул Я., Будак И. Прогрессивное значение присоединения Бессарабии к России для судеб молдавского народа. / Я. Гросул, И. Будак. – Кишинёв: Знание МССР, 1968. – 20 с.

409. Гросул Я.С., Будак И.Г. Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1861–1905 гг.). / Я.С. Гросул, И.Г. Будак. – Кишинев: Карта молдовеняскэ, 1972. – 603 с.

410. Гросул Я.С. Автономия Бессарабии в составе России (1812–1828). / Я.С. Гросул // Труды по истории Молдавии. – Кишинев, 1981. – С. 199–203.

411. Грошко Ю.Г. Ярмарки, торги як засіб культурного взаємообміну. / Ю.Г. Горшко. // Народна творчість та етнографія. – 1987. – № 2. – С. 115–124.

412. Грудзино Я. Сельское хозяйство Бессарабии. / Я. Грудзино. // Журнал Министерства государственный имуществ (далі ЖМГИ). – СПб, 1864. – Т. 3. – С. 397–412.

413. Губенко Г.Н. Развитие капитализма в крестьянском хозяйстве на юге Украины (конец XIX – нач. XX ст.) / Гитель Николаевна Губенко. – К.: Вища школа КГУ, 1976. – 43 с.

414. Гулишамбаров Ст.О. Международная торговля птицей и птичьими продуктами. Птица (живая и битая), перо, пух, яйца / Сост. Ст. Гулишамбаров. – СПб.: тип. В. Демакова, 1899. – 167 с.

415. Гулянович І.М. Етнічний склад та соціотопографія посадів Аккермана у середині XIX ст. / І.М. Гулянович // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – Науки: економіка, політологія, історія. – 2011. – № 22 (147). – С. 120–126.

416. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку в 1860–1890-х рр. / Іван Олександрович Гуржій. – К.: Наукова думка, 1968. – 191 с.

417. Дерев'янкін Т.І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст. / Т.І. Дерев'янкін. – К.: Наукова думка, 1960. – 117 с.

418. Дерментли А.К. Албанцы на Юге Бессарабии (конец XVIII – 90-е гг. XX ст.). К 200-летию с. Жовтневое (Каракурт) посвящается. / Александр Кирилович Дерментли. – Львів: Українська академія друкарства, 2011. – 240 с.

419. Джулай С.Н. Азово-Черноморские порты во внешней торговле Российской империи 70–90-е гг. XIX столетия / С.Н. Джулай. // Культура народов Причерноморья. – 1999. – № 11. – С. 49–51.

420. Дик Е.Н. Промышленный экспорт России на нетрадиционных рынках в начале XX ст. / Евгений Николаевич Дик. // Отечественная история. – 1993. – № 4. – С. 153–158.

421. Дихтяр Г.А. Внутренняя торговля дореволюционной России / Г.А. Дихтяр. – М.: Изд. АН СССР, 1960. – 237 с.

422. Дмитриев В.В. Из истории деятельности Измаильского градоначальства (1830–1856 гг.) / В.В. Дмитриев. // Культура народов Причерноморья. – 1999. – № 7. – С. 81–83.

423. Дмитриев С.С. Пограничная служба в России в первой половине XIX века / С.С. Дмитриев // Пограничник. – 1944. – № 7–8. – С. 40–46.

424. Довжук І.В. Зовнішня торгівля підросійської України у післяреформений період. / І.В. Довжук // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. – 2006. – Вип. XI. – С. 142–153.

425. Донік О.М. Соціальний статус купецької верстви в підросійській Україні наприкінці XVIII – початку XX ст. / Донік О.М. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2004 – Вип. VIII. – С. 86–108.

426. Драгнев Д.М. Сельское хозяйство феодальной Молдавии. / Д.М. Драгнев. – Кишинев: Штиинца, 1975. – 288 с.

427. Дроздов В.В. Румунське питання в зовнішній політиці Росії в другій половині 50-х – 70-х рр. XIX ст. на сторінках російської періодичної преси: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 – «всесвітня історія» / Дроздов Віктор Володимирович. – Ізмаїл, 2010. – 211 с.

428. Дружинина Е.И. Волнения колонистов Новороссии и Бессарабии. / Е.И. Дружинина. // Проблемы истории общественного движения и историографии. – Москва: Наука, 1971. – С. 104–115.

429. Дружинина Е.И. Южная Украина. 1800–1825 гг. / Елена Иоасафовна Дружинина. – М.: Наука, 1970. – 383 с.

430. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма, 1825–1860 гг. / Елена Иоасафовна Дружинина. – М.: Наука, 1981. – 215 с.

431. Дружкова І.С. Кредитно-банківські установи на Півдні України в XIX – на початку XX ст. (історичний аспект): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – «історія України». / Дружкова Ірина Сергіївна – Одеса, 2004. – 220 с.

432. Дэвис Н. История Европы / Норман Дэвис; пер. с англ. Т.Б. Менской. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 943 [1] с.

433. Дэн В.Э. Положение России в мировом хозяйстве. Анализ русского экспорта до войны. Статистический очерк / Владимир Едуардович Дэн. – Пг.: Северо-западное промышленное бюро, 1922. – 168 с.

434. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [авт. кол.: Т.А. Балабушевич, В.Д. Баран, В.К. Баран та ін.]; відп. ред. В.А. Смолій. – [Т. 1.] – К.: НАН України. Інститут історії України. Ніка-Центр, 2011. – 608 с.

435. Еремин Евгений. История каналов в Дунайской дельте. / Евгений Еремин. // Курьер недели. – 18 декабря 2010. – № 51 – С. 8.

436. Жалоба І.В. Дністер, як транспортна артерія у 50-х рр. ХІХ ст. / І.В. Жалоба // Галичина. Науковий і культурно-просвітній красназничий часопис. – 2000. – Ч. 4. – С. 84–89.

437. Жуков В.И. Торговые правила в Бессарабии и влияние их на развитие внутренней торговли в первой половине XIX ст. / В.И. Жуков // Ученые записки Кишиневского университета (история). – 1962. – Т. 48. – С. 79–92.

438. Жуков В. Документальные материалы ЦГА МССР о социальных противоречиях в городах Бессарабии в дореформенный период (1812–1861 годы). / В.И. Жуков // Труды Центр. гос. архива МССР. – Кишинев: 1962. – Т. 1. – С. 44–55.

439. Жуков В.И. Города Бессарабии 1812–1861. / Виктор Ильич Жуков. – Кишинев: Карта молдовеняскэ, 1964. – 252 с.

440. Жуков В.И. Сельскохозяйственное предпринимательство купцов и мещан Бессарабии (1812–1861 гг.). / В.И. Жуков. // ЕАИВЕ. 1964 год. – Кишинев, 1966. – С. 494–499.

441. Жуков В.И. Города Бессарабии 1861–1900 гг. Очерки социально-экономического развития. / Виктор Ильич Жуков. – Кишинев: Штиинца, 1975. – 291 с.

442. Жуков В.И. Формирование и развитие буржуазии и пролетариата Бессарабии (1812–1900) / Виктор Ильич Жуков. – Кишинев: Штиинца, 1982. – 215 с.

443. Жуков В. Изучение социально-экономической и общественно-политической жизни Бессарабии XIX – нач. XX в. / В. Жуков. // Историческая наука Советской Молдавии. – Кишинёв, 1984. – С. 150–167.

444. Жуков В.И. Историческое значение присоединения Бессарабии и левобережного поднепровья к России. / В. Жуков. – Кишинев: Штиинца, 1987. – 337 с.

445. Из истории социальных отношений и общественно-политического движения в Молдове (XIX – нач. XX ст.) / АН Республики Молдова. Ин-т истории: Ред. колл. Д.М. Драгнев (отв. ред.) и др. – Кишинев: Штиинца, 1991. – 155 с.

446. Измаильский цынут. – Аккерман: Типография Гренштейна, 1899. – 580 с.

447. Измаїл. Історичний нарис. / Ю.І. Марчук, А.К. Тичина. – Одеса: Аспект, 1997. – 72 с.

448. Измествьева Тамара Федоровна. Россия в системе европейского рынка, конец XIX – нач. XX в. / Т.Ф. Измествьева. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – 188, [2] с.

449. Изучение истории Придунайского края в курсе истории СССР. (Учебно-методическое пособие для учителей средней школы): (сост. Тычина А.К., Бондарчук Н.Д., Красовская И.М., Кривцова В.М.) – Одесса: Одесский областной институт усовершенствования учителей, 1989. – 54 с.

450. Ильев Ф.В. Из истории развития овцеводства в Бессарабии в дореформенный период / Ф.В. Ильев // Тр. Кишин. с.-х. ин-та им. М.В. Фрунзе. – 1965. – Т. 44. – С. 105–114.

451. Иналджик Г. Османська імперія. Класична доба (1300–1600): Пер. з англ. – К.: Критика, 1998. – 286 с.

452. Историческое значение присоединения Бессарабии и левобережного Поднепровья к России. – Кишинев: Штиинца, 1987. – 840 с.

453. Исторический очерк о Бессарабии // Измаильские ведомости. – 2004. – № 10. – С. 5.

454. История Бессарабии: (от истоков до 1998 года) / [Иоан Скурту, Думитру Алмаш, Арманд Гошу и др.]; координатор: Иоан Скурту; пер. с рум. яз. Н. Енчу – Кишинэу: Онисифор и Октавиан Гибу, 2001. – 353 с.

455. История внешней политики России. Первая половина XIX века. (От войн России против Наполеона до Парижского мира 1856 г.). – Москва: Международные отношения, 1999. – 447 с.

456. История Молдавии (от древнейших времен до великой Октябрьской социалистической революции) / Под ред. Х.Д. Удальцова и докт. ист. наук Л.Ф. Черепнина. – Кишинев: Государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения Молдавской ССР «Школа советикэ», 1951. – 653 с.

457. История Молдавии. Документы и материалы. / [глав. ред. Я.С. Гросул]: в 6 т. – Кишинев: Штиинца, 1961. – Т. IV.: Положение

крестьян и общественно-политическое движение в Бессарабии (1861–1895 гг.). – 1961. – 718 с.

458. История Молдавской ССР в документах и материалах / [глав. ред. Я.С. Гросул]: в 6 т. – Кишинев: Штиинца, 1961. – Т. V.: Крестьянское движение в Молдавии эпохи империализма. – 1961. – 597 с.

459. История Молдавской ССР: в 2-х т. / Под ред. Л.В. Черепнина, Я.С. Гросула, Ю.И. Иванова и др. – Том 1 (с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции). – Кишинев: Штиинца, 1965. – 518 с.

460. История Республики Молдова. С древнейших времён до наших дней [Istoria Republicii Moldova: din cele mai vechi timpuri pînă în zilele noastre]. / Ассоциация учёных Молдовы им. Н. Милеску-Спэтару. – изд. 2-е, переработанное и дополненное. – Кишинёв: Elan Poligraf, 2002. – 360 с.

461. История Румынии 1848–1917 / Редколегия В.И. Виноградов (ответственный редактор), Я.С. Гросул, Ю.А. Писарев, И.В. Советов. – М.: изд. «Наука», 1971. – 669 с.

462. История Румынии / И. Болован, И.-А. Поп (координаторы) и др.; [пер. с рум.]. – М.: Издательство «Весь мир», 2005. – 680 с.

463. Іщенко А.О. Вплив залізничних перевезень на розвиток аграрного сектора Півдня України другої половини ХІХ ст. / А.О. Іщенко // Український селянин. – 2008. – Вип. 11. – С. 232–234.

464. Загоруйко В. По страницам истории Одессы и Одесщины: [в 2-х в.] / Вячеслав Васильевич Загоруйко. – Одесса: Облиздат, 1957. – Вып. 1. – 148 с.

465. Залышкин М.М. Внешняя политика Румынии и румынско-русские отношения 1875–1878. / Михаил Михайлович Залышкин. – М.: Наука, 1974. – 289 с.

466. Захаров В.Н., Петров Ю.А., Шацилло М.К. История налогов в России. IX – начало XX в. / В.Н. Захаров, Ю.А. Петров, М.К. Шацилло. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2006. – 296 с.

467. Защук А. Сельскохозяйственная промышленность Бессарабской области. / А. Защук. // ЗИОСХІЮР. – Одесса, 1861. – С. 390–494.

468. Защук А. Статистика и этнография Бессарабской области / Александр Иосифович Защук // ЗООИД. – 1863. – Т. V. – С. 491–586.

469. Зеленчук В.С. Социально-классовая структура населения Молдавии в ХІХ веке. / В.С. Зеленчук. // Численность и классовый состав населения России и СССР (ХVI–ХХ вв.): Сб. статей. – Таллин, 1979. – С. 50–55.

470. Зеленчук В.С. Население Бессарабии и Преднепровья в ХІХ в.: Этнографические и соц.-демогр. процессы. / Валентин Степанович Зеленчук. Отв. ред. В.И. Козлов. – Кишинёв: Штиинца, 1979. – 288 с.

471. Злубко С.М. Економічна історія України: Навчальний посібник. / С.М. Злубко. – К: «Знання», 2006. – 367 с.

472. Золотов В.А. Внешняя торговля Южной России в первой половине ХІХ в. / Владимир Александрович Золотов. – Ростов-на-Дону: изд. РГУ, 1963–192 с.

473. Золотов В.А. Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей в 60–90-е гг. ХІХ ст. / Владимир Александрович Золотов. – Ростов-на-Дону: изд. Ростовского ун-та, 1966. – 250 с.

474. Золотов В.А. Внешняя торговля России через порты Черного и Азовского морей в конце ХVІІІ–ХІХ в.: автореф. дис... докт. ист. наук: 07.00.02 – «история СССР» / Владимир Александрович Золотов. – Ростов-на-Дону. – 1966. – 47 с.

475. Кабузан В.М. Чисельність і склад населення південної частини Бессарабії в першій половині ХІХ ст. / Володимир Максимович Кабузан // Український історичний журнал. – 1968. – № 8. – С. 52–57.

476. Кабузан Владимир Максимович. Народонаселение Бессарабской области левобережных районов Приднестровья (конец ХVІІІ – первая половина ХІХ в. / В.М. Кабузан; Ред. В.С. Зеленчук; АН СССР. Отдел этнографии и искусствоведения. – Кишинев: Штиинца, 1974. – 158 с.

477. Кантемирова Р.М. Кустарні промисли як складова сільського буття у пореформену добу. / Р.М. Кантемирова. Матеріали наукової конференції «V Міжнародні Гуржіївські історичні читання» 23–24 вересня 2011 р. // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць. – Вип. 4. – 2011. – С. 163–164.

478. Кассо Л.А. Византийское право в Бессарабии. / Лев Аристович Кассо. – М.: Типография Московского университета, 1907. – 71 с.

479. Кассо Л.А. Россия на Дунае. Образование Бессарабской области. / Лев Аристович Кассо. – М.: Печатня А. Снегирева, 1913. – 230 с.

480. Кеппен П. О виноделии и винной торговле в России. / Петр Иванович Кеппен // ЖМВД. – 1832. – Ч. 2. – № 2–4. – С. 320–348.

481. Кирилук С.И. Измаил: [краткий исторический очерк] / Сергей Иванович Кирилук. – [Изд. 2-е]. – Одесса: Одесское книжное издательство, 1961. – 75 с.

482. Китанина Т.М. Хлебная торговля России в 1875–1914 гг. (Очерки правительственной политики) / Таисия Михайловна Китанина. – Л.: Наука, Ленингр. отделение, 1978. – 287 с.

483. Климова С.В. Акционерное учредительство в области тонкорунного овцеводства в России с первой половине XIX в. / СВ. Климова // ЕАИВЕ. 1963. – Вильнюс, 1964. – С. 514–522.

484. Ключник А.Г. Белгород-Днестровский: [очерк] / Александр Гордеевич Ключник. – [4-е изд., перераб. и доп.]. – Одесса: Маяк, 1977. – 98 с.

485. Ковальський В.К. Становлення та розвиток митної справи на Півдні України з давніх часів до 1917 року (на матеріалах Миколаївської митниці): автореф. дисс... канд. юрид. наук: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / Валентин Казимирович Ковальський – Одеса, 2004. – 12 с.

486. Кондратюк Н., Салабаш М. Михайло Коцюбинський в Ізмаїльському повіті. / Н. Кондратюк, М. Салабаш. // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. – 1998. – Вип. 3. – С. 29–231.

487. Кондратьев Николай Дмитриевич. Особое мнение: Избр. произведения в 2 кн. / Николай Дмитриевич Кондратьев; [Комментарии И.А. Егорова и др.]; Рос. АН, Ин-т экономики, Междунар. фонд Н.Д. Кондратьева. – М.: Наука, 1993. – Кн. 1. – 1993. / [Послел. В.В. Симонова, Н.К. Фигуровской, с. 440–653].

488. Конишина З.П. Влияние мирового аграрного кризиса конца XIX – нач. XX ст. на сельскохозяйственное производство Юга России: автореф. дисс... канд. ист. наук: 07.00.02 – «история СССР» / Зоя Павловна Конишина. – Ростов-на-Дону, 1991. – 22 с.

489. Коновалов Ю.П. Общества вольных матросов в Нижнем Поднестровье 40–70-е гг. XIX в. / Ю.П. Коновалов // Тезисы докладов и сообщений научно-практической историко-краеведческой конференции «Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья». – Ч. I. История. – Белгород-Днестровск, 1990. – С. 51–52.

490. Контрабанда и нелегальный переход границы в дореволюционной России. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.mezhdunarodnik.ru/magazin/112.html>.

491. Корнилович С.И. Статистическое описание Бессарабии собственно так называемой или Буджака, с приложением генерального плана его края, составленное при гражданской съемке Бессарабии, произведившейся с 1822 по 1828 год / Степан Иванович Корнилович. – Аккерман: Тип. И.М. Гринштейна, 1899. – 523 с.

492. Корнійчук Д. Нераціональне зерно / Д. Корнійчук // Український деловий еженедельник «Контракты» № 24 – 12-06-2006 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.kontrakty.com.ua/show/rus/print_article/44/2420067452.htm

493. Костусев Олексій. Конкуренція і монополія в історичній динаміці. / Олексій Костусев // Економіст. – 2003. – № 5. – С. 86–89.

494. Кофман И.Б. К истории заселения южнорусских земель во второй половине 18 – начале 19 веков. (Политика царизма). / И.Б. Кофман. // Тезисы докл. науч. конф. профессорско-преподавательского состава Кишиневского пед. ин-та по итогам науч.-исслед. работы за 1958. – Кишинёв: «Карта Молдовеняскэ», 1959. – С. 31–34.

495. Кочергин В.А. наброски по истории города Дубосар и прилегающего Поднестровья (Херсонской губернии) 1648–1870 / В.А. Кочергин. – Одесса: Тип. Ульриха и Шульце, 1911. – 94 с.

496. Краснобаева Л. Ти пам'ятаєш, як все починалося. // Придунайські вісті. – 1997. – 30 вересня. – С. 4.

497. Краснобаева Л. До 114-річчя регулярного судноплавства на Дунаї. // Дунаєць. – 1997. – 10 жовтня. – С. 2.

498. Краснобаева Л. Як це починалося. // Дунаєць. – 1997. – 10 жовтня. – С. 2.

499. Краснобаева Л. История их не забыла...(О первых русских пароходах на Дунае) / Л. Краснобаева [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.riverships.ru/danube/002-2-3.htm>

500. Краснобаева Л. «Быть по сему» / Л. Краснобаева [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.riverships.ru/danube/002-6.htm>

501. Краткая история Румынии с древнейших времен до наших дней / [Л.Е. Семенова, В.И. Виноградов, М.Д. Ерещенко, Т.А. Покивайлова]; Отв. ред. В.Н. Виноградов; Ин-т славяноведения и балканистики]. – М.: Наука, 1987. – 541 с.

502. Кривцова В.М. Буджак в годы его интенсивного заселения (к историографии вопроса). / В.М. Кривцова. // Українське Придунав'я: історія, етнографія, мова. Матеріали наукової конференції. – Ізмаїл: Ізмаїльська міська друкарня, 1995. – С. 28–30.

503. Крушеван П.А. Бессарабия. Географический, исторический, статистический, экономический, этнографический, литературный и справочный сборник. / Павел Крушеван. – Москва: Тип. Васильева, 1903. – 520 с.

504. Куница Н.А. Килия: [очерк] / Николай Андреевич Куница. – Одесса: Одесское книжное издательство, 1962. – 143 с.

505. Куриленко О.В. Український та зарубіжний історіографічний концепт: соціально-економічна історія України першої половини XIX ст. / О.В. Куриленко. // Проблеми історії України XIX – початок XX ст. – 2009. – Вип. XV. – С. 255–259.

506. Ладыженский К. История русского таможенного тарифа. / К. Ладыженский. – СПб.: Тип. В.С. Балашева, 1886. – 312 с.

507. Лановик Богдан Дмитрович. Економічна історія Світу і України: Підручник для студ. вищ. навч. закладів / Богдан Дмитрович Лановик (ред.) Матисякевич Зіновій Михайлович, Матейко Роман Михайлович. – 2 вид., доп. – Тернопіль: Економічна думка, 1997. – 479 с.

508. Лашков Н.В. Бессарабия: К столетию присоединения к России. 1812–1912 гг.: Географическое и историко-статистическое обозрение состояния края / Николай Васильевич Лашков. – Кишинев, Тип. Бессарабского губернского правления, 1912. – 231 с.

509. Лебеденко О. М., Тичина А.К. Українське Подунав'я. Книга 2. / О. М. Лебеденко, А.К. Тичина. – Ізмаїл: Ізмаїльська міська типографія, 2000. – 125 с.

510. Лемачко Б.В. Краткий очерк деятельности Русского общества пароходства и торговли / Б.В. Лемачко, В.В. Яровой. // Гангут. Научно-популярный сборник статей по истории флота и судостроения. – 1991. – Вып. 2. – С. 123–131.

511. Леонард П.С. Несколько слов о земстве вообще и бессарабском в особенности. / П.С. Леонард. – Одесса: тип. Л. Нитче, 1871. – 60 с.

512. Леонгард А. О значении для России гильдейского положения, как податного устройства. / А. Леонгард. – СПб., 1861. – 13 с.

513. Ломан П. Хозяйственное обозрение Бессарабской области. / Павел Ломан. // ЖМГИ. – СПб., 1843. – Ч. VIII. – № 3. – С. 39–63.

514. Людоровська Тетяна. Про залізничні тарифи на донецьку сіль наприкінці XIX ст. / Тетяна Людоровська // Матеріали IV Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 10-річчю заснування історичного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка 18–19 листопада 2011 р.: Збірник наукових праць. – Житомир: Вид-ство ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – С. 50–52.

515. Лясота Л. Етапи формування правового статусу болгарських колоністів на півдні Бессарабії на початку XIX ст. / Л. Лясота // Історичне краєзнавство Одещини. – 1994. – С. 84–87.

516. Лященко П.И. Зерновое хозяйство и хлеботорговые отношения России и Германии в связи с таможенным обложением / Петр Ива-

нович Лященко. – Пг.: Тип. Ред. период. изд. М-ва фин., 1915. – [2], IV, 293, IV с.

517. Лященко П.И. Русское зерновое хозяйство в системе мирового хозяйства / Петр Иванович Лященко. – М.: Изд-во Коммун. Акад., 1927. – 368 с.

518. Мальцева Л.Г. Из истории Русско-Дунайского пароходства. / рукопись / Л. Мальцева – Измаил, 1991. – 8 с.

519. Маниліч М.І. Регіональний господарський комплекс: особливості відтворення в умовах трансформації: автореф. дисс... канд. економ. наук за спеціальністю 08.10.01 – «Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка» / Михайло Іванович Маниліч – Львів: Інститут регіональних досліджень НАН України, 2003. – 21 с.

520. Марков Л.Н. Очерки по истории таможенной службы. / Л.Н. Марков. – Иркутск: Издательство Иркутского университета, 1987 – 156 с.

521. Маруневич Мария Васильевна. Поселения, жилище и усадьба гагаузов Южной Бессарабии в XIX – нач. XX в. / М.В. Маруневич. – Кишинев: Штиинца, 1980. – 168 с.

522. Марциновский П.Н. Внешняя торговля Украины накануне Первой Мировой войны / П.Н. Марциновский. // Культура народов Причерноморья. – 2000. – № 15. – С. 66–72.

523. Медведева О.В. Российская дипломатия и эмиграция болгарского населения в 1830-е годы / О.В. Медведева // Советское славяноведение. – 1988. – № 4. – С. 24–33.

524. Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. / Леонід Григорович Мельник. – К.: вид. Київського університету, 1972. – 240 с.

525. Мельник С.К. Революционное движение в Придунайском крае в период империализма (1900–1917). / Степан Кирилович Мельник. – Киев – Одесса: изд. «Вища школа», 1981. – 132 с.

526. Мельникова Л.С. Козаки у Північно-Західному Причорномор'ї (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / Л.С. Мельникова // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку (Матер. VI Всеукраїнських історичних читань). – Київ – Черкаси, 1997. – С. 162–169.

527. Мельникова Л.С. Адміністративно-політичний устрій південної Бессарабії під турецьким пануванням XVI–XVIII ст. / Л.С. Мельникова. // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. – 1998. – Вип. 3. – С. 231–238.

528. Мельникова Л.С. Східнослов'янська колонізація Південної Бессарабії (V – перша половина XIX ст.). / Л.С. Мельникова. // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету – 2006. – № 20. – С. 34–46.

529. Менахина А.Л. Вилково [ист.-экон. очерк]. / Алла Львовна Менахина. – Одесса: Маяк, 1969. – 96 с.

530. Мещерюк И.И. Развитие торгового тонкорунного овцеводства в Буджаке в 1808–1856 гг. / Иван Иванович Мещерюк // ЕАИВЕ, 1962. – Минск, 1964. – С. 412–420.

531. Мещерюк И.И. Социально-экономическое развитие болгарских и гагаузских сел Южной Бессарабии (1808–1856) / Иван Иванович Мещерюк. – Кишинев: 1970. – 301 с. – (Академия наук Молдавской ССР. Институт истории).

532. Миронов Б.Н. Внутренний рынок России во второй половине XVIII – первой половине XIX в. / Борис Николаевич Миронов – Л.: Наука, 1961. – 259 с.

533. Михайлик А. Вплив шляхів сполучення на становлення і розвиток ринкових відносин Подільської губернії у XIX ст. / Артур Михайлик. // Матеріали V Буковинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчя Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича: в 2 т. – Чернівці, 2005. – Т. I. – С. 126–129.

534. Михайлова. Н. Судходство на Дунае – веги історії // Кур'єр Неделі. – 13.07.2002. – С. 4.

535. Михальченко А. Формування органів управління в Бессарабії та становище населення краю на початку XIX ст. / Антоніна Михальченко. // Матеріали V Буковинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчя Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича: в 2 т. – Чернівці, 2005. – Т. I. – С. 98–100.

536. Могиланский П.К. Материалы для географии и статистики Бессарабии. / Сост. Николай Кириллович Могиланский. – Кишинев: Тип. Бессараб. губ. правл., 1913. – 142 с.

537. Могиланский П.К. Очерк истории, территории Бессарабии и хронология. – Кишинев: Тип. Бессараб. губ. правл., 1913. – 16 с.

538. Морозов О.В. Основні напрямки митної політики Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. / О.В. Морозов. // Актуальні проблеми підготовки фахівців для митної служби на сучасному етапі. Матеріали науково-практичної конференції. – Дніпропетровськ: АМСУ, 1998. – С. 51–52.

539. Морозов О.В. Вплив митної політики на соціально-економічний розвиток українських губерній у складі Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.: автореф. дисс... канд. іст. наук: 07.00.01 – «історія України». / Олег Вікторович Морозов – Запоріжжя, 2002. – 37 с.

540. Москалюк Микола. Внутрішня торгівля в Україні у другій половині XIX – початку XX ст. / Микола Москалюк // Київська старовина. – 2007. – № 4. – С. 63–71.

541. Мохов Н.А. Очерки истории молдавско-русско-украинских связей (с древнейших времен до начала XIX в. / Николай Андреевич Мохов. – Кишинев: Штиинца, 1961. – 213 с.

542. Мунтян М.П. Налоговая политика царизма в Бессарабии в первой половине XIX в. / М.П. Мунтян. // Тезисы докл. науч. сессии профессорско-преподавательского состава и сотрудников Кишиневского ин-та по итогам работы за 1964 г. – Кишинев, 1965. – С. 72–74.

543. Мунтян М.П. Экономическое и социальное развитие дореформенной Бессарабии.: автореф. дисс... докт. ист. наук: 07.00.02 – «история СССР». / Михаил Павлович Мунтян – Кишинев, 1971. – 44 с.

544. Мунтян М. Рупташий Бессарабии в первой половине XIX века. / Михаил Павлович Мунтян, Федор Яковлевич Маршалковский. // Ученые Записки Кишиневского Государственного Университета. – Кишинев, 1972. – Т. 72. – С. 59–64.

545. Мурзакевич Николай. Очерк успехов Новороссийского края и Бессарабии в истекшее двадцатипятилетие с 1820 по 1846 год. / Николай Мурзакевич. – Одесса: типография Лицейского сонета, 1846. – 92 с.

546. Мурзакевич Н. Этнография Бессарабской области (1861 г.). / Н. Мурзакевич. // ЗООИД. – 1863. – Т. V. – С. 499–586.

547. Накко А. Очерк гражданского устройства Бессарабской области с 1812–1828 г. / Алексей Накко // ЗООИД. – Одесса. – 1900. – Т. XXII. – С. 109–221.

548. Наниев П.И. Белгород-Днестровский. / Павел Иванович Наниев. – Одесса: Маяк, 1985. – 80 с.

549. Нариси з історії освоєння Південної України XV–XVIII ст.: колективна монографія / за ред. О. Репана; Укр. ін-т нац. пам'яті. – Київ: К.І.С., 2020. – 288 с.

550. Неболсин Г. Статистическое обозрение внешней торговли в Российской империи: в 2 ч. – Ч. I. / Г.П. Неболсин. – СПб.: Тип. Департамента внешней торговли, 1850. – 495 с.

551. Нистор Ион. История Бессарабии / Ион Нистор. – Кишинев: Картя молдовеняскэ, 1991. – 294, [1] с.

552. Новаков С.З. Социально-экономическое развитие болгарских и гагаузских сел Южной Бессарабии (1857–1918) / Савелий Захарович Новаков. – Кишинев: изд. Института межэтнических исследований АН Республики Молдова, 2004. – 578 с.

553. Новікова Л.В. Внесок А.О. Скальковського (1808–1898) у дослідження історії Південної України.: автореф. дисс... канд. іст. наук: 07.00.01 – «історія України». / Людмила Володимирівна Новікова. – Одеса, 2003. – 20 с.

554. Новицкий К.П. Ярмарки и их роль во внешней торговле России в I пол. XIX в. / К.П. Новицкий // Сборник научных работ МИНХ им. Г.В. Плеханова. – М., 1954. – Вып. IV. – С. 104–124.

555. О виноделии и винной торговле в России (сочинение Петра Кеппена). / П. Кеппен. – СПб.: Типография Карла Крайя, 1832. – 263, VIII с.

556. Оганян Л. Н. Общественное движение в Бессарабии в первой четверти XIX века. – в 2 тт. – Ч. I. / Людмила Николаевна Оганян. – Кишинев: Штиинца, 1974. – 286 с.

557. Оглоблін О.П. Нариси з історії капіталізму на Україні / О.П. Оглоблін. – К., 1931. – Вып. 1. – 174 с.

558. Оглоблін О. Завдання української історіографії на еміграції / О. Оглоблін // Український історик. – 1978. – № 4. – С. 7–64.

559. Огнев Игорь. Пристани на Дунае. / Игорь Огнев. // Собеседник Измаила. – 2003. – 15 марта – С. 3.

560. Огородное – Чийшия. Наш отчий дом: Материалы по истории села. – Измаил: СМІЛ, 2006. – 352 с. (Историко-краеведческий музей с. Огородное Болградского района Одесской области).

561. Оноприенко В. Шабо / В. Оноприенко // Дерibasовская – Ришельевская. – 2007. – № 30. – С. 16–48.

562. Орлик В.М. Інкорпорація України в податкову систему Російської імперії. / В.М.Орлик // Історична пам'ять. – Полтава, 2005. – Вып. 1–2. – С. 53–63.

563. Орлик В.М. Податкова політика уряду Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст. / Орлик Василь Михайлович.: автореф. дисс... докт. іст. наук: 07.00.01 – «історія України», 07.00.02 – «всесвітня історія». – Інститут історії України Національної академії наук України. – Київ, 2008. – 36 с.

564. Орлов П.А. Указатель фабрик и заводов Европейской России / П.А. Орлов, С.Г. Будагов; [сост. по официальным сведениям Департамента торговли и мануфактур за 1890 г.]. – СПб.: Типограф. В. Киришбаума, 1894. – 826 с. – (Материалы для фабрично-заводской статистики).

565. Отмена крепостного права в Закавказье, на Кавказе и Бессарабии. – С. 341–344. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.historichka.ru/materials/zaionchkovskii/9.html>

566. Очерки политической истории Румынии (1859–1944) / за ред. И.И. Минца. – Кишинев: Штиинца, 1985. – 481 с.

567. Палагея Родион. Казаки и староверы в румынской историографии. / Палагея Родион. // ЛИПОВАНЕ история и культура русских старообрядцев. – Вып. 3. – Одесса, 2006. – С. 81–84.

568. Паламарчук С.В. Истоки: древняя и средневековая история населения междуречья Днестра и Дуная. Краткий историко-археологический очерк. / С.В. Паламарчук. – Одесса: Одесская областная государственная администрация. Управление охраны объектов культурного наследия, 1997. – 56 с.

569. Паламарчук Светлана Васильевна. Забытая земля: историческая область Бессарабия / С.В. Паламарчук. – Одесса: Астропринт, 2008. – 284 с.

570. Панфилов С.А. Некоторые данные о товарности сельского хозяйства Бессарабии в 40–60 годах XIX в. / Степан Александрович Панфилов // Материалы науч. конф. проф.-препод. состава КГУ по итогам н.-и. работы за 1969 год: Секция обществ. и гуманитар. наук. – Кишинев, 1970. – С. 108–110.

571. Панфилов С.А. Некоторые данные о товарности зернового хозяйства Бессарабии в 40–60 годах XIX в. / С.А. Панфилов. // Ученые записки Кишиневского ун-та. – 1971. – Т. 117 (ист.). – С. 408–419.

572. Панфилов С.А. Аграрные отношения в Бессарабии в 40–60 годах XIX века: автореф. дисс...канд. ист. наук: 07.00.02. – «история СССР». / Степан Александрович Панфилов. – Ужгород: Ужгородский государственный университет, 1973. – 19 с.

573. Пеливан К.К. Краткая история села Главаны / Константин Константинович Пеливан. – Арциз: Диамант, 2007. – 228 с.

574. Першина Заїра. Розвиток підприємництва на морському транспорті чорноморсько-азовського басейну (60–70-ті рр. XIX ст.) / Заїра Першина. // Наукові записки Одеського національного університету. – 1998. – Вып. 13. – С. 103–107.

575. Петров О.С. Деякі особливості вивчення правових відносин населення півдня Бессарабії в ХІХ – першій чверті ХХ ст. / О.С. Петров // Записки історичного факультету ОДУ. – 1999. – Вип. 9. – С. 87–93.

576. Південна Бессарабія (з найдавніших часів до кінця ХVІІІ ст.): навчально-методичний посібник / Л.Ф. Циганенко, О.М. Лебеденко, А.В. Дізанова та ін; під ред. Л.Ф. Циганенко. – Ізмаїл, «СМІЛ», 2011. – 246 с.

577. Плотный М. Татарбунары и татарбунарцы / Михаил Плотный. – Измаил: СМІЛ, 2004. – 374 с.

578. Покровський С.А. Внешняя торговля и внешняя торговая политика России / Проф. С.А. Покровський. – М.: изд. «Международная книга», 1947. – 404 с.

579. Поляков В.Л. Таможенная политика начала ХІХ в. и ее влияние на развитие русской промышленности. / В.Л. Поляков. // Вопросы истории России ХІХ – начала ХХ вв. Межвузовский сборник. –Л., 1983. – С. 68–81.

580. Пономарев А. Вопрос «О расчищении устьев Дуная» в 1832–1833 гг. / А. Пономарев. // Материалы Международной научно-практической конференции «Суворовские чтения» 21–22 сентября 2010 г. // Суворовские чтения. – Вып. 7. – 2012. – С. 159–165.

581. Попова Т.Н., Студенков И.В., Мельник О.В. К вопросу о развитии судоходства на Днестре в ХІХ в. / Т.Н. Попова, И.В. Студенков, О.В. Мельник // Тезисы докладов и сообщений научно-практической историко-краеведческой конференции «Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья». – Ч. I. История. – Белгород-Днестровский, 1990. – С. 43–44.

582. Постернак О. Формування бессарабського дворянства: джерела, передумови, внутрішній склад. / Олег Постернак. // Матеріали V Буковинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчя Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича: в 2 т. – Чернівці, 2005. – Т. I. – С. 415–421.

583. Постников В.Е. Южнорусское крестьянское хозяйство / В.Е. Постников. – М.: Типолитография тов-ства И.П. Кушнерова и К°, 1891. – 392 с.

584. Пригарин А.А. Формирование старообрядческого населения Придунавья в конце ХVІІІ – начале ХІХ вв. / Александр Анатолиевич Пригарин. // ЛИПОВАНЕ история и культура русских старообрядцев. – Вып. 3. – Одесса, 2006. – С. 3–26.

585. Приймак О.М. Общинне та приватне землеволодіння на Півдні України під час Столипінської аграрної реформи / О.М. Приймак // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – Запорізьке відділення. – 1999. – Том 5. – С. 234–245.

586. Примодде де ля. История черноморской торговли в средних веках. [пер. В. Шостак] – В 2 чч. – Ч. I. – Одесса: Тип. Л. Нитче, 1850. – 156 с.

587. Пухальский И.Д. Внешняя торговля зерном в Бессарабии в 1850–1902 гг. / И.Д. Пухальский. // ЕАИВЕ. 1964 – Кишинев, 1966. – С. 654–657.

588. Пухальский И.Д. Бессарабия – неотъемлемая часть общероссийского рынка. / И.Д. Пухальский. // Научная конференция Кишиневского университета по итогам п-и. работ за 1965 г. – Кишинев, 1966. – С. 53–54.

589. Пухальский И.Д. Развитие промышленности и торговли в Бессарабии в пореформенный период: дисс... канд. ист. наук: 07.00.02. – «история СССР». / Иван Дмитриевич Пухальский. – Кишинев, 1968. – 317 с.

590. Радова (Каратанас) О., Капустин С. О переселении народов Балканского полуострова и Центральной Европы в Буджак в ХVІІІ – начале ХХ в. / Ольга Радова (Каратанас), Сергей Капустин. // Русин. – 2006. – № 4(6). – С. 155–162.

591. Райнов Борис. Очерк истории Килии. / Борис Александрович Райнов. – Измаил: СМІЛ, 2003. – 205 с.

592. Революционное движение в придунайском крае. (1900–1917 гг.). Документы и материалы. / ред. кол. Р.В. Иванов (руководитель редколлегии), А.Д. Бачинский, В.З. Удалов. – Одесса: Маяк, 1973. – 219 с.

593. Реєнт О. Перша світова війна і Україна / Олександр Реєнт, Олександр Сердюк; НАН України; Інститут історії України. – К.: Генеза, 2004. – 480с.

594. Реєнт О.П. Хлібні ресурси України в добу капіталістичного розвитку (1861–1914 рр.) / О.П. Реєнт // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – 2010. – Вип. ХVІІ. – С. 6–40.

595. Реєнт О.П. До проблеми скасування кріпосного права 1861 р. / Олександр Петрович Реєнт // Український історичний журнал. – 2011. – № 1. – С. 34–51.

596. Ренненкампф В. Россия на Дунае. / В. Ренненкампф. // ЗООИД. – 1915. – Т. 32. – С. 1–14.

597. Русские в Бессарабии. Ее присоединение к России: Исторический очерк. Ко дню 100-летию кончины Импер. Екатерины II Великой. – Кишинёв: Тип. Лит. Шлимович, 1896. – 35 с.

598. Русская политика в Восточном вопросе (ее история в XVI–XIX веках, критическая оценка и будущие задачи). // Историко-юридические очерки Сергея Жигарева. – в 2 тт. – Т. I. – Москва: Университетская типография, 1896. – 532 с.

599. Рыздзюнский П.Г. Гильдейская реформа Канкрин 1824 года. / П.Г. Рыздзюнский. // Исторические записки. – М., 1954. – Т. 40. – С. 110–139.

600. Самойлов Ф. Історія Одещини й Одеси (II пол. XIX ст. – 1914 р.): Навчальний посібник / Федір Олександрович Самойлов. – Одеса: Астропринт, 2006. – 264 с.

601. Семенов Ю.И. Положение Комитета министров 1824 г. «О переселении в Бессарабскую область 20 тысяч душ крестьян из внутренних губерний» / Ю.И. Семенов // Исторические источники. – 2005. – март. – С. 115–117. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.hrono.ru/dokum27/moldav1834.htm>.

602. Семенова И.В. Новые данные о торговых связях России с Дунайскими княжествами на рубеже XVIII–XIX в. / И.В. Семенова. // Ученые записки Института истории Молдавского филиала АН СССР. – 1959. – Т. 1. – С. 179–197.

603. Сериков А. Дата, которую забыли: к 200-летию освобождения Измаила. // Курьер недели. – 12 сентября. – 2009. – С. 5.

604. Силантьева-Скоробогатова В. Вилково: город в дельте Дуная / В. Силантьева-Скоробогатова, Г. Касим, Э. Минкевич. – Одеса: «Черноморье», 1996. – 184 с.

605. Симоненко Рем Георгійович. Вічноживі гілки України: Північна Буковина й Південна Бессарабія. – К., 1992. – 121 с. (Історичні зошити / АН України. Ін-т історії України).

606. Скалецкая О.Ю. Русско-украинско-молдавские экономические связи на рубеже XVIII–XIX в. / О.Ю. Скалецкая // Известия АН МССР. Серия общественных наук. – 1982. – № 2. – С. 73–76.

607. Скальковский А. Торговля Бессарабии с Галициею. / А. Скальковский. // ЗОСХЮР. – 1844. – С. 145–148.

608. Скальковский А.А. Некрасовцы, живущие в Бессарабии. / Аполлон Александрович Скальковский. // ЖМВД. – 1844. – Кн. 10. – С. 61–81.

609. Скальковский А.А. Историческое введение в статистическое описание Бессарабской области. / Аполлон Александрович Скальковский. // ЖМВД. – 1846. – Ч. 13. – С. 416–441.

610. Скальковский А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. Статистический очерк. / Аполлон Скальковский. – Одесса, 1848. – 83 с.

611. Скальковский А.А. Соляная промышленность в Новороссийском крае (1715–1847). / Аполлон Александрович Скальковский // ЖМВД. – 1849. – Ч. 25. – С. 98–123.

612. Скальковский А.А. Измаильское градоначальство в 1847 году. / Аполлон Александрович Скальковский // ЖМВД. – 1849. – Ч. 25. – С. 378–420.

613. Скальковский А.А. Взгляд на скотоводство Новороссийского края / Аполлон Александрович Скальковский // ЖМВД. – 1850. – Ч. 30. – С. 362–397.

614. Скальковский А.А. Торговые рынки Новороссийского края / Аполлон Александрович Скальковский // ЖМВД. – 1851. – Ч. 33. – С. 1–55.

615. Скальковский А. О направлении железных дорог в Южной России. / Аполлон Скальковский // Экономический указатель. – 1858. – Вып. 11 (63). – С. 230–234.

616. Скальковский А. Днестр и его значение в торговле и промышленности Южной России. / Аполлон Скальковский. // Экономический указатель. – 1858. – Вып. 15 (67). – С. 322–327.

617. Скальковский К. Русский торговый флот и срочное пароходство на Черном и Азовском морях / К. Скальковский. – СПб.: Суворин, 1887. – XXV, 554 с.

618. Скрипник М.О. Революційний рух в Аккермані в кінці XIX – на початку XX ст. / М.О. Скрипник // Тезиси докладов и сообщений научно-практической историко-краеведческой конференции «Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья». – Ч. I. История. – Белгород-Днестровский, 1990. – С. 38–39.

619. Слабченко М. Матеріали по соціально-економічній історії України: в 2 т. / Михайло Слабченко. – Харків: Держвидав, 1927. – Т. 2. – 1927. – 278 с.

620. Служебно-почтовые тракты на территории Бессарабии 19 века. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://izmail-city.org/articles/238-tools-post-roads-on-the-territory-of-bessarabia-19-th-cent>

621. Смирнов О.І. Проблема вивчення середньовічного номадизму в степах Євразії та Причорномор'я. / О.І.Смирнов // Наукові записки історичного факультету Одеського державного університету. – 1999. – Вип. 8. – С. 76–85.

622. Смирнов О.І. Виникнення та утворення Буджацької орди в XVI–XVII ст. / О.І. Смирнов // Наукові записки історичного факультету Одеського державного університету. – 1999. – Вип. 9. – С. 33–40.

623. Соколов Г. Историческая и статистическая записка о военном городе Елисаветграде. / Г. Соколов // ЗООИД. – 1848. – Т. 2. – С. 384–401.

624. Социально-экономическое развитие Бессарабии в XIX в.: Вопросы истории: Межвуз. сборник / Кишинев. гос. ун-т им. В.И. Ленина; Редкол.: М.П. Мунтян (отв. ред.) и др. – Кишинев: Штиинца, 1977. – 120 с.

625. Сталин И. Вопросы ленинизма. / Иосиф Сталин – Изд. 11. – Москва: Гос. издательство политической литературы, 1952. – 651 с.

626. Старун О. Особенности проведения земской реформы в Северной и Южной Бессарабии. / Ольга Старун // Матеріали V Буковинської міжнародної історико-красназавчої конференції, присвяченої 130-річчя Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича: в 2 т. – Чернівці, 2005. – Т. I. – С. 421–426.

627. Стати Василе. История Молдовы. / Василе Стати. – Ch.: S.n., 2002. (F.E.P. Tipogr. Centrala) – 480 с.

628. Стойкович П. Две главы из экономической истории Новороссийского края. / П. Стойкович. // Южный сборник. – 1859. – № 2. – С. 91–110.

629. Столбуленко М. Зовнішньополітичні та економічні чинники розвитку торгового флоту та судноплавства на Півдні України (кінець XVIII – I половина XIX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «історія України». / Микола Столбуленко. – Одесса, 1997. – 20 с.

630. Струдза А. Письмо Новороссийского помещика. / А. Струдза // ЗОСХЮР. – 1844. – № 2. – С. 133–134.

631. Табак И.В. Русское население Молдавии: численность, расселение, межэтнические связи. / Ирина Викторовна Табак. – Кишинев: Штиинца, 1990. – 136 с.

632. Таки В., Кушко А. Бессарабия в составе Российской империи (1812–1917). / Виктор Таки, Андрей Кушко, при участии Олега Грома). – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – 400 с. (Серия «Historia Rossica / Краины Российской империи»).

633. Тардан К.И. Виноградарство и виноделие / [Ред. И. Палимпсестова] / Карл Иванович Тардан, Григорий Богданович Рейдемейстер. – Одесса: Тип. Ульриха и Шульце, 1874. – 224 с.

634. Тарновский К.Н. Мелкая промышленность России в конце XIX – начале XX ст.: / РАН; Ин-т российской истории. / П.В. Волубуев (отв. ред.). – М.: Наука, 1995. – 269 с.

635. Тимченко В.М. Розвиток торговельного мореплавства між північнопричорноморськими регіонами Російської імперії та Туреччиною (1774–1853 pp.). / В.М. Тимченко. // Український історичний журнал. – 2009. – № 2. – С. 66–77.

636. Тодев И.О. О балканской политике России в начале 60-х годов XIX века. / Todei I. // Bulgarian Historical Review. – 1988. – № 3. – С. 42–57.

637. Томулец В.Н. Торговля Бессарабии со странами Юго-Восточной Европы в 1812–1830 гг. / В.Н. Томулец // Россия и Юго-Восточная Европа [Сборник публикаций и материалов]. – Кишинев: Штиинца, 1984. – С. 74–78.

638. Томулец В.Н. Торговые связи Бессарабии с внутренними губерниями России в 1812–1830 гг. (По данным торговых свидетельств). / В.Н. Томулец. // Известия АН МССР. Серия общественных наук. – 1984. – № 2. – С. 67–70.

639. Томулець В.М. Торгові зв'язки Бессарабії з Україною 1812–1830 pp. / В.М. Томулець. // Український історичний журнал. – 1987. – № 6. – С. 78–85.

640. Томулец В.Н. Торговое законодательство и торговля Бессарабии с другими губерниями России в дореформенные десятилетия (1812–1861 гг.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – «история СССР». / Виктор Николаевич Томулец. – Кишинев, 1988 – 260 с.

641. Томулець В.М. Роль і значення торгівлі у становленні та розширенні економічних зв'язків Бессарабії з українськими губерніями (1812–1868 pp.) / Віктор Миколайович Томулець // Український історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 18–28.

642. Тройницкий А.Г. Устья Дуная и усть-дунайские острова. / Александр Григорьевич Тройницкий. // Одесский вестник. – 1835. – 9 октября, 12 октября, 16 октября.

643. Тучинський В.А. Соціально-економічне становище молдавської національної меншини Півдня України в II половині XIX – початку XX ст. / В.А. Тучинський // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Історія». – Вінниця, 2001. – Вип. 3. – С. 21–28.

644. Украинское Придунавье: краткая справочная информация. / Владимир Александрович Чикановский (подгот.), Игорь Алексеевич Грищенко (подгот.) // Украинский Дом экономических и научно-технических знаний общества «Знание» Украины (УДЭНТЗ) – К., 1998. – 30 с.

645. Українське Придунав'я. Книга I (До 60-річчя Ізмаїльського державного педагогічного інституту): (ред. колегія Лебеденко О.М., Тичина А.К. та ін.). – Ізмаїл: Ізмаїльська міська друкарня, 1998. – 176 с.

646. Українське Подунав'я: минуле та сучасне: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Олександр Михайлович Лебеденко, Анатолій Костянтинівич Тичина. – О.: Астропринт, 2002. – 206 с.

647. Федоров Григорий Кириллович. Государственно-административное устройство и местное право Бессарабии (1812–1917). / Г.К. Федоров. – Кишинев: ЮГУ, 1974. – 143 с.

648. Фидчунова М.В. Татарбунары: [краеведческий очерк] / Маиса Владимировна Фидчунова. – Одесса: Маяк, 1984. – 79 с.

649. Філіпова Марина. Масово-формулярні матеріали як джерело для історико-демографічних та антропонімічних досліджень болгарського населення Буджака першої половини ХІХ ст. / Марина Філіпова // Український історичний збірник. – 2010. – Вип. 13. – в 2-х ч. – Ч. II. – С. 76–84.

650. Формирование и развитие буржуазии и пролетариата Бессарабии (1812–1900) / [ответств. редактор М.П. Мунтян]. – Кишинев: Штиинца, 1982. – 215 с.

651. Халиппа И.Н. Основные исторические данные о Бессарабии / Иван Николаевич Халиппа // Труды Бессарабской губернской архивной комиссии. – Кишинев: Паровая типо-литография Ф.И. Кашевского, 1902. – Т. II. – С. 11–119.

652. Хмарський В.М. Документ про Аккерман 1849 р. / В.М. Хмарський // Тезиси докладов и сообщений научно-практической историко-краеведческой конференции «Проблемы истории и археологии Нижнего Поднепровья». – Ч. I. История. – Белгород-Днестровский, 1990. – С. 113–114.

653. Хрящевська Л.М. Господарства німецьких колоністів Півдня України (кінець ХVІІІ – початок ХІХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – «історія України» / Л.М. Хрящевська – К., 2008. – 21, [1] с.

654. Чарльз Дж. Исдейл. Наполеоновские войны. / Пер. с англ. Д.Я. Мовшович. – Ростов-на-Дону: Издательство «Феникс», 1997. – 544 с.

655. Чебан И.Н. Появление некрасовцев на Измаильщине и образование Старой Некрасовки. / Иван Николаевич Чебан. // ЛИПОВАНЕ история и культура русских старообрядцев. – Вып. 3. – Одесса, 2006. – С. 71–80.

656. Черних І.Д. Османська імперія, як ісламський тип державності. / І.Д. Черних // Наукові записки історичного факультету Одеського державного університету. – 1999. – Вип. 9. – С. 246–255.

657. Черой Л.И. Мир, определивший судьбу бессарабских земель. Перечитывая очерки Павла Петровича Свинына. // Придунайские вести. – № 42. – 17 марта 2012. – С. 3.

658. Чертан Е.Е. Из истории русско-румынских торговых взаимоотношений в 1860–1875 годах. / Евгений Евгеньевич Чертан. // Известия Академии наук Молдавской ССР. – 1962. – № 1. – С. 18–35.

659. Чийшия: очерки истории и этнографии болгарского села Городное в Бессарабии. 190-летию основания села посвящается. – Одесса: Астропринт, 2003. – 748 с.

660. Церковна В.Г. Адміністративно-політичне управління Бессарабією (1812–1828 рр.). / В.Г. Церковна // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Історичні науки. Філологічні науки: Збірник наукових праць. – 2008. – № 24 (Спецвипуск). – С. 19–22.

661. Церковна В.Г. Купецтво Бессарабської губернії у ХІХ ст. / В.Г. Церковна // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету: Історичні науки. Філологічні науки: Збірник наукових праць. – 2010. – Вип. 29. – С. 34–38.

662. Циганенко Л.Ф. Дворянське землеволодіння в Бессарабії (ХІХ – початок ХХ ст.). / Л.Ф. Циганенко. // Науковий вісник ІДГУ. – 2006. – № 20. – С. 78–85.

663. Циганенко Л.Ф. Вплив дворянських родин Бессарабії на економічний розвиток краю (перша половина ХІХ ст.) / Лілія Федорівна Циганенко // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К.: Інститут історії України, 2008. – Вип. ХV. – С. 158–174.

664. Циганенко Л.Ф. Спадкове дворянство Бессарабії (ХІХ – поч. ХХ ст.). / Л.Ф. Циганенко. // Краеведческий вестник Измаильского историко-краеведческого музея Придунавья. – 2008. – Вып. 2. – С. 73–84.

665. Циганенко Л.Ф. Дворянство Півдня України (друга половина ХVІІІ ст. – 1917 р.): Монографія / Лілія Федорівна Циганенко. – Ізмаїл: СМІЛ, 2010. – 384 с.

666. Шаковский И. О ревизорском числе купцов всех гильдий и разрядов. / И. Шаковский. // Записки Бессарабского общества статистического комитета (далі ЗБОСК) – Кишинев, 1864. – Т. I. – С. 21–25.

667. Шандра В.С. Канцелярія Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора (1822–1874). / В.С. Шандра. // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. – 2000. – Вип. 9. – С. 51–54.

668. Шаулов А.Л. Железнодорожная тарифная политика царизма в 1860–1890-е гг. / На примере хлебных грузов: автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.02 – «история СССР» / Александр Лазаревич Шаулов. – Ростов-на-Дону, 1972. – 25 с.

669. Шацкий П.А. Перемещение центра торгового скотоводства с России на территорию Предкавказья. / П.А. Шацкий // ЕАИВЕ. 1964 г. – Кишинев, 1966. – С. 642–649.

670. Шварцман Э.В. Арциз – город мой родной. / Шварцман Э.В. – Арциз: Діамант, 2007. – 352 с.

671. Шевельова Т. Розвиток тваринництва в німецьких колоніях Буджаку у XIX ст. / Т. Шевельова. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2004. – Вип. VII. – С. 110–116.

672. Шевченко А. Внешняя торговля Южной Бессарабии в конце XIX – начале XX ст. / Андрей Шевченко. // Матеріали V Буковинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчя Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича: в 2 т. – Чернівці, 2005. – Т. I. – С. 407–412.

673. Шевченко А.М. Зовнішня торгівля портів на Півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.: дисс. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – «історія України». / Андрій Михайлович Шевченко – Ізмаїл, 2008. – 2007 с.

674. Шевченко А.М. Придунав'є у міжнародній торгівлі Росії (кінець XIX – початок XX ст.) / А.М. Шевченко. // Культура народів Причорномор'я. – 2009. – № 152. – С. 101–103.

675. Шевченко А.М. Зовнішня торгівля портів Південної Бессарабії у роки румунського панування (1856–1878). / А.М. Шевченко. // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» Харк. нац. пед. ун-та ім. Г.С. Сковороди. – Харків, 2009. – № 35. – С. 56–58.

676. Шевченко А.М. Експорт промислової продукції з портів Півдня України наприкінці XIX – на початку XX ст. / А.М. Шевченко. // Інтелігенція і влада. Серія «Історія». – 2009. – № 16. – С. 75–82.

677. Шевченко Андрій. Вплив митної політики Російської імперії на імпорту торгівлю портів України другої половини XIX – початку XX ст. / Андрій Шевченко. // Український історичний збірник. – 2010. – Вип. 13. – в 2-х ч. – Ч. I. – С. 110–115.

678. Шевченко Андрій. Експорт збіжжя з портів Південної Бессарабії наприкінці XIX – на початку XX ст. / Андрій Шевченко. // Історія. Філософія. Релігієзнавство. – 2010. – № 1–2. – С. 70–73.

679. Шевченко А.М. Історія господарства Південної Бессарабії (XIX – початок XX ст.). Навчальний посібник для студентів і магістрантів історичного факультету ІДГУ. / Андрій Михайлович Шевченко – Ізмаїл, 2010. – 146 с.

680. Шевченко А.М. Торгівля господарськими і промисловими товарами на півдні Бессарабії у XIX – початку XX ст. / А.М. Шевченко // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – Науки: економіка, політологія, історія. – 2010. – № 24 (125). – С. 217–226.

681. Шевченко А.М. Соціально-економічні наслідки румунського панування на Півдні Бессарабії (1856–1878 рр.) / А.М. Шевченко // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету: Історичні науки. Філологічні науки: Збірник наукових праць. – 2010. – Вип. 29. – С. 38–40.

682. Шевченко А.М. Соціальна структура населення Буджаку у XIX ст. / А.М. Шевченко. // Матеріали наукової конференції «V Міжнародні Гуржійські історичні читання» 23–24 вересня 2011 р. // Гуржійські історичні читання: Збірник наукових праць. – Вип. 4. – 2011. – С. 127–128.

683. Шевченко А.М. Розвиток мануфактурного та фабрично-заводського виробництва на півдні Бессарабії. / А.М. Шевченко // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – Науки: економіка, політологія, історія. – 2011. – № 22 (147). – С. 49–58.

684. Шевченко Андрій. Діяльність Чорноморсько-Дунайського пароплавства (1886–1903). / Андрій Шевченко // Матеріали IV Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції присвяченої 10-річчю заснування історичного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка 18–19 листопада 2011 р.: Збірник наукових праць. – Житомир: Вид-ство ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – С. 100–102.

685. Шевченко Андрій. Торговельне законодавство Бессарабської області у першій половині XIX ст. / Андрій Шевченко. // Матеріали VIII Буковинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 20-річчю незалежності України 21–22 жовтня 2011 р.: Науковий вісник Чернівецького університету. Серія: Історія. Політологія. Міжнародні відносини. – 2011. – № 583–584. – С. 20–24.

686. Шевченко А.М. Історичний регіональний дослід обласнування судноплавних шляхів по Дунаю. / Шевченко А.М. // Матеріали I Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи інноваційного соціально-економічного розвитку в умовах глобалізації: регіональний вектор» 16–17 квітня 2012 – [Електронний ресурс] – Режим доступу: [<http://fei.idgu.edu.ua/conference/sec5.html>]

687. Шевченко А. М. Зовнішня торгівля портів на півдні Бессарабії першої половини XIX ст. / А.М. Шевченко. // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – Науки: економіка, політологія, історія. – 2012. – № 14 (166). – С. 168–180.

688. Шевченко А.М. Хозяйственная деятельность липован Вилково в XIX – начале XX в. / Андрей Михайлович Шевченко / Материалы международной научно-практической конференции «Липоване: русские старообрядцы на Дунае. К 200-летию юбилею начала переселения некрасовцев-старообрядцев в Бессарабию» (5–9 октября 2011 г.) // ЛИПОВАНЕ. История и культура русских старообрядцев. – Одесса – Измаил – 2012. – Вып. IX – С. 126–127.

689. Шевченко А.М. Формування сільськогосподарського комплексу Буджаку першої половини XIX ст. / Андрій Шевченко. // Український історичний збірник. – 2012. – Вип. 15. – С. 59–67.

690. Шевченко В.М. Передумови скасування кріпацтва (соціально-економічний аспект) / В.М. Шевченко // Проблеми історії України – 2008. – Вип. XIV. – С. 139–146.

691. Шевченко О.В. Участь Бессарабського земства у розвитку кустарного виробництва і ремесел. / О.В. Шевченко. // Науковий вісник ІДГУ. – 2006. – № 20. – С. 96–103.

692. Шевченко О.В. Роль Бессарабського земства у підвищенні агрокультури населення (кін. XIX – поч. XX ст.). / О.В. Шевченко. // Матеріали VI Всеукраїнського аграрного симпозиуму з проблем аграрної історії, присвяченої 100-річчю початку земельної реформи П.А. Столипіна. – Український селянин: зб. наукових праць. – 2006. – Випуск 10. – С. 269–271.

693. Шемяков Д.Е. Очерки экономической истории Бессарабии эпохи империализма. / Дмитрий Егорович Шемяков. – Кишинев: Штиинца, 1980. – 250 с.

694. Шенников А.А. Жилье дома ногойцев Северного Причерноморья. / А.А. Шенников. // Славяно-русская этнография: сб. статей / Отв. ред. И.Н. Уханова. – Л.: изд. Географического общества СССР, 1973. – С. 47–72.

695. Шишкіна І.А. Купецтво Півдня Бессарабії (1812–1917). / І.А. Шишкіна. // Краеведческий вестник Измаильского историко-краеведческого музея Придунавья. – 2008. – Вып. 2. – С. 85–95.

696. Шишкіна І.А. Роль М.С. Воронцова в розвитку Юга Бессарабії (пер. пол. XIX в.) / І.А. Шишкіна. // Краеведческий вестник Измаильского историко-краеведческого музея Придунавья. – 2008. – Вып. 2. – С. 57–72.

697. Шишкіна Р.П. Династія купців Тульчианових. / Р.П. Шишкіна. // Краеведческий вестник Измаильского историко-краеведческого музея Придунавья. – 2008. – Вып. 2. – С. 96–112.

698. Шляхов О.Б. Підприємці та підприємництво у торговельному флоті півдня України напередодні Першої світової війни. / О.Б. Шляхов. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2005. – Вип. IX. – С. 154–164.

699. Шульга І.Г. З історії економічних зв'язків України з Молдовою у другій половині XVIII с. / І.Г. Шульга. // Український історичний журнал. – 1975. – № 6. – С. 99–102.

700. Щеглов Д.В. Из прошлого Бессарабии / Д.В. Щеглов // Труды Бессарабской губернской архивной комиссии. – В 2 т. – 1902. – Т. 2. – С. 226–231.

701. Щербина О.В. Критика современной буржуазной историографии истории Молдавии. / О.В. Щербина. – Кишинев: Штиинца, 1984. – 121 с.

702. Щербина О. Немецкие колонисты Бессарабии в I пол. XIX в. / О. Щербина. // Трибуна. – 1990. – № 4. – С. 38–42.

703. Щербина Н.Ф. Город Тучков: основание и развитие в первой половине XIX века / Н. Ф. Щербина. // Суворовские чтения. – Выпуск 3. – Измаил, 2003. – С. 103–107.

704. Штах Яков. Очерки из истории и современной жизни южно-русских колонистов. / Я. Штах. – Москва: [б.и.], 1916 – 266 с.

705. Юнкевич В.В. Дунай и дунайское судоходство. // В.В. Юнкевич, Л.Я. Капикраян, В.М. Михайлов, Ю.Я. Паскин. // Морской транспорт. – М., 1962. – С. 72–82.

706. Ярмоленко М.І. Поселення гагаузів у Придунав'ї. / М.І. Ярмоленко // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. – 1998. – Вип. 3. – С. 264–267.

707. Грачев В.И. Към въпроса за преселването на българи в Русия в началото на XIX в. (1800–1806 гг.) / В.И. Грачев // Българското Възраждане и Русия. – София, 1981. – С. 264–287.

708. Дойнов Ст. Последнего массово преселение в Южна Русия (1861–1862). / Дойнов Ст. // Исторически преглед. – 1992. – № 11–12. – С. 18–39.

709. Калчо К. Калчев. Исторически календар за Бесарабските българи. / Калчо Костов Калчев. – Велико Търново: «ВИТАЛ», 2001. – 383 с.

710. Сымботяну К. Лупта де класэ а цэранилор де пе доменииле мэнэстирешть дин Басарабия ын периоада динтре аний 1812–1873. / К. Сымботяну. // UZKGU. – 1968. – Т. 95. – С. 109–125.

711. Balan V.P. Urbanisation and the Ukrainian Economy in the Mid-Nineteenth century / V.P. Balan // Ukrainian Economic History. / Коропечкы I.S. – Cambridge.: Harvard University Press, 1994. – P. 277–309.

712. Bassarabia Romana inainte si in urma tractatului de Paris din 1856 [Румынская Бессарабия перед и после заключения Парижского трактата 1856 года]. – Одесса: тип. Нитче, 1871 – 8 с.

713. Basarabia romană: Antologie. Ed. îngrijită, note și coment. De Fl. Rotaru. – București: Semne, 1996. – 553 p.

714. Istorical si activitatea zemstvelor in Basarabii in curs de 50 de ani [1869–1919]. – Chișinău: Glasul Tarii, 1920. – 165 p.

715. Chapman T. Imperial Russia: 1801–1905 / T. Chapman – London; New York: Routledge, 2001. – 149 p.

716. Crisp O. Magagement of agricultural estetas in transit Russia / O. Crisp. – Wasyington, DC; The Wilson Center, Kennan Institute for Advanced Russian Studies, 1978. – 83 p.

717. Jones R.E. Ukrainian Grain and East by Nineteenth century // Ukrainian Economic History. / R.E. Jones – Cambridge: Harvard University Press, 1994. – P. 210–227.

718. Lucia Argint. Sistevel administraniv al Basarabiei in perioada autonomiei 1812–1828, in istoriografie.: teza de doctor in istorie. 07.00.09. «Teoria și metodologia istoriei». / Argint Lucia – Chișinău, 2009–217 p.

719. Negru G. Юарисмул și mișcarea națională a românilor din Basarabia. / G. Negru. – Chișinău, 2000. – P. 145–193.

720. Mitrasca M. Moldova: a Romanian province under Russian rule: diplomatic history from the archives of the great powers. / Mitrasca M. – New York: Algora Publishing, 2002. – 439 p.

721. Pelivan Ion G. L'etat ekonomique de la Bessarabie // Ion G. Pelivan Ancien Depute du Sfatul Tsarii (Conceil du Pays) Ancien Ministre de la Republique Moldave (Bessarabie). – Paris: Impimerie J. Charpentier, 1920. – 35 p.

722. Rumeantev E. Neamul Alecsandri on Basarabia, secolur XIX. / E. Rumeantev. // Pergament anuarul arhivelor. – 1998. – № 1. – P. 127–134.

723. Schmidt, Ute Bessarabien: deutsche Kolonisten am Schwarzen Meer / von Ute Schmidt. – Potsdam: Deutsches Kulturforum ostliches Europa, 2008. – 419, [1] S.

724. Scutelnic Valeriu. Evoluții sociale in satul basarabeian după reforma agrară (1868–1905).: teza de doctor in științe istorice. 07.00.02 «Istoria romanilor». / Valeriu Scutelnic – Chișinău 2007. – 142 p.

725. S.G. Focas. The lower Danube River in the southeasten European political and economic complex from antiquity to the Conference of Belgrade of 1948. / S.G. Focas. – New York: Columdia University Press, 1987. – 697 p.

726. Specher M.C. Development of the Ukrainian Economy, 1854–1917 // Ukrainian Economic History. / M.C. Specher – Cambridge.: Harvard University Press, 1994. – P. 261–276.

ДЛЯ НОТАТОК

ШЕВЧЕНКО АНДРІЙ МИХАЙЛОВИЧ

**Господарський комплекс Буджака
у ХІХ - на початку ХХ ст.:
історія регіональної економіки**

Технічний редактор С.П. Малигіна
Коректор А.Ю. Друкова

Підписано до друку 22.04.2021 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Друк. арк. 28,75. Наклад 300 прим. Зам. 478.

ТОВ РВА «Ірбіс».
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ДК № 5198 від 05.09.2016 р.
68600, м. Ізмаїл, вул. Паркова, 73.
Тел. 04841-63-915. E-mail: maligina@ukr.net